

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

XIV CİLD

TÜRKSÖYÜN BİRLİK SƏSİ

BAKI – 2023

Redaktor:

akad. NİZAMİ CƏFƏROV

**BABAYEV Adil Məhəmməd oğlu. Əsərləri. 17
cildə.**

XIV cild. “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023

Bu cildə müəllifin türk xalqlarının tarixində
əvəzsiz yeri olan Birinci Türkoloji Qurultay haqqında
yazmış olduğu “Türksoyun birlik səsi” adlı kitabı yer
almışdır.

Adil Babayev, 2023
“MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023

ADİL BABAYEV

TÜRKSÖYÜN BİRLİK SƏSİ

BAKI – 2006

Kitabın elmi redaktoru:

Ağamusa Axundov
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor*

Rəyçilər:

Afad Qurbanov
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor*

Nizami Cəfərov
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor*

Türksoyun birlik səsi. Bakı, “Təhsil”, 2006, 364 səh.

Monoqrafiyada türk xalqlarının tarixində əvəzsiz yeri olan Birinci Türkoloji Qurultay haqqında ətraflı məlumat verilir. Oxucu qurultayın çağırılması zərurəti və tarixi şəraiti, onun gündəliyi, qurultayçıların repressiyası haqqında müəllifin uzun illərdən bəri müxtəlif arxiv sənədləri əsasında yazdığı maraqlı məlumatlarla tanış ola bilər.

Monoqrafiya AMEA-nın təklifi ilə 2016-cı ildə bəzi əlavələrlə “Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda Türkologiya” adı altında yenidən nəşr edilmişdir.

© “TƏHSİL”, 2016

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN 80 İLLİK YUBİLEYİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2006-cı ilin fevral ayında Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 80 illiyi tamam olur.

Qurultay türkdilli xalqların tarix və etnoqrafiyasının dil və ədəbiyyatlarının aktual problemlərinin həllində mühüm rol oynamış, bu xalqların inkişafında yeni bir mərhələnin təməlini qoymuşdur. Qurultayda müzakirə obyektinə olan problemlər arasında türk dillərinin əlifba, orfoqrafiya və terminologiyası məsələləri xüsusi yer tutmuş, bu sırada isə yeni əlifbaya keçidi təmin etmək başlıca məqsəd olmuşdur.

Əlifba islahatı məsələsi Azərbaycanda XIX əsrdən başlayaraq Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün tərəqqipərvər ziyalıların diqqət mərkəzində dayanmışdır. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını müəyyənləşdirən Avropa ideyası yönümlü maarifçilik hərəkatının nümayəndələri latın qrafikası əsasında tərtib olunmuş əlifba ideyası uğrunda mübarizə aparmışlar. Məhz buna görə belə mütərəqqi hərəkatın önündə gedən Azərbaycanın əlifba islahatlarının həyata keçirilməsində də qabaqcıl mövqə tutması təbii hal kimi qarşılanmalıdır. Hələ 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə yaradılmış “Yeni türk əlifba komitəsi”nin söyləri nəticəsində 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətlənmiş, bu isə yeni əlifbaya keçidlə bağlı tərəddüd edən türkdilli

xalqların daha mütəşəkkil fəaliyyətinə təkan vermişdir. Bu baxımdan türk dünyasında uzun illər ərzində aparılan mübahisə və müzakirələrə son qoymuş Türkoloji Qurultayın artıq dünya türkologiyasının mərkəzinə çevrilən Bakıda keçirilməsini qanunauyğun hal hesab etmək mümkündür. Qurultaydan sonra yeni əlifbanın tətbiqi, xüsusilə geniş vüsət alsada, təəssüf ki, 1940-cı ildə siyasi motivlərə görə qəti olaraq dayandırılmışdır.

Bununla belə, Azərbaycan xalqının qabaqcıl nümayəndələri sonralar da dilimizin inkişafı yolunda öz imkanları daxilində bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət göstərmişlər. Əllinci illərin siyasi ab-havasında meydana çıxan yumşalma ana dili ilə bağlı proseslərin müsbət istiqamətdə sürətlənməsinə müəyyən təsir göstərmişdir. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra isə dilimizin inkişafı yeni mahiyyət kəsb etmişdir. Bu proses Azərbaycan dilinin tərəqqisində növbəti mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Həmin illərdən etibarən Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi genişlənmiş, onun tədrisi və tədqiqi ilə məşğul olan müəssisələrə xüsusi qayğı göstərilməyə başlanmışdır. Azərbaycan dili sabiq Sovet İttifaqı xalqlarının dilləri arasında öz ölkəsinin konstitusiyası ilə təsbit edilmiş, az sayda dövlət dillərindən biri olmuşdur.

Müstəqillik illərində dilimiz, sözün əsl mənasında, dövlət dili statusu qazanmışdır. Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 nömrəli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili

gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli 552 nömrəli müvafiq fərmanlar isə ana dilimizin inkişafında mühüm istiqamətverici sənədlər hesab edilə bilər. Bütün bunlar Türkoloji Qurultayın qərarlarının məntiqi davamı olmaqla, həmin qərarların tarixi əhəmiyyətini təsdiq edən və onların obyektiv zərurətdən meydana gəldiyini göstərir. Türkdilli xalqların, eləcə də Azərbaycan xalqının mədəni həyatında böyük rol oynamış Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 9 noyabr 2005-ci il

REDAKTORDAN

Bu ilin fevral ayında Bakıda Birinci Türkoloji Qurultay keçirilməsinin 80 illiyi tamam oldu. Bu qurultayın türkdilli xalqların tarixindəki əvəzedilməz rolunu nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının möhtərəm Prezidenti İlham Əliyev bu böyük tarixi hadisənin 80 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam vermişdir. Sərəncamda deyilir ki, *“Qurultay türkdilli xalqların aktual problemlərinin həllində mühüm rol oynamış, bu xalqların inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur”*. Respublika prezidentinin bu sərəncamını həyata keçirmək məqsədilə geniş tədbirlər planı hazırlanaraq həyata keçirilir. Bu tədbirlər sırasında Yubileyi keçirən Təşkilat Komitəsinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Adil Babayevin yazdığı *“Türksoyun ilk birlik səsi”* adlı kitabını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Adil Babayev 40 ildən artıqdır ki, Türkoloji Qurultayın materialları üzərində tədqiqat aparır. Hələ 37 il bundan əvvəl *“B.Çobanzadənin Azərbaycan dilçilik elmimizin inkişafında rolu”* mövzusunda namizədlik dissertasiyasında Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq, onun mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi, qərarlarının formalaşdırılması və s. işlərdə B.Çobanzadənin aparıcı fəaliyyətindən ətraflı bəhs etmişdi. O vaxtdan A.Babayev bu mövzudan ayrılmamış, beş kitabında və ondan artıq məqaləsində bu və ya digər məqsədlə Türkoloji Qurultaydan bəhs etmişdir.

İndi yazıb tamamladığı “Türksoyun birlik səsi” kitabı öz dərinliyi və genişliyi ilə seçilir. Əsər giriş və üç fəsildən ibarətdir.

Girişdə müəllif Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyətindən bəhs edir.

Birinci fəsil Türkoloji Qurultayın çağırılması zərurəti və ona hazırlıq işlərinə həsr edilmişdir.

Əsərin ikinci fəslə bütövlükdə “Birinci Türkoloji Qurultay” haqqında müfəssəl məlumat verir.

Məlumdur ki, bu qurultayın iştirakçıları müzakirə olunan məsələlərdə öz mövqelərini açıq bildirmişdilər. Bu isə sonradan onların “Pantürkist” adlanmasına səbəb olmuşdu.

Kitabın üçüncü fəslində müəllif qurultay iştirakçılarının repressiyaya uğraması haqqında ətraflı məlumat verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabın bütün fəsilləri MTN, Milli Arxiv İdarəsi və Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutunun arxiv materialları əsasında yazılmışdır. Əsər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümid edirəm ki, bu kitab elmi işçilərin, tələbə gənclərin və 80 il bundan əvvəl baş vermiş hadisələrin səbəbi və siyasi mənzərəsi haqqında məlumat almaq istəyənlərin hamısı üçün maraqlı olacaqdır.

A.A.Axundov

*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
əməkdar elm xadimi, professor*

**Birinci Türkoloji Qurultayın
90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
SƏRƏNCAMI**

2016-cı ildə Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 90 illiyi tamam olur. Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələnin təməlini qoymuş diqqətəlayiq hadisələrdəndir. Qurultayda əsaslı müzakirə obyektinə çevrilmiş problemlərlə bağlı böyük perspektiv əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri işlənib hazırlanmışdır. Həmin əlifbanın ilk kütləvi tətbiqinə türkdilli respublikalardan məhz Azərbaycanda başlanılması hələ XIX əsrdən etibarən burada mütərəqqi ziyalıların əlifba islahatı uğrunda fəal şəkildə apardıqları mübarizənin nəticəsi idi. Lakin sovet idarə üsulu çox keçmədi ki, bütün bunların ardıcıl gerçəkləşdirilməsinin qarşısını müxtəlif vasitələrlə aldı.

XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qəti surətdə təsbit edildi və Türkoloji Qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Bir əsr boyunca

üçüncü dəfə dəyişdirilməyə məruz qaldıqdan sonra latın qrafikalı yeni əlifbaya keçildi və ölkənin ictimai-siyasi həyatının, xalqın yazı mədəniyyəti tarixinin taleyüklü məsələlərinin həlli istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Qurultaydan bəri ötən dövr türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda Qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş totalitar rejim qurbanı görkəmli alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni həyatında müstəsna rol oynadığını nəzərə alaraq, Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti
bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 18 fevral 2016-cı il

ELMİMİZİN VƏ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN TARİXİNDƏ PARLAQ HADİSƏ

Heç kəs inkar etməz ki, elm əlifbadan başlayır. Başqa sözlə, əlifbasız elm yoxdur. Dünya xalqlarının mədəniyyət tarixi parametrlərindən biri də onların yazısının qədim olmasıdır. Türk xalqları qədim dövrlərdən bəri yazı mədəniyyəti olan xalqdır, lakin qədim yazı nümunələrini heç bir türk xalqı indi istifadə etmir. Çünki VII - VIII əsrlərdə islam dininin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı ərəb əlifbasından istifadə etməyə başladı. Amma bu əlifba dilimizin səs sisteminə uyğun deyildi. Bunu Bəkir Çobanzadə aşağıdakı kimi 1924-cü ildə demişdi: “Türklər, məlum olduğu üzrə, indiyə qədər (XX əsrin əvvəllərində – İ.H.) 13 əlifba kullanmışlar və bunların heç birisi türk dilinin təbiətinə və üzviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunlardan... Ərəb əlifbası yalnız ərəb və farsca yazmağa alışan ziyalıların əlifbasıdır ki, bu gün təmiz və xalq türkcəsi ilə yazmaq istəyən adamların işinə gəlməz. Çürük təməl üzərində yeni bina qurmaq, yəni bütün mahiyyəti ilə dilimizə yaramayan ərəb əlifbasını izah etmək çətindir... latın əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır” (“Yeni yol” qəzeti, 1924, №35, 3 noyabr).

Əslində, bu fikir ərəb əlifbasının türk dillərinə yaramaması fikri yeni deyildi. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşqarlı, XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli bu problemə toxunmuşlar. XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundzadə bu ideyanı böyük bir hərəkata çevirdi. Onun ardınca XIX əsr Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin görkəmli xadimləri Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Fərhad Ağzadə və başqaları yeni əlifba uğrunda mücadilə aparmışlar. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu iş daha da canlanmışdır. Sovet hökuməti öz inqilabi doktrinasını insanların beyninə yeritmək üçün savad məsələsinə üstünlük verdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan 1 il 8 ay sonra Xalq Komissarları Soveti əlifba məsələsini müzakirə edib, yeni əlifbaya keçmək haqqında dövlət səviyyəsində qərar verdi. Buna baxmayaraq, yenə də ziyalılar arasında fikir ayrılığı var idi. Lakin tezliklə latın əlifbasına keçmək məsələsi reallaşdı. 1922-ci il yanvar ayının 6-da Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan ziyalılarının iclasında latın əlifbası tərəfdarlarının ideyası qalib gəldi və 9 nəfərdən ibarət yeni komissiya yaradıldı. Bu komissiyanın oqranı olan və böyük mollaəsrəddinçi demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin baş redaktorluğu ilə nəşrə başlayan “Yeni yol” qəzetinin meydana çıxması yeni

inqilabi əlifbaya keçmək işində inqilabi dəyişikliyə çox kömək etdi. Çünki mövcud ruhani təbəqəsi bu qəbildən olan insanları islam dinindən uzaqlaşana kimi təqib edirdilər. Cavan molla Əziz Şərif onların milləti geriyə çəkmək istədiklərini görür və “Yeni yol” qəzetində çap etdirdiyi “Bizim düşmənlərimiz” adlı məqaləsində yazırdı: “Hər bir təzə iş baş verəndə onun düşmənləri və etirazçıları da olur. Düşmənsiz heç bir iş olmayıbdır... Bu düşmənlər, fikrimcə, bir neçə cürdür... Əvvəlinci bizim düşmənlərimiz açıq düşmənlərdir, mərd-mərdanə meydana çıxıb elan edirlər ki, onlar bizim işimizə şərik deyillər və bizimlə mübarizə aparacaqlar. Bunlar bizim köhnə kafalı məşədi kərbəlayılarımızdırlar ki, məhərrəmlikdə baş yarıb və “din yolunda” qan tökməklə güman edirlər ki, axirətdə onlara huri və qılmanlar veriləcək və mələklər onların saqqallarına həna yaxacaqlar. Dindən, islamiyyətdən heç bir xəbəri olmayan bu məşədi və kərbəlayılar yeni türk əlifbasını görəcək: “Ay aman, qoymayın din əldən getdi” – deyib bar-bar bağıracaqlar. Bizim o biri düşmənlərimiz açıq düşmən deyillər. Onlar hiylə ilə özlərini bizim tərəfdarlarımız kimi qələmə verib, içəridən bizim işimizi pozmaq istəyirlər. Bunlar o adamlardır ki, əsasən, bizimlə razı olub deyirlər: indi əlifba vaxtı deyil. Bunlar özlərini millətin oduna yananlardan hesab edib “Yazıq, başıbəlalı millət sənə bir çox vacibli məsələlərin olduğu halda, gör başını nə ilə qarışdırırlar... Bu ağalara demək lazımdır ki, bəs nə vaxt

bu “navacib” işin də vaxtı olacaq və milləti fəlakətlərdən qurtarmaq üçün nə etmək lazımdır ki, bu işdən artıq, mühüm, vacib olsun? Amma mübarizə davam edirdi, “Yeni yol” qəzetində yeni əlifbanın üstünlükləri göstərildikcə xalqın geniş təbəqələri yeni əlifbaya daha çox meyl göstərirdi. Azərbaycanın görkəmli ziyalıları, maarif xadimləri dərin elmi-nəzəri səviyyədə yazılmış məqalələri, tutarlı faktları, güclü arqumentləri ilə ərəb əlifbası tərəfdarlarını “başa salmağa” çalışırdılar ki, Azərbaycan xalqı digər xalqlardan geri qalmamaq və Qərb maarifçiliyinin ən yaxşı ənənələrinə çatmaq üçün mütləq yeni əlifbaya keçməlidir. Eyni zamanda, onlar ərəb əlifbasının çətinliklər törətdiyini də “ərəbçilərə” başa salmağa çalışırdılar. “Yeni yol” qəzetinin Baş redaktoru, Şərqi “Molla Nəsrəddin”i Cəlil Məmmədquluzadə qəzetin 28 sentyabr 1922-ci il tarixli 2-ci sayında “Yeni əlifba nə istəyir” adlı məqaləsində yazırdı: “Bizim yazımızda və danışığımızda bir çox hallar örtülü qalırdı. Bu hallar o qədər əhəmiyyətli görsənmirdi. Amma həqiqətdə bizim evimizi yıxan, dilimizi pozan və öldürən, yazıçılarımızı şaşdıran haman hallar idi. Yeni əlifbamız o halların hamısını açıb aydınca göstərir və onların atılmasını, dəyişilməsini çox bərk istəyir. O hallar bunlardır:

Birinci hal, neçə yazığımız varsa, o qədər də yazı qaydalarımız var. Hər kəs kəlmələri özü istədiyi kimi və

ağlı kəsdiyi kimi yazmaqdan çəkinmir (sonra misallar verilir – İ.H.).

İkinci hal, yazıçılarımız özgə millətdən aldıkları kəlmələri türkləşdirə bilmirdilər. Çünki ərəb əlifbası bu işə mane olurdu (yenə misallar verir – İ.H.).

Üçüncü hal, özgə millətlərdən aldığımız kəlmələri hər kəs bir cür tələffüz edirdi... Yeni əlifba bu kimi kəlmələrin doğru tələffüzünü tapıb, bir cür yazılmasını və bir cür söylənməsini bərkə-bərk istəyir.

Dördüncü hal, Biz ərəb-fars kəlmələrinə, şivələrinə elə alışmışıq ki, öz dilimizin gözəl qanunlarını və qaydalarını o tərkiblərə tabe edib, dilimizi öldürürük” (“Yeni yol” qəzeti, №2, 1922, 28 sentyabr).

Amma yeni əlifba ideyası sürətlə Azərbaycanın hər tərəfinə yayılır, hər yerdə yeni əlifba komitələri yaranır, əhali savadlanmaq üçün çox əlverişli olan latın qrafikasına böyük meyl göstərirdi. Azərbaycan əyalətlərində və başqa respublikalarda (Orta Asiya respublikalarında, Gürcüstanda, İrəvanda) yaranan yeni əlifba komitələrinin işi haqqında “Yeni yol” qəzeti müntəzəm olaraq məlumatlar verirdi. Bu işin başında yeni əlifbanın böyük tərəfdarları, qızetin redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə dayanırdı. O, demək olar ki, “Yeni yol” qəzetinin bütün nömrələrində bu mövzuda kiçik, ya böyük həcmli məqalə ilə çıxış edirdi. Məsələn, “Yeni yol” qəzetinin 28 oktyabr 1922-ci il sayında Mirzə cəlil Məmmədquluzadə “Komitə

işləri barəsində” adlı məqaləsində yazırdı: “İki həftə əvvəl İrəvandan aldığımız rəsmi kağız Ərmənistanda yaşayan türklərin yeni əlifbanı xoşlamaları və qəbul etmələrini bildirirdi. Haman şəhərdə bu əlifbanı yaymaq və istəyənlərə öyrətmək üçün xüsusi komitə seçilib ciddiyyətlə işə başlamışdır. Beş gün sonra Naxçıvandan gələn xəbər orada da yeni əlifba komitəsi açılıb, işə başlamasını bildirirdi. Bu komitə yeni əlifbanı Ordubad və Şərur mahallarında yaşayan türklərin arasında da yaymağı öhdəsinə almışdı. Bu şəhərlərə göndərilən 300 əlifba kitabçasının kifayət etmədiyi xəbərini verib, haman kitabdan yenə istəyirlər. Bakıda yeni əlifba ilə çıxan qəzet və jurnalların onlara da göndərilməsini xahiş edirlər” (**“Yeni yol” qəzeti, №4, 1922, 28 oktyabr**).

Elm və mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, yeni əlifba məsələsində də bəzi şəhər və regionlar seçilirdi. Din xadimlərinin müqaviməti, insanların elmə olan marağı, kadr məsələsi, adamların ənənəvi məşğuliyyəti və sair bu kimi cəhətlər yeni əlifbaya keçid işlərinə öz təsirini göstərirdi. Amma Bakıda olduğu kimi, Tiflis, Naxçıvan, Gəncə kimi şəhərlərdə yeni əlifba çox sürətlə irəliləyir. Savad kursları açılır hətta yaxın vaxtlara qədər maarif sahəsindən kənar qalan qadınlar da bu işdə fəal çalışırdılar. Məsələn, “Naxçıvan ölkəsində yeni əlifba işləri” adlı məqaləsində P.Cəfərov hətta kənd yerlərində qadınların yeni əlifba ilə dərs dediyini yazır və

Züleyxa Qurbanzadə adlı gənc bir qadının şəklini də verirdi. Həmin məqalədə oxuyuruq: Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan Cumhuriyyətində dəxi yeni hürufat məsələsinə lazımı diqqət verilməkdədir. Builki kurslarının yeni əlifba ilə açılması nəticəsində bir çox savadsızlar öz savadsızlığını ləğv etmişdir. Kurslarda verilən dərslər keçən ilə görə bu il daha müvəffəqiyyətli keçmişdir. Kəndlərdə muzdurlar çox həvəslə yeni hürufat kurslarında iştirak etməklə bərabər, hal-hazırda gözəl surtdə oxuyub yazırlar. Dairə və kənd muzdur komitələrindən bir neçəsi öz yazı işlərini yeni hürufata çevirdikləri kimi, ölkə yer-meşə ittifaqında dəxi işlərin bir qismi yeni əlifba ilə aparılmaqdadır. Savadsızlığını yeni əlifba ilə ləğv etmiş muzdurlar arasında “Yeni yol” qəzetinə abunə yazılmaq kampaniyası başlandığı üçün gündə 200-dən çox “Yeni yol” qəzetəsi alınır. Naxçıvanda olduğu kimi, Cumhuriyyətin bütün dairələrində idarə, müəssisə, mağaza və küçələrin adları yeni hürufat ilə yazılmışdır.

Burada əlifba işlərində olan mühüm nöqsan yeni hürufat ilə yazı makinasının olmamasıdır. Nədəndirsə bu vaxta kimi lazımı təşkilatlar bu məsələyə fikir verməmişlər. Hər halda Naxçıvan şəhərində qadınlar klubu yanında qızlar və qadınlardan 15-20 nəfərlik makina kursu açılarsa, yeni hürufat işlərinə layiq hadisə olmuş olar. “Şərq qapısı” qəzetində isə yeni hürufat ilə ancaq bir sütun yazı buraxılır. Bu isə çox azdır. Hər halda

qəzetənin, heç olmazsa, bir səhifəsinin yarısının yeni hürufata çevrilməsi vacibdir (**“Yeni yol” qəzeti, 1922, 16 iyun**)

Yaradılmış Yeni Türk Əlifbası Komitəsi və onun mətbu orqanı olan “Yeni yol” qəzeti mərkəzdən, yuxarıdan heç bir göstəriş gözləmədən latın əlifbası yollarında çox ürəklə və ardıcıl fəaliyyət göstərirdi. Çünki latın əlifbasına keçməyi zəruri sayan mollanəsreddinçilər çoxdan arzuladıqları bir amal uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu səbəbdən də onların mübarizəsi getdikcə güclənir və genişlənirdi. Onlar indi təkcə əlifba məsələsi üzərində deyil, elm və mədəniyyətimizin – ədəbi dilimizin, milli ədəbiyyatımızın, təhsil sistemimizin, tariximizin ən aktual məsələləri ilə ardıcıl surətdə məşğul olurdular. Ədəbi dilimizin varlığı, milli kimliyimizin təsdiqi uğrunda milli mədəniyyətimizin və mətbuatımızın inkişafı yollarında mübarizə sahəsində artıq 40 ildən çox təcrübəsi olan, bütün Rusiyada, Fransada və Almaniyada dövrünün görkəmli elm və maarif xadimi kimi tanınan Məhəmmədəğa Şahtaxtlı “Yeni yol” qəzetinin 18 oktyabr 1923-cü il tarixli sayında dilimizin təmizliyi uğrunda fəal mübarizə apardığını belə sübut edirdi: “Hər bir mənə ki, türk kəlməsi ilə söylənilə bilirsə, onu əcnəbi bir kəlmə ilə söyləmək, istər bu kəlmə ərəb və fars dilinə mütəəlliq olsun, istər Avropa dillərinə olsun, cayiz deyildir. Bunu cayiz bilməmək onun və mənim ədəbi səliqəmiz olmayıb,

hamı mədəni dillərdə cari olan qaydadır... Dilimizdə işlənməsi cayız olmayan ərəbi, farsı sözləri içində mürəkkəb olanları, yəni ikisi birlikdə olanları dəxi var. Bunlardan çox azı türk dilimizdə ümumi istemala alındıqlarından bunları saxlamaq lazımdır. Məsələn, xoşbəxt, bədnam, naçar, sərkərdə, sərdar, paidar və s. (**“Yeni yol” qəzeti, №32, 1923, 18 oktyabr**).

Bu problem, yəni əlifba məsələsi o vaxt bütün mütərəqqi ziyalıları düşündürürdü, hər kəs öz üslubunun imkan verdiyi səviyyədə fikrini deyirdi. Amma ümumi ideya bir idi: dilimizi yad ünsürlərdən qorumaq və bütün türk xalqlarının latın əlifbasına keçməsinə təmin etmək. “Yeni yol” qəzetinin 1923-cü ilin 32-ci sayında qəzetin baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə redaksiya məqaləsində “Molla Nəsrəddin “ üslubunda yazırdı: “Aşağıda gətirilən bir neçə misallar türk (Azərbaycan) dilini bir çox şeylərə bənzətməyə mümkünlük verir... Türk dili hasarsız, sahibsiz və gözətçisiz bir genişlikdir ki, buraya hər kəs atını sürüb könlü istədiyi kimi çapa bilər... Türk dili bir çaydır və bu çayın içinə hər kəs nə qədər zibil tökübsə bulandırsa, o zibil tökənə heç kim bir söz deməz... Türk dili bir zəmbərək dəvəsidir ki, ona hər nə yükləsən aparacaqdır” (**“Yeni yol” qəzeti, №32, 1923, 18 oktyabr**).

Dil və əlifba məsələsi ətrafında gedən mübahisələr latınçılığın qələbəsinə doğru gedirdi. Bu işdə bütün millət və yurdsevər alimlər və dövlət xadimləri səmərəli çalışırdılar. Bu işdə Yeni Türk Əlifba Komitəsinin sədri Səməd ağa Ağamalıoğlunun işi xüsusilə təqdirə layiqdir. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd ağa Ağamalı oğlu Leninlə görüşmüş, təşkil edilmiş bir heyətlə Orta Asiya respublikalarında olmuş, Simferopola (Ağ Məscid) gedib yeni əlifba məsələsini təbliğ etmişdi. 1925-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin sədri Səməd ağa Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə Moskvada keçirilən şərqşünasların iclasında yeni əlifbaya keçmək üçün türkoloji qurultayın olması haqqında qərar qəbul edildi. Çox böyük, gərgin işdən sonra 1926-cı il fevralın 26-da Azərbaycan Tədqiq Tətəbbə Cəmiyyəti və SSRİ Şərqşünaslar Cəmiyyəti Bakıda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay çağırıldı. Bu türk xalqlarının tarixinin ilk böyük hadisəsi idi. Sonralar məlum oldu ki, Qurultay hadisələri, oradakı iştirakçıların fəaliyyəti çox ciddi nəzarət altında imiş.

Qurultayın stenoqrafik hesabatını “bağlı fond”dan çıxarıb haqqında 1962-ci ildən araşdırma aparan professor Adil Babayev bu haqda çoxlu məqalələr və kitab yazmışdır. On il bundan əvvəl Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə bu qurultayın 80 illik yubileyi ilə əlaqədar Beynəlxalq Konfrans keçirilmiş və professor Adil

Babayev qurultay haqqında geniş məlumat verən “Türksoyun birlik səsi” adlı monoqrafiya yazıb nəşr etdirmişdir. Bu il fevralın 28-də cənab Prezident Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyini keçirmək haqqında daha bir sərəncam imzalamışdır. Buna görə də professor Adil Babayev 10 il əvvəl yazdığı kitaba bir çox əlavələr edərək “Türkologiyanın yaddaş zirvəsi” adlı monoqrafiyasını yazmışdır. Əsərdə Türkoloji Qurultay, onun iştirakçıları, iclasları haqda ətraflı məlumat verir. Eləcə də qurultayın çağırılma zərurəti haqda kitabda maraqlı məlumatlar vardır...

Müəllif kitabda elə məqamlara toxunmuşdur ki, onları yalnız arxivlərdə uzun müddət araşdırma aparmaqdan sonra əldə etmək olar. Burada təşəbbüsü irəli sürən Azərbaycanın nə üçün hamıdan gec, 1930-cu ildə yeni əlifbaya keçməsi haqqındakı müəmmalı suala cavab tapmaq olar. Kitabda Türkoloji Qurultay iştirakçılarının repressiya olunması haqqında da arxiv sənədləri əsasında geniş məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Kitabdan məlum olur ki, yeni əlifbanın qəbulu üçün çağırılan qurultay aşağıdakı problemləri də müzakirəyə çıxarmış və qərar qəbul etmişdir:

1. Yeni türk əlifbası haqqında

2. Türk dillərinin öyrənilməsi, türk dillərinin başqa dillərlə olan əlaqəsi haqqında

3.Etnoqrafiya haqqında

4.Türk xalqlarının tarixini öyrənmək üçün yeni qətnamə

5.Ölkəşünaslıq məsələləri

6.Türk dillərinin orfoqrafiyası

7.Türk dillərinin elmi terminologiyası

8. Ana dilinin tədrisi metodikası və s.

Göründüyü kimi, Bakıda çağırılmış Birinci Türkoloji Qurultayda yalnız dilçilik və latın əlifbası məsələsini deyil, folklor, etnoqrafiya, ədəbiyyat və incəsənətlə əlaqədar məsələlər ətrafında geniş müzakirələr aparılmış və tarixi xarakter daşıyan mühüm qərarlar qəbul olunmuşdur. Beləliklə, əslində Birinci Türkoloji Qurultay türkologiyanın geniş əhatə dairəsini müəyyən etmək vəzifəsini də həyata keçirmişdir. Bu ali elmi forum türk xalqları arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə də sanballı töhfəsini vermişdir.

Türkoloji Qurultay qərara alır ki, hər 2 ildən bir belə qurultay keçirilsin və növbəti qurultay Səmərqənd

şəhərində çağırılsın. Təəssüf ki, həmin təşəbbüsün gerçəkləşdirilməsinə imkan verilməmişdir.

Bütün bunlar haqqında professor Adil Babayevin monoqrafiyasında geniş məlumatlar vardır. Ümid edirik ki, bu əsər türk xalqlarının tarixində ən böyük həmrəylik toplantısı olan Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan sərəncamına layiqli töhfə olacaqdır.

İsa Həbibbəyli

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

*Millətimizin elmi,yurdumuzun şöhrətlənməsi,
soykökümüzün tanınması naminə özünü
fəda etmiş, bu fədakarlığı ilə həyatını
itirmiş istedadlı vətən övladlarının
əziz xatirəsinə ithaf edirəm.*

GİRİŞ

2006-cı ilin fevral ayında 80 illiyi tamam olan Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni və siyasi həyatında tarixi bir hadisə oldu. Bu qurultay, demək olar ki, Türksöyün 2500 illik tarixində ilk həmrəylik - birlik məclisi oldu. Bu qurultaya, onun tarixi dəyərinə müxtəlif mövqedən, müxtəlif prizmalardan yanasılmışdır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bütün türk xalqlarına məzmunca sosialist olmaq şərtilə milli formal mədəniyyət yaratmaq hüququ verilmişdi. Belə ki, bütün türk xalqlarına ana dilində məktəb açmaq, yeni nəsə bu inqilabi doktrinanı tələq etmək mərkəzin özünə lazım idi. Bunu başa düşənlər də, başa düşməyənlər də qurultaya çox böyük əhəmiyyət verirdi. Bunu qurultay nümayəndələrinin milli tərkibi, elmi sambalı, bir çox ölkələri əhatə etməsi əyani şəkildə göstərirdi. Bu qurultayın özünə münasibət tarixinə nəzər salanda aydın olur ki, türk xalqlarının dilinə, yazısına, terminologiyasına, tarixinə, mədəniyyətinə həsr edildiyi üçün həmin temp saxlansa idi, bir növ türk xalqları o qədər sürətlə inkişaf edərdi ki...

Buna görə də 1930-cu ilə qədər qurultaya münasibət yavaş-yavaş sərirləşməyə başladı. 1930-cu ildən sonra Türkologiyanın və bütövlükdə Azərbaycan ziyalılarının repressiyası başlandı. Bu vaxtdan başlayaraq türkçülük yasaq edildi, hətta bu qurultay haqqında danışmaq, yazmaq qadağan oldu. Hətta əvvəllər M.F.Axundov adına Respublika kitabxanasında 4999/T98 şifrə ilə saxlanan stenoqrafik hesabatın (rus dilində) üstündən xətt çəkərək 0115№ ilə “bağlı fonda” atıldı. Ondan istifadə etmək olmazdı. Çünki a) qurultayın qərarları “anti sovet” xarakterində idi; b) qurultayda iştirak edənlərin, demək olar ki, 90%-i xalq düşməni kimi məhv edilmişdi.

1953-cü ildən sonra SSRİ-də siyasi ab-hava “yumşaldıqdan”, “xalq düşmənləri” bəraət aldıqdan sonra da bu qurultayın haqqında danışmaq və yazmaq çətin idi. Biz 1964-cü ildə qurultayın məsələlərinin hazırlanmasında və keçirilməsində böyük xidmətləri olan prof. B.V.Çobanzadə haqqında apardığımız elmi axtarışla əlaqədar olaraq Birinci Türkoloji Qurultayın stenoqrafik hesabatını Dövlət kitabxanasının “bağlı fondu”nun, dəmir qapı arxasından, rütubətli yerdən çıxarmalı olduq. Sonradan bu stenoqrafik hesabat 393160№-li inventar kimi kitabxananın fonduna daxil oldu.

Sonralar müxtəlif münasibətlərlə qurultay materiallarından istifadə etmək mümkün oldu. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin ana dilimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin böyük qayğıkeşi və hamisi kimi, 2001-ci ilin iyun ayının 18-də imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanında birinci Türkoloji Qurultaya, onun tarixi əhəmiyyətinə yüksək qiymət verərək deyirdi: *“Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədi ilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikası əsasında olan əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 1920-30-cu illər Azərbaycanın dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar”*.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi, Azərbaycan dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikası əlifbasından kiril qrafikası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, istər 1930-cu ilə qədər, istərsə də 1950-ci illərdən başlayaraq qurultaya hamı yüksək qiymət vermişdir. Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılması ideyasının özü yeni əlifbaya keçmək olmuşdur. Hətta Lenin Azərbaycanın ərəb əlifbasından üz döndərərək yeni latın qrafikası əsaslı əlifbaya keçmək istədiyini eşitdikdə, Şərqi xalqlarının dini əlifbadan (geniş mənada, dini

¹ Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B. ADU nəşri. 1996, səh.145–157.

ədəbiyyatdan) uzaqlaşdığını göz önündə tutaraq demişdi: *“Bu, şərqdə böyük inqilabdır”*.

Siyasətçilər qurultayı siyasi cəhətdən, alimlər elmi cəhətdən, ictimai xadimlər-mədəniyyət işçiləri mədəni cəhətdən, maarifçilər təhsildə irəliləyiş cəhətindən, poliqrafçılar mətbəədə işlərin asanlaşdığına görə çox yüksək qiymətləndirmişlər. Nəriman Nərimanov 1921-ci ilin dekabr ayında XKS sədri kimi yeni əlifbanın millətimiz üçün çox böyük əhəmiyyətini qeyd etsə də, öz ideyasının tətənəsini görə bilmədi. Səmədağa Ağamalıoğlu qurultayı açarkən demişdi: *“Əgər mən desəm ki, sovet ölkəsinin türk-tatar xalqları, elmlə işıqlanmış öz həyatlarını düzgün quraraq... Məzlum Şərfin yatmış xalqlarını oyatmaq işində bir stimül olacaq, mübaligə etmiş olمام. Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti bununla bitmir. Bu qurultay türkoloji elmi ədəbiyyata böyük və qiymətli hədiyyə verəcək ki, bu da bəşəriyyətin inkişaf tarixində iz buraxmaya bilməz”*.

SSRİ MİK Sədri Qəzənfər Musabəyov SSRİ MİK və Azərbaycan XKS adından qurultay iştirakçılarını təbrik edərək deyirdi: *“Müstəsna şəkildə türkologiya məsələlərinə həsr edilmiş bu qurultayın açılışı Türk-tatar xalqlarının həyatında, şübhəsiz ki, çox böyük tarixi əhəmiyyəti olan fakt olacaqdır”*.¹

Bu qurultay təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün türk xalqları üçün, hətta türk olmayan xalqlar üçün də böyük tarixi rol oynadı. Belə ki, bir sıra türk xalqları, türklər,

¹ Стенографический отчет первого Всесоюзного тюркологического съезда. Б., 1924.

özbəklər, qazaxlar çoxdan yeni əlifba haqqında düşüncələr də bu ideyanı reallaşıdır bilmirdilər. Məsələn, Türkiyənin özündə belə, bu ideya öz səmərəli həllini tapa bilmirdi. Qurultaya fərdi şəkildə dəvət edilmiş, İstanbul Universitetinin professoru Əlibəy Hüseynzadə Qurultaya gələndə “Kommunist” qəzetinin müxbirinə verdiyi intervüdə deyirdi: *“Türkiyədə əlifba məsələsi, hətta 13 ildən bəri müzakirə və münaqişə edilməkdədir. Gələcəkdə bu xüsusda bir komissiya təşkil olunacaq”*.¹

Bəlli olduğu kimi, qurultayın keçirildiyi günlərdə-mart ayının 4-də böyük özbək şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyi Bakıda təntənə ilə qeyd edilmişdir. Hətta qurultayın bütün iştirakçıları səhər iclasını saat 9:30 dəqiqədə tamamlayıb Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinə gedirlər. Həmin gün “Kommunist” qəzetinin müxbirinə Mehmet Fuad Köprülüzadə verdiyi misahibədə bu qurultayın türk xalqlarının mədəniyyəti üçün də önəmli olduğunu qeyd edərək deyirdi: *“Birinci Türkoloji Qurultayın Nəvainin 500 illiyinə rast gəlməsi məsud bir təsadüf olduğu kimi, bu münasibətlə haqqında ehtimallar tərtib edilməsi də türk xalqlarının əski mədəniyyət xadimlərinə qarşı nasıl hərəkət göstərdiyini parlaq bir sürətdə meydana qoymaqladır”*. (**“Kommunist” qəzeti. 1926-cı il, №47**)

Mehmet Fuad bəy Türk xalqlarının ədəbiyyatının keçmişinin üzə çıxarılmasında, indisinin dünyaya yayılmasında qurultayın misilsiz əhəmiyyəti olduğunu göstərirdi. Qurultayda qəti şəkildə qəbul edilmiş yeni türk

¹ Yenə orada.

əlifbasının Türk xalqlarının mədəniyyətinə, onun dünya miqyasında intişar tapmasına necə güclü təsir edə biləcəyini fransız şərqşünası Mosinyon belə qiymətləndirirdi: *“Avropa artıq Şərqi tanımır, onu anlaya bilmir. Bir neçə ilin ərzində Şərq tamamilə dəyişilmişdir. Şərqi zəifliyi onun tamamilə donmuş orta əsr ənənələrində idi, amma indi həmin ənənələr məhv olur. Şərq canlanmaqdadır. O, öz üzərindən keçmişin kabusunu qovur, köhnə namünasib ərəb əlifbasını atır. Azərbaycanın türkləri artıq neçə ildir ki, yeni latın əlifbası ilə yazır. Anadolu türkləri artıq üç aydır ki, özlərinin bütün rəsmi sənədlərini yeni əlifba ilə yazır, albanlar bundan artıq 15 ildir ki, istifadə edirlər. Onların ardınca başqa xalqlar da gedir. Bütün Şərq gedəcək! Şərq ayağa qalxır, Şərq güclüdür. O, tezliklə bizə deyəcək: biz də siz avropalılar qədər mədəniyik. Biz sizə qalib gələcəyik”*.¹

Qurultayın ən böyük əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də Türk xalqlarının özünü tanıması, öz türklüyü ilə fəxr etməsi oldu. Məsələn,

Yaqut xalqının üç nümayəndəsi qurultayda iştirak edirdi. Onların heç biri öz vətənindən deyil, Moskvadan gəlmişdi:

a) Baraxov İsidor Nikifiroviç (Rəyasət Heyətinə seçilir).

b) İvanov Aleksey Andreeviç (jurnalist).

c) Safronov Anemmedist İvanoviç (ədəbiyyatçı).

Bu nümayəndələrin üçünü də Yaqutistan MİK göndərmişdi. Baraxov Yaqutistanda PK(b)P Vilayət

¹ “Культура и письменность Востока”. 1929, Кн. III, стр. 51.

Komitəsinin birinci katibi və sonra Yaqutistan MİK sədri olmuşdu. Baraxov da Türkoloji qurultay çağırmağa razı olmuş sovet demokratizminə inanaraq qurultayda iki dəfə çıxış etmişdi.

Qurultayın 12-ci iclasında çıxış edən İ.H.Baraxov demişdi: “Biz yaqutların latın qrafikasından istifadə etməkdə zəngin təcrübəsi vardır. Təəssüf ki, biz qurultaya xüsusi məruzə təqdim etməmişik. Amma biz indi qurultaya öz tezislərimizi təqdim edir və inanırıq ki, onlar qurultayın “Bülletenində” çap ediləcək. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək istərdim ki, biz yaqutlar üçün latın əlifbasına keçmək zərurəti olmamışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, bizdə əvvəllər ərəb əlifbası qəbul edilməmişdir. Biz tarixin iradəsi ilə uzaq Şimala atılmışıq, bununla da türk xalqlarının əsas hissəsindən təcrid olunmuşuq. Bir çox halda dil ümumiliyini də itirmişik. Ərəb əlifbasının əsası olduğu islam dini də bizdə qəbul edilməmişdir. Yaqut xalqı XVIII əsrdə, zorla rus dininə rənglənmişdir. “Biz türk xalqları ilə rastlaşanda, əsasən bizim adıma görə “İvan”, “Sergey”, “Vasili” adlandığımıza görə bizi rus kimi qəbul edirlər. Amma elə ki, bizim üzümüyə baxırlar, onda inanmıram ki, bir adamda şübhə ola ki, biz türkə oxşarıq. Dillərimizin uzaqlaşmasına və fərqli cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, bizim Azərbaycan dilini başa düşə bilməməyimizə baxmayaraq, bizim dilimizin kökü birdir. Buna görə də biz bu qurultaya fəvqəladə bir məhəbbətlə yanaşırıq.

Belə bir çıxışla yazıq İ.N.Baraxov gələcəkdə öz “pantürkist” damğasının əsasını qoymuş oldu.

2) Başqa bir türkün – Oyrot Aleksey Makaroviç Sabaşkinin çıxışına baxaq.

Sabaşkin qurultayın 2-ci iclasında, 27 fevralda çıxış etmişdi. O deyirdi: *“Burada iştirak edən yoldaşların çoxu öz milliyyətini bilmir. Onlar sırasında mən də varam. Mən Oyrot xalqının nümayəndəsiyəm. Keçmiş zamanlarda bizi müxtəlif millətlərə aid edirdilər. Gah kalmık adlandırırdılar, “yad xalq”, altaylı, teleut və s. deyirdilər. Ancaq ali məktəbdə oxuyanda türkoloqların elmi səyləri nəticəsində mən bildim ki, türkəm. Bizi hörmətli alimlər Radlov, Verbitski və Xuzin titullaşdırmışdı. Habelə prof. Rudenko, öz məruzəsində bizim millətimizi belə müəyyənləşdirir: “türkləmiş monqollar”. Belə milli müəyyənləşdirməyə qarşı mən etiraz edirəm. Belə ki, mən o millətin üzvü olmaq istəyirəm ki, bu qurultay ona həsr olunmuşdur. Bizim türk olmağımızı tarixin özü təsdiq edir və bizim rus millitarizmi qarşısında geri çəkildiyimiz yaxın keçmiş bunu təsdiq edir. Bizim qəbiləmiz İrtiş ətrafında yaşayırdı və rus millitarizmi tərəfindən sıxışdırılan biz çay boyunca geri çəkilib Cənuba doğru getdik. Sibirin cənubuna doğru getməklə biz Yaqutistanı taleyin hökmünə buraxdıq.. Qırğızlar deyir: Biz satqınız, onlar deyir ki, vaxtilə vahid bir xalq olan oyrotlar öz yurdlarını ruslara verib, oranı tərk etdilər”.*

Qurultayda türkçülük qüvvətli şəkildə özünü göstərirdi. Bir çox nümayəndənin türk dillərində danışması “Dövlət orqanlarını”, şovnistləri əsəbiləşdirirdi. Bəzi nümayəndələrin açıqca sovet şovinizminə qarşı çıxışları da özünə yer tapırdı. Məsələn, qurultayın 13-cü iclasında

(martin 4-də) Tatarıstan nümayəndəsi Alimcan Şərəf demişdi: “Burada prof. Jirkov və Yakovlev latın əlifbasını müdafiə etmək mövqeyindən çıxış etdilər və Jirkov bir neçə dəfə “səmimiliyinə” inandırmaq istədi. Burada mənim yadıma bir tatar məsəli düşür: “Şübhəli şübhələdir, üzünü köynəklə örtür”. Təkcə bu yoldaşların “Noviy Vostok” və ya “Yeni türk əlifbası uğrunda” adlı məqalələr toplusuna müraciət etmək kifayətdir. Orada biz oxuyuruq. *“Rus əlifbası elə üstünlüklərə malikdir ki, latın əlifbası bundan məhrumdur (Sitatı davam etdirir). Belə çıxır ki, adamlar bir şeyi düşünür, başqa şeyi sırayır ki, ərəb əlifbasını sindirsin. İcazə verin prof. Jirkovun bəyanatının səmimi olmasına şübhə edim. Burada professor Jirkovun, Yakovlevin və başqalarının iç üzünü açılır”*.

Belə çıxışlar çox olmuşdu. Yakovlev və başqaları öz mövqelərini müdafiə edir, türk xalqları isə öz milli maraqları mövqelərindən çıxış edirlər.

Türkçülüyün qurultayda müəyyən qədər özünü büruzə verməsi bəzən əlaqədar təşkilatların diqqətindən yayınmamışdı. Hələ Türkoloji Qurultay keçirilməmişdən qabaq da müxtəlif antitürk təşkilatlar və onların rəhbərləri bu böyük hadisənin əleyhinə idilər. O vaxtlar Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədrliyinə nail olmuş Mir Cəfər Bağırov Türk əlifbası Komitəsinin işinə hər vasitə ilə mane olurdu, bunu türk əlifbasının qızğın tərəfdarı, Azərbaycan K(b)P MK katibi Ruhulla Axundovun 1925-ci ilin noyabr ayında MK-ya yazdığı məktubda aydın görmək olar. O yazırdı: “Şübhəsiz, Türkoloji Qurultay bütün Sovetlər İttifaqı ilə birlikdə Azərbaycan üçün də

böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisədir. Təklif edirəm *Fövqəladə Komissiyaya* (kursiv bizimkidir – A.B.) tapşırılsın ki, lazım olmayan yerə burnunu soxmasın və Mərkəzi Komitəyə vəz oxumasın”.¹

Göründüyü kimi, Türkoloji Qurultay öz böyük tarixi əhəmiyyəti qədər də sonrakı repressiyalar üçün material vermişdir. 1930-cu ildən başlayaraq qurultayın bütün iştirakçıları təqib edilməyə başladı. Qurultay iştirakçılarının hər bir çıxışı, qurultayın hər bir qərarı o zaman cəza təşkilatlarının əlində bir fakta çevrildi. F.D.Aşnin dediyi kimi, qurultay iştirakçılarının hamısı təqiblərə məruz qalmış və məhv edilmişdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq belə hesab edirik ki, bu kitabda qurultay haqqında geniş məlumat verməklə yanaşı, axırda öz həyatlarını elmimizin, mədəniyyətimizin inkişafı yolunda qeyb etmiş görkəmli alim və ictimai xadimlərimiz haqqında məlumat vermək, onların həyat faciəsini müasir oxucuya çatdırmaq repressiya qurbanlarının ruhu qarşısında öz borcumuzu vermək demək olardı.

¹ Mədətov Q. Ruhulla Axundov. B., 1957, səh.19.

I FƏSİL

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYI ÇAĞIRMAQ ZƏRURƏTİ VƏ QURULTAYA HAZIRLIQ

Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi, elmi-mədəni və sosial-siyasi mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün onun keçirildiyi tarixi şəraitə ötəri bir nəzər salmaq lazımdır.

Əslində Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılması zərurəti inqilabdan əvvəl də var idi. Amma Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər təkə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə belə bir şərait var idi. 1918–20-ci illərdə Azərbaycanda daxili sabitlik istənilən səviyyədə deyildi. Bundan əlavə, ADR dövründə türkoloji qurultay çağırmaq ideyası hələ arzu şəklində də mövcud deyildi. Hələ bunu demirik ki, türkoloji qurultay keçirmək üçün milli kadrlarımız da yetişməmişdi. 1920-ci il aprelin 28-də Rusiya bolşevikləri Azərbaycanın aldanmış kommunistlərinin dəstəyi ilə Azərbaycan Milli dövlətçiliyini yerlə-yeksan etdilər. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu. Sovet dövrünü tam yüksək qiymətləndirmək mümkün olmadığı kimi, onun mədəni inkişafa göstərdiyi müsbət cəhətləri də qeyd etməmək olmaz. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi çoxlu siyasi illüziyalar xalqın gözünü qamaşdırdı. Bir tərəfdən Lenin Azərbaycan xalqını təbrik edir, Sovet hakimiyyəti adından ona Kommunizm behiştini vəd edir, digər tərəfdən Azərbaycan xalqına qarşı gizli xəyanət

planları hazırlanırdı. Azərbaycanı işğal etmiş XI Qızıl Ordunun İnkilabi Hərbi Şurası və Azərbaycanın yeni Sovet hökuməti öz fəaliyyətinin ikinci günü “Müsavət” və “İttihad” partiyalarının rəhbərbi ilə əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağladılar. Bu müqavilənin ömrü uzun olmadı. XI Ordunun hərbi siyasi (xüsusi) şöbəsinin rəisi Pankratov müqaviləni pozaraq xalqımızın ən yaxşı oğul və qızlarının siyahısını əldə edərək onları məhv etməyə başladı. Amma bu elə bir siyasətlə edilirdi ki, xalq Sovet hakimiyyətinə, Lenin milli siyasətinə inanırdı. İnkilabın ilk illərində kəndlilərə torpaq, fəhlələrə azad əmək haqqında verilən vədlərə əməl edilirdi. Fəhləni irəli çəkib konservatoriyaya prorektor qoyur, kəndlini qurultaya nümayəndə seçir, beləliklə, onlarda ruh yüksəkliyi yaradırdılar. Heç bir savadlı olmayan adamı kənddə irəli çəkib ona vəzifə verməklə kəndliləri bolşevizmin həqiqətlərinə inandırirdilər. Ölkədə birinci və ikinci dərəcəli məktəblər açılır-məktəb şəbəkəsi genişlənirdi.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Hərbi İnkilab Komitəsi Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetini yaratdı. Onun sədri və xarici işlər naziri N.Narimanov, Daxili işlər komissarı H.Sultanov, Ədliyyə və Əmək komissarı Ə.H.Qarayev, Kənd Təsərrüfatı, Sənaye, Ticarət və Ərzaq komissarı Q.Musabəyov, Hərbi və Dəniz işləri komissarı D.Bünyadzadə, Poçt, Teleqraf, yollar komissarı C.Vəzirov, xalq səhiyyə və himayə üzrə xalq komissarı A.Alimov¹ 1920-ci il mayın 6-da Bakıda Azərbaycan SSR birinci sovetlər qurultayı açıldı. Qurultay mayın 19-da

¹ История Азербайджана. 1963. III т. часть I, стр.230.

Azərbaycan SSR konstitusiyasını qəbul etdi. Yeni qəbul edilmiş konstitusiyaya görə Azərbaycan Mərkəzi İnqilab Komitəsi ləğv edildi. Bunun əvəzində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. AMİK ölkənin ali qanunverici və nəzarətedici orqanı idi. İlk əvvəl təşkil ediləndə Azərbaycan MİK tərkibinə 73 üzv 26 namizəd daxil olmuşdu. Azərbaycan MİK rəyasət heyəti tərkibinə 9 nəfər seçilmişdi. MİK sədri M.Hacıyev, onun müavini isə S.Ağamalıoğlu seçilmişdi. Sonradan Azərbaycan MİK-də 160 üzv, 27 namizəd, Zaqafqaziya MİK-də Azərbaycandan 47 üzv, SSRİ MİK-də 450 üzvdən 10 nəfər deputat oldu. **(Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Fond 103, siyahı 1, saxlama vahidi 11, səh.68, 74, 80)**

Azərbaycan MİK sədri S.Ağamalıoğlu oldu. S.Ağamalıoğlu görkəmli dövlət xadimi Azərbaycanın mədəni həyatında və quruculuq illərində böyük xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan hökuməti Yeni hakimiyyətinin ilk illərində müstəqilliyin verdiyi imkanlardan səmərəli istifadə edirdi. Bu sahədə görülən çoxlu işlər sırasında sonradan yasaq edilən Azərbaycan-Türk münasibətləri haqqında bircə faktla fikrimizi yekunlaşdırmaq istərdik. Azərbaycan xalqı öz türk qardaşlarının 1918–1919-cu illərdə xalqımızı erməni daşnaklarının törətdikləri milli qırğından xilas etdiyini unutmamışdı. Buna görə də N.Nərimanov başda olmaqla Azərbaycan hökuməti yenicə həyat sınağından çıxmış, bir sıra dövlətlərin tamamilə yer üzündən silmək istədikləri Türk dövlətinə hər cür yardım göstərmək

əzmində idi. 1921-ci ilin martında Bakıdan Türkiyəyə 32 systerndən ibarət bir qatarla neft məhsulları göndərilmişdi. Türk inqilabının Böyük Öndəri Mustafa Kamal Paşaya üzərində “Türk inqilabının qəhrəmanı Mustafa Kamal Paşaya” sözləri yazılmış qızıl xəncər də göndərdi. 24 aprel 1921-ci ildə isə Azərbaycan hökuməti teleqramla qardaş türk xalqını azadlıq və müstəqillik əldə etməsi münasibətilə təbrik etdi. Qeyd etməliyik ki, sonralar bu hərəkətlər Azərbaycan xalqına və onun rəhbəri N.Nərimanova çox baha başa gəldi. Fəhlə-kəndli hökuməti qurmaq haqqında verilən ilk vədlər yerinə yetirildi. Azərbaycan Sovet hakimiyyətini bir çox kommunistlər böyük sevinclə qarşılayırdılar. Torpaq kəndlilinin olacaq (sonralar “kolxoz qururuq” deyə əllərindən aldılar), hakimiyyət millətin olacaq (sonralar hakimiyyət Moskvadan idarə olundu), milli-mənəvi dəyərlər yüksək tutulacaq (sonralar millətimizin adını dəyişdilər, milli dəyərlərimizi millətçilik təzahürü kimi qiymətləndirdilər).

Bu vədlərə inanan adam, əlbəttə, bolşevizm siyasətini qəbul edərdi. Hətta bəzi Azərbaycan ziyalıları Sovet ordusunun Azərbaycanı işğal etməsində iştirak etmişdi. Amma Sovet dövləti özünə lazım olan bir sıra cəhətlərin inkişafına mane olmurdu. Bunlardan biri də təhsil məsələsi idi. Mərkəz milli respublikalarda təhsilə xüsusi fikir verirdi. Çünki yeni inqilabi fikri gənc nəslə təhsil vasitəsilə çatdırmaq olardı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmazdan əvvəl də təhsil sistemimizdə əngəl olan əlifba məsələsindən bəhs edilmişdi. Hələ XIX əsrdə böyük Mirzə

Fətəli bu sahədə nəticəsiz də olsa, ciddi səylər göstərmişdi. 1911-ci ildə görkəmli alim F.B.Köçərli (sonralar onu Müsavatçı kimi güllələyəcəklər) M.F.Axundovun həyatı və ictimai fəaliyyəti haqqında yazdığı kitabda M.F.Axundovun başladığı işin böyüklüyünü nəzərə çarpdırmaq üçün ərəb əlifbasının mədəni inkişafımıza nə qədər mane olduğundan bəhs edərək yazırdı: *“Ərəbdən götürdüyümüz sillabi xətdə o qədər qüsur və nöqsan vardır ki, təhrirə sığası və təqrirə gələsi deyil və müsəlmanların, tərəqqi və təali yolunda Avropa əhlindən daldə qalmağımızın 4 böyük səbəblərindən birisə də bu mayeyi səadət, məbdəyi tərəqqimiz olan oxumaq və yazmaq alət və əsbabının qüsur ilə dolu olmasıdır”*.¹

Bu işdə M.Şahtaxtinskiyin və onlarla başqasının xidmətini göstərmək olar. C.Məmmədquluzadə yeni türk əlifbası komitəsinin hələ üzvü olana qədər “Molla Nəsrəddin” jurnalında bu məsələyə beş felyeton həsr etmişdi.

Ərəb əlifbasının yeni, dilimizin təbiətinə uyğun bir əlifba ilə əvəz edilməsi xalqımızın bütün ziyalılarını düşündürürdü. Buna görə də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi N.Nərimanov və S.Ağamalıoğlu əlifba məsələsini dövlət səviyyəsinə qaldırdılar.

1920-ci il 12 may tarixli dekretində Azərbaycan XKS təhsil ana dilində olan yeni tipli məktəblər açılmasını tələb edirdi. Nərimanov bir ziyalı, bir alim kimi dərk edirdi ki, yaranmış vəziyyətdən daha bacarıqla istifadə edərək

¹ Köçərli F.B. Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən 100 il mürur etməsi münasibətilə yazılmış risaleyi yadigarandır. Tiflis, 1911, səh.17.

xalqın maariflənməsi üçün çox iş görmək lazımdır. Bu işdə isə əlifba məsələsi böyük bir əngəl idi. Bu səbəbdən də 1921-ci ilin dekabrında Azərbaycan XKS yeni əlifbaya keçmək qərarını verir. Ondan bir qədər sonra savadsızlığı ləğv etmək üçün Q.Musabəyovun sədrliyi ilə komission da yaradılır. Amma o vaxt heç də hamı yeni əlifba haqqında birmənalı şəkildə düşünmürdü. Bəziləri ərəb əlifbasını saxlamağı (bunu minillik tariximizlə, elrni bədii əsərtarimizin bu əlifbada olması ilə izah edirdilər), bəziləri ərəb əlifbasına islah etməyi, bəziləri isə tamamilə ərəb əlifbasından imtina edib latın əlifbasına keçməyi zəruri sayırdı. Onlara müvafiq olaraq ərəbçilər, islahçılar və latınçılar deyirdilər. 1922-ci il yanvarın 6-da N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə bu üç istiqamətli ziyalıların iclası çağırıldı. Burada latınçılar yeni əlifbanın üstünlüklərini və onun tətbiq edilməsinin zəruriliyini ərəbçilər və islahçılara sübut etdilər. Bu komissiyaya aşağıdakılar daxildir:

- 1) Fərhad Ağazadə (sədr);
- 2) Xudadatbəy Məlikaslanov (sədrin müavini);
- 3) Məhəmmədəmin Əfəndizadə (katib);
- 4) Həmidbəy Şahtaxtinski (üzv);
- 5) Ağabəy Əmirov (üzv);

6) Əhmədbəy Pepinov (üzv);

7) Abdulla Tağızadə (üzv);

8) Hüseyn İsrafilbəyov (üzv).

1922-ci ilin aprelinə qədər bu komissiya çox işlər gördü. Xüsusilə komissiyanın sədri Fərhad Ağazadə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yeri olan bir ziyalı-alim, müəllim və yazıçı kimi yer tutmuşdur.

Bu işi daha səmərəli təşkil etmək üçün N.Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə 1922-ci ilin aprelinə Yeni Türk Əlifbası Komitəsi yaradıldı. YTƏK-in həmin il 13 iyunda birinci iclası keçirildi. İclasda komitə üzvləri: Fərhad Ağazadə (sədr), Xudadat Məlikaslanov, yeni hürufat tərəfdarları: Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə və İsrafilbəyov da iştirak edirdi. Həmin iclasda S.Ağamalıoğlu sədr, Vəli Xulufu isə katib olmuşdu.

Birinci məsələ barəsində S.Ağamalıoğlu çıxış edərək göstərdi ki, Komitə işinin tez və həm də səliqəli getməsi, təşkilatın qüvvətlənməsi və canlanması üçün xüsusi idarə lazımdır. İclas aşağıdakı qərarı yekdilliklə qəbul etdi:

1) Fəxri və siyasi sədr – S.Ağamalıoğlu

2) Komitə sədri – Fərhad Ağazadə

3) Mühərrir – Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə

- 4) Mühərrir – Mirzə Hüseyn Camalzadə
- 5) İşləri dolandıran* – Vəli Xulufu
- 6) Hesabçı və çapçı – İdris Həsənli (İdris Həsənov)
- 7) Təsərrüfat müdiri – G.H.Qasımbəyli
- 8) Xidmətçi – Mənsur Qurbanzadə

Həmin iclasda bu komitənin üzvlərinin məvacibləri də müəyyənləşdirilirdi. Komitə üzvlərinə aşağıdakı məbləğdə məvacib təyin edilmişdi.

1. Komitə sədri – 100.000.000
2. Mühərrirlərin hər birinə – 70.000.000
3. Dolandırıcıya – 60.000.000
4. Hesabçıya – 50.000.000
5. Təsərrüfat müdirinə – 30.000.000
6. Xidmətçiyə – 10.000.000 **(Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Fond 103, saxlama vahidi 4, siy.1)**

* Kargüzar

Protokolu üç nəfər imzalamışdır. İctimai əsaslarla işlədiyinə görə S.Ağamalıoğluна məvacib nəzərdə tutulmamışdır.

Komitənin ikinci iclası 23 iyunda çağırılmış, işlərin gedişi müzakirə edilmiş, burada Abdulla Tağızadə təşkilat komitəsinin sədri təsdiq edilmişdir.

Məlumdur ki, F.Ağazadə xəstə və zəif idi. Hətta onun bir ayağı da sonradan amputasiya edilmişdi.

Komitə onun xidmətlərini nəzərə alaraq özünün 14 iyul 1922-ci il tarixli 4-cü iclasında onun müalicəsi üçün iki yüz milyon manat ayırmağı qərara alır.

YTƏK 1922-ci ilin aprelindən 1923-cü ilin oktyabrına qədər 33 iclası keçirilmişdi. Bu müddət ərzində komitənin orqanı olan “Yeni yol” qəzeti səhifələrində istər komitə üzvlərinin, istərsə də başqa ziyalıların yeni əlifba haqqında çoxlu məqalələri çap edilirdi. Qəzetin redaktoru C.Məmmədquluzadə yeni əlifbanın intişarının gedişi və “yeni əlifbanın düzülüşü” (əlifba layihəsi) haqqında müntəzəm məlumat verirdi. YTƏK dolandırıcısı Vəli Xulufu yeni latın əlifbasının üstünlüklərini şərh edərək yazırdı: *“Yeni türk əlifbası yalnız azərbaycanlılar üçün düşünülməmişdir. Azərbaycan ləhcə və şivələri nəzərdə tutulmamışdır. Bütün türk gövminə mənsub olan xalq bu əlifbadan istifadə edə bilər”*. (**“Yeni yol” qəzeti. 1923, №17(32), 5 iyun**)

Yenə qəzetin həmin nömrəsində B.Bəhramov AK(b) firqəsinin 12-ci Ümumbakı konfransı münasibətilə yazırdı: *“latın hürufatından götürülmüş olan yeni türk əlifbası xalq maarifmin irəliləməsi üçün pək hasand bir*

alət olub, türk dilinin əsasına da uyğun gəlir. Türk dilində nə qədər səs varsa, yeni türk əlifbasında da o qədər hərflər düzəldilmişdir. Hər bir hərfin də ancaq bircə şəkli var”.

Azərbaycanda möhkəm təməl üzərində qurulan yeni əlifba ideyası özünə başqa ölkələrdə də tərəfdarlar tapmışdı. İranda da bu iş başlanmışdı. S.Qəffarinin “Yeni yol” qəzetində dərc etdirdiyi məqalədən öyrənirik ki, “İranda da latın əlifbası tərəfdarı çoxdur. İranda olan maneə və çətinliyə baxmayaraq, keçən 1922-ci ildə həmin latın hürufatından iktibasən 26 hərfdən mütəşəkkil icad olunmuş yeni əlifbanı meydana çıxardılar. Həmin ilin iyun ayında yeni əlifba qəzetlərdə intisar tapdı. Yazarlardan bəzisi nümunə olaraq yeni əlifba ilə məqalələr yazıb, yeni əlifbanın yaxşılığından, köhnə əlifbanın çətinliyindən möhkəm sübutlar gətirib, bəhslər etdilər”. (**“Yeni yol” qəzeti. 1923, №22(37), 18 iyul**)

“Yeni yol” qəzeti hər vasitə ilə yeni latın əlifbasına keçidi təbliğ edirdi. Hətta qəzetdə belə bir şüara da rast gəlirik: “*El dili və hasand yeni əlifba kaxmarları birləşin!*”

Yeni türk əlifbası komitəsinin 1923-cü il 12 oktyabr tarixdə keçirilən iclasında (protokol №33) S.Ağamalıoğlu Yeni əlifbanın qəbulu üçün görülən işlərdən danışdıqdan sonra türkoloji qurultay çağırmaq haqqında təklif verir. Bu məsələ haqqında qəbul edilən qərarla deyilirdi: “*Yeni əlifba qurultayı çağırılsın. Amma bundan əvvəl Türkünəstanə, Kazanə, Krımə və başqa türk ellərinə nümayəndələr göndərib qurultaya zəmin hazırlasın.*

Nümayəndələr: Qədirli M., Cəbiyev H., Məhəmmədzadə C., Saniyev K., Məhəmmədov M.S. və Tağızadə A.”
(Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Fond 103, siyahı 1, saxlama vahidi)

1924-cü ildə iş daha da canlanır. YTƏ-nin Azərbaycanın bütün rayonlarında şöbələri fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, Ermənistanda və Gürcüstanda komitənin filialı yaradılır. YTƏ Komitəsinin təklifi ilə IV Azərbaycan Sovetlər Qurultayı da qərar qəbul edir. Burada deyilir:

1. YTƏ qərarı yekdilliklə qəbul edilsin.

2. 1925-26-cı tədris ilindən bütün birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdə yeni türk əlifbası tətbiq edilsin. Tədricən bütün məktəblər bütövlükdə yeni türk əlifbasına keçirilsin. **(Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Fond 103, siyahı 1, saxlama vahidi)**

Bu qərarın yerinə yetirilməsi üçün YTƏ komitəsi instruktörlərin müşavirəsini keçirməyi lazım bilir. 6 mayda müəllimlər üçün kurslar təşkil edilir. Bu iş daha da genişlənməkdə davam edir. Belə ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün 51 kurs açılmış, burada 2345 nəfər adam oxumuş, Bakıda 206 kurs açılmış, oxuyanların sayı 5730 nəfər olmuş, Azərbaycanın qəzalarında 100 kurs açılmış, 2708 nəfər oxumuşdur. Ümumiyyətlə, 400 kursda 11985 nəfər yeni əlifbanı öyrənmişdir. Yeni türk əlifbası ideyası Azərbaycanda bir

hərəkata çevirildiyi, özünə başqa regionlarda da tərəfdar tapdığı halda, İranda mürtəcə qüvvələr latın əlifbası məsələsini birdəfəlik tarixin arxivinə verdilər. Azərbaycanda isə yeni latın qrafikalı türk əlifbası minlərin və milyonların şüuruna hakim kəsilirdi. Amma ortaya ciddi bir elmi problem çıxdı. Səs və hərfi işarə, səsin (geniş mənada fonemin) variant və variativliyinin işarəsi olması məsələsi, habelə latın qrafikasında olmayan səslərin necə işarə edilməsi sırf elmi məsələ olduğu üçün bu işə şəriştəli filoloq alim rəhbərlik etməli idi. YTƏK sədri Səmədağa Ağamalıoğlu belə bir alimi: Simferapol (Ağməscid) Universitetinin professoru-rektoru şərqdə ilk filologiya elmləri doktoru Bəkir Çobanzadənin şəxsində tapdı. Bu məsələ ilə bağlı olaraq S.Ağamalıoğlu 3 nəfər YTƏK üzvü ilə birlikdə Krıma getdi. Bu haqda X.Səid Xocayevin verdiyi məlumat daha diqqətəlayiqdir. X.Səid 1929-cu ildə “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”¹ adlı əsər çap etdirmişdir. Əsərin üstündə yazılanlardan məlum olur ki, müəllif bu kitabda “Bakı-Krım-Türküstan, Bakı-Türküstan-Özbəkistan” kimi regionlarda yeni türk əlifbasının qəbulu ilə bağlı xatirələrini vermişdir.

Kitabın cildinin aşağı hissəsində yazılıb: *“Birləşmiş türk əlifbası ilə birinci olaraq bu əsər təb olunur”*.

Kitab Əziz Ubeydulinin müqəddiməsi ilə başlayır. Kitabda oxuyuruq: *“Zatən osmanlılar, qazaxlar, özbəklər arasında da bu ideya (yeni əlifba ideyası – A.B.) yox deyildi. Ancaq onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət*

¹ Xocayev X.S. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. B., 1929, səh.9.

etməyirlərdi. Yeni əlifba vasitəsilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Yeni Türk Əlifbası Komitəsi) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərinin yekununu göstərməyə və qonşu türk cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazımdı. Komitə bundan əvvəl onlar ilə xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq saydı. 1923-cü ilin sentyabr ayında bir heyəti səfəriyyə təşkil edilirdi. Bunlar Şuralar İttifaqında olan bütün türk cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətə adamlar ilə görüşəcəklərdi.

Heyət aşağıdakı dörd nəfərdən ibarət təşkil olunmuşdu.

1. Səmədağa Ağamalıoğlu – Yeni Əlifba Komitəsinin sədri.

2. Cəlil Məmmədquluzadə – “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi redaktoru.

3. Vəli Xulufu – YTƏK-in üzvü.

4. Xəlil Səid – əmələ fakültəsi və melerasion texnikumunun dil və ədəbiyyat müəllimi”.

Burada S.Ağamalıoğlunun və Mirzə Cəlilin şəkillərini də vermişdir.

Daha sonra müəllif yazır: “İyunun 3-də günortadan sonra 4 ilə 5-in arasında Ağaməscid (Simferapol – A.B.) şəhərində iclas oldu. Sədr ilk sözü Ağamalı oğluna verdi.

O, yeni əlifba haqqında, onun üstünlükləri və zəruriliyi haqqında danışdıqdan sonra dedi: *“Yoldaşlar, həyat sizin təkamülünüzü gözləmir. O, yürümək, yüngürmək, çalışmaq istəyir, bunu yapa bilməzsinizsə, siz təkamülünüz ilə bərabər əzilib, əriyib, puç olub gedəcəksiniz”*.

Sonra sədr hələ o vaxt bütün Şərqdə ilk doktor-professor olan B.Çobanzadəyə söz verdi. B.Çobanzadə dedi: *“Yoldaşlar, əlifbaya elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşalım:*

Birinci: Əlifbanı bir lisanı olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir.

İkinci: Bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir. (Əhalisinin ümumi nəzəri etibara alınmalıdır).

Üçüncü: Bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir. Madam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun-mazisi-keçmişini unudulmamalıdır.

Dördüncü: Yazıda fənni tərbiyə dəxi nəzər etibara alınmalıdır.

Beşinci: Bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafına toplayıb elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəliləyəcək bir əlifba lazımdır.

Sizin əvvəl təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamamilə başqa idi. Verdiyiniz izahatdan sonra bizdə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətə irəliləmək üçün bu əlifbanı qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur. Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Böylə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır. Bakıdan başlamış olan yeni

əlifba məsələsinə bu gün Krım xalqı və gənclərinin yardım etməsinə ümid edirəm. Komissiyon da təşkil etmək müvafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım etməyinizə əminik. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq”.

Elə buradaca S.Ağamalıoğlu B.Çobanzadəni öz dediyi elmi komisyona rəhbərlik etməyə və bunun üçün Bakıya gəlməyə razı saldı.

1924-cü ilin payızında B.Çobanzadə Bakıya gəldi. Bu vaxtdan da Çobanzadə həm Bakı universitetinin professoru kimi, həm də yeni əlifba komitəsi yanındakı elmi şuranın rəhbəri kimi geniş elmi və ictimai fəaliyyətə başlayır. Onun rəhbərliyi altında yeni əlifba layihəsi hazırlanır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu vaxta qədər də hamı türk əlifbasına keçməyin tərəfdarı deyildi. Köhnə əlifba tərəfdarları ərəb əlifbasının guya yazı üçün əlverişli olduğunu sübuta çalışırdılar. Buna baxmayaraq, B.Çobanzadənin rəhbərliyi altında işləyən elmi şura əlifba layihəsini sürətlə hazırlayır, bu layihəni ümumittifaq miqyasında türkoloqların müzakirəsinə verməyə çalışırdı. Bunun üçün mütləq Türkoloji Qurultay çağırılmalı idi. Yeni əlifba düşmənləri açıqca Türkoloji Qurultayın çağırılması əleyhinə çıxırdılar.

Tərəqqipərvər Azərbaycan ziyalılarının coşğun fəaliyyəti nəticəsi olaraq latın əlifbası çox sürətlə yayılmağa, kütlələrin hörmətini qazanmağa başlayırdı. Köhnə əlifbanın çətinliyi üzündən bu əlifba ilə nəşr edilən qəzet və jurnalları oxumaq çətin olduğuna görə mətbuata abunəçilik məsələsi ləng gedirdisə, yeni əlifba ilə nəşr edilən qəzet və

jurnallar geniş oxucu kütləsinə çox asanlıqla yol tapırdı. Məsələn, T.Qasım adlı birisi Binəqədi nahiyəsində yeni əlifba ilə nəşr edilən qəzet və jurnallara çoxlu abunə yazılmasından bəhs edirdi. (**“Yeni yol” qəzeti. 1924, №39, 26 oktyabr**)

Yuxarıda dediyimiz kimi, bir tərəfdən maarifpərvər ziyalılar və geniş xalq kütlələri yeni əlifbanın həyata keçirilməsini alqışlayır və onun məcburi tətbiqini arzu edirdilərsə, çoxlu mühafizəkarlar da köhnə əlifbanın guya “üstünlüklərini” sübuta çatdırır və hər vasitə ilə yeni əlifbanın yolunu kəsirdilər. Yeni əlifbanın kütləvi məktəblərdə qəbulu maarif nazirlikləri ilə əlaqədar idi. Görünür, nəinki Azərbaycanda, habelə başqa respublikalarda da köhnə əlifba tərəfdarları yeni əlifbaya geniş meydan verməkdən çəkinirdilər. Bu isə hamıdan əvvəl kütləvi məktəblərə öz mənfi təsirini buraxırdı. Məsələn, Gürcüstan SSR Marneuli rayonunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərs deyən gənc müəllim Ə.Qarabağlı yeni əlifbaya keçmək işini ləngidən Gürcüstan SSR Maarif Nazirliyinin işindən narazılığını “Yeni yol” qəzetində yazırdı. (**“Yeni yol” qəzeti. 1924, №37(91), 16 oktyabr**)

V.Çobanzadə yeni əlifbanın mütləq qəbul ediləcəyinə inanaraq onun həyata keçirilməsi uğrunda yorulmadan çalışırdı. Hələ B.Çobanzadə Bakıya gəldikdən bir neçə ay sonra yeni əlifba ilə nəşr edilən “Yeni yol” qəzetinin əməkdaşı onunla görüşüb yeni əlifba, terminologiya,

fonetikanın bəzi məsələləri və s. haqqında öz mülahizələrini söyləməyi xahiş etmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sual-cavab uzun olduğundan həmin müsahibə qəzetin bir neçə nömrəsində dərc edilmişdir. Müsahibənin əvvəlində professor B.V.Çobanzadə deyir: *“Mən Bakıya təzə gəlmişəm... Burada məktəblər daha əsri (müasir), daha əməli və xalqa yaxındır”*.

“Yeni əlifba haqqında fikriniz nədir” sualına B.Çobanzadə belə cavab vermişdir: “Türklər, məlum olduğu üzrə indiyə qədər 13 əlifba kullanmışlar və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunlardan ən fənasını ərəb əlifbası saymaq mümkündür. Ərəb əlifbası yalnız ərəb və farsca yazmağa alışan ziyalıların əlifbasıdır ki, bu gün təmiz və xalq türkcəsilə yazmaq istəyən adamların işinə gəlməz.

Çürük təməl üzərində yeni bina qurmaq, yəni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək çətindir. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə, bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə də yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruq. Latin əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır”. (**“Yeni yol” qəzeti. 1924, №35, 3 noyabr**)

O, yeni əlifbanın gələcəkdə milli mədəniyyətimizin və elmimizin inkişafına misli görünməmiş dərəcədə kömək edəcəyinə inanaraq deyirdi: “Yeni və dilimizin qanunlarına uyğun bir əlifba xalq dili ilə ədəbi üslub arasındakı divarı yıxaraq vahid bir maarif və ziyalı sinif

yetişdirəcəkdir ki, çox keçmədən bunlar xalq arasında elmin və texnikanın mənfəətlərini nəşr və ümumiləşdirə bilərlər. Çox asan isbat etmək mümkündür ki, ərəb əlifbası bizi ərəb dili və ədəbiyyatı ilə sıxı-sıxıya bağlamış və türk xalq dilinin ədəbiləşməsinə mane olmuş və olacaqdır. Latin əlifbasının ən böyük məziyyətlərindən biri dilimizin əcnəbilər tərəfindən çox tez öyrənilməsinə və bu sürətlə ədəbiyyatımızın millətlər arasında bir yer almasına yardım etməsidir”. (“Yeni yol” qəzeti. 1924, №35, 3 noyabr)

Bildiyimiz kimi, yeni əlifbanın qəbulu və həyata keçirilməsində ən böyük dönüş nöqtəsi 1926-cı ilin fevral-mart aylarında Bakıda çağırılan I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı olmuşdur. Yeni əlifbaya keçmək üçün başqa türk dilli xalqları da bu işə cəlb etmək, müxtəlif əlifba layihələrini birləşdirib vahid türk əlifbası yaratmaq, dilimizdə işlənməkdə olan ərəb və fars tərkiblərindən ibarət olan istilahları atıb, yeni istilahlara qəbul etmək işində bu qurultay çox böyük rol oynamışdır. Əlbəttə, bu qurultayın keçirilməsinin təşəbbüskarlarından birinin də B.Çobanzadə olduğu aydındır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ümumittifaq miqyaslı bir qurultay keçirmək ideyası B.Çobanzadədə sonralar, yəni 1925 və 1926-cı illərdə deyil, Bakıya gəldiyi və yeni əlifba komitəsinin elmi şurasına rəhbər təyin edildiyi ilk vaxtlardan əmələ gəlmişdi. 1924-cü ildə onunla olan müsahibədə o belə bir qurultayı çağırmaq məsələsini ortaya atmışdır. O yazırdı: *“Burada istilah (terminoloji) məsələsi öz-özünə açılaraq*

xalq lüğətçiliyi ilə əldə edəcəyimiz material, bizə bu xüsusda ən böyük istinadgah və zəmin olacaqdır. Bu xüsusda Bakı kibi bir yerdə lisaniyyat, istilah və ədəbi dil məsələsilə uğraşan bir elmi əncüman vücuda gətirmək və vaxıt-vaxıt bunun təşəbbüsü ilə digər türk mətbuat və maarif xadimlərindən ibarət qurultay çağırmaq, hər halda, faydadan xali olmazdı". ("Yeni yol" qəzeti. 1924, №36, 7 noyabr)

Hələ 1924-cü ilin 13 martında prof. A.N.Samoyloviç Leninqraddan YTƏK-a Türkoloji Qurultayı Moskva şəhərində çağırmağı və buraya 13 ölkədən (SSRİ-yə daxil türk xalqlarından) 70 nümayəndə dəvət edərək burada aşağıdakı 3 məsələni müzakirə etməyi təklif edirdi:

1. Əlifba məsələsi;
2. Ədəbi dil;
3. Elmi terminologiya.

Azərbaycan MİK rəyasət heyətinin 2 may 1925-ci il tarixli sayılı iclas protokolunda oxuyuruq: 8-ci məsələ türkoloji qurultayın çağırılması idi. Bu məsələ haqqında T.Şahbazi məruzə edir.

Qərar: İsrarlı surətdə hesab edilsin ki, Türkoloji Qurultay 1925-ci ildə çağırılmalıdır. Qurultayın keçirilməsi üçün Azərbaycan Tədqiq-tətbiq cəmiyyəti tərəfindən müəyyən edilmiş komissiya aşağıdakı tərkibdə təsdiq edilsin:

1. Ağamalıoğlu S. (sədr)
2. Pavloviç İ.
3. Vroydo Q.İ.
4. prof. Çobanzadə B.
5. Haqverdiyev Ə.
6. Baharlı M.
7. prof. Asmarin N.İ.
8. akad. Bartold V.V.
9. Cəbiyev H.
10. Zifeld A.P.
11. Repinov Ə.D.
12. prof. Samoyloviç A.İ.
13. Hikmət İ.

Komissiyaya qurultayın tezliklə çağırılması üçün bütün təşkilatlarla əlaqəyə girmək hüququ verilir. **(Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Fond 103, siyahı 1, saxlama vahidi 11, səh.59)**

Azərbaycan MİK rəyasət heyətinin qərarını həyata keçirmək üçün bu qərardan 4 gün sonra (6.V.1925) YTƏK sədri S.Ağamalıoğlunun evində (Persidski küçəsi 2, üçüncü qat) axşam saat 8-də komitənin iclası çağırılır. Burada 7 məsələyə baxılmışdır. İclasda 16 nəfər iştirak etmişdir. Bu məsələdən təfərrüatı ilə danışmaqda məqsədimiz ondan ibarətdir ki,

1) 20-ci illərdə vəzifəli şəxslər məsələyə vicdanla yanaşdığını;

2) Məsul şəxsin evində qeyri-rəsmi şəraitdə rəsmi problemlərin həll edildiyini;

3) Çox böyük məsul vəzifə daşıyan adamların bir məsələ ətrafında səmimiyyətlə birləşdiyini bugünkü oxucuya göstərək.

Bəli, yenə həmin il (1925-ci il) oktyabrın 23-də gündüz saat 12-də YTƏK iclası Səmədağa Ağamalıoğlunun evində keçiriləcəyi haqqında bildiriş vərəqəsində oxuyuruq. İştirak edəcəklər:

1. Rəhmanov – ordudan;
2. AK(b)P nümayəndəsi (imzası vardır);
3. X.Məlikaslanov;
4. C.Məhəmmədzadə (XMK);
5. M.Quliyev – Xalq Maarif Komissarı;
6. Molla Nəsrəddin (C.Məmmədquluzadə)-imzası;
7. Hüseyn Rəhmanov (Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı);
8. Nəsrulla Əsgərov (Ali Məhkəmənin sədri);
9. Prof. B.Çobanzadə;

10. F.Ağzadə;

11. Yoldaş Ordubadi M.S.

1925-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlunun sədarəti altında Moskvada keçirilən Orientalistlər iclası yeni əlifbaya keçmək üçün Türkoloji Qurultay çağırmağı lazım bildi və bunu SSRİ şərqşünasları elmi cəmiyyəti ilə Azərbaycan tədqiq tətəbbö cəmiyyətinə həvalə etdi. Bu təsadüfi deyildi. Çünki istər Ağamalıoğlu, istərsə də B.Çobanzadənin rəhbərlik etdiyi yeni türk əlifbası komitəsi yanındakı elmi idarə geniş fəaliyyətləri 4 ilə ümumittifaq miqyasında nüfuz qazanmışdı. Bir halda ki, qurultayın çağırılması, əsasən Azərbaycan təşkilatlarına həvalə edilmişdi, onda onun harada keçiriləcəyi də aydın idi.

Bu məsələ barəsində B.Çobanzadə Azərbaycan tədqiq və tətəbbö cəmiyyətinin türkologiya seksiyasının 20 oktyabr 1925-ci il iclasında etdiyi məruzədə deyirdi: *“Gənc Azərbaycan qoca Şərqi intəhasız qaranlıqları içərisində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qəti olaraq qət etmişdir. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yer – Azərbaycanın paytaxtı Bakının seçilməsinə qarşı etiraz etmədi”*.¹

¹ Чобанзаде Б. Тюркологический съезд. Резюме доклада читанного на 3 заседании тюркологической секции об-ва 20-х. В сб. известия общества обследования и изучения Азербайджана. Б., АССР. 1926, №1, стр.102.

Bundan sonra Səmədağa Ağamalıoğlu başda olmaqla bir çox məşhur şərqşünasların yaxından iştirakı ilə qurultayı çağırmaq üçün təşkilat komissiyası fəaliyyətə başlayır. Bu təşkilat komissiyası dil və əlifba məsələlərinə aid çoxlu məqalələr nəşr etməklə I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın həll etməli olduğu məsələləri müzakirə edirdi.¹

Professor B.Çobanzadə isə nəinki YTƏK orqanları olan jurnallarda, habelə respublikanın bir çox qəzet və jurnallarında I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının əhəmiyyətindən, onun məqsəd və vəzifələrindən bəhs edirdi. Qurultay haqqında qabaqcadan çox aydın təsəvvürə malik olan B.Çobanzadə “Maarif işçisi” jurnalında bu qurultayın planı və əməli vəzifələrini müəyyən edirdi.²³ 25 fevral 1926-cı il tarixli Moskva-Bakı qatarı ilə gələn nümayəndələr – Oldenburq S.F., Miñçel T.T., Samoyloviç A.N.Tomaşevski V.B. (O, 1920-1925-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi (müqayisəli) dilçilik kafedrasının müdiri işləmişdi.), L.V.Şerba, Krımski A.Y. Bakıya gəldi. Akademik N.Y.Marr xəstə olduğu üçün qurultaya gələ bilməmişdi. Amma qurultayın fəxri rəyasət heyətinə seçilmişdi. Qurultayın açılışına bir gün qalmış Bakıya gələn nümayəndələr öz qurultayqabağı intervülərində bu hadisəyə böyük qiymət verirdilər. Leninqraddan fərdi şəkildə qurultaya dəvət edilmiş akademik Sergey Fyodoroviç Oldenburq demişdi: *“Qurultayda əlifba terminologiya və metodika məsələlərinə baxılacaq. Yaxşı olardı ki, qurultaya əvvəlcə görülmüş işlər haqqında məruzə olunsun. Bu, işi asanlaşdırar”*.

¹ Бюллетен оркомиссии по созыву I тюркологического съезда. Б., 1926.

Habelə Moskvadan fərdi şəkildə dəvət olunmuş İ.N.Borozdin Şərqşünaslar Assosiasiyasının rəyasət heyətinin üzvü kimi qurultayın çox böyük hadisə olduğunu qeyd edərək deyirdi: *“Bu qurultay türk xalqlarına böyük mədəni məsələləri həll etməyə kömək edəcəkdir”*.
(“Бакинский рабочий” 25-11-1926, №48)

II FƏSİL

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY

Nəhayət, 1926-cı il fevralın 26-da Azərbaycan tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti və Ümumittifaq Şərqsünaslar Cəmiyyəti Bakıda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı çağırdı. Qurultay Maarif Sarayında (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası binasında) keçirildi. Qurultayın keçirildiyi maarif sarayının 3-cü mərtəbəsində iclas salonunun qabağındakı foyedə türk xalqlarının elm, maarif və mədəniyyət sahəsində qazandığı beşillik uğurları əks etdirən geniş sərgi açılmışdı.

Qurultaya 131 nümayəndə gəlmişdi. Onların 98-i türk, 33-ü qeyri-millətlərin nümayəndəsi idi. Qurultay nümayəndələri içərisində bircə nəfər qadın (Ayna Sultanova) var idi. Qurultaya nümayəndələr həm regionlar, həm də millilik üzrə seçilmişdilər. Belə ki,

Azərbaycandan-6,
Naxçıvandan-1,
Təşkilat komitəsindən-15,
Gürcüstandan-1,
Ermənistandan-1,
Acarıstandan-1,
Türküstandan-4,
Kırımdan-3,
Tatarıstandan-6,
Başqırdıstandan-3,
Qazaxıstandan-3,

Özbəkistandan-6,
Türkmənistandan-4,
Qırğızstandan-2,
Oyrot vilayətindən-1,
Yaqutstandan-3,
Kalmık vilayətindən-1,
Çuvaşstandan-2,
Çinin Uyğur vilayətindən-1,
Abxaziyadan-1,
Xakasiyadan-1,
Qaraçaylardan-1,
Şimali Qafqazın Türkmən vilayətindən-1,
Elmlər Akademiyasından-3,
Şərqsünaslar cəmiyyətindən-3,
Daşkənd universitetindən-1,
Leninqrad universitetindən-1,
Şimali-Qafqaz İcraiyyə Komitəsi Millətlər Sovetindən-2,
Ufa XMK-dan-1,
RSFSR Millətlər Sovetindən-4,
SSRİ MİK Millətlər Sovetindən-1,
Cənubi Azərbaycandan-2.

Fərdi şəkildə dəvət edilmişlər:

Azərbaycandan-2,
Tatanstandan-2,
Şimali Qafqazdan-2,
Moskvadan-2,
Ukraynadan-1,

Leninqraddan-1,
Kırmıdan-2,
Dağıstandan-2,
Zaqafqaziyadan-2,
Ermənıstandan-4,
Başqırdıstandan-2,
Türkiyədən-3,
Almaniyadan-2,
Macarıstandan-1 və s.

Qurultayda məruzələrin, demək olar ki, hamısı rusca olmuşdur. Burada ilk dəfə Azərbaycan müəllimləri adından qurultayı Məryəm Bayraməlibəyova azərbaycanca təbrik etmişdir. Stenoqrafik məlumatı diqqətlə oxuyub hesablama apardıqdan sonra müəyyən etdik ki, qurultayda cəmi 59 dəfə türk dillərində çıxış olmuşdur. Bunlardan 8-i əvvəlcə türkcə, sonra tərcüməsini rusca oxumuşlar. 51 çıxış isə türk dillərində səslənmişdir. Stenoqrafik məlumatda türkcə danışan haqqında təkcə belə məlumat vardır. Məsələn:

H.Qabitov (по тюркски) aploidismentı.

Belə çıxışlar tez-tez təkrar olunmuşdur.

Belə ki; Əbdürrəhman Səədi – 5 dəfə tatarca;

Çobanzadə 3 dəfə azərbaycanca (məruzələri rusca etmişdi);

Fərhad Ağazadə – 3 dəfə;

Həbibulla Habitov – 5 dəfə, başqırdca;

Heymət Həkimov – 4 dəfə;

Mehmed Fuad Köprülüzadə – 3 dəfə, türkcə və s.

Bunları deməyin mənası və məqsədi ondan ibarətdir ki, əlimizdə olan stenoqrafik məlumat tam deyil. Yəni qurultayın 17 iclasında tərtib edilmiş rusca “stenoqrafik hesabat” 426 səhifə olsa da, tam deyil.

Çox təəssüf ki, türk dilində edilmiş 59 çıxışın nə müəllif əlyazması, nə də stenoqrafik yazısı heç yerdə yoxdur. Şübhəsiz, bu çıxışların bir qismi ərəb, bir qismi də latın qrafikasında təqdim olmuşdur. Qurultay qərara almışdı ki, türk dillərində edilən çıxışlar (onlar katibliyə verilmişdi) orijinalda olduğu kimi (rus və fransız dillərinə tərcümə edibrək) protokolda çap edilsin. Çox təəssüf ki, bu çıxışların (59 çıxış) mətni nə keçmiş DTK arxivində, nə Əlyazmalar İnstitutunda tapıldı Bəlkə, elmimizin daha da inkişafı xatirinə bu mətnləri bir nəfər öz arxivində saxlayır. Onu elmi ictimaiyyətin istifadəsinə versə, daha da yaxşı olar. Bu da istisna edilmir ki, bu mətnlər qurultayın ya katibliyinin, ya da fəal iştirakçılarından birinin arxivinə düşmüş, repressiya vaxtı həmin əlyazmalar da yandırılmışdır. Söhbəti bu məcraya gətirməkdə məqsədimiz bunu deməkdir ki; Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən, demək olar ki, bütün türk nümayəndələr repressiya qurbanı olmuşdur.

Qurultay keçirildiyi Maarif sarayının foyesində təşkil edilmiş sərgi materiallarından, habelə türk-tatar respublikalarının Xalq Maarif Komissarlığının materialları əsasında qurultayın nümayəndəsi ümumittifaq Şərqsünasların Elmi Assosiasiyasının sədri Pavloviç Mixayıl Pavloviçin məruzəsindən, habelə onun 25 fevral 1926-cı il tarixdə nümayəndələrlə birlikdə Bakıya gələndə

“Bakinskiy raboçiy” qəzetinə verdiyi müsahibədən öyrənirik ki, 1920–26-cı illər arasında bütün Türk-Tatar Respublikasında, Muxtar vilayətlərində mədəniyyət və təhsil sahəsində böyük uğurlar qazanılmışdır. Bu mənada Türkiyə istisna edilərsə 150 illik bir dövrdə Rusiyanın müstəmləkə rejimi altında olan türk xalqları mədəni cəhətdən o qədər də irəli gedə bilməmişdilər. Bunu türk respublikalarının heç birində ali məktəbin olmaması açıq şəkildə sübut edir. Bu cəhətdən Qazan tatarları istisnadır. Bir neçə xarakterik respublikalar haqqındakı faktlara nəzər salaq:

1. Tataristanın paytaxtı Qazan şəhərində 1804-cü ildə Universitet 1873-cü ildə Qazan Baytarlıq İnstitutu açılmışdı.¹

Tatarlar Başqırdıstanda, Qırğızıstanda, Türküstanda elm və mədəniyyətin yaranması və inkişafı üçün bir örnək olmuşdur. Belə ki, 1920-ci ildə Tatarıstanda 1852 məktəb olmuş (I dərəcəli) burada 257.381 nəfər şagird oxumuşdur, 1921-ci ildə 3.065 məktəbdə 282.707 şagird oxumuşdur. II dərəcəli məktəblər: 1920-ci ildə 117 məktəb olmuş, burada 9432 nəfər şagird oxumuşdur, 1921-ci ildə 123 məktəbdə 10.697 nəfər şagird oxumuşdur. 1920-ci ildə 54, 1921-ci ildə 75 klub fəaliyyət göstərmişdir. Kitabxanalar 1920-ci ildə 110, 1921-ci ildə 203-ə çatmışdır.

1920-ci ildən sonra Tatarıstanda 6 ali məktəb, 2 fəhlə fakültəsi, 23 texnikum, 8 peşə-texniki məktəb, 8 fabrik-

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX c. B., 1986, səh.72.

zavod təhsili məktəbi, 10 tədris emalatxanası, 5 peşə texniki kurs olmuşdur.

Dövri mətbuat: 8 qəzet (tatarca), 6 qəzet (rusca). Burada nəşr edilən 9 jurnaldan 5-i tatarcadır.

2. Azərbaycanda. 1919–20-ci illərdə Azərbaycanda 654 birinci və ikinci dərəcəli məktəb olmuşdur. Burada 57.629 şagird oxumuşdur.

1925-26-cı dərəcəli illərdə isə 1483 məktəbdə 164.787 şagird oxumuşdur. Artım 185% təşkil etmişdir.

Bu M.Pavloviçin məruzəsində göstərilən rəqəmlərdir ki, Moskvada Azərbaycan nümayəndəliyindən almışdır.

Əslində isə 1920–22-ci dərəcəli illərdə Azərbaycanda 654 deyil, 976 məktəb olmuş, burada 57.629 deyil, 87 min nəfər şagird oxumuşdur.¹

1920-ci dərəcəli illərdə Azərbaycanda 2 ali məktəb olmuş, burada 2,6 min tələbə oxumuşdur.

1926-cı ildə Azərbaycanda 69 kitabxana olmuşdur. Bunlardan 63-ü şəhərdə, 6-sı kəndlərdə yerləşirdi.

3. Dağıstanda inqilaba qədər təhsil və mədəniyyət müəssisəsi yox idi. İnqilabdan əvvəl burada 89 məktəb olmuşdur ki, burada da yalnız ruslar təhsil almışdır. 1926-cı ildə Dağıstanda 300 məktəb olmuşdur ki, burada türk xalqlarının uşaqları da təhsil almışdır.

4. Qazaxıstanda əsrin əvvəlində mollaxanalar mövcud idi. Burada yalnız dini-ilahi elmlər öyrədilirdi. 1918-19-cu ildən sonra dünyəvi elmlərə maraq artmışdı. İndiki Qazaxıstan ərazisində olan məktəblərdə 95% rus əhalisi, 2,02% qazaxlar təhsil alırdı. 1922-ci ildə

¹ Советский Азербайджан за 50 лет. (статистический стоник) 1979, стр.214–216.

Qazaxıstanda 2.001 məktəb olduğu halda, 1924-cü ildə məktəblərin sayı 2.643-ə çatmışdı ki, bu məktəblərdə 156.865 nəfər şagird oxuyurdu. Əyalətlərdə 1924–1925-ci illərdə 1.236 şagird oxuyurdu, bunlardan yalnız 222 nəfəri milliyyətə qazax idi. SSRİ ali məktəblərinə 600.700 qazax tələbə göndərilmişdi. 1924-cü ildə Qazaxıstanda 45.000 savadsız uşaq var idi. 1924-cü ildə Qazaxıstanda 1 ali məktəb (Qazax Xalq Təhsili İnstitutu), 11 pedaqoji texnikum (1.341 tələbə), 8 kənd təsərrüfatı texnikumu (758 tələbə), 1 tibb texnikumu (217 tələbə), 9 fabrik-zavod təhsili məktəbi (254 şagird), 4 Peşə-texniki məktəb (532 şagird), 1 peşə kursu (57 şagird) var idi. 1920-ci ildə Qazaxıstanda cəmi 3, 1925-ci ildə isə 15 qəzet və 5 jurnal nəşr edilmişdi.

5. Krım tatarlarının təhsilə maraq və imkanı Qazaxlara nisbətən yüksək olmuşdur. Krım Respublikasının Xalq Maarif Komissarı U.Baliçin məruzəsindən öyrənirik ki, inqilaba qədər bu kiçik respublikada 68 rus-tatar məktəbi olmuşdur ki, burada 2000 şagird təhsil almışdır. Krım Respublikasının coğrafi mövqeyi elə idi ki, onlarda həm Rusiyanın və Ukraynanın, habelə Türkiyənin təsiri güclü idi. Ona görə də burada elm və təhsil Orta Asiya respublikalarına nisbətən çox yüksək idi. Türkoloji qurultay ərəfəsində Krım vilayətində 794 məktəb var idi ki, bunların 348-i və ya 43,9% tatar dilində idi.

6. Xarakter və maraq doğurma cəhətdən Yaqutstan da önəmlidir. 1922–23-cü dərslər ilində Yaqutstanda 115 birinci dərəcəli məktəb olmuş, burada 5.418 şagird oxumuşdur. 1923–24-cü dərslər ilində məktəblərin sayı 132-yə,

şagirdlərin sayı isə 6.402-yə çatmışdır. Artım yüksələn xətt üzrə davam etmişdir. 1924–25-ci dərs ilində 145 məktəbdə 7.808 şagird oxumuşdur.

Qurultayın böyük tarixi əhəmiyyətini və onun çağırılmasından 80 il keçdiyini nəzərə alaraq, habelə qurultay nümayəndəliyi haqqında məlumatın geniş və dərin maraq doğuracağına əmin olub, nümayəndələrin milli tərkibi və siyahısını verməyi faydalı hesab edirik.

Bəzən ölkənin adı ilə oradan gələn millət nümayəndələrinin sayı uyğun gəlmir. Yəni Rusiyadan noqay da, çuvaş da, yaqut da, rus da gəlmişdi. Bu cəhəti nəzərə alaraq qurultay nümayəndələrinin milli tərkibi haqqında da məlumat verməyi lazım bilirik. Qeyd edək ki, qurultayda belə bir məlumat elan edilməmişdi. Qurultay nümayəndələrinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi:

1. Azərbaycanlılar –22 nəfər
2. Ruslar – 18 nəfər
3. Qazan tatarları –15 nəfər
- 4.Özbəkbr – 9 nəfər
5. Kırım tatarları – 8 nəfər
- 6.Başqırdlar – 7 nəfər
- 7.Qazaxlar – 5 nəfər
- 8.Türkmənlər– 5 nəfər
- 9.Yaqutlar – 3 nəfər
- 10.Dağıstan türkləri– 3 nəfər
- 11.Türkiyə türkləri – 3 nəfər

12. Qaraçaylar – 3 nəfər
13. Alman – 3 nəfər
14. Adıgey – 2 nəfər
15. Yəhudi – 2 nəfər
16. Çüvaşlar – 2 nəfər
17. Qırğızlar – 2 nəfər
18. Qsetin – 2 nəfər
19. Noqaylar – 1 nəfər
20. Kumıqlar – 1 nəfər
21. Kalmıqlar – 1 nəfər
22. Oyrotlar – 1 nəfər
23. Abxaz – 1 nəfər
24. Meşeryan – 1 nəfər
25. Teptyar – 1 nəfər
26. Eston – 1 nəfər
27. Kürd – 1 nəfər
28. Xakas – 1 nəfər
29. Ukrayna – 1 nəfər
30. İnquş – 1 nəfər
31. Madyar – 1 nəfər
32. Votyak – 1 nəfər
33. Balkar – 1 nəfər
34. Avar – 1 nəfər
35. Çeçen – 1 nəfər
36. Erməni – 1 nəfər

Qurultay nümayəndələrinin siyahısı əlifba sırası ilə

№	Familyası adı, atasının adı	Vəzifəsi və ya ixtisası	Milliyyəti	Kim göndərmişdir	Daimi yaşayış yeri
1.	Əbdürrəhmanov Qaley Sakiroviç	Pedaqoq	Qaz. tatarı	Tatar XMK	Qazan
2.	Abdudcablarov Abdurəsəd	Akad.mər. sədri	Özbək	Özbək. XMK	Səmərqənd
3.	Ağazadə Fərhad Rəhim	Müəllim. YTƏK rəhbər.	Az. türk	Azərbayc. MİK	Bakı
4.	Ağamalıoğlu Səməd Həsən	Az. və Zaq. MİK sədri	Az. türk	Təşk.kom.	Bakı
5.	Ayvazov S.H.	Ədəbiyyatçı	Krım tatarı	Krım MİK	Simferopol
6.	Ağçörəkli Hüseyin	Ədəbiyyatçı	Krım tatarı	Krım MİK	Simferopol
7.	Əliyev İbrahim Mahmudoviç		Dağ. Türk	Dağ.XMK	Mahaçqala
8.	Əliyev Ömər Caşuyeviç		Qaravay	Ölkə icr.kom.	Rostov
9.	Alparov İbad	Müəllim	Qaz. tatarı	Tat.XMK	Qazan
10.	Arifullin Səttar Arifullinoviç		Qaz. tatarı	Türk.RİK	Leyletnyaya Sravka
11.	Axnagulov Salax Sadri	“Kajur” nəşr. müdiri	Başqırt	Tat.res.	Qazan ;
12.	Axundov Ruhulla Əli	Jurn. “Bak. rab” red.	Az. türk	Az.MİK	Bakı
13.	Açaryan Raçiya Yakovleviç	Professor	erməni		Yerevan
14.	Aşmarın	Professor	Rus	Təşk.kom.	Bakı

	Nikolay tvanoviç				
15.	Ayupov Həlimcan Süleymanoviç		Meşerya	Dağıstan XMK	Mahaçqala
16.	Baytursun Əhməd Baytursunoviç	Ak.Mərk. sədri	Qazax	Təşk.kom.	Qızıl orda
17.	Baraxov Isidor Nikifiroviç		Yaqut	Yaq.MIK	Moskva
18.	Bartold Vasili Vladimiroviç	Akademik	Rus	Təşk.kom.	Leninqrad
19.	Bassoriya Simon Petroviç		Abxaz	Abxaziya elmi cəmiy.	Suxumi
20	Başkirov Aleksey Stepanoviç	Professor	Rus	Şərq Assos. UŞEA	Moskva
21	Bektüre Şevki		Kırım tatarı	Dağıstan	Mahaçqala
22	Berdiyev Bekki E.	Akademik mərkəzin üzvü	Türkmən	Türkmən XMK	Betopatsk
23	Bilalov Məcid Masaqutoviç		Başqırd	Başqırd XMK	Moskva
24	Borozdin Ilya Nikolayeviç	Professor	Rus	Fərdi dəvət	Moskva
25	Veltman Solomon Lazareviç	Jurnalist	Yəhudi	UŞSA şərq Assos.	Moskva
26	Vilqadanov Əbdüləhəd Fəzliyeviç		Başqırd	Başqırd XKS	Ufa
27	Vitteq Paul	Professor	Alman	Fərdi dəvət	Istambul
28	Habitov Həbibulla Kagiroyiç	Müəllim	Başqırd	Başqırd XMK	Ufa
29	Qavrilov Mixail	Orta Asiya	Rus	Özbəkistan	Daşkənd

	Filippo viç	D.İ. sədri		orta As. D.İ.	
30	Qafurov Sibqat Satdıkoviç		Kazan tatan	Tatarist. XMK	Qazan
31	Qaldiyev Məhəmməd		Turkman	Turkman XMK	Poltopatsk
32	Qenko Anatoli Nesteroviç		Rus	Elmlər akadem.	Leninqrad
33	Hüseynov Mirzə Davud	Zaq.s.v.r. Maliyya nazirliyi.	Az.türk	Fərdi dövət	Tiflis
34	Hüseynzadə Əli	Professor	Az.türk	Fərdi dövət	İstambul
35	Hübaydullin Əziz	Dosent	Kazan tatan	Fərdi dövət	Baki
36	Daniyarov Bazargül	Müəllim	Qırğız	Qırğız XMS	Bişkek
37	Cəbiyev Həbib	"Kommunist" qəz. redakt.	Az.türk	Təşk.kom.	Baki
38	Canıbəyov Əbdülhəmid Şarşetvevevic	Müəllim	Noqay	Şimali qafqaz ölkəşünaslı q	Şimali ter dairəsi
39	Cövdətzadə Hikmət		Osmanlı türk	Acaristan XMK	Batumi
40	Jirkov Lev Ivanoviç	Professor	Rus	UŞEA Şərq Assos.	Moskva
41	Zahiri Aşırılı	Jurnalist	Özbək	Özbəkistan XMK	Fərqanə
42	Zeynallı Hənəfi Baba	Az.D.Nəşriy. red.jurnal	Az. türk	Azərb.MİK	Bakı
43	Zifeld- Simumyagi Artur Rudolfoviç	Ədəbiyyatçı	Eston	Təşk.kom.	Bakı
44	İbrahimov Qalimcan İrfanoviç	Akad.mərk. sədri		Təşk.kom.	Qazan

45	İvanov Pavel Ivanoviç		Çuvaş	Çuvaş MİK	Çevoksarı
46	İdelquzin Kərim Abduloviç		Başqırd	Başqırd XMK	Ufa
47	İvanov Aleksey Andreyeviç	Jurnalist	Yaqut	Yaqut MİK	Moskva
48	İlbek Meşrik Yanus	Jurnalist	Özbək	Özbəkistan XMK	Daşkənd
49	İlyasov Museyib İbrahim	VXMS müdiri	Kürd	Azərb.Kür düstan	Laçın
50	İnoqamov Rəhim Axundcan	Jurnalist	Özbək	Özbəkistan XMK	Səmərqənd
51	Qasimov Pənah Ələkbər	Müəllim maarif iş taşk.	Az. türk	Azərbaycan MİK	Bakı
52	Katanov Nikolay Qavriloviç	Xakas ölkəşün. üzvü	Xakas	Xakas maarif şöbəsi	Şimali Ust- Abakansk
53	Köprülüzadə Məhməd Fuad	Professor	Osmanlı türk	Fərdi dəvət	İstambul
54	Qorxmazov Cəlaləddin	XKS-sədri	Qımık	Təşk.komis	Mahaçqala
55	Kosiyev Xonin Kosiyeviç	XMŞ müdiri	Kalmık	Vil.icra kom.	Həştərhan
56	Krımski Aqafangel Yefimoviç	Akademik	Ukraynalı		Kiyev
57	Kulayev Aleksandr İsaakoviç		Ose- tin	Şimali Aset.XMŞ	Vladıqafqaz
58	Quliyev Mustafa	Azar.XM K	Az. türk	Azərbayca n	Bakı
59	Gülbəşərov Bəşim		Türkmən	Sov. İtti.MİK	Moskva
60	Yemanov I.	Müəllim	krım tatan	Krım. Ped. İnstitut	Simferopol

61	Maqsudov Ayaz Oasimoviç	XMK kolleg. üzvü	qazan tatarı	fərdi dəvət	Qazan
62	Malov Sergey Yefimoviç	professor	rus	elmlər akadem.	Leninqrad
63	Malsatov Zaurbəy Koorazoviç		inquş	İnquşetiya vil. icra kom.	Vladıqafqaz
64	Məmmədbəyov Kərim Hüseynoviç		Dağıstan türkü	Dağıstan XMK	Mahaçqala
65	Məmmədzadə Cabbar Abbas	müəllim AU	Az. türkü	Azərbaycan	Bakı
66	Məmmədzadə Cəlil Məmməd	XMK. Müavin	Az. türkü	Azərb. Təd. və tələb. Cəm.	Bakı
67	Manatov Şərif Əhmədoviç	müəllim	Başqırd		Tiflis
68	Mentsel Teoder Teodoroviç	professor	alman	fərdi dəvət	Gil
69	Mesaroš Yulius	professor	macar	fərdi dəvət	Istambul, Ankara
70	Miller Aleksandr Aleksandroviç	professor	rus	elmlər akademiyası 1	Leninqrad
71	Mryasov Səid Qubaydulin		Başqırd	Başqırd öyrən. Cəm.	Ufa
72	Musayev Həsən Abdulla	tələbə	uyğur	fərdi dəvət	Bakı
73	Musayev Hüseyn Məmməd	Naxçıvan XMK	az. türkü	Naxç. MİK	Naxçıvan
74	Nağıyev Cahangir Rüstəmovic		az. türkü	Şimali Qafq. XMŞ	Rostov Don
75	Naqovitsin İosif	RSFSR	Polyak	RSFSR	Moskva

	Alekseveviç	XMK		XMK	
76	Nəcəfov Rzaqulu		az.türk	Gürcüstan XMK	Tiflis
77	Nadim Mahmut		Kırım tat.	Kırım MİK	Simferopol
78	Odabaş Həbibulla Əbdurəşid	kırım univ. müə.	kırım. tat.	Təşk. Kom.	Simferopol
79	Oldenburq Sevgey Fyodoroviç	akademik	rus	fərdi dəvət	Leninqrad
80	Omarov İldes	akad.Mərkəz. əməkdaşı	qazax	Qazax XMK	Qızıl Orda
81	Oşayev Xəlid Dudayeviç		çexen	Çexen vil. İcra kom.	Qrozm
82	Pavloviç Mixail Pavloviç	UŞEA sədri	Yəhudi	Təşk. kom.	Moskva
83	Pəpinov Əhməd Cövdət	Az.D.Nəşriy. müd.	az.türkü	Taşk. Kom.	Baki
84	Perenqliyev Bəşim		türkmən	Türkmən XMK	Poltoratsk
85	Petrov Mixail Petroviç	ədəbiyyatçı müəllim	çuvaş	çuvaş MİK	Çevoksarı
86	Pöppe Nikolay Nikolayeviç		rus	fərdi davət	Leninqrad
87	Radebold Volter	d-r	alman	fərdi dəvət	Berlin
88	Rahimi Şakircan		özbək	Özbəkistan XMK	Daşkənd
89	Rəhmanov Bikcan		özbək	özbək. XMK	Xarazm
90	Roqdayev Nikolay İqnatyev	İEA elmi katibi	rus	İE A	Tiflis
91	Rudenko Sergey İvanoviç	professor	rus	Elmlər Akademiyası	Leninqrad
92	Səədi Əbdürrəhman	jurnalist	qazan- tatar	Tatar XMK	Qazan

	Eynan				
93	Sabaşkin Aleksy Makaroviç	jurnalist	oyrot	Oyrot. Vilay. İcra	Ulala
94	Sabirov Rauf Əhmədoviç		qazan- tatar	RSASK XMK	Moskva
95	Sədri İsmayıl	şos. Şərqsünas. Müdür	özbək	Özbəkistan XMK	Buxara
96	Samoyleviç Aleksandr Nikolayeviç	professor	rus	Təşk. Kom.	Leninqrad
97	Bay-Seydulu Əziz	Akad. mər.k.üzvü	qazax.	Kazax. fəhlə təş.	Qızıl Orda
98	Şeyuxov Səfərbəy Xatuseviç		adıgey	Adıgey elmi cəmiy.	Krasnodar
99	Safronov Anempodist İvanoviç	ədəbiyyatçı	yaqut	Yaqut. MİK	Moskva
100	Suleyerev Bilal Suleveviç	müəllim	qazax	Qazax. XMK	Qızıl Orda
101	Sultanova Ayna	müəllimə	Az.türk	Azərbaycan	Bakı
102	Sultanov Həmid Həsən	XKS. Sədri	Az.türk	Naxçıvan	Naxçıvan
103	Tağızadə Abdulla M.	tələbə	Az.türk	Canlı Şərq dili və ədəb.	Leninqrad
104	Tibilov Aleksandr Arsenyeviç		osetin	Cənubi Osetiya MİK	Sxinvali
105	Tokov Nana Xasanoviç		Qaraçay	Qaraçay vilayət icra	Kislovodsk
106	Tomoşevskiy Vsevolod Bronislavoviç	professor	rus	fərdi dəvət	Leninqrad
107	Tınstanov Qasım	müəllim	qırğız	Qırğız. Resp.	Bişkek

108	Tyuryakulov Nazir	jurnalist	qazax	Təşk.kom.	Moskva
109	Ulbaşov İbrahim Musayeviç		balkar	Kab-balkar XMS	Nalçik
111	Usmanov Məcid Sagitoviç	müəllim	qazan-tatar	Özbəkist. XMK	Səmərqənd
112	Utamişev Qəni Fəxrəddinoviç		qazan-tatar	Şimali-Qafqaz XMS	Rostov Don
113	Feyzi Ədhəm Mustafa		türk	Dağıstan XMK	Mahaçqala
114	Fərid Xurşid	konsul	Osmanlı türkü	fərdi dəvət	Bakı
115	Hakimov Neymət Eynatulla	jurnalist	qazan-tatar	Tatarıstan XMK	Daşkənd
116	Xocavəv Xalid Səid	müəllim	özbək	fərdi dəvət	Bakı
117	Xubiyev (Qaraçaylı) İslam Abdul		Qaraçay	Qaraçay vilay. İcra kom.	Batalpaşinsk
118	Tsuy Daud Xatiroviç		Adıgey	Adıgey Çerkas vilay. icra. kom.	Krasnadar
119	Çobanzadə Bəkir Vahab	professor	kırım-tatar	Təşk. komis.	Bakı
120	Şəbistari İbrahim Rza	professor	türk	Azərbaycan	Naxçıvan
121	Şakirov Zakir Şakiroviç	müəllim	Başqırd	Xal. Təh.ins.	Ufa
122	Şamuradov		türkmən	Türkm. XMK	Poltoratsk
123	Şamxalov Əbdül Lətif		avar	şərq xalq. əd.	Moskva
124	Şərəf Qalimcan Şərəfoviç	Şərq pedaq. ins.müəllim	qazan-tatar	Tatarıstan XMK	Qazan
125	Şərba Lev	professor	rus	fərdi dəvət	Leninqrad

	Vladimiroviç				
126	Əfəndiyev Bala İbrahim		Az.türk	Ermənistan XMK	Yerevan
127	Yudaxin Konstantin Kuzmiç		rus	Leninq.canlı şərq dil. ins.	Leninqrad
128	Yumankulov İbrahim		qazan-tatar	RSFSR XMK	Moskva
129	Yunusov Həzi Alim	Akadem. Mər-kəzin sədr müav.	Özbək	Özbəkistan	Səmərqənd
130	Yakovlev Nikolay Feofanoviç	professor	rus	fərdi dəvət	Moskva
131	Yakub-Camal Yakum Memed		krım-tatar	Krım nəşriy. Cəmiy.	Yalta

İxtisarlər:

- XMK** – Xalq Maarif Komissarlığı
MİK – Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi
RİK – Rayon İcraiyyə Komitəsi
ÜŞEA – Ümumittifaq Şərq Elmi Assosiasiyası
XKS – Xalq Komissarları Soveti
XMŞ – Xalq Maarif Şöbəsi
Azqiz – Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
VİK – Vilayət İcraiyyə Komitəsi
ZEA – Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialı

Qurultayı qısa giriş sözü ilə Təşkilat Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu açdı. Qurultayı açarkən o, dedi: “Yoldaşlar, biz əgər inqilabın rəhbəri və onun əsas təşkilatçısı olan yoldaş Ulyanovun - Leninin xatirəsini yad etməsək, burada heç bir tarixi əhəmiyyətli hadisədən danışa bilmərik. Xahiş edirəm onun xatirəsini ayağa qalxmaqla yad edəsiniz” (hamı ayağa qalxır).

Ağamalıoğlu qısa giriş sözündən sonra qurultayı aparan təşkilat komissiyaları haqqında təklif vermək üçün Özbəkistan Akademiya Mərkəzinin sədri Abdurrəşid Abdulcabbarova söz verdi. A.Abdulcabbarov Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan və başqa respublikaların nümayəndə heyətləri adından qurultayın rəyasət heyətinin aşağıdakı nümayəndələrdən (22 nəfər) ibarət olmasını təklif etdi (Özbəkçə):

1. Ağamalıoğlu Səmədağa (vəzifəsi göstərilmir)
2. Axundov Ruhulla – Azərbaycan
3. V.V.Bartold – akademik
4. Ə.Baytursun – Qazaxıstan
5. İ.N.Baraxov – Yaqutstan Respublikası
6. Borozdin – Şərqsünəslıq Assosiasiyası
7. Cəbiyev Həbib (vəzifəsi göstərilmir)

8. İbrahimov Qalımcan – Tatarıstan
9. İdelquzm – Başqırdıstan
10. Köprülüzadə M.F. – Türkiyə
11. Qorxmazov – Dağıstan
12. Nahamov İ. – Özbəkistan;
13. Naqoviçin – RSSR XMK;
14. Oldenburq – akademik;
15. Pavloviç – Şərqsünaşlar Assosiasiyası;
16. Samoyloviç A.N. – professor;
17. Tınıstanov – Qara-qırğızıstan;
18. Çobanzadə B.V. – professor;
19. Berdiyev – Türkmənistan;
20. Ağçörəkli – Krım;
21. Əliyev Omər – Şimali Qafqaz;
22. Mençel – professor, Avropa alimləri nümayəndəsi;

Qurultayın fəxri rəyasət heyətinə isə

1. Əlibəy Hüseynzadə (İstanbul Universitetinin professoru, Azərbaycan türkü);
2. Banq;
3. Mustafa Quliyev (Azərbaycan XMK);
4. N.Y.Marr (akademik);
5. Lunacarski;
6. V.Tomsen seçilir.

Bundan sonra Abulcabbarov yenə həmin nümayəndə heyəti adından özü də daxil olmaqla 5 nəfərdən ibarət mandat komissiyasının tərkibini təklif edir. Buraya

- 1) Məmmədzadə (YTƏK-dən);

2) V.B.Tomaşevski (Leninqrad Universitetinin rektoru, 1925-ci illərdə BDU-da kafedra müdiri olmuşdur – A.B.);

3) İvanov A.A. – jurnalist, yaqut;

4) Abulcabbarov R. Özbəkistan, Akademik mərkəzin direktoru;

5) İvanov C.İ. – Cuvaş, Cuvaşiya MİK.

Qurultayın redaksiya heyəti isə 6 nəfərdən ibarət təklif edilir. Yenə A.Abdulcabbarov komissiyanın tərkibini aşağıdakı kimi təklif edir:

1. Zifeld A.Z. – filoloq, Bakı, Təşkilat Komitəsi üzvü;

2. Yakovlev N.F. – professor, Moskva, xüsusi-fərdi dəvət edilmişdir;

3. Maqsudov Q.A. – Tatarıstan XMK kollegiya üzvü, Qazan

4. Habitov H.A. – pedaqoq, Başqırt, Ufa şəhəri;

5. Rəhimi Şakircan – Özbək. XMK;

6. Oşayev Xalid – Çeçen. Çeçenistan Vilayət İcraiyyə Komitəsi;

Abdurrəşid Abdulcabbarov qurultayın katibliyinə 5 nəfərin seçilməsini təklif edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qasimov Pənah – Azərbaycan Maarif işçiləri Komitəsinin sədri;
2. Veltman Solomon – jurnalist, ümumittifaq şərqşünaslar assosiasiyası;
3. Gəldiyev Məhəmməd – Türkmənistan XMK;
4. Odabaş H.A. – Kırım Dövlət Universitetinin müəllimi
5. Sultanova Ayna – müəllimə, Bakı.

Təklif olunan bütün üzvlər yekdilliklə qəbul edilir.

Sədr qurultayın iş rejimi haqqında danışmaq-təklif vermək üçün A.R.Zifeldə söz verir. Natiq bildirir ki, qurultayın iş rejimi, bütövlükdə proqramı nümayəndələrə paylanmışdır. Ona görə də kiçik mətbəə xətasından başqa heç nəyi dəyişməyə lüzum yoxdur.

Rəyasət heyətinə seçilənlər öz yerlərini tutduqdan sonra, SSRİ MİK Sədri Qəzənfər Musabəyov rəhbəri olduğu ali təşkilatın və Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti adından qurultayı təbrik edir.

Q.Musabəyov Türkoloji qurultayın inqilab nəticəsi olduğunu, Sovet hakimiyyətinin doğma övladı olduğunu qeyd edərək deyirdi: *“Birinci ümumittifaq Türkoloji Qurultay Yaxın Şərqi mühüm mədəni məsələlərinin*

həllində, türk-tatar xalqlarının vacib problemlərinin həll edilməsində Sovet hakimiyyətinə kömək etməlidir”.

Sonra SSRİ MİK nəzdində Ümumittifaq Elmi Assosiasiyasının sədri Mixayıl Pavloviç qurultayı təbrik edərək dedi: *“Mən bir neçə il bundan əvvəl Azərbaycanca olmuşam. Mən burada, Bakı şəhərində çox böyük uğurlar görürəm. Biz elmin imtiyazlı adamların malı olmasını istəmirik. Biz istəyirik ki, dünən qul adlandırılan milyon, milyon adamlar bu elm mənbəyinə qovuşsunlar”.*

S.F.Oldenburq xəstə olduğu üçün qurultayı təbrik edə bilmir. Sədr bildirir ki, o sağalandan sonra istədiyi vaxt çıxış edə bilər.

Sonra Zaqafqaziya hökuməti adından Zaqafqaziya maliyyə naziri, fərdi şəkildə qurultaya dəvət edilmiş Mirzə Davud Hüseynov, RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı adından İosif Alekseeviç Nogovitçin və Azərbaycan müəllimləri adından qurultay nümayəndəsi olmayan Bakı Sənaye Texnikumunun müəllimi, fəal ictimai xadim Bayraməlibəyova Məryəm Teymur qızı (azərbaycanca) qurultayı təbrik etdilər.

Dağıstandan gəlmiş Azərbaycan türkü Ömər Əliyev təklif edir ki, SSRİ MİK-ə, Millətbr Sovetinə, Elmlər Akademiyasına, Şərqsünaslar Assosiasiyasına, Zaqafqaziya MİK, Azərbaycan MİK-ə, RSFSR XMK-ya, Azərbaycan XMK-ya, Azərbaycan Öyrənmə Cəmiyyətinə, Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə, Stalin yoldaşa və Tomsenə təbrik teleqramları göndərmək qurultayın rəyasət heyətinə həvalə edilsin.

“Kommunist” qəzetinin redaktoru Həbib Cəbiyev bildirir ki, qurultayın ünvanına Azərbaycan Dövlət Universitetindən, şərq xalqlarının dil və etnik mədəniyyətini öyrənən komitədən, Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətindən, SSRİ xalqlarının mərkəzi nəşriyyatından, başqa təşkilatlardan 40-a qədər teleqram daxil olmuşdur. Amma o təkcə SSRİ Xalq Xarici İşlər komissarı Georgi Vasilyeviç Çiçerinin teleqramını oxuyur. Qurultay iştirakçıları teleqramı alqışlarla qarşılayıb G.V.Çiçerinə cavab teleqramı göndərməyi rəyasət heyətinə tapşırır.

Bununla da **Birinci Türkoloji Qurultayın birinci təntənəli iclası** qurtarır.

Qurultayın 27 fevral 1926-cı il tarixdə başlayan **ikinci iclası** türk xalqlarının tarixi və müasir vəziyyəti, etnoqrafiyası, təsviri sənət tarixi məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu iclasda yeddi məruzə dinlənildi.

Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və onun yaxın vəzifələri mövzusunda çıxış edən qurultayın Təşkilat Komitəsinin üzvü akademik **V.V.Bartold** Avropa alimlərinə məlum olmayan maraqlı məlumatlar verdi.

O göstərdi ki, Çin mənbələrinin verdiyi məlumata görə Çin tarixinin qədim dövrlərində başqa xalqlarla yanaşı, türk tayfaları da özlərini bütün sahələrdə göstərmişlər. Belə ki, 1925-ci ildə Leninqradda professor Pelo Çində Sinyabiy dili haqqında məlumat vermişdir. Sinyabiylər I

əsrdə Çinin Şimalına sahib olmuş və bu sahiblik IV və V əsrə qədər davam etmişdir. Pelo təsdiq edir ki, çinlibrin tərtib etdiyi lüğətdə sinfabiylərin dili haqqında dəqiq məlumat verilir. Bu məlumat təsdiq edir ki, Sinyabiylər türk olmuşdur. Onları avropalılar heç vaxt türk hesab etməmişlər.

Bundan sonra V.Bartold türk xalqlarının qədim mədəniyyəti, türklərin müsəlman mədəniyyətini əxz etməsi, Mahmud Kaşğari və ona qədər türk dünyasının elmi-mədəni irsi haqqında məlumatlar verir.

Moskvalı professor **İlya Nikolayeviç Borozdin** “Tatar mədəniyyəti sahəsində yeni kəşflər” mövzusunda etdiyi məruzədə Qazan və Krım tatarlarının keçmişi və mədəni birliyi haqqında maraqlı faktlar

göstərdi. O, 700 il əvvəl tatar mədəniyyətinin güclü surətdə rus mədəniyyətinə təsir etdiyini də göstərdi. Məruzəçi, habelə krım-tatar mədəniyyətinin də öyrənilməsinin aktual və vacib olduğunu göstərdi: “Hüseyn Bodanın və Başkirovun 1925-ci ildə əski şəhərdə (Baxçarayın yaxınlığında) apardıqları arxeoloji qazıntılar nəticəsində elm üçün çox faydalı naxışlar, qəbirüstü yazılar tapılmışdır. Keçən il mənim (İ.N.Borozdinin – A.B.) rəhbərliyimlə əski Krım (solxat) abidəbrini tədqiq etmək üçün bir ekspedisiya işlədi”. (O, ekspedisiyanın əldə etdiyi mədəni-maddi dəlillərin fotoalbomu qurultayın rəyasət heyətinə təqdim edir). Solxat əsrin ikinci yarısında və əsrdə böyük iqtisadi

və mədəni mərkəz olmuşdur. Buraya yaxın Şərqdən çoxlu ticarət karvanları gəlirdi. Buna görə də burada bir çox dillər və mədəniyyətlər qovuşurdu. Özbək məscidinin tikintisi

(XIII əsr), habelə 1309-cu ilə aid edilən qəbirüstü yazı və 70 ədəd maddi-mədəniyyət nümunəsi kırım-tatarlarının keçmişdə yüksək mədəniyyət sahibi olmasından xəbər verir. Bakıdan fərdi şəkildə qurultaya dəvət edilmiş Qazan tatarı, dosent **Əziz Qubaydulin** “türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatının tarixi”

mövzusunda məruzə etdi.

O, çıxışının əvvəlində qeyd etdi ki, akad. V.V.Bartold türk xalqlarının tarixi haqqında ətraflı məlumat verdiyindən mən təkcə ədəbi əsərlərdən bəhs edəcəyəm. Məruzədə müəllif Bakıxanov, Mərcani, Məkki, habelə 1824-cü ildə Abulqazı Bahadur xanın “Türklərin qohumluq Şəcərəsi”, Qəyyum Nasiri və s. haqqında məlumat verir. Məruzəçi tarixçi olduğu üçün Azərbaycan tarixi haqqında da maraqlı məlumatlar verir. Bu məlumatların çoxu Azərbaycan tarixi elmində artıq çoxdan qəbul olunmuşdur. Amma müxtəlif məqamların da olduğunu nəzərə alaraq həmin məlumatı verməyi lazımlı hesab edirik. Ə.Qubaydulin deyirdi: “*Əsər siyasi və xronoloji prinsiplərə görə Azərbaycan tarixini aşağıdakı dövrlərə bölür:*

- 1) *Qədim zamanlar;*
- 2) *Ərəblərin hökmranlıq dövrü;*

3) *Türklərin və monqolların Azərbaycana hücumları dövrü;*

4) *Şirvanşahlar dövrü;*

5) *Osmanlı Türklərinin hücumları dövrü;*

6) *İranlıların (səfəvi dövrü, hücumları dövrü);*

7) *Nadirin hücumları;*

8) *Ağa Məhəmməd Şah Qacarın hökmranlıq dövrü;*

9) *Azərbaycan Xanlarının hakimiyyəti dövrü;*

10) *Çar Rusiyasının hücumları dövrü;*

11) *İkinci Yekaterinanın Azərbaycana fəth etməsi;*

12) *I Pavelin zamanında Zaqafqaziyada vəziyyət;*

13) *Birinci Aleksandrin dövründə Azərbaycanda vəziyyət;*

14) *Gəncə, Qarabağ, Şəki və Bakı xanlıqlarının süqutu;*

15) *Zaqafqaziyanın özünü müstəqil elan etməsi;*

16) *Azərbaycan Respublikası”.*

Əlbəttə, Ə.Qubaydulın o vaxtki tarixi-siyasi ab-havanın mövqeyindən çıxış etdiyi üçün onun Azərbaycan tarixini belə mərhələlərə bölməsi ilə razılaşmamalı məqamlar vardır.

Qurultayın **ikinci** iclasında türk xalqlarının tarixi mental xüsusiyyətlərinə həsr edilən məruzələrdən biri də “türk tayfalarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri” idi. Göründüyü kimi, məruzələrin adlarında bir yaxınlıq hiss olunur. Bu, alimlərin müraciət etdiyi mövzuların yaxınlığı və onların mövzulara, demək olar ki, eyni mövqedən yanaşmaları ilə

əlaqədə idi. Bu mövzuda məruzəni Rusiya Elmlər Akademiyasının Leninqrad filialından gəlmiş professor Sergey İvanoviç Rudenko etdi. Müəllif ilk əvvəl məsələni belə qoyurdu ki, türk o tayfaya deyilir ki, onlar türk dilinin müxtəlif dialektlərində danışsınlar. Türk dünyası haqqında danışarkən onların dil birliyini önə çəkmək və bu əsasda onların etnik qruplara bölünməsinə müəyyən etmək olar. Beləliklə o, dil faktorunu önə çəkirdi. O deyirdi: *“Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının dili və mədəni inkişaf tarixi bayrağı altında keçirilir. Amma biz yaxşı bilirik ki, mədəni intibah yalnız maddi məişətin ümumiliyinin və fiziki qüvvələrin bazasında daha yaxşı öyrənilə bilər. Türklərin məişətindən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, onlar, hər şeydən əvvəl, köçəri-maldar tayfalar olmuşlar”*. Daha sonra alim deyirdi: *“Türklərin paltar biçimi də elm üçün əhəmiyyətlidir. Materialın müxtəlifliyi, biçimi, tipi türk tayfaları arasında, demək olar ki, ümumi-oxşar geyimdən xəbər verir. Dəri, xəz, keçə, yundan toxunma materiallar ən qədimlərdən geniş yayılmış geyim elementləridir. Şübhəsiz ki, başqa ölkələrdən gətirilən parçalar türk xalqlarının geyimində müxtəliflik yaradırdı. Bütün hallarda türk paltar biçimi öz yerli variasiyalarında belə, son dərəcə oxşar olub, sadə və türklər üçün xarakter formada olmuşdur”*.

Sonra məruzəçi türk xalqlarının uzun arxalıq geyimlərindən köynək-kaftan quruluşundan, çiyin geyimlərindən, onların dizə qədər çəkilən yumşaq dabansız çarıqlarından danışır. Türklərin başları təmiz və dibdən qırxmaları isə islamla əlaqələndirilir. Türklərin

yeməkləri hazırlama üsulları, ənənəvi at südü (kumis) içmələri də xarakterik cəhət kimi göstərilir. Amma qeyd etməyi lazım bilirik ki, görünür, S.Rudenko bu məsələdə yalnız Orta Asiya türklərini nəzərdə tutub bütün türklərdən danışmışdır.

Habelə dəmir alətlərin düzəldilməsini, toxuculuğu türklərin sonradan başqalarından öyrəndiyini söyləyir.

Qurultay başqa məruzələri nəzərə alıb yalnız Bartoldun məruzəsi üzrə qətnamə hazırlamaq üçün 7 nəfərlik (Bartold, Borozdin, Qubaydulin, Tyuryakulov, Qaraçaylı İslam, Sabirov, Tinistanov) komissiya yaradır.

Bundan sonra “Anadolu və Balkan türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri” mövzusunda milliyyətçə Madyar olan İstambuldan qurultaya fərdi şəkildə dəvət edilmiş professor **Yulins Mesaroş** məruzə edir.

O göstərir ki, il yarım bundan əvvəl (1924-cü ildə) Türkiyə dövləti Ankarada türk etnoqrafiya muzeyi yaratmışdır. Bu qısa-ilyarımlıq bir dövr ərzində muzey o qədər material toplamışdır ki, gələcəkdə böyük bir kolleksiya ola biləcək. Alim göstərir ki, Dəclə və Fərat çayları arasında yaranmış ilkin mədəniyyətdə türk xalqının da özünəməxsus payı vardır. O, qeyd edir ki, yeni eradan əvvəl alarodlar və Xetlər sonra Mesopotamiyada və Suriyada yaşamış və öz mədəni irslərini qoyub getmişlər.

Fərat çayı ətrafında məskun olmuş 50.000-dən 150000-ə qədər türkü Konya Soltanı qəbul edərək onlara Vifinn ətrafında qışlamağa razılıq verdi. Burada onlar məskunlaşıb əski türk etnoqrafiyasının yaranmasında mühüm rol oynayırlar.

“Qafqaz türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsi sahəsində yaxın vəzifələr” mövzusunda Qurultay nümayəndəliyində təmsil olunmayan **Çursin** məruzə edir. O göstərir ki, regionda 10 türk xalqı vardır: Onlardan 5-i Şimali Qafqazda, 5-i isə Zaqafqaziyada yaşayır. Azərbaycan xalqı Qafqaz türklərinin əsasını təşkil edir. Burada azərbaycanlıların sayı milyon yarım ətrafındadır.

O göstərir ki, bütün Zaqafqaziya əhalisinin 25%-ni (yəni dördü birini) Azərbaycan türkləli təşkil edir. Şimali Qafqazda isə 5 türk xalqı vardır ki, onlar mədəniyyətin müxtəlif pillələrində dayanırlar. Kumıqlar, noqaylar (70.000), qaraçaylar, bolqarlar və türkmənlər cəmi 80000 nəfərdir.

Zaqafqaziyada yaşayan az sayda türklər isə mədəni cəhətdən o qədər də diqqəti cəlb etmir. Onlar, yəni türkmənlər, şahsevənlər, Azərbaycan mədəniyyəti içərisində əriyirlər. Onların etnoqrafik xüsusiyyətləri hələ lazımınca öyrənilməyib. Çursin göstərir ki, Azərbaycan tarixi müzeyində azərbaycanlıların əsgin mədəniyyəti və etnoqrafik xüsusiyyətlərini əks etdirən zəngin eksponantlar vardır. Yaxşı olar ki, Azərbaycan Universitetində etnoqrafik fənlər tədris edilsin.

Bundan sonra Leningradlı akademik **Aleksandr Aleksandroviç Miller** “Türk xalqlarının təsviri incəsənəti

haqqında” qısa məruzə edir. Alim türk nəqqaşlıq sənətinin daha çox özbəklərdə, azərbaycanlılarda və türkmənlərdə inkişaf etdiyini göstərir.

Məruzələrin qısa müzakirəsində Qazan Pedaqoji İnstitutunun müəllimi **Qalimcan Şərəfoviç Şərəfov** çıxış edir. Ümumiyyətlə, yüksək erudisiyaya malik olan Qalimcan Şərəf, eyni zamanda mütəəssüb bir türk idi. O, məruzələrə münasibət bildirərək göstərdi ki, əgər bizim şərqşünasların işinə baxsaq, görürük ki, həm keçmişdə, həm də indi onlar, əsasən, mədəniyyət tarixi dedikdə təkcə arxeoloji materiallardan və qəbirüstü yazılardan istifadə edirlər. Demək olar ki, statistik etnoqrafik metoddan istifadə edilmir. Ayrı-ayrı türk xalqlarının iqtisadi vəziyyəti öyrənilmir.

Bundan sonra Qalimcan Şərəfin həmyerlisi Tatarıstan Xalq Maarif Komissarlığının Qurultaya göndərilmiş **Neymət Eynətulla oğlu Həkimov** çıxış edir. Onun çıxışı daha sərt idi. O deyirdi: *“Mən demək istəyirəm ki, şərqşünasların məruzələri bizi qane etmədi. Ona görə ki, məruzəni elmi əsaslarla qurmaq lazımdır. Bu elmi əsaslar sosial əsaslardır, çünki insan özü sosial fərddir. Məsələn, özbəklər həmişə almanı və başqa şeyləri zənbildə başlarında aparırlar. Buna görə də onların kəllə sümüyü deformasiya olunur. Onların kəllə sümüyü çox qalın olur”*.

Bununla da ikinci iclasın səhər yığıncağı qurtarır.

Axşam iclasında (**III iclas**) məruzələrin müzakirəsi davam etdirilir. Sədr H.Cəbiyev sözü Oyrot jurnalist **Sabaşkin Aleksey Makaroviçə** verir. A.M.Sabaşkin çox

təsirli bir tərzdə çıxış edir. O deyir: “*Türk xalqlarının bir nümayəndəsi olaraq mən etnoqrafiya haqqıncı məruzəni dinlədikdən sonra özümün bəzi arzularımı bildirmək istəyirəm. Burada iştirak edən yoldaşların çoxu öz milliyyətini tanımır. Bunlar içərisində mən də varam, oyrotların nümayəndəsi.*

Keçmişdə bizi müxtəlif millətbrə aid edirdilər: Kalmık adlandırırdılar, “yadxalq”¹ altay, teleyt kimi adlar verirdilər. Bizim xalqımıza verilən müxtəlif adlar nəticəsində biz əsl milliyyətimizi itirdik.

Ancaq bu yaxınlarda mən ali məktəbdə oxuyanda, bəzi türkoloji qüvvələrlə təmasda olandan sonra öyrəndim ki, mən türkəm. Bizi hörmətli alimlər Radlov, Verbitski elə titullaşdırmışdılar, necə ki, professor Rudenko “Türkləmiş monqollar” adlandırdı. Mən belə bir müəyyənləşdirmənin əleyhinəyəm və etiraz edirəm. Çünki mən o xalqın nümayəndəsi olmaq istəyirəm ki, bu qurultayda təmsil olunmuşdur. Bizim türk olduğumuzu tarix özü də təsdiq edir. Biz rus militarizmi qarşısında geri çəkildə də belə olmuşdur. Bizim tayfa İrtiş ətrafında yaşamışdır. Rus militarizmi tərəfindən sıxışdırıldıqdan sonra biz çayboyu geri çəkildik və Sibirin cənubuna çıxmalı olduq, bununla da Yaqutstanı taleyin hökmünə buraxdıq. Onlar deyir ki, biz satqınız. Mən oyrot xalqının nümayəndəsi kimi məni bura göndərən yoldaşlar adından bir neçə arzumu bildirmək istərdim: birinci, türkoloji qurultay oyrotların tarixini tapıb öyrənsin,

¹ Rusca-Azərbaycanca lüğət. I c. Bakı 1982, səh.478. (Rusiyanın şərqində yaşayan xalqlara təhqiramiz şəkildə “Инородец” deyirdilər)

ikinci, bu türkoloji qurultay bizə transkripsiya - yazı tərtib etsin. Elə bir yazı ki, bizim spesifik tələblərimizə cavab verə bilsin. Mən ümid edirəm ki, türkoloji qurultay bu sahədə bizə kömək edəcəkdir”.

Özbəkistan Akademik Mərkəzindən gəlmiş olan N.F.Yokovlev Sabaşkinə dərhal öz etirazını bildirdi ki, müasir - şərqşünaslıq elmi praktikadan uzaq deyil. Mən Moskva şərq xalqlarının dilini öyrənən institutun və başqa müəssisələrin təcrübəsindən çıxış edərək bildirirəm ki, etnoloji tədqiqatlar qiymətli praktik-əmali nəticələr verir. O, türk xalqlarının dillərinin statistik cəhətdən öyrənilməsini də vacib saydı, müzakirələr getdikcə qızışırdı. Məruzəçibr qeyri-türk olduğu üçün onların çıxışları bəzi türk nümayəndələrini praktik cəhətdən razı salmamışdı. Buna görə də Sabaşkindən sonra Özbəkistan nümayəndəsi **Qazi-Alim Yunusov** daha kəskin danışdı. O dedi: *“Burada türk xalqlarının etnoqrafiyasından, bu sahədəki uğurlardan danışıldı. Amma bu məruzələr o qədər məhdud idi ki, jurnallardan götürülmüş məqaləni xatırladırdı. Bu məruzələr türk xalqlarının maddi-mədəniyyət tarixini əks etdirən faktlarla kifayət qədər əsaslandırılmamışdı. Mən istərdim ki, Orta Asiya türklərinin tarixi və etnoqrafiyası ki, başqa xalqlara da güclü təsir göstərmişdir, onlar dərindən öyrənilsin. Nə Moskva, nə Leningrad bu məsələ ilə ciddi məşğul olmamışdır. Mən istərdim ki, qurultay bu məsələyə ciddi fikir versin”.*

Kırım Universitetinin müəllimi **Həbibulla Odabaş** məsələni tamam milliləşdirdi. O dedi: *“Türkoloq kadrları*

türk xalqlarının özündən yetişdirmək lazımdır, onları universitetlərin etnoqrafiya şöbələrinə ezam etmək lazımdır. Bundan əlavə, türk xalqlarının etnoqrafiyasını öyrənmək üçün konfrans təşkil etmək lazımdır. Ümumi muzey yaratmaq lazımdır”.

Odabaşın qısa nitqindən sonra, demək olar ki, həmin ruhda Dağıstandan gəlmiş **Əyyubov Qalimcan Süleymanoviç** danışdı. O da türkoloji tədqiqatların indiyədək kortəbii aparıldığını göstərdi. O, qeyd etdi ki, hər respublikanın öz elmi-tədqiqat institutu vardır. Bunlar əlaqəsiz şəkildə fəaliyyət göstərir. Mən Dağıstan nümayəndəsi kimi, təəssüf edirəm ki, burada da Dağıstan türkləri haqqında heç nə deyilmədi. Amma türkoloji qurultayın böyük əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, burada biz türk xalqlarının gələcəkdə bütün sahələr üzrə öyrənilməsinin əsasını qoyuruq. Türkmənistan nümayəndəsi Bəkki Berdiyev Çursinin təklifini təqdir etdi ki, etibarlı bir təşkilat olmadan bu qurultaydan da çox şey gözləyə bilmərik. Qurultay bir komissiya seçərək belə bir işi görməlidir.

Əziz Qubaydulin özü türk-tatar xalqlarının ədəbiyyat tarixi haqqında məruzə etmişdi. Amma bir nümayəndə kimi müzakirələrdə də iştirak etməyi lazım bildi. O, türk respublikalarında, habelə Rusiyada olan cəmiyyətlərin apardığı tədqiqatlara yüksək qiymət verdi. Tatarıstanda elmin son nailiyyətlərindən danışan natiq dedi: *“Tatarıstanda elmin son nailiyyəti kimi pedaqoji institutun şərqşünaslıq, (indi tatarşünaslıq) şöbəsində yeni kafedranın-tarix kafedrasının açılmasını göstərmək olar.*

Hələ 1922-ci ildə Şərq Akademiyası açmaq haqqında təşəbbüs edildi, həmin vaxtdan da burada türk-tatar xalqlarının etnoqrafiyası tədris edilir”.

Bundan sonra məruzəsi haqqında son söz demək (əslində isə tənqidlərə cavab vermək) üçün **Sergey İvanoviç Rudenkoya** verilir. O, xüsusilə Sabaşkinin çıxışından narazı qaldığını bildirir.

Sonra S.İ.Rudenkonun sədrliyi ilə 15 nəfərdən ibarət etnoqrafiya üzrə komissiya yaradılır. Sədr, eyni zamanda bildirir ki, kim istəsə, komissiyanın işində iştirak edə bilər.

7 nəfərin qısa nitqlə çıxış etdiyi müzakirədən sonra qurultayın təşkilatçılarından biri, YTƏK, elmi prezidiumunun elmi rəhbəri professor **Bəkir Çobanzadə** “Türk dillərinin Yaxın qohumluğu” haqqında məruzə etdi.

O, türk xalqlarının eyni soydan törədiyi, yaxın qohum olduğu haqqında Mahmud Kaşğaridən (orijinaldan, ərəbcə) misal gətirib sonra, sitatı rus dilinə tərcümə etdi: *“Türk dilləri arasındakı leksikonun əsası birdir (eynidir). Orada fərq yoxdur. Əgər müəyyən fərq varsa, onda bu, yalnız hərflərdə (səslərdə), onların dəyişmələrində ola bilər”.*

Bundan sonra məruzəçi 9 səs fərqlərini götürüb türk dillərində bu fərqlərin səbəbini izah edir.

Sonra B.Çobanzadə Mahmud Kaşğaridən başlamış A.N.Samoyloviçə qədər türk dilləri üzərində tədqiqat aparan

alimlərin çatışmayan cəhətlərini göstərdi. Bu cəhətləri o, 3 qrupa, 6 bəndə böldü. Məruzəçi sözüünə davam edərək deyirdi: *“Betliq, Radlov, Tomsen, Vamberi Bardenç, Ramsted türkologiyasının müxtəlif sahələrini tədqiq etmişlər. Onlar türk dillərinin qohumluğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Onların xidməti, həqiqətən, böyükdür və şəksizdir. Radlovun yığdığı material lazımcına sistemləşdirilməmişdir. Buna görə də biz onun lüğətinin yenidən nəşr edilməsinə sevinərdik. Bu materialın yenidən işlənməsi türk dillərinin tarixi-müqayisəli qrammatikasının yaranmasına kömək edərdi... Akademik Bartoldun və doktor Mesaroşun etnoqrafiya haqqındakı məruzələrindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, hələ belə bir tədqiqatın aparılması (türk dillərinin və etnoqrafiyasının əlaqəli tədqiqi – A.B.) yaxın zamanların işi deyil. Amma hər hansı geniş miqyaslı müqayisəli qrammatikanın yaradılması üçün zəruri yollar müəyyənləşdirilmiş və plan qurulmuşdur. Biz inanırıq ki, hansı elmi təşkilat yaratmasından asılı olmayaraq, belə bir əsər meydana gələcək. Belə bir əsər, şübhəsiz ki, Ural-Altay nəzəriyyəsinin aydınlaşması üçün gur işıq saçaraq, ona kömək edəcəkdir”*.

B.Çobanzadə məruzəsində öz fikirlərini o qədər tutarlı faktlarla izah edirdi ki, ona heç bir sual verilmədi və məruzə ətrafında müzakirə də açılmadı.

Amma qurultaya Moskvadan gəlmiş Yaqutstan nümayəndəsi **İsidor Nikifiroviç Baraxov** geri qayıtdıqdan sonra bu qurultay haqqında öz qeydlərini “Хозяйство Якутии” jurnalında çap etdirərkən Bəkir Çobanzadənin bu məruzəsini parlaq məruzə adlandıraraq

demişdi: “B.Çobanzadənin parlaq məruzəsindən sonra qurultayın üçüncü iclası qurtardı”.¹

Qurultayın **dördüncü iclası** fevralın 28-də başladı. Sədrlik edən Ağamalıoğlu birbaşa məruzə üçün sözü **N.N.Poppeyə** verdi. Bundan sonra **A.Qenko** məruzə etdi. Sonra qısa müzakirələr və məruzəçilərin son sözü ilə iclas saat 2.30 dəqiqədə qurtardı.

Sədrlik edən, dediyimiz kimi, ilk sözü **Nikolay Nikolayeviç Poppeyə** verdi. Poppe “türk dillərinin monqol dilləri ilə qohumluğu məsələsi” haqqında məruzə etdi. O, göstərdi ki, Ural-Altay dilçiliyi, əslində XVIII əsrdən başlamışdır ki, nəticədə Ural-Altay müqayisəli dilçiliyi meydana gəlmişdir. Buna İohan Stralenberqin diqqətəlayiq əsəri səbəb olmuşdu. .

O, dillərin xalqlara münasibətini nəzərə alaraq ilk dəfə Ural-Altay dillərinin qohumluğu məsələsini ortaya qoymuşdur. O, yaxınlaşan dilləri ümumi “tatar dilləri” başlığı altında birləşdirmişdir. Stralenberq ilk dəfə bu dilləri xalqların adı əsasında 6 qrupa bölür:

1) Uyuqlar - bu ad altında fin-uqor xalqları barabınlər və hunlar başa düşülür,

2) türk-tatar,

3) samoyəd,

4) monqol və mancurlar,

5) tunquslar,

6) qara dəniz və Xəzər dənizi arasında yaşayan tayfalar.

¹ Барахов И.Н. Итоги I-го Всесоюзного тюркологического съезда. “Хозяйства Якутии” 1926, №5, стр.5-21.

Bundan 100 il sonra Danimarka alimi Rasmus Rask dillərin “skif” qrupunu müəyyənləşdirdi. Raskin müəyyən etdiyi qrupa Qrenlandiya, Amerikanın Şimalında yaşayan xalqları, habelə Asiya və Avropa, Qafqaz, İspan və Halliyada yaşayan xalqların dillərini aid etdi. Beləliklə, skif qrupuna təkcə monqollar, tunquslar, türklər və finuqorlar deyil, habelə Qrenlandiyada yaşayan xalqların dilləri paleoasiya, dajl dilləri, İspaniyanın və Avropanın artıq sıradan çıxmış yafəs xalqlarının dilləri daxil olur.

N.N.Poppe, O.Douner, Fr. Lenormant, M.A.Castrens, Boiler, H.Ninkler, V.Prile, E.N.Setala, E.Büge, Y.Grunzel, G.Ramsfeld, V.Radlov, Z.Gomboz, N.Peterson və başqa görkəmli alimlərin mülahizələrini ümumiləşdirərək öz fikirlərini cəsarətli şəkildə irəli sürürdü.

Doğrudur, Müzakirələrdə L.V.Şerba bu məruzəyə bəzi aydınlıq gətirmək üçün onun müəyyən müddəalarını təshih etdi. Belə ki, Şerba N.N.Poppenin “türk-tatar dillərinin monqol dilləri ilə qohumluğunu bu xalqların qohumluğu kimi başa düşmək olmaz” deyə Poppeyə düzəliş vermişdi.

Poppenin ardınca (heç bir müzakirə açmadan) sədr məruzə üçün sözü professor **Anatoli Nesteroviç Genkoya** verdi. A.N.Genko “Türk dillərinin Yafəs dilləri ilə münasibəti haqqında” məruzə etdi. Bu məruzə müəyyən mənada birtərəfli idi. Məruzədə Genko deyirdi: *“Mən öz üzərimə böyük cəsarət götürərək deyirəm ki, tarixçilərə yaxşı məlum olan bütün məsələlər (hunlar, xəzərlər və başqa xalqlar haqqında) problemin tarixini öyrənməyə əsas vermir. Bunu biz qəti şəkildə deyə bilərik. Ona görə*

ki, bizim tarixi ənənəmiz belədir ki, onlar əsl məsələnin dərk edilməsində bizi anlaşılmaz vəziyyətə salır.

Yafəs dilləri isə, mən inanıram, Qafqazda və onun ətrafında 10 illərdən, yüz illərdən bəri cərəyan edən hadisələrin güzgüsü rolunu oynayır. Həmin hadisələr Yafəs dillərində əks olunmuşdur. Bu, həmin dillərin lüğətində də qalmışdır. Beləliklə, həmin hadisələri Yafəs dilləri o dərəcədə qoruyub saxlamışdır ki, heç bir ərəb dili, heç bir yazılı tarixi mənbə o dərəcədə qoruyub saxlaya bilməmişdir”.

Məruzələrin müzakirəsində ilk sözü **Həbibulla Habitov** dedi. Onun çıxışı başqırdca olduğu üçün qurultayın stenoqrafik hesabatına düşməmişdir. Bundan sonra çıxış edən **Əbdürrəhman Sədi** də tatarca danışdı. Bu çıxış da stenoqrafik hesabatda yoxdur. Qurultay nümayəndəsi, sözü milliyyətçə eston olan, amma özünün yaradıcılığı ilə obyektiv türkololoq kimi diqqəti cəlb edən Zilfeld-Smumyaqi Artur Rudolfoviç məruzələrə öz münasibətini bildirdi: *“Akademik N.Y.Marr hazırda çuvaş dilini öyrənməklə məşğuldur. Habelə Azərbaycan türk dilində Yafəs elementləri ilə maraqlanır. Keçən il o demişdi ki, fin dillərində xüsusilə yafetik baza mövcuddur...”* Fin-uqor, türk, monqol və tunqus dillərinin Yafəs, sami və Hind-Avropa dillərindən fərqi bu dillərdə saitlərin birtərkibli olmasıdır: **a, o, u, i, e** və yarım sait **y** bu dillərin hamısı üçün eynidir...

Buna görə türklər samitlə başlayan sözün əvvəlinə **“i”** əlavə edirlər: stakan-istəkan, Rza-İrza və ya iki samitin arasına sait əlavə edirlər: Rza-Riza.

Bu dillər üçün ahəng qanunu və ya sait ahəngi səciyyəvidir.

Zifeldin çıxışından sonra sədr Əlişir Nəvainin yubileyi münasibətilə komissiya yaratmağı təklif edir. Bu haqda Ömər Əliyev təklif verir ki, qurultayın rəyasət heyəti Perenqliyev Bəşim, Baytursun Əhməd, Məmmədzadə Cəlil, Habitov Həbibulla, İbrahimov Qalimcan, Çobanzadə Bəkir, Rəhimi Şakircan, İnoqamov Rəhim, Nağıyev Cahangir, İ.Lemanovdan ibarət komissiya yaradılsın. Komissiyanın sədri Rahim İnoqamov olur. Müzakirələr davam edir, professor **Lev Vladimiroviç Şerba** söz alır. O, deyir: *“Mən N.N.Poppenin məruzəsində öz münasibətimi bildirmək istəyirəm. Bu məruzə ətrafında anlaşılmazlıq yarana bilər”*. O dedi ki, monqollarla türklərin qohumluğu, az-çox dərəcədə, qəti şəkildə müəyyən edilmişdir. Bax bu ifadə anlaşılmazlığa gətirib çıxara bilər. Əlbəttə, söhbət monqollarla türklərin qohumluğundan deyil, monqol və türk dillərinin qohumluğundan gedir... Nəzərə almaq lazımdır ki, müqayisəli qrammatika və dillərin qohumluğunun müəyyən edilməsi, heç də həmin xalqların qohumluğu demək deyil. Bizim gözüümüzün qabağında, tarixin gözüünün qabağında dillərin daimi dəyişməsi gedir. Eyni bir xalq tarix üçün o qədər də böyük olmayan zaman kəsiyində bir neçə dəfə dilini dəyişə bilər.

Sonra **Xalid Səid** özbəkçə danışır.

Müzakirədə ilk dəfə **Həbibulla Habitov** tatarca danışmışdı. Onun çıxışını həmkarı Məcid Usmanov rus dilində təqdim edir. O göstərdi ki, Başqırd xalqı Ural

dağlarında öz Muxtar Respublikasını yaratmışdır. Oktyabr inqilabından sonra başqırdlar öz həyatiliyini sübut etmiş, yaşamaq və proletariyatın ümumi işində iştirak etmək arzusunu göstərmişdir.

Bu gün müzakirələr, demək olar ki, (Zifeld, Şerba istisna edilərsə) türk dillərində olmuşdur. Hətta erməni Acaryan da Azərbaycan türkcəsində çıxış etmişdir. İclasın sonunda o məruzəsinin qısa məzmununu qurultayın katibliyinə vermişdir. Orada deyilir: *“Türk dilinin erməni dilinə təsiri çox böyükdür. Mən bu işə 1902-ci ildə xüsusi irihəcmli əsər həsr etmişəm. Bu əsərdə mən, demək olar ki, İstanbul, Van, Qarabağ, Naxçıvan və s. yerlərdə türk dillərindən erməni dilinə keçən bütün alınmaları qeyd etmişəm. Bu alınmaların sayı 4000-dir. Bir qayda olaraq alınmalar isimə, bəzən sifətə, çox nadir hallarda felə aid olur. Saylar bağlayıcılar, zərflər bir dildən başqasına keçmir. Amma bu elementlər türk dillərindən erməni dilinə eyni dərəcədə keçmişdir. Bir çox əyalətlərdə 70, 80 və 90 say adları 99-a qədər tamamilə türkcədir. Hüseyin Musayev (Naxçıvandan gəlmiş nümayəndə) və Bəkir Çobanzadə də azərbaycanca danışmışdılar. Ona görə də onların çıxışları stenoqramlaşdırılmamışdır”*.

Qurultayın **beşinci iclası** fevralın 28-də açıldı. İclasa Dağıstan XKS sədri Cəlaləddin Qorxmazov sədrlik edirdi. O, bildirdi ki, professor B.Çobanzadə ilə prof. A.N.Samoyloviç razılığa gəliblər ki, onların hər ikisinin məruzəsi üçün

birgə qətnamə qəbul edilsin. Bəkir Çobanzadə türk dillərinin yaxın qohumluğu haqqında dördüncü iclasda məruzə etmişdir. Prof. N.Samoyloviçin məruzəsi, demək olar ki, Bəkir bəyin məruzəsinə mövzuca çox yaxın idi.

A.N.Samoyloviç “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələr” mövzusunda məruzə etdi.

O, türk dillərinin öyrənilməsi tarixinə və müasir vəziyyətinə qiymət verərək öz fikrini belə bir lakonik cümlə ilə ifadə etdi ki, “hələ lazım olan şey edilməmişdir”. O, demək olar ki, türk xalqlarının coğrafi areallar üzrə bütün yayılma yerləri, burada yaşayan ayrı-ayrı türk xalqı, onun dili haqqında ətraflı məlumat verdi. O, göstərdi ki, türk dillərinin hamısı tarixi inkişaf və dəyişmə prosesi keçmişdir. Bu cəhətdən ən səciyyəvi region Çin türküstanıdır. *“Çin ərazisində Kuen-Lun əyaləti ilə Tyan-Şan, habelə Tyan-Şandan şimala doğru böyük bir ərazidə türk dilli xalqlar məskunlaşmışdır. Çin Türküstanında yaşayan türkdilli xalqların dilləri yüz illər ərzində çoxlu dəyişikliyə məruz qalmışdır. Müasir Çin türküstanının dialektləri bir uyğur yazılarından, bildiyimiz qədim uyğur dilindən, öz qədim formasından kəskin şəkildə fərqlənir”*.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsi məsələsindən bəhs edərkən N.Samoyloviç deyirdi: “Praktik qrammatikalardan başqa, alman alimi Karl Foyun da tədqiqatları məlumdur. O, İran Azərbaycanında olan tələbələrin verdiyi material əsasında çoxlu xammal toplayıb sistemləşdirmişdir. Bununla belə, onun topladığı

material Azərbaycan dilinin geniş arealını əhatə etmədiyi üçün məsələnin mahiyyətini tam açmağa imkan vermir. Məruzəçi əsas vəzifə olaraq hər bir türk respublikasında həmin diyarın və onun canlı dilinin öyrənilməsi üçün mərkəzlər yaradılmasını zəruri hesab edirdi. Qurultay nümayəndəsi türk dillərinin yazılı abidəbrinin öyrənilməsində, qədim türk dillərinin tədqiq edilməsi işində böyük xidmətləri olan, bütün türkoloji aləmdə yaxşı tanınan **Sergey Yefimoviç Malov** həmməruzə ilə çıxış etdi. Onun məruzəsi “qədim türk dillərinin öyrənilməsi”nə həsr edilmişdir. Alim göstərir ki, hələ birinci Pyotr dövründə Yenisey çayı ətrafında tapılmış qədim Runik yazılar Coqdi əlifbasına qədər gedib çıxırdı. Yaderinçevin kəşfi nəticəsində 1889-cu ildə həmin abidələrə Gül-Təkin abidələri də əlavə edildi. Amma biz bilmirdik ki, bu yazılar kimə məxsusdur, hansı dildə yazılmışdır və onların məzmunu necədir? 1893-cü ildə Tomsenin kəşfi nəticəsində aydın oldu ki, bu abidələr türklərə məxsusdur və onlar çox asan surətdə oxunur. İndi, hətta onların tərcüməsi də mümkün olmuşdur. Daş üzərində yazılmış bu abidələrdən başqa, Çin türküstanında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı, kağız üzərində yazılmış yazılar, hətta bütöv bir kitabə aşkar edildi. Əgər Yenisey abidəsi cəmi 500 runik işarədən ibarətdirsə, Çin türküstanında tapılmış kitab 102 səhifədir. Bu kitab Britaniya muzeyində saxlanır. Leninqradda Asiya muzeyində prof. Oldenburqun ekspedisiyası tərəfindən gətirilmiş nadir fraqmentdə türk yazısı da nümayiş etdirildi. Bu Yenisey abidələrinin dili qırğızlara, Orxon abidələrinin və Selenq

çayı ətrafında yazılar isə qədim oğuzlara məxsusdur. Ən geniş yazılı abidə “Altun Yaruk” - “Qızıl parıltı” bizdə-Leninqradda Asiya muzeyindədir”.

Sonra həmməruzəçi **Nikolay İvanoviç Aşmarin** (Bakı Təşkilat Komitəsindən nümayəndə Aşmarin milliyyətcə çuvaşdır-türkdür. Qurultaydakı qeydiyyat dəftərində onu rus kimi göstərmişlər.)

“Türkologiyanın keçmişi haqqında bəzi qeydlər və türkologiyanın müasir vəziyyəti” mövzusunda danışdı. O, məruzədə deyirdi: *“Türkologiyanın əsası Rusiyada XIX əsrin ikinci yarısında alman alimləri tərəfindən qoyulmuşdur. Bu yeni elmin meydana gəlməsi dilçilikdə qeyri-adi uğurlarla qeyd edilən alman alimləri Vilhelm Humboldun, Frans Boppun və Şampalionun adı ilə sıx bağlıdır”*.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, N.İ.Aşmarinin belə bir tezisi ilə heç cür razılaşımaq olmaz. Çünki Rusiyada alman alimlərindən əvvəl Mirzə Kazımbəy nəinki türkologiyanın, hətta şərqşünaslığın əsasını qoymuşdur. Elə akademik V.V.Bartold özü deyirdi: “M.Kazımbəy öz mühazirəbri ilə Rusiyada şərqşünaslığın əsasını qoymuşdur”. Bəs M.Kazımbəyin 1839-cu ildə nəşr edilmiş “Грамматика турецко-татарского языка” adlı monumental (4 dəfə Demidov mükafatı almış) əsəri?

Qərribə də görünsə Aşmarin M.Kazımbəyin adını birçə dəfə də olsun çəkməmişdir. Aşmarin deyirdi: *“O, yaqut*

dilinin formalaşmasında türk dillərinin materialını izah etmək üçün istifadə etmiş (özündən əvvəlkilərin materialları əsasında), beləliklə, onun klassik əsəri gələcəkdə türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının yazılması üçün ilkin bünövrə daşı oldu”.

Halbuki M.Kazımbəyin “Общая грамматика турецко-татарского языка” adlı əsəri bütün türk dillərinin müqayisəsinə həsr edilmişdir.

Aşmarin Bötlingin əsərindən sonra N.İ.İlminskinin “Babur-namə”, A.Bobrovnikovun monqol və kalmık dillərinin qrammatikalarına aid əsərlərini, habelə V.Radlovun, S.Y.Malovun, V.Tomsenin, N.F.Katanovun əsərlərini qiymətləndirir, M.Kazımbəy haqqında bircə kəlmə də demir.

Müzakirələrdə Yunusov Qazi-alim (özbəkçə), Caadi Əbdurrəhan (tatarca), Həkimov Neymət (tatarca), Canıbəyov Əbdül-həmid (noqayca) çıxış edirlər.

Müzakirələrdə çıxış edən Oyrat Aleksey Makaroviç Sabaşkin türkoloqların xidmətini qiymətləndirdikdən sonra öz tənqidi qeydlərini etdi. O dedi: *“Tamamilə aydındır ki, Rodlov və başqa alimlər Oyrat dilini bilmədikləri üçün mükəmməl qrammatika yarada bilməzdilər. Buna görə də Rodlovun qrammatikasına yenidən baxılmalıdır”.* Qazaxıstan nümayəndəsi İldes Ömərov Sabaşkinin sözünü sanki davam etdirdi: *“İndiyədək Türk dilləri milliyyətçə türk olmayan alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Ona görə də onlar türk dillərini incəliklərinə qədər bilə bilməzdilər. Buna görə də həmin türkoloqların əsərlərində səhvlərin olması labüd*

idi. Amma onların xidmətləri o qədər böyükdür ki, onlar bizə öz dilimizi tədqiq etmək imkanı verdilər". L.V.Şerba Avropa da artıq başlanmış olan linqvistik coğrafiyadan danışır və bu işi türkologiya sahəsində də aparmağı faydalı hesab edir.

Son sözlə çıxış edən A.N.Samoyloviç öz məruzəsinə etirazlar olmadığını, bəzi əlavələr edildiyini söylədi.

Qurultayın **altıncı iclası** martın birində keçirilmişdir. İclasa Dağıstan XKS sədri Cəlaləddin Qorxmazov sədrlik edir. **Lev Vladimiroviç Şerba** "Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti" mövzusunda məruzə edir. O, ilk öncə yazı məsələsinə toxunaraq deyir: *"Yazı probleminin bütün məsələlərinin məcmusunun üç tərəfi vardır. Birinci, yazı və şrift haqqında dilçilikdə qeyri-adi uğurla qeyd edilən alman alimləri Vilhelm Humboldun, Frans Boppun və Şampalionun adı ilə sıx bağlıdır"*. İkinci məsələ-orfoqrafiyadan kənar əlifba məsələsi, üçüncü məsələ-real sözləri necə yazıb, necə oxumalı məsələsidir. Məsələn, Rus dilində "O" bəzən "A"-nı da bildirir. Misallar hamıya aydındır. Başqa bir misal, "кото", "често" sözlərində "q" yazılıb, "v" oxunur. Bu məsələnin əlifbaya dəxli yoxdur.

Sonra məruzəçi orfoqrafiya tərtibi zamanı əsas götürülən prinsiplərdən bəhs edir və 4 prinsip göstərir:

- 1) Fonetik prinsip;
- 2) etimoloji və ya sözdüzəldici, başqa sözlə, morfoloji prinsip;

3) tarixi;

4) ideoqrafik prinsip.

Məsələ nə yerdədir.

1. Fonetik prinsip aydındır, necə tələffüz edilirsə elə də yazılır. Alman dilini 80% dili bilmədən də oxumaq olar.

2. Etimoloji (morfoloji) prinsipdə sözlər qohumluq əlaqəsinə görə yazılır. Hətta sözlərin hissələrinin – köklərin, şəkilçilərin qohumluğu da rol oynayır. Məsələn, niyə “*Boda*” yazılır? Çünki ona qohum olan “*Водный*” sözü vardır.

3. Tarixi prinsipə görə sözlər bizim babalarımız yazdığı kimi yazılır.

4. İdeoqrafik prinsip. Məsələn, rus dilində biz “*мяч*” sözünü myaqqiy znaksız, “*ночь*” sözünü myaqqiy znakla yazırıq. Bu fonetik məna daşımır, amma fikri mənaya malikdir.

Mən çox ehtiyatlı və çox təvazökarlıqla belə hesab edirəm ki, türk dilləri üçün praktik olaraq fonetik və morfoloji prinsip daha əlverişlidir.

Həbibulla Odabaşın və Qalimcan İbrahimovun Krım və Qazan-tatar dillərindəki məruzələrindən sonra **Lev İvanoviç Jirkov** məruzə edir. O deyir: “*Professor Şerba*

toxuna bilmədiyi bir xəstə məsələyə toxunmaq istərdim ki, bu da tiirk dillərinə ərəb dilindən keçmiş sözlərin yazılışı məsələsidir.

Mən türkoq olmasam da, türkcəni öyrənmişəm, hətta rus dilini başa düşməyən auditoriya üçün heç də tam olmayan xülasə yaza bilərdim”. Sonra Jirkov ona türkcəni öyrətmiş Samoyloviçdən üzr istəyib xülasəni türkcə oxuyur.

Şakircan Rəhimi özbəkcə danışır. O, nitqinin mətnini qurultayın katibliyinə verdiyi üçün Məcid Osmanov rus dilindəki tərcüməsini qurultay iştirakçılarına çatdırır. Burada əhəmiyyətli bir təklif yoxdur. Qurultayda Azərbaycan nümayəndəsi, YTƏK üzvü Fərhad Ağazadənin məruzəsi böyük maraq doğurur. Onun Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası haqqındakı mülahizələri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Fərhad Ağazadə əvvəlcə Azərbaycan dilində məruzə etdikdən sonra məruzənin tezislərini rusca özü oxudu.

O, dilimizin orfoqrafiya qaydalarının tərtibi üçün 9 tezis irəli sürürdü, onlardan bir neçəsinə baxaq:

1. Türk dilində bütün sözlər, o cümlədən ərəb dilindən alınmış sözlər vahid bir qaydada heç bir istisna olmadan yazılmalıdır.

2. Mədəni dillərdə qəbul edilmiş bütün prinsiplərdən türk (Azərbaycan) dili üçün ən əlverişlisi fonetik prinsipdir.

3. Bu gündən bütün ərəb sözləri ərəb dili fonetikasına və orfoqrafiyasına xas olan öz xüsusiyyətlərini itirir və türk dilinin fonetik tələblərinə tabe olur.

4. Türk-tatar dünyasında mövcud olan əlifbalar içərisində Azərbaycanda qəbul edilmiş yeni əlifba (latın əlifbası – A.B.) istisnasız olaraq fonetik yazının bütün tələblərinə cavab verir (sonra bu əlifbanın 4 üstün cəhətini göstərir – A.B.).

5. Fonetik orfoqrafiyanı yaratmaq üçün bütün şərtlər (7 bənddən ibarət olaraq) məruzədə verilmişdir.

6. Türk dillərinə keçməyə başlamış Avropa sözləri türk dillərinin fonetik qanunlarına tabe olur.

7. Türk dili üçün səmərəli fonetik orfoqrafiya yaranması məqsədilə türk-tatar vilayətləri üçün qrup halında lüğətlər tərtib edilməsi zəruridir. Bu lüğət bütün, türk-tatar dillərinin fonetik orfoqrafiyasını əhatə edir.

Sonra Həbibulla Odabaş və Əbdürrəhman Səədi tatarca danışırlar. Çıxış üçün Əhməd Baytursuna söz verilir.

F.Ağazadənin geniş məruzəsi texniki səbəblərə görə stenoqrafik hesabatla əlavə kimi hesabatın sonunda çap edilmişdir.

Qazax alimi Əhməd Baytursun 3 gündən sonra, yəni martın 4-də əlifba məsələsi müzakirə ediləndə çox qeyri-

təvazökar danışdığı kimi, indi də orfoqrafiya haqqında qeyri-təvazökar bir çıxış etdi. “Rus əlifbasında çatışmazlıq vardır. Məsələn, “е”, “ю”, “я”. Professor Şerba deyir: “*хвастался-хвостался*”. Belə qarışıqlığın səbəbi nədir? Çünki “О” səsi üçün xüsusi müvafiq hərfi işarə yoxdur. Başqa bir misal, “*Дарю*”, “*Даю*”. Siz burada tamamilə başqa bir “ю” tələffüz edirsiniz...

Mən başqa dilləri bilmirəm, amma bizim dillərdən qazax və qırğız dillərini yaxşı bilirəm. Bu dillər ən mükəmməl, ən düzgün quruluşa malikdir. Burada səs qanunları çox ciddidir. Hər bir səs sözün sonunda kimyəvi reaksiyada olduğu kimi reaksiya verir. Bu ən mükəmməl, ən düzgün dildir. Əgər başqa türklərin də dili belədirsə, onda etimoloji prinsipi əsas kimi qəbul etməyə heç bir lüzum yoxdur.

Baytursunun bu çıxışı çoxunu razı salmadı. İndinin özündə belə qazax və qırğız dillərini dünyanın ən mükəmməl, ən düzgün quruluşlu dili hesab etmək gülünc görünür.

Baytursunu əvəz edən natiq Nikolay Feofanoviç Yakovlev özündən əvvəlki natiqlərə cavab verərək, xüsusilə göstərdi ki, “xaotik” və “harmonik” deyə dilləri bölmək olmaz. Məncə, sırf belə dil yoxdur. Amma “Disfonetik” və “Sinfonetik” dillər vardır.

Məsələnə belə də qoymaq olar:
“Öz orfoqrafiyasını yenicə quran xalqlar üçün fonetik prinsir, orfoqrafiya ənənəsinə malik olan

dillər üçün isə etimoloji prinsip qəbul edilməlidir”.

Qurultayın **yeddinci iclasında** ötən iclasda orfoqrafiya haqqında başlanmış Müzakirələr davam etdirildi. İclasa yenə Cəlabddin Qorxmazov sədrlik edirdi. Müzakirələrdə Başqırd Şərif Əhmədoviç Manatov, Qazandan gəlmiş İbad Alparov, Qaraçay Ömər Əliyev, Moskvadan gəlmiş Qazan tatarı İbrahim Yumankulov (türk dillərində) çıxış etdilər.

İlde Ömərov da qazax dilində çıxış etdi və fonetik prinsipi müdafiə etdi: *“Şübhəsiz, qazaxlar mədəniyyət sarıdan ən geridə qalmışdır. Amma dil məsələlərində qazaxlar təkcə qrammatikanın tərtib edilməsində və orfoqrafiya qaydalarında deyil, habelə dilin inkişafında da irəli getmişdir”.*

Tatarıstan nümayəndəsi **Şamil Usmanov** dedi: *“Əgər biz - daha mükəmməl əlifba qəbul etsək, onda orfoqrafiyada çətinlik olmayacaq. Yoldaş Baytursun öz nitqində bu haqda məntiqi ardıcılıqla danışmalı idi. Amma onun verdiyi məlumatdan belə çıxır ki, qazaxların dili o dərəcədə mükəmməl və düzgün quruluşludur ki, belə əlifbaya ehtiyac yoxdur və ərəb əlifbası ilə kifayətlənə bilər. Mən bilmirəm qazax dili mükəmməldir, ya yox, amma bilirəm ki, əgər o öz nitqini rusca deyil, ana dilində qurardısa, onun dilində o qədər xarici söz olmalı idi ki, ahəng qanununun adını da çəkmək olmaz”.*

Bundan sonra İbad Alparov, Neymət Həkimov və Bəkir Çobanzadə türkcə danışdılar. Sonra son söz məruzəçilərə verildi.

Birinci olaraq **Lev Vladimiroviç Şerba** danışır. O deyir: *“Mən məruzədə deyə bilmədim ki, orfoqrafiyada tarixi*

prinsip böyük bələdir, heç olmasa buna görə ki, oxumanı çətinləşdirir. İngilis dilinin orfoqrafiyası onların özü üçün əzab-əziyyətdir. Bu şübhəsizdir, bu, əlifba kimi həqiqətdir. Mən rus dilinin orfoqrafiyası islahatlarının müəlliflərindən biri kimi bu fikirdəyəm ki, rus dilinin orfoqrafiyasının ingilis dilinin düşdüyü vəziyyətə düşməsinə heç cür yol vermək olmaz”.

Qalimcan İbrahimov “Rusca danışmaq çətin olduğu halda, mən yenə bunu etməliyəm, çünki mənim səhərki məruzəm hamıya aydın olmadı... Yoldaş Manatov (Şərif Əhmədoviç-başqırd – A.B.) deyir ki, guya mən türk dilini əsas kimi qəbul etməyi və bunun əsasında da orfoqrafiya yaratmağı təklif edirəm. Yoldaş, siz məni düzgün başa düşməmişsiniz. Mən demişəm ki, bizim bəzi türk respublikalarında – Özbəkistanda, Başqırdstanda və s. fonetika və morfolojiyada ümumi cəhətlər vardır. Bunu əsas götürmək lazımdır”.

Lev İvanoviç Jirkovun çıxışı lap əsəbi oldu: “Mən iclas iştirakçılarının diqqətini 5 dəqiqə cəlb etməliyəm. Mənim məruzəm haqqında elə bir kəskin söz deyilmədi, amma çıxışların ümumi məzmunu məni yenidən çıxış etməyə məcbur etdi. Bəzi çıxışçılar gələcək məruzələr haqqında deməli olduqlarını indi dedilər. Mənə elə gəlir ki, bu nə az, nə çox anlaşılmazlıqdır. Arzu edərdim çıxışlarda daha çox sistem və qayda-qanun olsun...”

Bir çox natiq bizi tənqid etdi ki, siz bunu etmədiniz, bunu etməlisiniz. Mən isə deyərdim, Bəs siz-türklər haradasınız, niyə siz belə azsınız, siz daha çox olmalısınız”.

F.Ağzadə azərbaycanca danışdı.

Sonra müzakirə edilən məsələ ilə bağlı qətnamə hazırlamaq üçün aşağıdakılardan ibarət komissiya yaradıldı: Şerba, Jirkov, İbrahimov, Rəhimi, Ağzadə, Baytursun, Əliyev, Çobanzadə, Habitov, Gəldiyev, Yakovlev, Əyyubov. Sədr Əliyev oldu.

Sonra professor A.N.Samoyloviç Yenukidze adına Leninqrad Canlı Şərq Dilləri İnstitutunun çap etdirdiyi professor İnostransevin “Хунны и Гунны” kitabını qurultaya hədiyyə etdi. O dedi ki, bu əsər bizim institutda fəaliyyət göstərən türkoloji seminar tərəfindən çapa hazırlanmışdır. Bundan sonra həmin institutda fəaliyyət göstərən Yafəs nəzəriyyəsi seminarı adından akademik N.Y.Marrin “К вопросу о реформах письма” adlı əsərini qurultaya təqdim etdi.

Bununla qurultayın yeddinci iclası başa çatdı.

Qurultayın **səkkizinci iclası** martın ikisində S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə açıldı. Bu iclas bir məsələyə-terminologiya məsələsinə həsr edilmişdi. Məlum olduğu üzrə, elmi ədəbi dilin yaranması bilavasitə terminoloji sistemin yaranmasından ibarətdir. Qurultay səviyyəsinə qaldırılması bu məsələnin böyük və ciddiliyindən xəbər verir. Məsələnin ciddiliyi bir neçə şərtlə bağlı idi:

a) Azərbaycanda termin yaratmaq təşəbbüsləri olmuşdusa da, hələ terminlər sistemi yaranmamışdı.

b) Terminyaratmanın mənbələri hələ qəti müəyyənləşdirilməmişdi.

c) İndi terminlər sistemi yaratmaq bir dil üçün deyil, bütün türk dillərini əhatə etməli idi.

d) Termin yaratmanın üsul və prinsipləri müəyyənəşdirilməli idi.

Buna görə də bu məsələ müxtəlif (yuxarıda dediyimiz) mövqelərdən işıqlandırılmalı idi. İlk məruzəni Qurultayı keçirən Təşkilat Komitəsinin üzvü **Artur Rudolfoviç Zifeld-Smumyaqi** (Bakıdan) etdi. Onun məruzəsi “Türk dillərində elmi terminlər yaradılması prinsipləri” haqqında idi. Zifeld göstərir ki, türk dilləri üçün yaradılan terminlərdən başqa kiçik xalqlar da istifadə edə biləcəklər. O, belə bir müqayisə də aparır: Qubada Xınalıq kəndinin sakini Cek (burada bir aulu əhatə edən tayfalar vardır) yalnız öz ana dilində danışarsa, o dildə yalnız bir aulda danışrlar, bu zaman o, həmişəlik yazıq çoban vəziyyətində qalmaq təhlükəsində olur. Onun aulunu əhatə edən türk xalqlarının dilini öyrəndikdə o daha güclü, daha sabit olur. O, artıq öz doğma qaydalarına yapışb qalmır, onun qarşısında geniş imkanlara malik daha böyük aləm yaranır.

Ədəbi dilə münasibətdə alim 4 qrup müəyyənləşdirir ki, bu qrupların hər biri elmi terminləri də özü aid olduğu qrupun mənbəyindən almağı təklif edir. Bu qruplar aşağıdakılardır:

1. Panislamistlər;
2. Yevropeistlər;
3. Pantürkistlər;
4. Demokratlar.

Panislamistlər tələb edir ki, terminlər ərəb-fars dillərindən götürülsün.

İkinci qrupa daxil olan Yevropistlər daha müasir, daha mütərəqqi, daha inqilabi adamlardır. Bu adamlar mədəniyyət idealını orta əsrlər müsəlman dünyasında deyil, daha qabaqcıl rus və Avropa mədəniyyətində axtarırlar. Onlar da çox vaxt ağına-bozuna baxmadan dili rus və Avropa ünsürbri ilə doldururlar. Bu, artıq kəmiyyət dəyişməsi yeni keyfiyyətin yaranmasına səbəb olur. Onlar, əlbəttə, kütləyə yaxın olmaq istəyirlər. Amma kütlənin anlamadığı jarqonları kütləvi surətdə dilə doldurduqları üçün, onlar qeyri-məqbul nəticələr alırlar. Beləliklə, ziyalılarla xalq kütlələri arasında bir sədd yaratmış olurlar.

Mən pantürkist o adamları adlandırıram ki, onlar bütün türk dilləri üçün bir dili, ilk növbədə, osmanlı türkcəsini əsas kimi qəbul etdirmək istəyirlər. Onu süni surətdə bütün türk xalqlarına qəbul etdirmək istəyirlər. Digər tərəfdən mən indi bütün türk xalqları üçün ümumi türk dili yaratmaq istəyənlərə osmanlı türkcəsini təklif edənləri də pantürkist adlandırıram.

Nəhayət, xalqçılar-demokratlar o adamlardır ki, onlar bütün terminləri xalq dilindəki sözlərin köklərindən yaratmağı düşünürlər. Bundan sonra məruzələrin

müzakirəsində Şərif Əhmədoviç Manatovun dediyi kimi, əsas məruzəni professor Bəkir Çobanzadə etdi.

Bəkir Çobanzadənin bu məruzəsi haqqında Yaqut xalqının nümayəndəsi İsidor Nikifroviç Baraxov vətənə qayıtdıqdan sonra “Хозяйство Якутии” jurnalının 5-ci nömrəsində yazmışdı.

Gənc türk alimi, Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru türk dilində danışır (*məruzəsini rus dilində katibliyə verir*). O, “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” məruzə etdi. Bu parlaq bir məruzə idi.

Bəkir Çobanzadənin məruzədə qoyduğu problemlər ona görə əsaslı idi ki, o, uzun müddət bu məsələ ilə məşğul olmuşdu.¹

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra terminologiya kimi məsələlərin həlli, əsasən B.Çobanzadənin üzərinə düşür. O, elmi ədəbi dil, terminologiya, başqa dillərdən sözalma, milli dil bazası əsasında yeni terminlər yaratmaq kimi problemləri praktik şəkildə həll etməli idi. 20-ci illərdə bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış yol tutduqları halda, B.Çobanzadə bu sahədə çox düzgün mövqə tuta bildi. O belə hesab edirdi ki,

- a) bütün türk dilləri vahid bir ailədənir;
- b) sxolastik ərəb və fars dili əvəzinə müstəqil ədəbi dil yaranmaqdadır;

¹ Барахов И.Н. Итоги I-го Всесоюзного тюркологического съезда. “Хозяйства Якутии” 1926, №5, стр.5-21.

c) lakin hələ tamamilə yeni müstəqil Azərbaycan ədəbi dilinə keçilməmişdir.

Bunun üçün, yəni müstəqil Azərbaycan ədəbi-elmi dili yarada bilmək üçün B.Çobanzadə aşağıdakıları təklif edirdi:

1. Ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək.

2. Ərəb və fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrdən yalnız elələrini saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüququ almış olsunlar. Məsələn *kitab, məktəb, katib, hərf, pəncşənbə, xalq, insan, qələm* və s.

3. Ana dilindən süni surətdə termin (purizm – A.B.) yaratmaqdan saqınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır.

4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə, xüsusilə texniki, ictimai-iqtisadi və tibb elmlərinə qarşı istiqamət götürmək.

5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qrammatik formalara gəlicə, bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

6. Xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikonunu öyrənmək.¹

Yuxarıda göstərilən məsələlərin hər biri elmi bir problem kimi dövr üçün çox əhəmiyyətli məsələlərdir. Ərəb və fars sözlərini kütləvi surətdə dilimizdən çıxartmaqla nə əldə etmiş olardıq?

Onda dilimiz ədəbi dil səviyyəsindən aşağı düşər və leksik cəhətdən kasıb bir vəziyyət alardı. Bəs çıxarıb atdığımız ərəb-fars sözlərinin yerini süni surətdə söz yaratmaqla doldursa idik, onda xalq təzədən öz ana dilini öyrənməyə, həm də ibtidadan öyrənməyə məcbur olardı. Belə cəhdlər vaxtı ilə olmuşdu, kainat yerinə-açun, pəncərə yerinə-görük, zəncir yerinə-düzgü və s. kimi süni sözlər yaradılmışdı. Bunları xalq qəbul etmədi, yenə ərəb və fars mənşəli sözləri B.Çobanzadə demişkən, *“nəhayət, bəsit və məntiqi şəkildə dəyişərək (öz dilimizə uyğunlaşdıraraq) işlətdi. Məsələn, hazırlaşmaq, razılaşmaq, silahlanmaq, fikirləşmək”*.²

Yenə yuxarıdakı məsələlərə qayıdaq. Süni surətdə söz yaratmağı-purizmi rədd etdiksə, onda əcnəbi sözləri eyni ilə almaq olardı mı?

Çobanzadə buna da aydınca cavab verirdi ki, lüzumsuz olaraq xarici terminləri dilimizə gətirmək olmaz, onları

¹ Чобанзаде Б. Деятельность научного совета БЦК НТА после 3-го пленума и проблемы Языка. В журнале “Культура и письменность Востока”. 1930, №6.

² Чобанзаде В. İstilah terminoloji işlər. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”. 1930, №4-5, səh.3-7.

“yalnız kök şəkildə alıb dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırmalıyıq”.

B.Çobanzadə bilirdi ki, başqa dillərin terminlərinə geniş yol verərək dili korlamaq olmaz. Lakin ehtiyac hiss edildikdə bu və ya başqa bir xalqın sözünü tərcüməsiz işlətmək olar. Bu o şəraitdə mümkündür ki, həmin alınacaq sözlər gündəlik həyatda hamıya çox rast gəlmiş olsun. Məlumdur ki, V.İ.Lenin sovet, bolşevik kimi sözləri bütün xalqların başa düşdüyünü və tərcüməsiz dilinə tətbiq etdiyini qeyd edirdi. B.Çobanzadə də Leninin həmin fikrini belə şərh edirdi: *“Lenin proletar inqilabi və şura quruluşunun bütün cahan miqyasında, cahan proletariati nəzərində qazandığı məhəbbət və etimadla əlaqədar olaraq bolşevik, sovet kimi sözlərin bütün dillərdə işlədilməsini qeyd etmişdir. Lenin ixtisar edilmiş sözlərə (Sovnarkom, rabkom və i.a) fəvqəladə əhəmiyyət verirdi”*.¹

Çobanzadənin ədəbi dilimizin normal vəziyyət alınasındakı xidmətləri təkcə onun əsərləri ilə bitmir. Bəlli olduğu kimi, stabil ədəbi dilin varlığının əsas şərtləri, onun elmi dil kimi mövcud olmasının amillərindən biri onun istilahl-terminologiyasının varlığı və zənginliyidir. Yeni elmi kəşflər, yeni həyat quruculuğu ilə əlaqədar olaraq, dilimizdə bir çox termin və ifadələr arxaikləşib çıxmışdır. Bu boşluğu yeni yaranacaq sözlərlə doldurmaq lazım idi. Çünki öz istilahları olmayan bir müasir, elmi, ədəbi dil təsəvvür etmək çətinidir. Buna görə də Sovet hakimiyyətinin ilk illərində təşkil edilmiş elmi istilahl

¹ Çobanzadə B. Lenin və dilçilik “inqilab və mədəniyyət” jurnalı. 1927, №2, səh.18.

komitəsi böyük işlər görməli idi. Bu komitə əvvəllər bəzi purist mövqeyə yuvarlanmışdı ki, hər bir elmə “bil” sözü əlavə etməklə terminlər yaratmaq istəyirdi (məsələn, coğrafiya-yerbil, astronomiya-göybil və s.). Bu hərəkətləri həm zaman özü pislədi, həm də xalq məqbul saymadı. Məmmədquluzadə bu komissiyanın özünü satirik dil ilə “dilbil komissiyonu” adlandırmışdı. Sonradan bu komitə öz işini canlandırdı. Komitənin əsas vəzifəsi olan terminlər məsələsi haqqında B.Çobanzadənin bir-birinin ardınca çıxan elmi məqalələri istilahlar-terminoloji işlərin istiqamətini müəyyənləşdirmiş oldu. Terminologiya sahəsində öz düzgün elmi mülahizələri ilə diqqəti cəlb edən B.Çobanzadə əvvəlcə bu komitənin sədr müavini, sonra isə sədri oldu.

1926-cı ildə B.Çobanzadə Azərbaycan elmi və ədəbi dilinin vəziyyəti və onun vəzifələri (terminologiya sahəsində) haqqında ətraflı bir məqalə yazmışdı. “Elmi və ədəbi dil məsələsi” adlanan bu əsərində o, müasir Azərbaycan dilində olan termin kasıblığı məsələsindən bəhs edir və bunu tarixi amillərlə əlaqələndirirdi. O yazırdı: “Türk (Azərbaycan – A.B.) dilini onun tarixi abidələri ilə birlikdə gözdən keçirəcək olsaq, burada ədəbi təbirlərin, elmi istilahlarm azlığı, kifayətsizliyini görürüz. Biz əgər XV əsrdə, yəni islam sxolastikasının türkləri möhkəm surətdə təsiri altına almasına qədər olan zamanlarda, gərək idarə və gərək zehni fəlsəfi sahəyə aid bir neçə düzünə tədbir və istilahlar gözə çarpırsa, bundan sonra bunlar yerlərini əcnəbi sözlərə buraxıb qaib olmuşlardır.

Ədəbi dil məsələsi, yəni qəzetə, teatro və şer dili hər xalqda olduğu kimi, bizdə də müəyyən iqtisadi, ictimai və mədəni mərkəzlərin doğması və bu mərkəzləri təmsil edəcək ədəbi şəxsiyyətlərin yetişməsi ilə bağlı bir məsələdir. Daha doğrusu, zorla iradə ilə olacaq şeylərdən deyildir.¹

Burada B.Çobanzadə ədəbi dilin yaranmasında şəxsiyyətlərin müəyyən rolu olduğunu göstərməkdə haqlı idi. Doğrudur, bir nəfər və ya bir neçə nəfərin elmi dil yaratması çox çətindir. Bununla belə ədəbi dilin formalaşmasında belə bir rolun M.F.Axundov tərəfindən oynanıldığını B.Çobanzadə dəfələrlə qeyd etmişdir. O, belə hesab edirdi ki, müxtəlif anlayışlar, əldə edilən təcrübəvi biliklər praktik dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü vahid istilahlarla-terminlərlə adlandırılmalıdır. Əks təqdirdə, həyatda qazınan bilik və təcrübəni nəinki məktəb yaşlı gələcək nəsle, habelə “yaşlı-başlı adamlara” da vermək çətin olar və bu mümkün olarsa da, beyində nəqş edilə bilmədiyindən hafizədə uzun müddət qala bilməz. Buna görə də istilahların əhəmiyyətindən danışarkən deyirdi: *“İstilahların iki cəhətdən əhəmiyyəti vardır:*

1) *Elmi.*

2) *Tərbiyəvi-təhsili.*

¹ Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1926, №5(13) səh.28.

İstilahların elmi əhəmiyyəti burasındadır ki, hər hansı bir tədqiq nəticəsində fərq olunan hadisə, əldə edilən nəticə, yaxud çıxarılan qanun bir söz vasitəsi ilə təsbit edilmədiyi, müəyyən bir ad almadığı təqdirdə başqa onunla sinurdaş, ona yaxın hadisə və qanunla qarışmaq təhlükəsinə məruz qalır. Bu surətlə bir elmi əməliyyat istər hadisə, istərsə qanun olsun, təsbit etməklə ona ad verməklə, bir-birlərindən ayrılamaz.

Ümumiyyətlə, insan adını bilmədiyi şeybri pək çapuq unuda bilir. Adlar, təbir caizsə, şüurdan və zehni əməliyyəldən keçib hafizədə saxlanan fikirlərdir”.¹

İstilahların tərbiyəvi-təhsil əhəmiyyəti özlüyündə aydındır. B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, təhsil sistemində yalnız ədəbi dil hakim mövqə tutmalı, sınıfdə heç bir dialektizmlərə və məhəlçiliyə yol verilməməlidir. Bu isə ədəbi dilin vahid, hamı tərəfindən anlaşılan terminologiyaya malik olması ilə mümkün ola bilər. O, vahid, sabit terminologiyaya sahib olmayan bir dili əsl ədəbi dil hesab etmir. O deyir: *“İstilahlar və təbirbrdən ibarət elmi bir dilə sahib olmasaydıq, bütün fikirləri bir taqım təqribi təsvirlərlə anlatmaq lazım gələcəkdi ki, bu surətdə “filosofanə” şerdən başqa bir şey meydan gələməzdi”.²*

O, hər hansı bir dilin ədəbi dil səviyyəsinə qaldırılması üçün, ilk növbədə bu və ya digər elm sahələrində çalışan mütəxəssislərin oynadığı rolun, Azərbaycan ədəbi dilinin

¹ Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1926, №5(13) səh.28.

² Yenə orada, səh.29.

müasir tələbbrinə cavab verməsində də ifa edilməsinə çalışırdı. O göstərirdi ki, ədəbi-elmi bir dili başqa adamlar deyil, həmin dildə danışan “münəvvərlər” yarada bilərlər. Daha doğrusu, dilə ədəbilik keyfiyyəti xaricdən gətirilmir, bəlkə, onun özü inkişaf edərək bu keyfiyyəti kəsb edir. Burada da yenə istilah məsələsi əsas yer tutur ki, bunu da həmin dildə yaradılan bu və ya digər elm sahələrində çalışan alimlərin yaradıcı söyləri nəticəsində əldə etmək mümkündür. Elmi ixtiralar, kəşflər, çıxarılan elmi nəticələr, yuxarıda dediyimiz kimi, müəyyən terminlərlə adlandırılır. Bu terminlər elmi ədəbi dilin yaranmasında və təkmilləşməsində bilavasitə iştirak etmiş olurlar. Bir halda ki, belədir, onda bu və ya digər bir məsələni terminlərlə adlandırmaq kimi məsul vəzifə qarşıya çıxır ki, burada da Çobanzadə dedi ki, “ehtiyatlılıq” edilməlidir. Çobanzadənin bu barədəki fikrinə baxaq: “*Əcəba bu elmi dili, elmi istilahları kimlər yapır?*”

Biliriz ki, cocuqların adlarını doğuranlar, heyvanların adlarını sahibləri verirlər. Elmi qazanclarımız da əsas və nəticə etibarib, şüurlu və iradəli fəaliyyət və hərəkətimizin meyvəsidir. Binaən-əleyh bu qazancların adlarını da biz insanlar verə bilərik”.¹

Bəs mütəxəssis öz kəşf və nəticələrini hansı dildən alınmış sözlərlə adlandırma bilər? Bu suala B.Çobanzadə bir neçə yerdə cavab verir. Birinci türkoloji qurultaydakı məruzəsində deyirdi:

¹ Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1926, №5(13) səh.30.

-У нас имеются три общие базы для нашего словаря в нашем лексиконе. Вперых, **Общетюрская база.** Хотя мы в других вопросах говорили о различиях, существующих между тюркскими диалектами, различия между друг-другом, но кроме этих различий остается громадный материал, громадное количество заимствованных черт и особенностей, которые составляют общую базу между этими тюркскими языками. Эта база должна быть принята во внимание при составлении терминологии. Это общетюрская словарная база.

Затем есть **другая база:** Нельзя наши языки определить только с точки зрения аглютинации, или с точки зрения сингармонизма-это казалось бы только части наших языков, даже я скажу такой более чистый как казахский имеет громадное количество, иностранных, чужих элементов, как своих родных. У нас сингармонизм и аглютинация свойственные чисто тюркскому языку, нарушены заимствованием из арабского, персидского.

Третья общая база, на которую, мы должны обратить внимание при создании терминологии-это есть наша общая ориентация в области восприятия научных понятий, научных концепций и вместе с этими принятие их названий, терминов, этой европейской ориентации. Я выделяю три таких базы-общетюрскую, арабско-персидскую и европейскую.¹

¹ Чобанзаде Б. О системе научной терминологии. (Доклад читанный на 1-ом Высосоюзном Тюркологическом съезде). Ст. От. Съезда. Б., 1926, стр.190–191.

Bizim leksikonumuzda lüğətimiz üçün üç ümumi baza vardır:

Birinci Ümumtürk bazası. Biz başqa məsələlərdən danışanda türk dilləri arasındakı fərqlər haqqında danışmışıq. Amma belə fərqlərdən başqa, onların bir-birindən aldığı böyük material, böyük miqdarda alınma cəhət və xüsusiyyətlər də vardır ki, onlar türk dilləri arasında ümumi bazanı təşkil edir. Bu baza terminologiya tərtibi zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu ümumtürk lüğət bazasıdır.

Sonra **başqa bir baza** vardır. Bizim dillərimizi yalnız aqqlütinasiya və sinqarmonizm mövqeyindən qiymətləndirmək olmaz, bu bizim dillərimizin xüsusiyyətlərinin bir hissəsi olardı. Hətta mən deyərdim ki, daha təmiz dil olan qazax dilində öz (ümumtürk) elementləri olduğu kimi, böyük miqdarda yad elementlər vardır. Bizdə sinqarmonizm və aqqlütinasiya sırf türk dillərinə aiddir ki, ərəb və fars dillərindən alınmaların təsiri ilə pozulmuşdur.

Terminologiya yaradılmasında fikir verməli olduğumuz **üçüncü ümumi baza** bizim elmi anlayışlar və elmi konsepsiyalar, onlarla birlikdə onların adları-terminlər üçün istiqamət götürdüyümüz Avropa bazasıdır.

Mən terminlər yaradılmasında üç baza-ümumtürk, ərəb-fars və Avropa bazalarını müəyyənləşdirirəm.

Akademik M.Ə.Şirəliyevin də düz 22 ildən sonra istilahlar yaradılmasında əsas üç mənbədən istifadə edildiyini göstərməsi professor B.Çobanzadənin 1926-cı

ildə dediyi həmin sözlərin bir daha doğru olduğuna şübhə yeri qoymur.¹

Elmi terminologiya yaratmaq sahəsindəki bu mövqə sonralar da müdafiə edilirdi.²

Göründüyü kimi, qurultaydakı bu məruzəsində o, ümumiyyətlə, yeni inkişaf dövrünə qədəm qoymuş olan xalqların-SSRİ-də yaşayan türkdilli xalqların termin yaratmaqda istinad etməli olduqları bazalardan bəhs edir. Azərbaycan dilində termin yaratmaq məsələsinə gəlincə, yenə həmin qurultayda Azərbaycan terminologiya komitəsinin, əsasən canlı dilə əsaslanmalı olduğunu qeyd edirdi. O göstərirdi ki, yazıda hər səsə özünə uyğun bir hərfi işarəsi olduğu kimi, dildə də hər hansı bir anlayışın özünəməxsus ayrıca bir adı (termin) olmalıdır.

Çobanzadə deyirdi: *“Biz dediyimiz kimi, elmi terminologiya əlifba prinsiplərinə müşabəhdir. Orada hər səs ayrıca işarəsi olmasın tələb etdiyi kimi, terminologiyada da hər hansı bir anlayışın qarşılığı olaraq ayrıca bir söz-termin olmasını tələb edir”*.³

Terminlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən onların vahid anlayışa aid olmasını bildikdən sonra B.Çobanzadə hər iki halın yaxşı və naqis cəhətlərini qeyd etməklə istilah terminologiya işində müəyyən bir göstəriş

¹ Şirəliyev M.S. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. Az SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri. 1948, I cild, səh.27-43.

² Sadiqova S.A. Azərbaycan terminologiyasının nəzəri problemləri. B., 2002, səh.69; Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilini uslubiyatı. B., 1962, səh.80.

³ Чобанзаде Б. О системе научной терминологии. (Доклад читанный на 1-ом Высосоюзном Тюркологическом съезде). Ст. От. Съезда. Б., 1926, стр.190–191.

vermiş olurdu. Onun bu barədəki fikirlərini alaq:
“*Mütəxəssis belə sözləri (terminləri):*

1) *ya ana dilindən;*

2) *yaxud əcnəbi dillərdən alır.*

Bunlardan hər ikisinin mümkün olan məziyyətləri və qüsurları vardır. Öz dilindən yapılan təbir və istilahlardan iki böyük məziyyəti vardır:

1) *Qolaylıqla anlaşılması;*

2) *Zehndə başqa ana dili sözlərilə şəkildə və səs-cə birləşərək təmelli surətdə yerləşməsi.*

Buna qarşılıqlı mümkün olan qüsurları da aşağıdakılardan ibarətdir:

1) *Ana dilindən alınan istilahlardan çox dəfə mənaca başqa adi sözlərdən güclüklə seçilir, ayrılır.*

2) *Ana dilində əvvəlcə hər hansı mənaya gələn sözü alıb az-çox süni sürətdə başqa mənada qullanmaq daima qərib və gülünc və qeyri-təbii bir təsir yapmaqdan xali qalmaz.*

Əcnəbi dillərdən alınan istilahlardan da özlərinə görə artıq və yüksək yerləri vardır.

1) *Artıq yeri budur ki, əcnəbi istilahlardan ana dilinin başqa sözlərinə görə həm xarici, həm də daxili tərəfdən ayrı bulunduğundan daha çapıq xatirdə qalır və müəyyən elmi məfhumların bəllənməsinə daha ziyadə xidmət edirlər.*

2) *Bundan başqa, əcnəbi dillərdən alınacaq və yaxud yenidən yapılacaq olan istilahlardan vasitəsilə insan başqa dillərdəki elmlərin istilahları ilə bağlanmış olur.*

*Lakin ana dilindən yapılan istilahlardakı üstünlüklər, eyni əcnəbi əsasında qurulacaq istilahların nöqsanlarını təşkil edir”.*¹

B.Çobanzadə elmin bu və ya digər sahələri üçün beynəlxalq miqyasda işlənən sözləri almağı tövsiyə etməkdə heç də dilimizi başqa dillərin termin və ibarələri ilə doldurmaq, onu anlaşılmaz bir dərəcəyə gətirmək niyyətində deyildi. Bunu biz onun müxtəlif çıxış və məqalələrində də görə bilirik. O həmişə dilimizi, istilah yaradarkən ən əsas baza kimi götürməyi tövsiyə edirdi. Çünki bununla “xalq kütlələrimizi elmə və mədəniyyətə” asan gətirmək mümkündür.²

Qurultaydan sonra da alim həmin məruzədəki mövqeyini saxlayırdı. Beynəlmiləl elmi terminlərin müxtəlif dilə mənsub olan alimlər tərəfindən eyni mənada işlədilməsi B.Çobanzadəni dilimizə beynəlmiləl sözlər gətirməyi lazım hesab etməyə sövq edirdi. O, xüsusilə tibb elmindəki termin eyniliyini nümunə götürürdü. Əlbəttə, bu və ya digər bir elm nümayəndələrinin terminlərlə bir-birini anladıqları indi hamıya məlumdur. Bana görə də B.Çobanzadənin aşağıdakı fikri təəccüblü görünür: *“Elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili də cahani və beynəlmiləl olmalıdır...”*

¹ Чобанзаде Б. О системе научной терминологии. (Доклад читанный на 1-ом Высосоюзном Тюркологическом съезде). Ст. От. Съезда. Б., 1926, стр.190-191.

² Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1926. №5(31), səh.28.

*Bugünkü elmlərdə isə bu cəhanilik dildə də özünü göstərməkdədir. Texnologiya, meditsina, riyaziyyat kimi elmlərin dili doxsan faiz ümumdür. Bir ingilis doktoru ilə türk, yaxud çin doktoru (hər üçü indiki əsrin doktorluq elminə vəqif olmaq şərtilə) bir-birini qolayca anlar və bir-birinin reseptlərini oxuya bilər”.*¹

Buna səbəb, yuxarıda dediyimiz kimi, terminlərin ümumiliyidir. Bəllidir ki, hər bir söz termin funksiyası daşımır. Termin müəyyən bir elmin, müəyyən bir anlayışın konkret leksik ifadəsidir. Məsələn, ümumxalq danışq dilindəki yataq sözünü alağ. Bunun mənasının “yatılan yer” olduğunu hər bir azərbaycanlı bildiyi halda, geoloji qat mənasında işlənən yataq termini mənasını geoloqlar və ya bu elmdən xəbəri olanlar bilir. Bir sözlə, geoloji yataq məfhumu ümumxalq danışq dilinin deyil, bəlkə, elmi-ədəbi dilin materialıdır. Belə olan surətdə qarşıya belə bir sual çıxma bilər ki, bəs terminlərlə adi sözlərin nə kimi fərqləri vardır? Bu fərqləri çox zaman biz hiss etmirik. Lakin terminoloji sistem yaradarkən belə fərqlərin diqqət mərkəzində tutulması vacibdir. Yuxarıda dediklərimizdən bu fərqlərdən birisi anlaşıla bilər ki, terminlərin çoxmənalı olması elmi-ədəbi dil cəhətdən zərərlidirsə, sözlərin çoxmənalılığı müəyyən üslubi məqamlarda nitqin (xüsusilə şerdə) canlı və orijinal çıxmasma kömək edir.

B.Çobanzadə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq terminlərlə, sözlər arasındakı fərqləri qruplaşdırmışdır. Doğrudur, ona qədər termin və sözlər arasındakı fərqlərdən bu və ya

¹ Çobanzadə B. İstilah terminoloji işlər. “Azərbaycam öyrənmə yolu”. 1930, №4-5, səh.3-7.

başqa şəkildə bəhs edənlər olmuşdur. Lakin elmi-ədəbi dil yaratmaqda terminlərin rolu ilə əlaqədar olaraq söz-termin fərqlərindən ilk dəfə (bizim qənaətimizcə) B.Çobanzadə belə geniş bəhs etmişdir. O bu barədə deyirdi: *“İstilah ictimai cəhətdən alındıqda, başqa sözlərdən ayrılmaz. İstilahlar da ictimai istehsal nəticəsində məlum olan, əldə edilən hər hansı bir maddə, yaxud fikir və duyğunu ifadə edər ki, sözün də vəzifəsi budur. Lakin adi söz ilə istilah termin arasında müəyyən cəhətlərdən ayrılıqlar da vardır.*

1) *İstilah zehni təhlil və tərkib nəticəsində müəyyən sistem altına alınmış bilik, məlumat qrupunda iştirak edən ünsürlərin adıdır. Müəyyən sistem altına alınmış bilik ünsürləri nədir? Elm və fənn dediyimiz şey də budur. Adi məlumatla elmi bir-birindən ayıran bu sistemdir. Məlum olduğu kimi, bu məlumatın işarətləri olan adlar da müəyyən sistemi əks etdirir.*

2) *Terminləri çox adam bilmir.*

3) *Adi sözlərb terminlər arasından fərq, bir tərəfdən danışığ dilindəki sözlərin elmi dildə mənalarını dəyişmələri, digər tərəfdən istilahlıların az-çox süni olmasıdır.*

4) *Elmi istilahlar, bir dərəcəyə qədər hər dövrdə internasional bir mahiyyətdə olmaqla bərabər,*

*zamanımızda hər elmdəki istilahlarn müəyyən faizi bütün cahən miqyasında internasionaldır”.*¹

Buradakı dördüncü bənd haqqında bir neçə söz demək lazımdır. Yuxarıdakı üç bəndin bütün mənası aydındır. Lakin dördüncü bənd haqqında müəyyən qədər şərtlər qoyulmalıdır. Bilirik ki, (Çobanzadənin bu bənddə təsdiq etdiyi kimi) sözlər milli xarakterdə, terminlər isə milli çərçivədən kənara çıxmış olur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, ya bizim verdiyimiz terminləri başqa dillər beynəlxalq miqyasda qəbul etməlidir, ya da biz başqa xalqların terminlərini almalıyıq.

Dünyanın dilləri və bu dillərdə yaradılan elmi tədqiqatla müəyyən hər hansı bir dilə nisbətən geniş olduğundan elə bir dil yoxdur ki, milli tədqiqat nəticəsində yaranmış olan milli sözləri-terminləri başqa dillərə köçürülmüş olsun (əlbəttə, ölü dillərdən götürübn sözlər bura şamil edilməməlidir). Belə olduğu təqdirdə bu nəticəyə gəlmək olur ki, hər hansı bir dilin aldığı terminlər, başqa dillərə verdiyi terminlərdən çoxdur. Formal cəhətdən yanaşdıqda belə bir nəticəyə gəlmək olardı ki, bizim dilimiz başqa dillərdən terminləri hazır şəkildə almalı idi. B.Çobanzadə buna etiraz edərək göstərirdi ki; *“Avropa terminlərini olduğu kimi dilimizə qəbul etmək mümkün deyildir, çünki bizim məqsədimiz bugünkü ehtiyaclarımıza uyğun elmi bir dil yaratmaqdır. Bunun əksinə hərəkət etmək dilimizi boş yerə, heç bir*

¹ Çobanzadə B. İstilah terminoloji işlər. “Azərbaycan öyrənmə yolu”. 1930, №4–5, səh.3–7.

müəyyən ehtiyaca bağlı olmayaraq, Avropalaşdırmağa qeyrət etmək deməkdir”¹.

O göstərirdi ki, elmi-ədəbi dilin bu və ya digər sahələri üçün terminlər yaradarkən, başqa dildən alarkən və ya danışıq dilindən seçərkən müəyyən bir meyar-kriteriyanı göz önündə tutmaq lazımdır ki, bu da həmin terminin xalq üçün anlaşılmasıdır. Terminlər ədəbi dildə ağırlıq yaratmamalı, anlaşıla bilməli və aid olduğu məfhumları sərrast, dürüst ifadə edə bilməlidir. B.Çobanzadə, hətta terminlərin anlaşılıqlı olmasından əlavə, onun vahid olmasını da tələb edir və göstərirdi ki, cümhuriyyətdə, eyni zamanda iki düzgün istilahın işlədilməsindən bir yanlış istilahın işlənməsi xeyirli və faydalıdır. Bununla B.Çobanzadə ədəbi dili xalqa yaxınlaşdırmaq, xalq üçün anlaşılıqlı bir tərzdə terminlər tərtib etmək məqsədini izləmiş olurdu. Çünki o görürdü ki, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül etdiyi dövrlərdən bir çox mütərəqqi alim və yazıçılar milli ədəbi dili xalq danışıq dilinə yaxınlaşdırmaq istəmişlər. O, ədəbi dilimizin inkişafı tarixində M.F.Axundovun və başqalarının bu barədə misilsiz xidmətləri olduğunu qeyd edirdi. Ədəbi dilin tarixini bilmədən onun hansı əsaslar üzərində zənginləşməsi perspektivlərini də müəyyənləşdirmək olmaz. B.Çobanzadə də Azərbaycan terminologiya komitəsinin sədri kimi, ədəbi dilimizin inkişaf etdirilməsi işi ilə bilavasitə əlaqədar olduğu üçün ədəbi dilimizin

¹ Yenə orada, səh.3–7.

tarixini mütləq öyrənməli və bu sahədə nə kimi cərəyanlar və dil hadisələri olduğunu müəyyənləşdirə bilməli idi.¹

Çobanzadədən sonra Azərbaycanın görkəmli alim, ziyalılardan biri **Hənəfi Baba oğlu Zeynallı** “Türk dilləri üzrə elmi terminologiya” sistemi haqqında geniş məruzə etdi. O göstərdi ki, hər tərcüməçi istədiyi termini-sözü işlədir. Məsələn, “Trud” sözünü 5 cür tərcümə edirlər: əmək, zəhmət, çalışmaq, səy, məsəyi. Belə bir tarixi arayış xarakterli bölmədən sonra Hənəfi Zeynallı qalan altı bölmədə öz fikirlərini qruplaşdırırdı. Bu bölməbr aşağıdakılardır:

1. Tarixi-arayış-giriş.
2. Bu məsələ ilə bağlı olan türk-tatar dillərinin vahid təsnifinin olmaması.
3. Bizim təklif etdiyimiz rəhbər prinsiplər.
4. Elmi dilin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti.
5. Qəbul olunacaq terminlərin konstruksiyası necə olmalıdır.
6. İxtisar edilmiş sözlər haqqında.
7. Nəticələr.

Məruzənin ikinci bəndi haqqında məruzəçi ilə razılaşmamaq olardı. Amma müəllif bu sahədə geniş diskussiya açmamışdır. Təkcə bunu əsaslı surətdə demişdir ki, türk dillərinin hər qrupu üçün vahid terminoloji sistem yaratmaq lazımdır. 3-cü məsələ haqqında H.Zeynallı belə hesab edirdi ki, a) türk dillərinin

¹ Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisinə dair. B., 1958, səh.153.

terminləri vahid mənbədən yaradılmalı, b) hələlik ərəb-fars mənşəli terminləri saxlamaq lazımdır.

Məruzəçi elmi dilin sərhadbrinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti haqqında danışarkən 3 prinsip irəli sürür.

1) Ümumtürk elmi terminologiyasını yaradarkən, həmin dialektin ümumqrup xüsusiyyətini unutmamaq olmaz.

2) Onların ən geniş yayılmasını əsas kimi qəbul etmək. Əgər belə sözlər yazıçıların əsərlərində geniş işlənmişsə, başa düşülürsə, belə sözləri qəbul etmək olar.

3) Anlayışla uyğun gələnə qəbul edərkən, səslənmə cəhətini də unutmamaq olmaz.

Qəbul edilən terminlərin konstruksiyasının necə olmasından danışanda yenə üç konstruksiya təklif edir.

1) Xarici dillərdən yalnız kökləri qəbul etmək. Onları türk məxrəcində tələffüz etmək.

2) Etimoloji cəhətdən xarici dillərə aid olan sözlərə türk şəkilçiləri əlavə etmək.

3) Elmi anlayışı ifadə etmək üçün çox vaxt müasir dildə hazır söz tapmaq olmur, onda çoxmənalı sözlərdən istifadə etmək lazım gəlir. Bu vaxt hər sözün anlayışa yaxın olması nəzərə alınmalıdır.

Sonra müəllif bu konstruksiyaları əsaslandırmağa çalışır. Məruzəçi ixtisar edilmiş sözlərin termin kimi işlədilməsi haqqında danışıarkən AzMİK (Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi) Azərneşr (Azərbaycan Nəşriyyatı), Azərneft və s. misal çəkir. Məruzəçi 6 bənddən ibarət öz təkliflərini verir.

Hənəfi Zeynallının məruzəsinin son hissəsi “Nəticələr” adlanır. Burada o, öz tövsiyələrini 6 bənddə ümumiləşdirir.

Kırım Universitetinin müəllimi Həbibulla Odabaş məruzəsinin tezislərini qurultaya təqdim etmişdir. Onun tezisləri 15 bənddən ibarətdir. Tezislərin 8-ci bəndində Odabaş göstərir ki, balkarlar, qaraçaylar, kumiklər, kırım tatarları, türkmənlər, başqırdlar kimi azsaylı (30.000-dən milyon yarımaya qədər) türk xalqları, təbii ki, özləri üçün terminlər yarada bilməzlər. Onlar türk dilləri ailəsinin daha güclü xalqları ilə birləşərək terminlər yaratmalıydılar. Amma 2-ci bənddə Qismən özünü təkzib edir. O deyir: *“Qazaxlar, özbəklər, azərbaycanlılar sayca çox olsalar da, bir tərəfdən onların maddi mədəniyyətlərinin elementar vəziyyətdə olmasını onlarda nəşriyyat işinin lazımınca inkişaf etmədiyini nəzərə alaraq, digər tərəfdən bu xalqlarda sabitləşmiş elmi terminologiyanın olmamasını nəzərə alaraq qəbul etmək lazım gəlir ki, həm böyük, həm də kiçik xalqların elmi terminologiya yaratmaq sahəsində səylərini birləşdirmək lazımdır”*.

Müəllif terminləri yaradarkən purizm məsələsinə də toxunur. O, göstərir ki, purizm, bəzən arxaizmlərin dilə yenidən qayıtmasına şərait yaradırsa da, müəyyən müsbət

rol da oynayır. Bu zaman o, (purizm – A.B.) sözüne şüurlu münasibət tələb edir.

Məruzəçi göstərir ki, purizm çox vaxt ərəb-fars tərkiblərindən xilas olmağa yardım edir.

Son olaraq H.Odabaş göstərir ki, türk dilləri üçün terminologiya məsələləri bütün detallar üzrə öz həllini yalnız bu məqsəd üçün yaradılan elmi institutda tapa bilər. Bu institutun məqsədi bütün türk-tatar dillərində olan terminoloji təcrübəni toplamaq, müvafiq terminoloji lüğətlər tərtib etmək, onları müvafiq yerlərə rəy üçün göndərmək, həmin rəyləri toplayıb müzakirə etmək, sonra bütün türk dilləri üçün elmi terminlər yaratmaqdır.

Həbibulla Odobaşı Qazaxstan nümayəndəsi professor Əhməd Baytursun əvəz etdi. O da “Qazax dilinin terminologiyası prinsipləri” haqqında məruzə edir. Alim göstərir ki, mədəniyyət təbii inkişafın nəticəsi kimi öz inkişafı üçün əlverişli şərait olmasını tələb edir.

Çar Rusiyası dövründə türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişafı üçün belə bir şərait yox idi. Hər hansı bir şey almaq mümkün olan xalq bizimlə heç bir sahədə uyğunluğu olmayan yeri gəldikcə ruslaşdırmağa, provaslaşdırmağa çalışan çar Rusiyası idi. Rus ruhani mədəniyyəti rus dövlətinin siyasəti sayəsində heç bir türk xalqının ruhani həyatına təsir edə bilməmişdi. 1905-ci ilə qədər biz qazaxlara ana dilində heç nə çap etməyə icazə verilmirdi...

Biz belə hesab edirik ki, ümumişlək beynəlmiləl terminlər qəbul edilə bilər, amma qazax dilinin təbiətinə

uyğun şəkildə dəyişdirildikdən sonra... xarici sözləri özümüzünküləşdirmək zəruridir.

Bütün yad, qazax dilinin təbiətinə uyğunlaşmayan sözlər, dəqiq şəkildə qazax dilinin təbiətinə görə dəyişməlidir. Bu, o deməkdir ki, birincisi, bütün qeyri-qazax sözlərində olan qazax dilinin səs təbiətinə yad olan səslər, qazax dilinə uyğun şəkildə dəyişdirilir. İkincisi, qazax dilindən olmayan şəkilçilər qazax dili şəkilçiləri ilə əvəz edilir.

Üçüncüsü, ikili səslər bir formada qəbul edilir.

Dördüncüsü, Qazax dilinə yad olan şəkilçilər, tələffüzə əlverişli formada, dilin tələb etdiyi şəkildə dəyişdirilməlidir. Məsələn, Orenburq-Orinburq, Samara-Samar, Puxovay-bokeboy, Pokrov-bokray, Adamovskoy-Adamay və s. Ayaz Maqsudovun tatarca çıxışından sonra səkkizinci iclas bağlandı.

Qurultayın doqquzuncu iclası martın 2-də açıldı.

İclasa Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik edirdi. Terminologiya məsələləri üzrə məruzələr müzakirə edilir. Həbibulla Habitov tatarca danışdıqdan sonra, Qazaxstan nümayəndəsi müəllim **Bilal Suleyeviç Suleyev** çıxış edir. Suleyev göstərdi ki, terminologiyaların yaxınlaşması haqqında danışmaq olar, onların eyniliyi və ya birləşdirilməsi haqqında yox. O, Əhməd Baytursunun məruzəsini bəyəndi, amma A.Zilfeldin göstərdiyi dörd prinsipin iki prinsiplə əvəz etməyin mümkün olduğunu da qeyd etdi. O, belə hesab edir ki, əgər ərəb və fars sözlərini (məsələn, Azərbaycan dilindən) çıxarsaq, onda təkcə türk sözləri qalacaq. Burada Odabaş yanlış mövqe tutur. Çünki

əsrələrlə dilimizdə, habelə bütün türk dillərində işlənib vətəndaşlıq hüququ qazanmış, hamı tərəfindən başa düşülən və işlədilən ərəb və ya fars sözlərini dildən çıxarmağa ehtiyac yoxdur. H.Odabaş bir türk dilində olmayan söz və ifadənin, habelə terminin başqa türk dilindən alınması məsələsini irəli sürmüşdü. Bu, Başqırdstan nümayəndəsi Şərif Əhmədoviç Manatovu bərk əsəbiləşdirmişdi. O, Odabaşın ifadəsini çox uğursuz adlandıraraq dedi: *“O deyir ki, əgər bizdə hər hansı bir terminologiya yoxdursa, deməli bu terminologiya başqa bir türk dilində vardır. Biz həmin sözü (termini) oradan götürməliyik. Əgər hər hansı bir söz başqa bir türk dilindən almırsa (yəni özbəklər, başqırdlardan və ya tatarlardan), onda gərək o, həmin sözü özbək dilinə calaq etsin. Mən bunu düzgün saymıram”*.

Sonra Manaf Maqsudov, H.Zeynallının və A.R.Zifeldin məruzəsinin prinsipə o qədər də fərqlənmədiyini qeyd etdi. Manaf Maqsudov, B.Çobanzadəni əsas məruzəçi hesab etdiyi kimi, onu yüksək qiymətləndirdi. O dedi: *“Professor Çobanzadə çox gözəl və elmi şəkildə öz məruzəsini əsaslandırdı. Onun məruzəsi çox maraqlı idi. Amma onun məruzəsi tamamilə ümumtürk terminologiyası yaratmaq ruhunda idi”*.

Bununla mən razılaşa bilmərəm.

Əslində Manatov bunu deməkdə qurultayın ümumi ruhunu, mahiyyətini başa düşmədiyini göstərmiş olurdu.

Sonra sədrlik edən Azərbaycan Həmkarlar Təşkilatının 5-ci qurultayının nümayəndəsinə təbrik üçün söz verdi. Məhəmməd İmanulla qurultayı Azərbaycan dilində təbrik

etdi. Onunla birlikdə gələn həmkarı Peskov isə türkoloqları həmkarlar təşkilatının 5-ci qurultayı adından rusca təbrik etdi. Məhəmməd İmanullanın təbriki Azərbaycan dilində olduğu üçün stenoqrafik hesabatda düşməmişdir. Bəlkə də, onların təbriklərinin mətni öz qurultaylarında təsdiq edilmiş imiş. Çünki, məlum olduğu üzrə, həmin günlərdə Azərbaycan Həmkarlar Təşkilatının 5-ci qurultayı keçirildi. Bu qurultayda sosializm qurmaq planları müzakirə edilmişdir. Türkoloqların qurultayı isə öz növbəsində həmkarlar təşkilatının 5-ci qurultayını təbrik etmək üçün Qorxmazovun təklifi ilə

- 1) Ömər Əliyev (Şimali Qafqaz),
 - 2) İnoqamov Rəhim Axundcan oğlu (özbək),
 - 3) Tnıstanov Qasım (qırğız),
 - 4) Sobaşkin Aleksey Makaroviç (oyrot),
 - 5) Habitov Həbibulla (başqırd),
 - 6) Neymət Həkimovdan (Tatarıstan Respublikası)
- ibarət komissiya yaradılır.

Qurultayın demokratizmi və həmrəyliyi elə bu komissiyanın milli tərkibindən də görünür. 6 nəfərlik bir heyət Azərbaycan Həmkarlar Təşkilatının 5-ci qurultayını təbrik etməyə gedir. Onların içərisində bircə nəfər Azərbaycan türkü yox idi.

Türkiyə nümayəndəsi sədrlik edən Dağıstan XKS sədri Cəlaləddin Qorxmazova kiçik məktub ötürərək xahiş edir ki, türklərin atributu kimi “Osmanlı” sözü tamamilə ifadədən çıxarılsın. İndi onlar “Anadolu türkləri” adlanır.

Sədr natiqlərdən xahiş edir ki, “Osmanlı” sözünü işlətməsinlər, “Anadolu türkləri” işlətsinlər. Bu təklifi qurultay iştirakçıları alqışlarla qarşılayır.

Kırım-tatar Sövqi Bektora tatarca danışib məruzələrə öz münasibətini bildirdikdən sonra müzakirələr kəsilir.

Tatarıstan nümayəndəsi Qalimcan İbrahimovun təklifi ilə terminologiya məsələləri üzrə qərar hazırlamaq üçün 11 nəfərdən ibarət komissiya yaradıldı.

1. Bəkir Çöbanzadə (sədr) (Bakı)
2. Zifeld Artur Rudolfoviç (Bakı)
3. Hənəfi Zeynallı (Bakı)
4. Həbibulla Odabaş (Kırım tatar nümayəndəsi)
5. Əhməd Baytursun (Qazaxıstan)
6. Məhəmməd Gəldiyev (Türkmənistan)
7. Ayaz Maqsudov (Kırım tatar nümayəndəsi)
8. Şakircan Rəhimi (Özbəkistan)
9. Mahmud Nadim (Kırım tatar nümayəndəsi)
10. Qalimcan Əyyubov (Dağıstan nümayəndəsi)

11. Əbdürrəhman Səədi (Qazan-tatar nümayəndəsi)

Komissiya yaradıldıqdan sonra Bəkir Çobanzadə və Hənəfi Zeynallı son söz söylədikdən sonra müzakirələr kəsildi.

Bundan sonra Moskva şəhərindən fərdi şəkildə qurultaya dəvət olunmuş professor Nikoloy Feofanoviç Yakovlev indi də əhəmiyyətini itirməmiş dərin məzmunlu bir məruzə ilə çıxış etdi. Onun məruzəsinin mövzusu belə idi: *“Türk xalqlarının həyatında sosial və mədəni şəraitlə əlaqədar olaraq əlifba məsələsi və yazı sisteminin yaradılması problemləri”*.

N.Yakovlev bu sahədə gözəl mütəxəssis idi. O, əlifba, qrafika problemlərini, səs-hərfi işarə məsələsini, bir sözlə, semiotikanı dərinlən bilən görkəmli bir alim kimi o vaxtkı sovetlər ölkəsində tanınırdı. Yakovlev öz məruzəsini təvazökar bir tərzdə başladı ki, mənim səhvlərimi burada iştirak edən türk xalqlarının görkəmli alimləri və məsul vəzifəli şəxsləri düzəldə bilər. Onun dərin məzmunlu məruzəsi Türk xalqlarının sosial mədəni həyat şəraiti ilə sıx bağlıdır, əlifba məsələsinin və yazı sisteminin yaradılması üçün əsas şərtidir. Alim məruzəsini təsadüfi olaraq belə adlandırmamışdır. Çünki yazı *“əlifba-savad problemi hər bir xalqın həyat tərzilə sıx surətdə bağlıdır. O, göstərir ki, türk xalqlarının, demək olar ki, hamısında şəhər əhalisi çox az bir faiz təşkil edir. Şəhərdə əhali artımı artdıqca savad (yazı məsələsi) də asanlaşır. Azərbaycanı misal gətirən alim göstərir ki, indi Azərbaycanda şəhər əhalisi ümumi əhəlinin 13 faizini*

təşkil edir. Azərbaycanda yeni əlifba islahatı keçirmək lazımdır və keçirilir. Amma latın qrafikalı yazı sistemə keçmək üçün əsas baza yoxdur". Qazan şəhərində də yeni əlifba islahatı keçirmək üçün baza yoxdur. Buna görə də orada ərəb qrafikasını saxlamaq istəyirlər.

Amma Azərbaycanın niyyəti də, addımı da qəti idi, nə olursa olsun yeni əlifba ideyasını birinci olaraq ortaya qoymuş, onu türk xalqları içərisində bir hərəkata çevirmiş, şərqdə öz üzərinə düşən bu işi başlayan kimi yüksək bir ad götürmüş xalq, bu ali məqsəddən dönməyəcəkdi. Azərbaycana şriftlər dünyanın o başından da olsa, gətirilməli idi. Belə də oldu. Qurultay iştirakçısı R.Axundov praktik şəkildə bu məsələnin həllini öz üzərinə götürdü. Qurultaydan sonra gözlərində olan infeksiya xəstəliklə bağlı olaraq ailəsilə birlikdə müalicə olunmaq üçün İtaliyaya gedir. O, bilirdi ki, müalicə olunmasa, onu Amerikaya buraxmazlar. Burada bir qədər müalicə aldıqdan sonra Amerikaya ezam edilir. Məqsəd Amerikadan latın qrafikalı şriftlər gətirmək idi. Amma onu Amerikaya buraxmadılar. Səbəb kimi gözlərindəki traxomanı göstərsələr də, əsl səbəb onun kommunist olması idi. Ona görə də onu bir müddət Ellis adasında-xaricdən gələnlər üçün təcridxanada saxladılar. Bu hadisə sonradan o həbs ediləndə uzun dindirmələrin və işgəncələrin səbəbi olacaq. Ərəb əlifbası ilə müasir elmi inkişafı ayaqlaşmaq olmazdı. Qurultaydakı məruzəsində N.Yakovlev də bunu deyirdi. O, göstərirdi ki, mən türk olmasam da, bu ölkənin vətəndaşı kimi şrift məsələsindən

yan keçə bilmərəm. Ərəb əlifbası müsəlman mədəniyyəti çərçivəsindən kənara çıxıb bilmir.

Mən uzun müddət əlifba problemi üzərində işlədikdən sonra belə bir düstur müəyyənləşdirə bilmişəm ki, düsturu əlifba qurma düsturu adlandırmaq olar, Birinci düsturda $A = N_b + N_a$. Görürsünüzmü, “A” əlifbadakı işarələrin sayıdır. Bərabərliyin ikinci hissəsi ikitoplananın cəmidir. ($N_b + N_a$) Bunlar, əslində sait və samitlərin saymdan başqa bir şey deyil. Bu düstur üzrə əlifba tərtibi hərflərin qənaət edilməsi prinsipindən uzaqdır. Bu düsturu mən üç əlifba layihəsi üzərində sınaqdan çıxarmışam.

$A_z (9 + 17) - 4 + 1$. Bir ədədi hər bir sözə nisbətdə götürülən işarədir. Beləliklə, 23 hərfi işarə alınır. Əslində əlifba layihəsində də bu qədər hərflər təqdim edilir. Mənə ebgəlir ki, əlifba məsələsinə ciddi və ağıllı şəkildə yanaşmaq lazımdır, təxminən yarım saatlıq (11 səhifəlik) maraqlı bir məruzədən sonra qurultayın axşam iclası qurtardı.

Qurultayın onuncu iclası martın 3-də səhər açıldı.

Dünənki (doqquzuncu iclasda) məsələnin müzakirəsi davam etdirildi. N.F.Yakovlevin başladığı əlifba problemi ətrafında ikinci məruzəni “Ümumittifaq Şərqsünasların elmi Assosiasiyası” nümayəndəsi professor Lev İvanoviç Jirkov etdi. Əslində L.İ.Jirkovun məruzəsi qurultay iştirakçılarının çoxuna tanış idi. Çünki alim qurultaydan əvvəl öz məruzəsinin tezislərini qurultayı çağırmaq üçün yaradılmış Təşkilat Komitəsinin bülletenin 3-cü nömrəsində çap etdirmişdi. Tezislər “Türk əlifbasının islahatı məsələsinə dair” adlanırdısa da, məruzənin özü bir qədər geniş xarakterdə idi. Tezislərdə L.İ.Jirkov öz

fikirlerini 12 bənddə ümumiləşdirmişdi. Burada o, rus qrafikasından istifadə etməyi və əlifba qəbulu məsələsində siyasi mülahizələri nəzərə almağı tövsiyə edirdi. Tezislərin dördüncü bəndində Jirkov deyirdi: *“Ağıllı şəkildə əlifba seçmək problemini həll edərkən siyasi və mədəni mülahizələrlə yanaşı, sırf texniki (qrafiki) cəhətdən öz üstünlükləri və çatışmazlığı ilə seçibn əlifba tiplərini nəzərə almaq lazımdır”*. Bu tezisləri müqayisə edərək latın qrafikasına alternativ kimi kirill əlifbasını da təqdim edir. Müəllif özü bu ideyanın yenidən ruslaşdırma siyasəti kimi qiymətləndiriləcəyini də əvvəlcədən demişdi. Sonrakı müzakirədə görəcəyimiz kimi, belə də oldu. Bir sıra nümayəndələr Jirkovu tənqid etdilər. Prof. Jirkov məruzədə, doğrudan da, çox maraqlı problemlərə toxunurdu. İlk növbədə, görmə (görünmə) cəhətinə diqqəti cəlb edir. Bu məsələ əlverişli görünmə (qavranma) və asan oxuma ilə əlaqələndirilir.

Müəllif “asan yaz, anlaşıqlı yaz” prinsipini əsas götürür.

Əlifba sistemində əl yazması şəklində problemlərin necə olmasına toxunan Jirkov haqlı olaraq göstərirdi ki, burada sadə formalar tələb olunur. *“Bu cəhətdən ərəb əlifbası əlverişli deyildir. O, inkişaf üçün dəqiq yol göstərmir. Ərəb əlifbasında hərflərin fərqi çox vaxt bir nöqtəyə əsaslanır. Buna görə də bu əlifbada minimum fərqlənmə əldə edilmir”*.

Yeri gəlmişkən, alim göstərir ki, erməni, gürcü və rus əlifbası bu cəhətdən (hərflərin fərqlənməsi) çox itirir. Çünki burada hərflərin oxşarlığı azdır. Məsələn, rus

qrafikasındakı “ж” heç kəsə belə mürəkkəb bir formada lazım deyil.

Sonra Jirkov yazı makinaları, əlifbanın mənimsənilməsi məsələsinə toxunur. O “nə qədər ki, qatar getməyib tələsmək lazımdır” deyə məruzəsini türkcə bitirir. Salonda Jirkovun türkcə belə səliss danışığını heç kəs gözləməirdi. Onu alqışlarla qarşıladılar. Axı o, qurultayın ana dilində danışırdı.

Növbəti məruzə ilə (türk xalqlarının əlifbalı sistemi haqqında) Azərbaycanda yeni türk əlifbasına keçmək uğrunda fəal mübariz Azərbaycan Xalq Maarif Komissarları tərəfindən qurultaya nümayəndə göndərilmiş Azərbaycan Dövlət Universitetinin müəllimi Cabbar Abbas oğlu Məmməd zadə çıxış etdi. C.Məmməd zadə məruzəsini əvvəlcə azərbaycanca etdi, sonra onu ruscaya çevirdi. C.Məmməd zadə xalq maarif nümayəndəsi kimi, ilk növbədə yeni əlifba ilə birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdə şagirdlərin savad öyrənmə kəmiyyəti və keyfiyyəti məsələsinə diqqəti yönəltdi. O dedi: *“Bu sahədə böyük uğurlar qazanılmışdır. Belə ki, 6-7 ay ərzində şagirdlərin 70%-i 33 hərfi işarəni mənimsəyib artıq yeni əlifba ilə oxuyur. Bunu biz ərəb əlifbasından istifadə edəndə bacara bilməzdik”*.

Sonra C.Məmməd zadə “Kommunist” və “Yeni yol” qəzetlərinin oxucu nisbəti haqqında da danışır. “Yeni yol” latın əlifbası ilə çap olunduğu üçün “Kommunist”ə nisbətən çox oxunur. C.Məmməd zadə qurultayda müzakirə olunan bütün məsələlərin açarı kimi yeni əlifba məsələsini təqdim edir. O göstərdi ki, bu qurultayın qarşısında duran

əsas məsələ əlifba məsələsidir. Çünki terminologiya, orfoqrafiya və s. məktəblərimizdəki tədris metodları yeni əlifbadan asılıdır.

O, ərəb əlifbasını müdafiə edənlərə və ya onu islah etməklə saxlamağı təklif edənlərə bildirirdi ki, “bu əlifba türk dilinə qəti yaramır”. Əslində bu əlifba ərəblərə finikiyalılardan keçmişdir. Ərəb əlifbasında 28 və ya 32 hərf, üstəgəl, sətərlı və sətərlı işaretlər cəmi 128 işarə edir. Ərəb əlifbasında 3 sait olduğu halda, türk dillərində 9 sait səs vardır. Bu 9 saiti göstərmək üçün “i” hərfindən başqa heç bir hərfin üstündə və ya altında bircə nöqtə qoyulmur. Ərəb əlifbası ilə “cümə axşamı” sözünü yazmaq üçün düz 10 nöqtə qoymaq lazım gəlir. Hələ onu demirəm ki, həmin nöqtələri harada qoyasan. Çünki əgər onlar (nöqtələr – A.B.) öz yerində qoyulmasa, onu cümə axşamı deyil, “çərşənbə” oxuyacaqsan. Sonda Məmməd zadə dedi: “Mən qurultaya müraciət edir və düşünürəm ki, qurultay bu məsələdə obyektiv mövqə tutacaq, fəhlə-kəndli kütlələrinin mənafeinə naminə bu cəbhədə (mədəni quruculuq – A.B.) İkinci Oktyabr İnkilabı edəcək ki, kütlələri uzun əsrlik ərəbizmdən, cahillikdən xilas edəcək.

Qurultayın ən vacib məsələsi əlifba problemi olduğu kimi, ən mübahisəli, münaqişəli iclasları da məhz əlifba məsələsi müzakirə edilən iclaslar olurdu. Əlifba məsələsi qurultayın doqquzuncu, onuncu, on birinci, on ikinci və on üçüncü iclaslarında müzakirə edilmişdir.

Əlifba məsələsi barəsində 4-cü məruzəni Tatarıstan XMK nümayəndəsi Qazan Ali Pedaqoji İnstitutunun

müəllimi **Qalimcan Şərəfoviç Şərəf** etdi. Onun məruzəsi belə adlanırdı: “Ərəb və latın şrifflər sistemi və onların Türk-tatar xalqları üçün tətbiq edilməsi məsələsi”. Qalimcan Şərəfin məruzəsi 12 bənddən ibarət idi. Qurultay iştirakçıları onun çıxışlarından da təxmin etmişdilər ki, məruzə hansı ruhda olacaq. O, latın qrafikası əsasında yaradılacaq əlifbanın qəti əleyhdarı idi. Buna görə də o, məruzəsini belə başladı: *“Bütün türk xalqlarının 90%-dən çoxu yüz illərlə ərəb əlifbasından istifadə etmişdir, indi də istifadə etməkdədir. Qalan 7-8%-i (çuvaşlar, çarpazlaşmış tatarlar, yaqutlar və Sibirin bəzi azsaylı türk xalqları) bir qədər dəyişdirilmiş rus əlifbasından istifadə edir. Onlar bu əlifba ilə birlikdə provaslavlıqı (xristianlığı) da qəbul etmişlər. Doğrudur, Azərbaycanda Mirzə Fətəli Axundov, Tataristanda Sagid Rameyev, qazax-qırğızlarda Altınsarı, başqırdlarda Meteilov, Kulayev və s. rus əlifbasına keçmək istəmişlər. İndi isə rus qrafikasına keçmək arzusunda olan adamlar çox deyil”*.

Q.Şərəf, hətta “Yeni yol” qəzetinin çətin oxunduğunu qeyd edir. (?! – A.B.) O, Avropa xalqlarının irəli getməsinin səbəbini ata-babalarının istifadə etdiyi latın qrafikalı əlifbanı qəbul etmək yolunda çox çalışdığını tənqid edərək deyir: *“Azərbaycan isə orfoqrafiyada olduğu kimi, ərəb əlifbasının islahatında nəinki iştirak etməmişdir, habelə öz şimal soydaşlarının gərgin və uzunmüddətli işinin nəticələrindən, demək olar ki, heç nə dərk etməmişdir. Nə vaxt ki, Azərbaycan latınçıları bir tərəfdən islah edilmiş latın şrifflərini fonetik orfoqrafiya*

ilə, digər tərəfdən ərəb şrifflərini həm mətbəə texnikasına, həm orfoqrafiyaya nisbətə Nuh əyyamından qalmış ibtidai formasını müqayisə edirlər və ərəb dilindən alınmış sözləri 1000 il əvvəl yazdığı formada təqdim edir, habelə latın sisteminin xeyrinə qərar verirlər, özlərinin latın şriftli sisteminə keçməyə hazır olduqlarını bildirirlər, bu, bizdə, şimal türklərinin çoxunda yalnız təəccüb doğurur”. Q.Şərəf latın qrafikalı əlifbanın gələcəkdə böyük uğur qazanacağına da inamsızlıq ifadə etdi. O, göstərdi ki, “əgər həmin əlifbadan istifadə edənlərin sayını da götürsən, yenə latının xeyrinə deyil. Çünki heroqliflərin əlverişsiz olmasına baxmayaraq, dünya əhalisinin ən çox hissəsini əhatə edir. Latın əlifbası ikinci yerdədir. Yer kürəsi əhalisinin 300 milyondan çoxu məhz ərəb əlifbasından istifadə edir”.

O eyni zamanda latın əlifbasından olan “böyük” hərflərə də əhəmiyyət vermirdi. Qalimcan Şərəf latın əlifbasının 7, ərəb əlifbasının 5 üstün cəhətini göstərir. Amma bu müqayisəni siyasi və dini müstəviyə keçirərək belə qərara gəlir ki, “*Əgər biz bu və ya digər şrift sistemini müqayisə etsək, belə bir qərara gələrik ki, ərəb əlifbası bizim şəraitdə daha kütləvi üstünlüyə malikdir*”.

“Bir mədəniyyətşünas, dilçi, statistik-iqtisadçı kimi belə hesab edirəm ki, ərəb şrifflərindən latın-şriftinə keçmək, nəinki mədəni və iqtisadi inkişafımıza kömək edər, əksinə, bir neçə il bizim irəliyə doğru inkişafımızı ləngidər”.

Belə bir məruzə salonda razılıqla (alqışla) qarşılanmadı.

Bu məruzədən sonra Müzakirələr olmadı. Səhər iclası bağlı elan edildi. Martin 3-də axşam iclasında yeni əlifba

məsələsi haqqında məruzələr davam etdirildi. Alparov İbadın qeydlərindən sonra Qazaxıstandan gəlmiş, təşkilat komissiyasının nümayəndəsi Nəzir Turyakulov “əlifba haqqında” həmməruzəçi kimi çıxış etdi. İbad Alparov, demək olar ki, öz tatar həmkarı Qalimcan Şərəfin mövqeyindən çıxış etmişdi. Alparov xalqın öyrəndiyi, mənimsədiyi əlifbanı saxlamağı və yaxud ona qismən dəyişiklik etməyi məsləhət görürdü. O, üzərində nöqtə olan, **n, t, i, z** və nöqtəsiz **r** hərflərini tatar-başqırd hərfləri kimi təqdim edirdi. Turyakulov Nəzir onun bu mövqeyini tənqid etdi. Turyakulov C.Məmmədžadəni də haqlı olaraq tənqid etdi. Çünki C.Üfərpmədzadə demişdi: “Rəqəmləri soldan, mətni isə sağdan yazmaq lazımdır. Onda Sulfat turşusunun düsturu “**4OS₂H**” olmalı olardı. Onda Qazaxıstan elmi mərkəzində olduğu kimi, 16.474 Qazax Ərə- bisləri belə yazmalıdır: 474.61. Görün bizim qazax “akademikləri”-ərəbistlər 144-dən neçə kvadrat kök alırlar-441.

Sonra o, Qalimcan Şərəfi və başqalarını elmi əsaslarla tənqid etdi. Tribunada onu başqa həmməruzəçi Qaraçay **Ömər Cusayeviç Əliyev** əvəz etdi. O da “Qrafika, sistemləri haqqında” danışdı. O dedi: “*Yoldaşlar, bizdə, şimali Qafqazda qrafika məsələsi son 3-4 ildə bir neçə dəfə bütün genişliyi ilə qoyulmuşdur*”. *Ərəbçilərlə son əlbəyaxamız 1925-ci ilin iyun ayında oldu. Orada Tatarıstanın indiki Xalq Maarif Komissarının müavini Mühiddinov da iştirak edirdi. Ərəbçilərin layihəsi bircə səs aldı ki, o da onun səsi idi. Ona görə də biz Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya gələndə yaxşı bilirdik ki,*

biz öz ərəbçi qonşularımızla nə danışacağıq və mən əminəm ki, bu qurultayda da, yekdilliklə olmasa da, həmin yoldaşların əleyhinə verdiyi səsə də layihə qəbul ediləcək”.

Sonra o, Şimali Qafqaz türkləri üçün tərtib etdiyi tezisləri şərh edir. Bizdə, dağ yerlərində adamlar keçmişə qapanıb qalmış, təkərli bir nəqliyyat da tapmır. Avropada isə adamlar təyyarədə uçuur.

Bizim ərəbçilər isə qapalı dərəbrdə, dağlar arasında islam içərisində, minillik ərəb qrafikası içərisində qalmışlar. Avropada isə mükəmməl əlifba ilə yanaşı, stenoqrafiya da hazırlamışlar.

Ömər Əliyev ərəb əlifbasında eyni qrafiki işarənin bir yerdə sait, başqa bir yerdə samit səsi ifadə etməsini böyük qüsurlardan biri hesab etdiyini bildirdi. Texniki cəhətdən də ərəb əlifbası əlverişli deyil. Ərəb əlifbasında 6 hərfin 2, qalan hərflərin isə 4 forması vardır. Məruzəçi demək istəyir ki, əksər hərflər birləşmədən kənarında (tək) bir cür, birləşmənin əvvəlində bir cür, birləşmənin ortasında bir cür, birləşmənin axırında isə başqa cür yazılır. Qrafiki komplekslə söz arasındakı fərq bir hərfi işarənin müxtəlif formalarda yazılmasını tələb edir.

Sonra “əlifba haqqında” qısa məruzə ilə Türkmənistan nümayəndəsi, Türkmənistan XMK işçisi, Akademik mərkəzin üzvü Bekki Berdiyev çıxış etdi. O dedi: “İlk baxışda elə görünür ki, müzakirə edilən məsələ yalnız texniki problemdir. Amma sosial xarakterli bir sıra momentbrin təsiri ilə məsələ texnikilik çərçivəsindən çıxaraq böyük ictimai siyasi məzmun kəsb edir.

Müçərrəd vəziyyətdə əgər dilin fonetik sırası (fonemlər sistemi – A.B.) aydınlaşdırılmışsa, onda bu və ya digər qrafikanın qəbul edilməsi çox sadə bir iş olur. Bu ona bənzəyir ki, dərzi adamın boyunu bilərək ona kostyum tikir.

Əlbəttə, nə latın, nə ərəb əlifbası indiki vəziyyətdə türk dillərinin fonetik sırasını-sistemini əhatə etmir. Söhbət həmin əlifbalara hərfi işarələr artırılmasından gedir. Bu çox sadə, təsviri işdir.

Oxunma, yazma və çap işləri əlverişli olması haqqında latın əlifbasının üstünlüklərindən danışmaq istəmirəm. Çünki latın əlifbası həyatda özünü artıq doğrultmuşdur. Hər bir əlifbanın özünə görə üstünlükləri vardır. Ərəb əlifbasının islahının bütün üstünlükləri haqqında Qalimcan Şərəfin vəsf etdiyi cəhətlər özünü doğrultmur. Biz qəti şəkildə deyirik yox!

İndi bizim əlimizdə onlarla və bəlkə daha çox müxtəlif üsulla islah olunmuş ərəb əlifbası vardır. Onların heç biri hələ qəbul edilməmişdir. “Əməyin elmi təşkili” cəhətdən azsaylı geridə qalmış, mədəniyyət və dil cəhətdən qohum olan xalqlar üçün müxtəlif tipli əlifbalar olması yol veriləndirmi? Əlbəttə, yolverilməzdir. Bu, əməyin elmi təşkili deyil. Qalimcan Şərəf həddindən artıq zəif bir texniki qüvvə ilə bu məsələni həll etmək istəyir. Bu məsələ artıq həll edilmişdir. Başqa sözlə desək, o, ikinci dəfə Amerikanı kəşf etmək istəyir, onda ki, Amerika artıq kəşf edilmişdir. Deməli, yeni reformalar islahatlar heç bir xeyir vermir.

Bekki Berdiyev bu sözləri Bəkir Çobanzadənin vaxtilə (1924-cü ildə) dediyi sözlərlə səsləşir. O, 1924-cü ilin sentyabrında Bakıya yeni əlifba tərtib etmək məqsədilə gələndə “Yeni yol” qəzetinin 3 sentyabr nömrəsində verdiyi müsahibəsində demişdi:

-Mən Bakıya təzə gəlmişəm...

Burada məktəblər daha əsri, daha əməli, daha xalqa yaxındır...

Türklər, məlum olduğu üzrə şimdiyə kadar 13 əlifba kullunmuşlar və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunlardan ən fənası, ərəb əlifbasını saymaq mümkündür...

Ərəb əlifbası bu gün təmiz və xalq türkcəsilə yazmaq istəyən adamların işinə gəlməz. Çürük təməl üzərində yeni bina qurmaq, yəni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək gücdür (çətindir). Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə, bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruq. Latın əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır!!!

Bəlkə də, Bekki Berdiyev Bəkir Çobanzadənin mövqeyi və təsiri altında bu istiqamətdə danışdı. Çünki Berdiyevlə Çobanzadə bir neçə dəfə yeni əlifba məsələsi barəsində görüşüb danışmışdı.

Berdiyev məruzəsinin sonunda dedi: “Bir çox yoldaşlar deyir ki, bu artıq beynəlxalq məsələdir. Yoldaşlar, bu məsələ ilə birdəfəlik qurtarmaq lazımdır. Biz yeni əlifba islahatını hər hansı beynəlxalq və ya bir şey üçün etmirik.

Biz bu islahatı özümüz üçün edirik. Əgər mən bu gün yeyirəmsə, kənardan deyirlər ki, yemə, mən onsuz da yeyəcəm. Bizim özümüz üçün apardığımız yeni əlifba ideyası yalnız özümüz üçündür”.

Özbəkistan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən göndərilmiş xivə (xarəzm) sakini Bikcan Rəhmanov özbəkcə danışdı.

Onu Tatarıstan Akademik Mərkəzinin sədri Əlimcan Qrifanoviç İbrahimov əvəz etdi. O, Berdiyevlə Qalimcan Şərəf arasında orta mövqə tutdu. İbrahimov Qalimcan Şərəfi tam müdafiə edə bilməsə də, bəzi hallarda ona bəraət qazandırdı. O, əvvəlcədən bildirdi ki, mübahisə açmaq üçün deyil, bəzi arayışlar vermək üçün söz almışdır: *“Mən rəsmi şəkildə bildirirəm ki, rəy belədir – latın əlifbası əleyhinə bizdə heç nə yoxdur. Bu məsələyə prinsipial yanaşmağın mahiyyətini biz bilirik. Bu məsələyə bir neçə cəhətdən yanaşmaq olar. Bəzi dini cəhətdən yanaşma və bəzi milli cəhətdən yanaşmalar deyir ki, bu əlifba bizim milli əlifbamızdır və şərq mədəniyyəti özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir”*.

Mən pantürkist adlandırılacağımdan qorxuram, bu işdə böyük təhlükə vardır. Amma iş polemikada deyil. Mən mübahisə etməyi sevmirəm. Amma qara-qırğızlar üçün faciəli momentdir ki, biz indiyədək bilməmişik ki, bizim qardaşlarımız qara-qırğızların əlifbası, mədəniyyət xadimləri olmamışdır. Buna görə də onlar üçün latın əlifbasını tətbiq etmək əlverişlidir. Amma başqaları üçün, məsələn, Türk respublikaları üçün bu xeyirli olmazdı. Əksinə, orada işləyən nəhəng maşının işini ləngidər.

Yoldaş Baytursun deyir ki, vahid əlifba lazım deyil. Bilmirəm, biz vahid əlifbanı mühafizə edə biləcəyikmi, amma bütün hallarda bu, çox ciddi məsələdir, ona ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Mən ərəb şrifləri haqqında fikirlərimi xülasə edərək bildirmək istəyirəm ki, ərəb əlifbası heç nəyə yaramır. Bu məsələdə iki metod vardır: birincisi, islahat, ikincisi, inqilab. Mən islahat yolunu tuturam”.

Bununla da axşam saat 9-da Qurultayın on birinci iclası qurtardı.

Qurultayın on ikinci iclası 4 mart 1926-cı ildə H.Cəbiyevin sədrliyi ilə açıldı. Əlifba məsələsi qurultayın ən prioritet mövzusu olduğu üçün buradakı məruzələrin sayı da əvvəllərə nisbətən çox idi. Qurultayın 9-cu iclasının yarısı, onuncu və on birinci iclasları əlifba haqqında məruzələr, on ikinci iclas bütövlüklə, on üçüncünün isə yarısı məruzələrin müzakirəsinə həsr edilmişdir. Məruzəçilər, qurultay nümayəndələri, dəvət edilmiş alimlər idi. Amma müzakirələrdə salondakı mütəxəssislər də çıxış edirdi. İlk çıxışı Azərbaycanda ilk yeni əlifba hərəkatınının görkəmli nümayəndələrindən biri, Azərbaycan dilinin və xalq maarifinin yorulmaz təbliğatçısı, Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin üzvü, yeni türk əlifbası layihəsinin hazırlanmasınının fəal iştirakçısı Fərhad Rəhim oğlu Ağazadə (1880–1931) etdi. O, əlifba məsələsi ilə çox məşğul olduğundan bu sahəni yaxşı öyrənmiş və milli maraqlar mövqeyindən çıxış edərək düzgün qərara gəlmişdi. Həb 1922-ci il yanvarın 6-da Yeni Türk Əlifbası Komissionununun sədri seçilmişdi. Elə

həmin il F.Ağazadə “Nə üçün ərəb əlifbası türk dilinə yaramır” adlı əsər yazmışdır. Burada o, elmi şəkildə dilimizin fonetik sistemi, səslərimizin ərəb əlifbasında əks olunmaması kimi məsələləri sübut edirdi.

Qurultaydakı çıxışında, demək olar ki, əvvəlki mövqeyindən çıxış edən F.Ağazadə Azərbaycan dilində çıxış etdi. Sonra öz məruzəsinin qısa xülasəsini rus dilində qurultayı iştirakçılarına çatdırdı. O, qısa xülasədə deyirdi: *“Ərəb əlifbasını elə islah etmək olarmı ki, göstərilən nöqsanlar aradan qaldırılmış olsun? Əgər bu əlifbada hər hansı defektlər; vardırısa elə defektlər ki, onları aradan qaldırmaq mümkün deyil, onda rəvadırırmı ki, biz bir pis vəziyyətdən çıxıb başqasına düşək? Məqsədə uyğun olardı ki, ərəb əlifbasına heç toxunmayaraq onu qədim ədəbi abidələrdə və dini kitablarda olduğu kimi saxlayaraq, mədəniyyətimizin gələcək inkişafı üçün elmin, incəsənətin bütün tələblərinə cavab verən bir əlifba qəbul edək”*.

F.Ağazadənin çıxışı salonda böyük razılıqla qarşılandı.

Başqırdıstan nümayəndəsi Həbibulla Habitov (başqırdca) çıxış etdi. Başqırdlar üçün də maarif və mədəniyyət problem xarakterli, çətin bir iş deyildir, vaxtilə onların akademik mərkəzi və 2 ali məktəbi var idi.

Maqsudov Ayaz Qasimoviç də tatarca danışdı.

Özbəkistan nümayəndəsi İnoqamov Rəhim Axundcan oğlu Tatarıstan nümayəndələrinin ikili mövqeyi kəskin tənqid etdi. O dedi: *“Mən yoldaş İbrahimovun çıxışını eşidəndə beynimdə bir qarışıqlıq hiss etdim. Mənə elə gəldi ki, Tatarıstandan gəlmiş nümayəndələr latın əlifbasına heç bir prinsipial etiraz etmirlər. Bu nə*

deməkdir? Bu o deməkdir ki, onlar latın əlifbasını, əsasən qəbul edirlər. Başqa yoldaşlar danışıanda, məsələn, yoldaş Alparov İbad danışıanda statistik hesablamaları da sübut edir ki, orada latın əlifbası ərəb əlifbasından aşağıda dayanır.

Buna görə də burada (qurultayda) “bizim prinsiplial etirazımız yoxdur”, demək yersizdir. Tatarıstan nümayəndələri və onlara qoşulan bəzi yoldaşlar prinsiplial və praktik cəhətdən latın əlifbasının əleyhinədirlər. Onların çıxışında ikimənalılıq hiss edilir. Yəni prinsiplial olaraq etiraz etmirik, praktik olaraq əleyhinəyik. Mənə elə gəlir ki, Tatarıstan nümayəndələri və bəzi başqa yoldaşlar öz mövqelərinə aydınlıq gətirmədirlər. Onlar deməməlidir ki, prinsipcə razıyıq, çünki onlar millətçilikdən və dindarlıqdan qorxurlar. Elə şey yoxdur! Əgər siz sübut edə bilsəydiniz, onu işdə sübut edərdiniz”.

Bundan sonra qurultay iştirakçısı Azərbaycanın görkəmli ictimai-dövlət xadimi, maarif və səhiyyə, habelə təsərrüfat təşkilatçısı Sultan Məcid Əfəndiyev (1887–1938) çıxış etdi. O, yeni əlifbaya keçid məsələsini təqdir etdiyini bildirdi. O dedi ki, irəli inkişafımız üçün yeni əlifbaya keçmək zəruridir. O, göstərdi ki, bəzi yoldaşların “latın əlifbası bizi şərqdən ayırır” kimi fikirləri yersizdir. Məsələn, İran və Əfqanıstan mədəni cəhətdən bizdən çox geri qalmışdır. Biz isə özümüzdən geri qalmışlarla deyil, irəli getmişlərlə əlaqəyə girib geri qalmışları da irəli çəkməliyik. Burada təbliğat kömək etməz. Ən yaxşı təbliğat əməli işdir. Biz bu islahatı yapmaqla özümüz irəli gedərək bütün Şərq xalqlarını da inandırsaq, onlar da bu islahatı apararlar.

Biz latın əlifbasını qəbul etməklə bizi həmişə geri qoyan Klerikalizmlə əlaqəni kəsmiş olarıq. Buna görə də bizim yeni addımlarımız, bizim yeni yolumuz – latın yolu bizə münasibəti dəyişir. Təkrar edirəm, bu burjuaziyaya bir zərbə olacaq, beləliklə, Şərqi xalqlarına münasibətdə bizə onların mövqeyi dəyişəcək.

Kırım tatarlarının nümayəndəsi Həsən Səbri Ayvazov Qurultaya köhnə əlifba tərəfdarı kimi gəlmişdi. Burada o bir neçə günün ərzində öz həmyerlisi Bəkir Çobanzadə ilə bir neçə dəfə görüşdükdən sonra öz mövqeyini dəyişmişdi. Bu həmin Ayvazov idi ki, B.Çobanzadənin həyatında silinməz iz buraxmışdı. Hadisə maraqlı olduğu və Çobanzadə familyasının haradan gəldiyini izah etmək üçün dəyərli fakt kimi onu burada verməyi lazım bilirik.

Bu hadisəni Bəkir bəy özü olduğu kimi arvadı Ruqiyyə xanıma danışmışdı. Biz Bəkir Çobanzadənin həyat və fəaliyyətini tədqiq etdiyimiz vaxt 1964-cü ildə Ruqiyyə xanım bizə danışmışdı: *“B.Çobanzadə 1906-cı ildə İstambulda Yusif Ziyanın açdığı “Rüşdiyyə” məktəbinə gedir. Az bir müddətdən sonra öz bilgi və istedadı ilə hamının diqqətini cəlb edir. Sınıfdə hamıdan arxada oturduğu üçün ona 43 nömrəli şagird adı verirlər. Nəhayət, imtahanlar başlanır. Krimda çıxan “Tərcüman” (Tərcümani-əhvali-zaman) qəzetinin redaktoru İsmayıl bəy Qaspiralı və mühərrir şair Həsən Səbri (Qurultaydakı qeydiyyat vərəqində S.A. yazılıb) Ayvazov imtahanlarda iştirak edir.*

Bütün şagirdlərdən sonra bu köhnə paltarlı arıq oğlana növbə çatır. Ondan familiyasını soruşurlar. Uşaq

familiyasını bilmədiyindən müəllimləri bizim “Çoban Qurd Vahabın oğludur” deyə Bəkiri komissiya üzvlərinə təqdim edirlər. Onu imtahan vermək üçün qabağa dəvət edirlər. Uşaq qabağa getməkdən imtina edir. Nəyahət, Səbri Ayvazov özü arxada oturan uşağı yanına gedib “Yavrum, niyə önə çıxmırsan?” - deyə soruşur. Utandığından gözləri dolan uşaq şalvarındakı cırıq yeri göstərir. Ayvazov başını aşağı-yuxarı yelləyib uşağa sual verir:

-Nə oxumusan?

-Nə istəyirsiz soruşun. Qurani, Sədini, Hafizi, Füzulini yaxşı bilirəm.

Səbri Ayvazov:

-İsmayıl bəy, sən Allah, bura gəl, burada bir dərya var, - deyir.

İsmayıl bəy də uşağın yanına gəlir. O da bu uşağın qeyri-adi istedad sahibi olduğunu görür. Verilən suallara məharətlə cavab verən uşağa İsmayıl bəy və Səbri Ayvazov bir azdan

-Bax belə, Çobanzadə – deyirlər...”

Bakıya köhnə ərəb əlifbası tərəfdarı kimi gələn S.Ayvazov 20 il əvvəl baş vermiş hadisəni yadına salıb Bəkiri ürəkdən sevir və onun təsiri ilə yeni latın əlifbasının lehinə səs verərək qurultaydan yerli əlifbanın təbliğatçısı kimi gedir.

Qurultaydakı çıxışında da ərəb əlifbasının əlverişsizliyindən və s. çatışmayan cəhətlərindən danışır. O, ərəb əlifbasının islahını zərərli, yarımçıq tədbir kimi

qiymətləndirir. Axırda o deyir: *“Həyatın özü yeni hərəkəta mane olanları bu düzgün yola gətirəcəkdir”*.

Qeyd etmək lazımdır ki, qurultayda müəyyən rişxəndlərə, gülüşə, etiraza səbəb olan məqamlar çox olurdu. Əgər Qalimcan Şərəfin və İbad Alparovun çıxış və məruzələri etiraza səbəb olurdusa, Əhməd Baytursunun çıxış və məruzələri salonda təəccüb və gülüş doğururdu. O, əvvəlcə qazaxların mədəni cəhətdən geri qaldığını və indi bu məsələyə əsaslı surətdə diqqət yetirildiyini söyləyirdi: *“Biz o vaxt əlifba məsələsini qoya bilərik ik, öz əlifbamız uğursuz olsun və ya o vaxt əlifba məsələsi qoymaq olar ki, o (əlifba) olmasın. Əgər bizim əlifba pis olsaydı, onda məsələ başqa cür olardı. Amma əlifbaları müqayisə edərkən heç kəs bizim əlifbanı pisləmədi”*.

Baytursun özü tərtib etdiyi daha çox ideoqrafik aspektdə olan əlifba layihəsini gətirmişdi. O, bu əlifbanın tərifini o tərzdə nəzərə çatdırdı ki, salonda gülüş doğurdu: *“Biz qazaxların indi ən ideal orfoqrafiyası vardır (salonda gülüş). Qoy burada bircə nəfər desin ki, bizim imla qaydalarımız ideal deyil. Bizim indi ən ideal əlifbamız vardır (gülüş). Qoy kim isə desin ki, bu əlifba ideal deyil.*

O adamlar ki, əvvəlcə rus əlifbasından istifadə etmişlər, onda yenidən latın əlifbası məsələsi qoymaq ağılsızlıqdır. Ərəb əlifbası, ya latın əlifbası-fərqi yoxdur, hər ikisinin müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Əgər siz ağılmızın gücü ilə hərəkət etmək istəyirsinizsə, heç bir şey düşünmədən heç bir hissə qatılmadan rus əlifbasını qəbul etməlisiniz. (?! – A.B.)

Kimə latin əlifbası lazımdırsa, qoy qəbul etsin, mənim həməən əlifbam qəbul etməyimə heç bir zərurət yoxdur. Əgər hər kimsə bizə hər nədə isə kömək etmək istəyirsə, əgər belə xeyrixahlar varsa bizim çətinliklərimizi asanlaşdırmaq üçün iş görmək istəyirlərsə, biz bunu qəbul edərik. Bu işdə biz birinci dərəcəli Rusiya kütlələrindən xeyli irəli getmişik...

Əgər siz öz əlifbanızla geri qalmışsınızsa, onda nə üçün onu bizə sırmaq istəyirsiniz?... Biz 13 il bundan əvvəl heç nəyə malik deyildik, indi öz əlifbamız var (səslər: -Sizin əlifba haqqında danışın). Yaxşı mən indi özüm tətbiq etdiyim əlifbanı göstərəm... Budur mənim əlifbam altı makina şirmayısı və bu şirmayıların üstündə yazılmışdır”.

Səslər: Gənclik və Lenin sözlərini yazın. (yazır)

Səslər: O, şəkildir.

Baytursun... (lövhədə yazır) - Məgər bu şəkildir? (salonda səs-küy) Əgər Avropa mədəniyyətini qəbul etmək istəsək, onda onu öz laboratoriyamızda dəyişdirməliyik, necə ki, biz bunu edirik. Əlverişlilik də var, hər şey də var.

O əsəbiləşir:

-Mən daha sizə heç nə deməyəcəyəm. Biz sizin istəyinizlə öz şriftimizi dəyişməyəcəyik.

Baytursunun belə əsəbi və qeyri-təvazökar çıxışı salonda gülüşməyə və alqışa səbəb oldu. Bundan sonra Əhməd Baytursun heç bir müzakirədə iştirak etmədi və bir daha tribunada görünmədi. Amma onu qurultayın 15-ci iclasında metodika məsələlərinə dair qətnamə hazırlayan komissiyanın tərkibinə salmışdılar. B.Çobanzadə yaran-

miş əsəbi atmosferi özünün türkcə çıxışı ilə yumşaltdı. Bundan sonra Yaqutistan nümayəndəsi (o, Moskvadan gəlmiş yaqut idi) İsidor Nikifiroviç Baraxov söz aldı. O dedi: *“Bizim yaqutların latın əlifbasını həyata keçirmək üçün böyük təcrübəmiz vardır. Təəssüf ki, biz qurultaya məruzə təqdim etməmişik. Amma indi öz tezislərimizi təqdim edirik. Ümid edirəm ki, həmin tezislər qurultayın bülletenində çap olunacaq... İlk öncə, onu qeyd etmək istərdim ki, yaqutlar üçün ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək problemi olmamışdır. Bu, onunla əlaqədardır ki, bizdə ərəb əlifbası heç vaxt işlənməmişdir. Biz tarixin iradəsi ilə Sibirin uzaq Şimalına atılaraq həyati cəhətdən əsas türk kütlələrindən aralı düşmüşük. Buna görə də türk xalqları ilə dil ümumiliyində çox şey itirmişik. Bizdə ərəb əlifbasının işlənməsinə səbəb olan islam dini olmamışdır. Buna görə də inqilaba qədər bizdə yaqut dilinin tələbinə görə bəzi işarələr artırmış rus əlifbası işlədilmişdir...*

Yaqutlar XVII əsrdə zorla rus dininə rənglənmişdir (xristianlığı qəbul etdirmişlər – A.B.). Burada bir məsələni izah etmək lazımdır. Həm bu qurultayda, həm də bəzi yerlərdə biz başqa türk xalqları ilə ünsiyyətə girəndə, adətən bizim adlarımızın “İvan”, “Sergey”, “Vasili” olmasından dolayı bizi rus kimi qəbul edirlər. Amma bizim üzümüzə baxanda inanmıram ki, bir nəfərdə şübhə olsun ki, biz türkün. Mən bunu anlaşılmazlıq olmaması üçün deyirəm. Bizim özümüzün, başqa türk xalqlarından ayrı düşdüyümüzə baxmayaraq, dilimizin də fərqlənməsinə, Azərbaycan dilini başa düşməməyimizə

baxmayaraq, bizim dillərimizin ümumi kökü vardır. Biz bu türkoloji qurultaya fəvqəladə bir maraqla yanaşırıq. Terminologiya, orfoqrafiya və yeni əlifba məsələsi bütün türk xalqları üçün eyni əhəmiyyətə malikdir, o cümlədən yaqut xalqı üçün önəmlidir. Mən bunu inqilaba qədər bizdə işlənmiş əlifba haqqında da deyirəm”.

Onun bu cəsarətli sözlərindən belə çıxırdı ki, əgər türk xalqları vahid əlifba qəbul etsə, onda biz rus qrafikası əsasında düzəldilmiş əlifba haqqında da düşünə bilərik. Bu sözlərlə Baraxov öz gələcək quyusunu qazmışdı. Qurultaydan bir neçə il sonra o da qanlı repressiyanın qurbanı oldu.

Qurultayda yeni əlifba məsələsinin müzakirəsində çıxış edən qırğız xalqının nümayəndəsi Qasını Tnıstanov yeni əlifba haqqında öz tezislərini qurultaydan qabaq “Bülleten”in 3-cü nömrəsində çap etdirmişdi. Bu tezislər 8 bənddən ibarət idi. O, həmin tezislərin IV bəndində deyirdi ki, yeni əlifba bütün türk xalqları üçün ümumi-ortaq olmalıdır. V bənddə isə “bizim üçün ən əlverişli əlifba latın əlifbasıdır” demişdir. O deyirdi: *“Burada islahatçılar ərəb əlifbasının üstünlüklərindən danışdılar. Təəssüf ki, mən B.Çobanzadənin nitqini başa düşmədim ki, o islahatçıları müdafiə etdi, ya yox”.*

Q.Tnıstanov görünür, diqqətlə qulaq asmamışdır. B.Çobanzadə nə bu nitqində (O, Azərbaycan türkcəsində danışmışdı), nə də əvvəlki çıxışlarında heç vaxt islahatçıları müdafiə etməmişdir. Həmişə islahatçıları müdafiə etmiş – Yeni əlifba tərəfdarı olmuşdur.

Çobanzadə ərəb əlifbasının islahını heç vaxt qəbul etməmişdir. Balkar xalqının nümayəndəsi İbrahim Musayeviç Ulbaşov söz aldı. Onun çıxışı irəliyə doğru bir çağırış idi. O, mübahisə edən tərəfləri orta q məxrəcə gəlməyə dəvət etdi. Əgər bir tatar kotan desə, biri traktor, onda mən traktor deyən tatarın ardınca gedərəm. İkinci müqayisəsi də qərribə idi. O deyirdi: *“Bizim Möhtərəm Məhəmməd peyğəmbərimiz eşşək üstündə gəzmişdi, Ağamalıoğlu isə maşında gəzir. Biz ona deyə bilmərik ki, din xatirinə sən də eşşək min. Dünən burada bir tatar belə danışdı. Onda qoy onun özü eşşək üstündə gəzsən. Müasir elm tələb edir ki, biz kotanı qoyub, traktoru götürək”*.

Kalmık xalqının nümayəndəsi Kosiyev Xonin Kosiyeviç nitqinə belə başladı: *“Mən gec də olsa, Vilayət İcraiyyə Komitəsinin tapşırığını yerinə yetirməliyəm. Məni bura göndərəndə tapşırdılar ki, Birinci Türköloji Qurultayı doğma kalmık xalqı adından təbrik edim. Biz də yeni əlifba məsələsini 8-9 il bundan əvvəl qaldırmışıq. Bizim də əvvəllər öz yazımız olmuşdur. Bəlkə, burada heç kəs bilmir, o, əvvəllər yuxarıdan aşağıya doğru yazılırdı. Avropa xalqları soldan sağa, siz sağdan sola, biz isə yuxarıdan aşağıya doğru yazırıq. Buna görə də biz yeni əlifbaya keçmək qərarına gəldik. Bizim şəraitimiz başqadır. Ona görə də biz rus əlifbasını qəbul etdik və burada bircə sözü də başa düşmürəm... Amma xalqa bilik lazımdır. Əlbəttə, xalq biliyi yazı ilə öyrənir. Latin əlifbasını, bəlkə, siz qəbul edəcəksiniz, o hər şeyi asanca mənimsəməyə imkan verəcək ki, bu saat bizim xalqların proletarlarına lazımdır”*.

Qurultayın nümayəndəliyində təmsil olunmayan, xüsusi dəvətnamə ilə burada iştirak edən Qaraçaylı İslam öz həmyerlisi Ömər Əliyevin dünənki məruzəsində qoyduğu məsələləri müdafiə etdi. O göstərdi ki, heç kəsə sirr deyil ki, yeni əlifbaya keçmək vaxtı çoxdan çatmışdır. Soruşulur, biz köhnədən imtina edərək yeni əlifbaya keçsək nə itirərik? Mənə elə gəlir ki, heç nə itirmərik. Burada yoldaş Əliyev (öz həmyerlisi Ömər Əliyevi nəzərdə tutur – A.B.) özü müəllim olduğu üçün, qaraçaylar üçün ilk əlifba yaratmışdır ki, həm ərəb əlifbası, həm də latın əlifbası ilə mətnlər verilir. Mənə elə gəlir ki, bütün türk xalqları bizimlə həmrəy olmalı və bizimlə birlikdə deməlidir: “Yaşasın azadlıq əlifbası, yeni əlifba”. Oyrot Sabaşkin bu dəfəki çıxışında yeni bir söz demədi.

Qurultayda iki İvanov familiarı nümayəndə iştirak edirdi. Onlardan biri Aleksey Andreeviç yaqut, digəri isə Pavel İvanoviç çuvaş idi. Ona söz verildikdə özündən əvvəl çıxış etmiş İsidor Baraxovun dediklərini təkrar etməmək üçün qısa danışdı: “Biz çuvaşların Azərbaycanda gedən yeni əlifba hərəkatına münasibəti necədir. Bizim əlifbamız rus qrafikası əsasında. O, 50 il öncə necə idisə, indi də elədir... Rus qrafikası bizim dilimiz üçün tam yaramasa da, pis deyil. 50 il ərzində biz bu əlifbada çoxlu kitab çap etmişik. Professor Yakovlev dedi ki, əlifba qəbul edərkən mədəni-sosial cəhətlərə də fikir vermək lazımdır. Bizdə savadlılıq 30%-ə çatmışdır. Buna görə də o əlifbanı dəyişmək bizim üçün çətin olar. Buna görə də bizdə bu məsələ qaldırılmır. İndi çuvaşlar

bir respublikada birləşmişdir. Respublikada bütün çuvaşların yarısı yaşayır. Əgər biz latın əlifbasına keçmək məsələsi qaldırısaq, görəsən, respublikadan kənardakı Çuvaşlar buna necə baxar. Əgər siz latın əlifbasına keçsəniz, onda bizə qohum olan xalqların dillərini öyrənmək asan olar. Məhz bu cəhətdən mən səmimi qəlbədən latına keçməyinizi alqışlayıram.

Dağıstan XKS sədri milliyyətə kumik olan Cəlaləddin Qorxmazov daha cəsarətlə çıxış etdi: *“Yoldaşlar, məruzə ilə çıxış edənlər və müzakirələrdə öz fikirlərini söyləyənlərin əksəriyyəti latın əlifbasına keçməyin labüdlüyünü və onun ərəb əlifbası üzərindəki üstünlüyünü sübut etdilər. Latın əlifbası artıq Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Özbəkistan və s. respublikalarda sınaqdan uğurla çıxmışdır. Buna görə də aydındır ki, biz də məhz latın əlifbasını seçməliyik... Yoldaşlar, geri qalmış xalqlara ən təkmilləşdirilmiş vasitələr lazımdır ki, onlar elmin son nailiyyətlərinə nail olmaqda qabaqcıl xalqlara çata bilsinlər. Biz bütün Şərqi xalqlarına nümunə olmalıyıq. Biz bunu edəcəyik, bunu ərəb əlifbasını zorla sıxışdırmaq üsulu ilə deyil, latının üstünlüklərindən istifadə edərək, ona qalib gələrək edəcəyik. Bu, həqiqətən “Şərqdə inqilab” olacaq”.*

Sədrlik edən Həbib Cəbiyev sözü Səmədağa Ağamalıoğluna verir. Səmədağa Ağamalıoğlu təvazökarlıqla deyir: *“Yoldaşlar, mən çox qısa danışacağam. Əgər çox danışsam, zənglə mənə bildirərsiniz. Birinci məsələ, bizim bəzi yoldaşlar deyir ki, bizim 500 illik ədəbiyyatımız vardır, biz latına keçə bilmərik.*

Mən elə bilirəm ki, tarix burada günahkar deyil. Azərbaycanlıların da ədəbiyyatı qədimdir. Əgər biz Füzulini, özbəklər Nəvaini, ruslar Kiril və Mifodini misal gətirsə, onda heç nə alınmaz. Soruşuruq, hansı mədəniyyət bu böyük yaradıcıları yetirmişdir? Siz bilirmisiniz ki, onların yetişdirdiyi mühit elə savadsız olaraq qalırdı. Belə mühitdə çox hallarda dahilər məhv olurdu. Belə hallar da olurdu ki, biz öz dahilərimizi tanımırıq, amma Avropalılar onu tanıyırdılar... Bütün məsələ bundan ibarətdir ki, elə savadlı mühit yaradaq ki, bu uğurlardan hamı istifadə edə bilsin. Siz isə 25% yarım savadlı adamınız olduğu halda, mədəniyyətdən danışırsınız. Bu mümkündürmü? Mən elə bilirəm ki, bizim qazanlılar və qazaxlar da bu vəziyyətdədir. Biz qadın artistimiz olmayanda elə əsərlər yazmalı olduq ki, orada qadın olmasın. Çünki kişilər qadın paltarını geyərək, bəzənərdilər. Amma, hər halda, görünürdü ki, oynayan kişidir, qadın deyil... indi bizim türk qadın artistlərimiz vardır. Onlar deyir ki, 50 ildir bizim teatrımız vardır!.. Eynilə ərəb əlifbası, burada bir element vardır-çubuq. Əgər nöqtələri çıxarsaq yalnız çubuqlar qalacaq, daha heç nə. Biz türk-tatar xalqlarına imkan yaratmaq istəsək ki, onlar öz üzərindən köləliyi atsınlar, başqaları ilə bərabər olsunlar, özlərinin heç kimə lazım olmayan qlaflarına qapılmasınlar və bütün bəşəriyyət ilə həmahəng olsunlar, onda inqilabi şəkildə yeniliyə doğru getməliyik”.

İclası bağlamazdan əvvəl sədr bir məsələyə diqqət yetirməyi xahiş edir. “M” familiarı nümayəndə professor Yakovlevi fasilə zamanı və ya iclasın gedişində ərəb

əlifbasını bilməməkdə ittiham edibmiş. Ona görə də Yakovlev belə bir kiçik məktubu qurultay iştirakçılarının diqqətinə çatdırmağı xahiş edir: “Mən ərəb əlifbası ilə tanışam. Belə ki, bunsuz şərqşünas olmaq mümkün deyil”. Bu sözlər yoldaş “M”-in (?) iradına cavab olaraq deyilir. (Bununla on ikinci iclas-səhər iclası qurtarır). Qurultayın 13-cü iclası həmin gün martın 4-də saat 4-də açılır. Sədriyi yenə Azərbaycan nümayəndəsi Həbib Cəbiyev edir. Əlifba məsələsi ətrafında məruzələrin müzakirəsi davam etdirilir. Bu iclas demək olar ki, ərəbçilərlə latınçılar arasında əsl elmi savaşa çevrilmişdi. Adətən obyektiv və mötədil mövqə tutan məruzəçi dinləyiciləri qıcıqlandırmır. Qalimcan Şərəfin və Əhməd Baytursunun məruzələri çoxlu mübahisələrə səbəb oldu. Əhməd Baytursun məruzəsinin sonunda demişdi ki, mən sizə daha heç nə deməyəcəyəm. O bir növ möhkəm incimişdi. Amma, əslində təqsir onun özündə idi ki, özünü bütün iştirakçılara qarşı qoymuşdu. Tatarıstan nümayəndəsi Qalimcan Şərəf isə öz nümayəndə yoldaşlarının dəstəyi ilə öz inadından dönmədi. Görünür, bu məsələ ilə bağlı o çox hazırlanmış, Yakovlevin, Jirkovun qurultaydan əvvəl çap etdirdikləri məqalələri oxumuşdu. Amma onun arqumenti zəif olduğu üçün əsaslı heç nə deyə bilmədi. Q.Şərəf iclasda birinci söz alaraq (məruzə ətrafında ona verilən sullara cavab verdiyi kimi, başqa məruzəçilərin çıxışına da öz münasibətini bildirdi) məruzəçinin son sözü çərçivəsindən çıxmışdı.

Q.Şərəf məruzə edərək, ərəb əlifbasını tərifiyləyəndə C.Məmmədzadə ona belə bir sual vermişdi. “Bəs saitlərlə

nə edək, axı onların sayı üçdür”. C.Məmmədzadə ərəb əlifbasında cəmi 3 saitin olduğunu nəzərə çarpdırmışdı. Q.Şərəf bu suala cavab verərkən bir filoloq kimi yox, dillettant bir insan kimi çıxış etdi. “Bu sualı o üç dəfə təkrar etmişdir. Bu məsələ orfoqrafiyaya aiddir”. Q.Şərəf dərk etmirdi ki, orfoqrafiyanın da əsasında əlifba dayanır. O isə deyirdi: “Mən bir daha təsdiq edirəm ki, orfoqrafiya məsələsini şrift məsələsi ilə qarışdırmaq olmaz”.

Bundan sonra Q.Şərəf Yakovlevin “İslah edilmiş hərfləri öyrənmək, latın şriftlərini öyrətmək qədər çətin olmayacaq sualına belə cavab verdi: “Yoldaşlar, bu islahatı elə aparmaq lazımdır ki, xalq onu asan başa düşsün. Bunun üçün savadlı adamların şüurunda heroqlifləri mühafizə edib saxlamaq lazımdır”. Bundan sonra o fikirlərini sübut etmək üçün “kazak” sözünün islah edilmiş ərəb əlifbasında necə yazıldığını göstərir. Sonra o, sözünə davam edərək deyir: “Hələ 1923-cü ildə mən indiki məruzəni məqalə şəklində çap etdirmişdim. Mübahisələr başlandı və latınçılar yavaş-yavaş yoxa çıxdı. İndi isə 1926-cı ildir. Buna görə də indi Qazanda latınçılar yoxdur”.

Sonra Qalimcan Şərəf Yakovlevin və Jirkovun mövqelərini kəskin tənqid etdi: “Burada prof. Jirkov və Yakovlev latın əlifbasının qəbulunu təqdir etdilər. Jirkov bir neçə dəfə öz səmimiliyini qeyd etdi. Burada mənim yadıma bir tatar məsəli düşür: “Şübhəli şübhələdir, qaftanı ilə üzünü örtür”. Təkcə gəlin, bu yoldaşların “Новый Восток” jurnalında və... “Yeni türk əlifbası uğrunda mübahisə” məcmuəsində dərc etdirdikləri məqalələrə baxaq; orada gah oxuyuruq ki, “Rus əlifbası elə

üstünlüklərə malikdir ki, latın əlifbasında bu keyfiyyətlər yoxdur” (sitatı davam etdirir). Belə çıxır ki, adamlar bir cür düşünür, zəmanəyə başqa bir şey dürtüştürür ki, ərəb əlifbasını sındırsın. İcazə verin prof. Jirkovun səmimiliyinə bir qədər şübhə edim. Burada Jirkovun Yakovlevin və bu yolda olanların iç üzünü açılır”.

O, S.Ayvazovun və B.Çobanzadənin də islahat yox, latınçılıq mövqeyində olduğuna təəssüfləndi və latın əlifbasının gələcəyinə inanmadığını bildirdi. O dedi: “Mən bu məsələnin tam əleyhinə deyiləm, amma əvvəlcədən düşünürəm ki, bundan heç nə çıxmayacaq və onlar (latınçılar) yenidən köhnəyə qayıdacaqlar... Mən bura gələndə bu hərəkatın kökləri haqqında mənim başıma fikir gəlməmişdi. Mən, sadəcə, belə hesab edirdim ki, Azərbaycanda ərəb əlifbasının üstünlüklərini bilmirlər, ona görə də bu (latın əlifbası) qəbul edilir... Mən bunun köklərini axtardım, mənə, onu tapdım ki, bu haqda sizə dedim”. Belə çıxır ki, Qalimcan Şərəf (Azərbaycanın elmi potensialına bələd olmadan) Azərbaycan alimlərinə dərs deməyə-mühazirə oxumağa gəlirmiş. Tənqidin də öz üsulu vardır!!! Cənab Q.Şərəf!

Buna görə də heç kəs onun fikrinə şərik çıxmadı.

Qalimcan Şərəfin belə bir ruhdakı çıxışı salonda əsəbilik yaratmışdı. Amma qurultay iştirakçılarının bu problemə ciddi əhəmiyyət verməməsi yaranmış atmosferi müəyyən dərəcədə yumşaldırdı.

Məruzəçilər öz son sözlərini davam etdirdilər.

Qalimcan Şərəfi tribunada Moskvadan Təşkilat Komitəsinin nümayəndəsi milliyyətə qazax olan Nəzir

Tyuryakulov əvəz etdi: “Yoldaşlar, mən həddindən artıq çətin bir vəziyyətə düşmüşəm, çünki Qalimcan Şərəf, İbad Alparov və başqaları latınlaşmanın əleyhinə çıxış etdilər, amma əsaslı bir dəlil göstərmədilər”. Xüsusilə o rəqəmlər ki, mən göstərirəm, onlar şübhəlidir və qurultay onları rədd etməlidir. Mən gətirdiyim rəqəmlər həmişə yoxlanıla bilər və onlar dəqiq rəqəmlərdir. Mən öz məruzəmdə öz vəzifələrimi dəqiq şəkildə müəyyənləşdirib dedim ki, məsələnin ictimai-siyasi tərəfinə toxunmayacağam... Buna baxmayaraq, mən məcbur olacağam ki, bir sıra momentlərə cavab verim”. Məsələn Qalimcan Şərəf yoldaş deyir ki, guya Yaponiyada da latın əlifbasına keçmək cəhdləri olmuşdu, amma heç nə çıxmadı. Mən başa düşmədim, Q.Şərəf yaponlara təklif edir öz köhnə heroqliflərində qalsınlar, ya onun qazan hərflərini qəbul etsinlər. Bundan əlavə, Qalimcan Şərəfin öz yoldaşlarının səhvlərinin üstündən sükutla keçməsi məni çox təəccübləndirdi... Mən sözümlü onunla bitirirəm ki, bu zövq məsələsidir. Bəlkə, onlar belə gəzmək istəyir, amma biz gündüz əl çırağı (fənər) ilə gəzmək istəmirik. Qalimcanın son sözlərini salon sükutla qarşılaşmışdısa, Tyuryakulovun son sözləri sürəkli razılıq alqışları ilə qarşılandı. Sonra öz məruzəsi ətrafında son söz söyləmək üçün Qaraçay Ömər Əliyev söz aldı. O dedi: “Yoldaş Q.Şərəf öz son sözündə dedi ki, o yalnız elmi əsaslar göstərir, amma latın əlifbası üçün heç kəs elmi prinsipləri göstərmədi. Mən bir daha da göstərmək istəyirəm ki, biz latın əlifbası üçün hansı elmi prinsipləri tətbiq edirik. Biz yoldaş Şərəf göstərdiyi elmi prinsipləri

qəbul etməyəcəyik. Bizim latınlaşmada qəbul etdiyimiz prinsiplər aşağıdakılardır:

1) Dildəki bir fonem üçün ayrıca-xüsusi işarə müəyyən etmək.

2) İşarələr latınca olmalı, ya da onların əsasında sadə şəkildə çəkilmiş olmalıdır.

3) Rus hərflərindən (latın əlifbasında – A.B.) imtina etmək.

4) O səsləri fonem hesab etməli ki, onlar həmin dildə mövcuddur. Başqa dildən keçmiş (ərəb, fars, rus) sözlərindəki səslərə aid hərfi işarə müəyyən etməmək.

5) Eyni formaya malik olan hərflərdən (ərəb dilində olduğu kimi) imtina etmək.

6) Diakratik işarələr bolluğuna yol verməmək. Onlar cəld yazmanı və çap işini ləngidir.

7) Diftonqlar sistemindən qaçmaq.

8) Səslərin uzunluğunu göstərən işarələrdən imtina etmək.

9) Saitlərin qalınlığını göstərmək üçün işarələr tətbiq etməmək.

Latin əlifbası, demək olar ki, müasir elmin, pedaqogikanın, orfoqrafiyanın bütün tələblərinə cavab verir... Sonra o göstərdi ki, əgər siz latın əlifbası ilə yanaşı, ərəb əlifbasında da kitablar verirsinizsə, biz heç bir müqayisə və hazırlıq olmadan yeni latın əlifbası əsasında şagirdləri öyrədirik. Biz artıq Qaraçayda bunu təcrübədən keçirmişik...

Son söz üçün prof. Lev Ivanoviç Jirkov tribunaya qalxır: “Mən əlifba məsələsi haqqında bir neçə yoldaşın çıxışını dinlədim. Habelə yoldaş Şərəf bütünlükdə rusca çıxış etdiyi üçün mən onun fikirlərini axıra qədər izləyə bildim. Latın əlifbasının qəbul edilməsi ərəb əlifbasının tamamilə qovulması, təqib edilməsi demək deyil. Ərəb əlifbası yaşayır və yenə də yaşayacaq... Hər halda, Q.Şərəfin məruzəsi sübutsuz, dəlilsiz olaraq qaldı. Burada yoldaş Şərəfin günahı yoxdur. Çünki ərəb əlifbasının üstünlüyü azdır... Yoldaş Şərəf əlifbanın dəqiqliyi və aydınlığı barədə bəzi arqumentlər göstərdi. Bu qiymətlər və arqumentlər əlifba üçün aydın deyil. Əgər onlar köhnə ərəb əlifbasındakı kimi çaşqınlıq yaradırsa, onda yeni işlədilmiş formada daha aşağı olacaq və hərflərin fərqləndirilməsi çətinləşəcək...

İclasdan xahiş edirəm ki, mənim rolumu düzgün başa düşsünlər. Mən ekspert kimi tərəqqinin müdafiəsində dayanıb insanlığın yalnız irəli getməsinə çalışıram. Bu fikirlə mən bütün məruzələrimlə çıxış etmişəm, indi də bu mövqedəyəm, gələcəkdə də yalnız vəzifəm bundan ibarət olacaqdır. ***Budur, ən dəhşətli üsul-mənim əleyhimə tətbiq etdilər.*** Amma deməliyəm ki, güya bu eyib işdir ki, adam

tribunadan bir söz deyir, amma mətbuatda və ya kitabda başqa bir şey... Onsuz da mən bilirəm ki, türk yoldaşlardan soruşsan ki, siz rus əlifbasını qəbul etmək istərdinizmi? Cavab ya susmaq, ya da “Yox” olacaq... Mən realistəm, həmişə mif ilə reallıqdan yalnız reallığı seçirəm”.

Yakovlevin son sözü, habelə Qalimcan Şərəfə cavabı daha tutarlı və sərt idi. O dedi: “Mən yoldaş Qalimcan Şərəfin məruzəsini məmnuniyyətlə dinlədim. Amma deməliyəm ki, onun məruzəsi kimi söylədiyi son sözü də mənim təsəvvürümü xeyli dərəcədə korladı. Əslində də yoldaş Şərəf elə tərzdə fikrini arqumentləşdirdi ki, adətən arqument olmayanda belə edirlər”. O, fikrini məruzəçilərə yönəltdi ki, guya nə pis məruzəçilərmiş. O dedi ki, professor Yakovlevin və Jirkovun arxasında ruslaşdıranlardan başqa heç kim dayanmır. Təəssüf ki, yoldaş Şəraf kiçik bir sahv etdi, çünki latınlaşmaya şərq xalqlarının yetirdiyi bir sıra böyük və qabaqcıl şəxsiyyətlər də daxildir. Deməli, onlar “Xalqdan ayrılmışdır”... Yoldaş Şərəf dedi ki, məsələni belə qoymaq olmaz ki, yazısı olan xalq varmı? İndi bütün xalqların yazısı vardır, amma bu yazı ərəb əlifbasındadır. Söhbət ərəb əlifbasına keçməkdən deyil, onu dəyişməkdən gedir. Bu artıq reallıqdan kənardır. Məsələn, qırğızların və ya türkmənlərin hansı yazısı vardır? Heç bir! Mən indi kütləvi şəkildə yazmaqdan, savadlanmaqdan danışıram... Əgər Azərbaycanın təcrübəsini nəzərə almasaq belə, şimali Qafqazda bir sıra xalqlar latın əsasında öz yazılarını qurmuşdur.

Sonra Yakovlev rus və latın qrafikasının gələcəyi haqqında öz proqnozlarını verdi. Bu müqayisədən artıq gələcək proqnoz aydın görünür ki, gələcəkdə milli yazıların inkişafı hansı istiqamətdə gedəcək. Mən məruzədə dediyim kimi, gələcəkdə biz türk respublikalarında kiçik parçalara malik olacağıq ki, onlar ərəb, rus və latın əlifbası ilə yazılmış olsunlar. Rus əsaslı yazı müsəlman olmayan xalqlar arasında geniş yayılacaq və o, tədricən latın və ərəb əlifbası ilə əvəz ediləcək (müsəlman dünyasında).

Görünür, Yakovlev 1926-cı ildə Sovet İmperiya rejiminin aqressiv xarakterini hələ düzgün, qiymətləndirə bilməmiş imiş. Çünki hələ 1922-ci ildə avqustun 11-də Lenin Ağamalıoğlu ilə görüşündə ikincinin Azərbaycanın artıq ərəb əlifbasından imtina etməyə başladığını dediyi zaman ürəkdən sevinmiş, “Bu şərqdə böyük inqilabdır”, demişdir. Çünki Lenin yaxşı bilirdi ki, şərqə özünə çəkmək üçün bu birinci “inqilabi” addım olacaq. Həmin kursun davamı kimi Azərbaycana və bütün türk xalqlarına “Sovet xalqlarının qardaş birliyində daha yaxşı iştirak etmək üçün” rus əlifbasına keçməyi təklif edəcəklər. Belə də olmuşdu 1939-cu ilin iyul ayının 7-14-də Azərbaycan Respublikası Baş Sovetinin sessiyasında rus əlifbası heç bir dəyişiklik, heç bir maneə görmədən Azərbaycan yazı sistemindən latın əlifbasını sıxışdırıb çıxardı.

Birinci Türkooloji Qurultayda 101 səsle qəbul edilməsinə baxmayaraq, 2 il bu əlifba özünə layiqli yer tuta bilməmişdi. 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS türk əlifbasına keçmək onun məcburi tətbiqi haqqında qərar

vermişdi.¹ SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının isə yeni türk (latın) əlifbasına keçməsi üçün SSRİ MİK və XKS 7 avqust 1929-cu il qərarı həlledici rol oynadı. Yəni Azərbaycanda 1929-cu ilin yanvarın 1-dən, SSRİ-də yaşayan başqa türk xalqları 1940-cı il yanvarın 1-dən yeni türk əlifbasına keçdilər. Azərbaycan xalqı 1939-cu ildə rus əlifbasına keçərkən dilimizin heç bir fonetik qanunu nəzərə alınmadı (dilimizdə olmayan səslərin işarələri **щ, ц, я, ю, е** və s. Hətta “мягкий знак” dilimizə tətbiq edildi.

Bunu o vaxt Yakovlev görə bilmədiyi kimi, məruzəçi Cabbar Məmmədzadə də görməmişdi. C.Məmmədzadə qurultayda qıscaca son söz (azərbaycanca) dedi.

Bundan sonra müzakirələr dayandırıldı. Əlifba məsələsinə həsr edilmiş məruzələrlə əlaqədar qurultayın qətnaməsi qəbul edildi.

Sədrlik edən Qorxmazov Azərbaycan və bütün Zaqafqaziya, Özbəkistan, Qırğızıstan, Dağıstan, Türkmənistan Respublikası və Yaqutstan MR, Şimali Qafqazın Muxtar vilayətləri: Qaraçay, Balkar, Kobardin, İnquş, Çeçen, Adıgey-Çərkəz, Osetin, Türkmən Muxtar Rayonu nümayəndələri adından təklif edir.

1) Qurultay hesab edir ki, yeni Türk əlifbasının qəbulu və onun tətbiqi metodları hər bir respublikanın, hər bir xalqın öz işidir.

2) Qurultay Azərbaycanın və başqa muxtar respublikaların böyük və müsbət təcrübəsinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir. Qurultay bütün türk-

¹ Çobanzadə B. Yeni Türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında Azərbaycan MİK və XKS qərarı, “Şura kütləçisi” 1928, №78.

tatar xalqlarına təklif edir ki, bu işi özlərində uğurla tətbiq etmək üçün Azərbaycanın və başqa respublikaların böyük və zəngin təcrübəsindən istifadə etsinlər.

“Başqa təklif varmı” sualına Qalimcan Şərəf yeni türk əlifbasının əleyhinə 4 təklif irəli sürür. Onun 2-ci təklifi bundan ibarət idi ki, məsələ açıq saxlanılsın. Belə çıxır ki, yüzlərlə alimin, dövlət xadiminin uzun illərdən bəri apardığı gərgin zəhmət və səy, habelə 6 gün 600 nəfərin keçirdiyi 13 iclasın nəticəsi heçə bərabər olur.

Sədr səsə qoyur: Latin əlifbasının lehinə: 101; Əleyhinə: 7

Qurultayın qətnaməsinin hazırlanması, düzəlişlərin edilməsi üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya yaradılır.*

1. Qorxmazov Cəlaləddin	14. İbrahimov Qalimcan
2. Cəbiyev Həbib	15. Umar Əliyev
3. prof. Yakovlev Nikolay	16. Malsatov Zaurbek
4. prof. Jirkov Lev	17. İnoqamov Rəhim
5. Berdiyev Bekki	18. İdelquzin Kərim
6. Məmmədzadə Cabbar	19. Ayvazov Səbri
7. Bikcan Rəhmanov	20. prof. Çobanzadə Bəkir
8. Tyuryakulov Nəzir	21. Qayaz Maqşudov
9. Alparov tbad	22. Baraxov İsidor
10. Qalimcan Şərəf	23. Sabaşkin Aleksey
11. Pavloviç Mixail	24. Şahmuradov
12. Baytursun Əhməd	25. Noqoviçin İosif
13. Tinstanov Qasim	26. Sabirov Rauf

Əvvəlcə xəbər verildiyi kimi, bu gün-martın 4-də böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illik yubileyi keçirilirdi. Qurultay iştirakçıları 13-cü iclaslarını qatarıb (axşam saat 9.30-da) bütün tərkibdə yubileyə gedirlər.

Birinci Türkoğlu Qurultayın bugünkü iclaslarının əhəmiyyəti, xüsusilə böyükdür. Çünki xalqımızın ən dəyərli oğullarının neçə ildən bəri çəkdikləri gərgin zəhmətin qiyməti bu gün verilirdi. Bu iclaslarda sanki Qalimcan Şərəfin komandası (7 nəfər) ilə başqa iştirakçılar elmi əlbəyaxada idilər. Yaxşı ki, haqq işi qalib gəldi. Burada bir məqamı, xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Qurultay keçirildiyi günlərdə bu qurultay üçün böyük arzularla yaşamış, gərgin zəhmət çəkmiş, özünün böyük nüfuzundan istifadə etmiş Nəriman Nərimanovun ölümündən bir il keçməmişdi. O, 1925-ci ildə martın 19-da Moskvada “ölmüşdü”. Bu il ərzində Azərbaycanda “Наримановщина” və “Ханбудаговщина” deyilən mübarizə hədəfi yaratmışdılar.

(Xanbudaqov Əyyub Şirin oğlu (1893–1937) 1921-ci ildə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri kimi öz millətinin qırılmasına qarşı çıxmışdı. Buna görə də ona millətçi damğası vurmuşdular ki, 1937-ci ildə məhv etsinlər). Bu vaxt Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri isə Mir Cəfər Bağırov idi. Belə olduqda Nərimanovu “Xalq düşməni” kimi qələmə vermək Levon Mirzəyanın, Qurultayda iştirak edənlər haqqında “Kompromat” toplamaq M.C.Bağırovun payına düşürdü.

Martın 5-də Qurultayın 14-cü iclası S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə işə başladı. İstanbul Universitetinin professoru Mehmet Fuad Köprülüzadə (1890-1966) “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” mövzusunda məruzə etdi.

O deyirdi: “Türk dili hələ islamdan çox-çox əvvəl müxtəlif dialektlərə bölünmüşdü. İndi əlimizdə yazılı sənəd olmadığı üçün həmin dialektlər haqqında ətraflı və dəqiq məlumat vermək mümkün deyil. Hətta Bangın Orxon kitabələrinin dili ilə Anadolu türklərinin dili arasında bir bağ axtarmasından da qəti heç nə gözləmək olmaz. Çin və müsəlman mənbələri müsəlman erasının V əsrinə qədər verdiyi qırıq məlumatlardan da qəti nəticələrə gəlmək olmaz”.

Alim göstərdi ki, Müsəlman erasının V əsrində (miladın XII əsri) artıq iki ədəbi türk dili mövcud idi – Şərqi və qərbi. Şərq qrupu ədəbi dili “Xaqaniyyə” və yaxud, sadəcə, “Türk” dili adlanırdı. Bu dil Kaşqar və onun rayonlarında yayılmaqla, “Cigill”, “Yaqma”, “Arqu”, “Toksi” və “Uyğur” dilləri ilə böyük oxşarlığı var idi. İkinci-oğuz adlandırılan qərb türkcəsi idi ki, bu da “Qıpçaq”, “Yemak”, “Peçeneq”, “Balkar” xüsusilə “Qıpçaq-Yemak” dialektləri ilə böyük uyğunluğa malik idi. Hələ o vaxtlar bu iki qrup arasında hiss ediləcək dərəcədə fərqlər var idi: həm morfoloji, həm fonetik, həm də semantik cəhətdən, Orta Asiyada “Xaqaniyyə”

ləhcəsində “Kutadqu-bilik”, “Həbətul-həqaiq” kimi əsərlər, Quranın tərcüməsi, “Muqaddimat-ul-vird”, Əbu Müslüm haqqında hekayətlər və s. yazılmışdı. Bu qəbildən olan şeirlərə “Divani-lügət-it türk”-də verilmiş şeirlər daxildir. M.F.Köprülüzadə sözünə davam edərək deyirdi: “Qızıl orda ərazisində yazılmış indiyədək aydınlaşdırılmamış əsərlər haqqında da danışmaq istəyirəm. Bu əsərlər aşağıdakılardır: Hacı Qutibin 741-ci ildə seir formasında yazdığı “Xosrov və Şirin”, Hac Xavərizmin 754-cü ildə yazdığı “Məhəbbətnamə”, 770-ci ildə yazılmış “Cəmcəme-Nameyi Katib” və s.

Oğuz ləhcəsi isə müxtəlif tarixi faktların təsiri ilə müsəlman erasının VIII əsrindən iki qrupa: Şərqi və qərbi qruplarına bölünmüşdür. Şərqi oğuz ləhcəsi və ya “Azəri”, bizə məlum olduğu kimi, müsəlman erasının VIII əsrindən formalaşmağa başlamışdır. Qərbi ləhcəsi ki, Anadolu ləhcəsi adlanır. Monqol işğallarına qədər bu ləhcələrdə ədəbi əsərlər yaranmağa başlamışdı və səkkiz əsr ərzində minlərlə elmi və ədəbi əsər bu ləhcədə yazılmışdır ki, onların heç biri ərəb və fars dilində yazılmış əsərlərdən aşağıda dayanmır”.

Məruzəni Mehmet Fuad bəy türkcə etmiş, qısa xülasəsi isə rus dilində verilmişdir. Bu məsələ ətrafında Neymət Həkimov tatarca və Həbibulla Habitov basqırdca danışdıqdan sonra söz Türkmənistan nümayəndəsi Bekki Berdiyevə verilir.

Neymət Həkimov bütün nüfuzlu türkoloqlardan fərqli olaraq göstərirdi ki, ümumi türk dili yoxdur və olmayacaq. Bunu Berdiyev “Peyğəmbərlik” adlandırır və

əsassız olduğunu qeyd edirdi. O deyirdi ki, mən Neymət Həkimovun Peyğəmbərlik edərək türkoloji faktları ilə əsalandırılmamış və uyğunlaşdırılmamış çıxışı üzərində dayanmaq istəyirəm. Prof. Samoyloviçin və prof. B.Çobanzadənin əvvəlki məruzələrində göstərilirdi ki, türk dilləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə hələ elmi cəhətdən qəti şəkildə müəyyən edilməmişdir. Sonra prof. Köprülüzadə də öz məruzəsində qeyd etdi ki, türk xalqlarının ədəbi dilləri hələ lazımi dərəcədə öyrənilməmişdir. Onların öyrənilməsi hələ irəlidədir. Bir halda ki, belədir, əvvəlcədən demək olmaz ki, belə bir birlik (Türk dil birliyi) ola bilməz və yaxud olmamalıdır. Neymət Həkimov deyir ki, Türk xalqlarının ümumi dili yoxdur, çünki dil başqa, ləhcə başqadır. Mən misal axtarmaq üçün Qazan tatarlarının yanına getməyib öz ölkəmdən (Türkmənistandan – A.B.) götürəcəyəm. Əgər Türkmən dilini götürsək görərik ki, bu dilin daxilində bir neçə müxtəlif bölümlər vardır. Sonra Bekki Berdiyev Neymət Həkimovun birtərəfli mövqeyini tənqid etdi ki, o, dilləri ayıran, onları birləşməyə, genişlənməyə qoymayan dəlillər gətirir, bunlar əsassızdır. Berdiyev əlifba məsələsində Tatarıstan nümayəndələrinin birtərəfli mövqeyinə toxunmaq, bunu xarici forma-paltarla müqayisə etdi.

Sonra Berdiyev Həbibulla Habitovun dil haqqındakı mühakimələrinin düzgün olmadığını dedi və göstərdi ki, əgər başqırdların, tatarların, türkmənlərin dilini müstəqil hesab ediriksə, bu o demək deyil ki, onlar bir-birini başa düşməməlidir.

Bundan sonra Xalid Said (özbəkçə), Qalimcan İbrahimov (tatarca), H.S.Ayvazov (krım-tatar ləhcəsində), Qalimcan Şərəf (Qazan-tatar ləhcəsində), Qubaydulın Əziz (Qazan-tatar ləhcəsində), Əbdürrəhman Səədi (Qazan-tatar ləhcəsində), Məhəmməd Gəldiyev (türkməncə) çıxış etdilər. Burada nümayəndələrin öz yerli həmkarlarının mövqeyini dəstəklədiyi hiss olunurdu. Belə ki, Qalimcan İbrahimov, Qalimcan Şərəf, Qubadulin Qaziz, Əbdürrəhman Səədi, Neymət Həkimovun mövqeyini müdafiə edirdi. Prof. A.N.Samoyloviç sanki mübahisələri yekunlaşdırdı: “Əgər biz razılaşdıq ki, türk xalqlarının danışdığı dili ümumtürk dili adlandıraq, onda qəbul etməliyik ki, dil bir neçə dialektə bölünür. Əgər çuvaş və yaqut dillərini istisna etsək, onda yerdə qalan dilləri müstəqil dil yox, dialekt və ya şivə adlandırmalıyıq. Mən bunu 1925-ci ildə çap etdirdiyim “Anadolu türk dilinin praktik qrammatikası” adlı kitabda da demişəm. Yenə təkrar edirəm, başqa dil ailəsinə daxil olan dillərlə müqayisədə türk dilinin dialekt və şivələri arasında daxili yaxınlıq vardır ki, slavyan və German qrupu dillərdə belə yaxınlıq yoxdur. Buna görə də bütün türk dilləri üçün olmasa da, ayrı-ayrı qrupların birləşməsi üçün nəzəri zəmin vardır.

Mən xoşbəxtəm ki, İsmayıl bəy Qasprinski ilə sağlığında onunla görüşüb danışmaq imkanı tapdım. Onun həyat amalı ümumtürk dili yaranması idi. Mən ona burada mənim, İbrahimovun və başqalarının dediklərini dedim.

Aşağıda qurultay iştirakçılarının 7 səsə qarşı 101 səslə qəbul etdiyi yeni türk əlifbasını veririk.

توزك الفبا به سنی لوحه سنی

پاری حرفی مطبوعه حرفی پاری حرفی مطبوعه حرفی
 گودون ۱۹۱۰ گودون ۱۹۱۰ گودون ۱۹۱۰ گودون ۱۹۱۰

آ	A a	À à	L l	Ł ł	ا
ب	B b	ß ß	M m	М м	ب
ج	C c	Ç ç	N n	Ń ń	ج
چ	Ç ç	Ç ç	O o	Ó ó	او (اولمق)
د	D d	Đ đ	Ö ö	Ȯ ȯ	نو (اورنک)
ه	E e	È è	P p	Р р	ه
و	F f	ƒ ƒ	R r	Ŕ ŕ	و
س	G g	Ĝ ĝ	S s	Ś ś	س
یوشاق	ğ ğ	ğ ğ	Ş ş	Ș ș	ش
ط	H h	Ĥ ĥ	T t	Ț ț	ط
نی	I i	İ i	U u	Ȫ ȫ	او (اوراق)
عی	ı ı	ı ı	Ü ü	Ȭ ȭ	نو (اوروم)
ز	J j	Ĵ ĵ	V v	Ѳ ѳ	و
ح	K k	Ƙ ƙ	Y y	Ѵ ѵ	ی
	Z z	Ʒ Ʒ			ز

Əlbəttə, bürokratiya yolu ilə, əmrlə dərhal vahid ədəbi dil yaratmaq olmaz... Mən 1916-cı ildə Türkmənistana səfər edəndə Daşkənddə yaşlı nəslin danışıqı ilə məktəbə gedən gənclərin danışıqı arasındakı fərqi görmüşdüm. Deməli, dillər arasındakı fərqlər də tədricən yox olmalıdır. Qazaxıstan nümayəndəsi Nəzir Tyuryakulov ədəbi dil məsələsinə toxunaraq dedi ki, mənim çıxışım Mehmet Fuad bəyin məruzəsindən kənara çıxsın da, bəzi natiqlərin çıxışları barədə öz fikrimi bildirmək istəyirəm. Yeri gəlmişkən göstərmək maraqlı olardı ki, Qurultayın səhərisi günü (martın 5-də) “Yeni yol” qəzetində Nəzir Tyuryakulovun (Qazax) çıxışını azərbaycanlı Hənifə Terequlovun adına yazmışdılar.

Hənifə Terequlov (1877–1942) Azərbaycan ictimai-siyasi xadimi, görkəmli opera müğənnisi olmuşdur. “Yeni yol” yazırdı: (H.Terequlov deyib): “Bakıda çıxan “Kommunist” qəzeti ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalını alın. Bunlar Xalq ziyalılarına eyni dərəcədə anlaşılır. Azərbaycan işçi-kəndli kütləsinə “Molla Nəsrəddin”, “Kommunist”dən yaxşı anlaşılır”.

Məlumdur ki, qurultayın rəyasət heyətində oturan “Kommunist” qəzetinin redaktoru Həbib Cəbiyev Tyuryakulova cavab verərək demişdi: “Mən “Kommunist” qəzetinin əməkdaşı kimi yox (?! – A.B.), qurultay iştirakçısı kimi çıxış edirəm. Ədəbi dil məsələsi, hər şeydən əvvəl terminologiya məsələsidir. Bütün çıxış edən yoldaşlar bunu deməyi untdular. Onun çıxışından sonra biz onunla söhbət edəndə o da təsdiq etdi ki, ədəbi dil məsələsi terminologiya məsələsidir... “Kommunist”i

“Molla Nəsrəddin”lə müqayisə etmək gülüncüdür. Əlbəttə, yumoristik jurnalın dilini ciddi qəzetin dili ilə müqayisə etmək olmaz. Mən bəyan edirəm ki, “Molla Nəsrəddin”in dili jarqondur. Bu jarqon “Molla Nəsrəddin” səhifələrinin əksinə yönəldiyi elementlər içərisindən çıxarmışdır.

Martin 5-də “Бакинский Рабочий” qəzeti də H.Cəbiyevin Tyuryakulova verdiyi cavabı təkrar etmişdi: “Kommunist” qəzetinin dilini “Molla Nəsrəddin”lə müqayisə etmək düzgün deyil. “Molla Nəsrəddin” öz tiplərinin, molla, axund, qəssab, dükançı və başqalarının dilində yazılır, “Kommunist” isə ədəbi dildə. Necə ki, “Pravda” ilə “Krokodil”in dilini müqayisə etmək olmaz.

Burada H.Cəbiyev səhv edirdi. Əvvəlcə, “Molla Nəsrəddin” dilini jarqon hesab etmək həqiqətdən uzaqdır, ikinci də “Бакинский Рабочий” qəzeti vermədiyini hissəni stenoqrammadan oxuyuruq: “Əlbəttə, bu dil (“Molla Nəsrəddin”in dili – A.B.) ədəbi dil ola bilməz. Belə ki, yoldaş Tyuryakulovun müqayisəsi tamamilə yol verilməzdir”.

Deməli, “Molla Nəsrəddin” terminlərdən istifadə etməmişsə, onun dili ədəbi dil deyil? Bəlkə də, bunu H.Cəbiyevin “ədəbi dil nədir” məsələsini yaxşı bilməməsi üçün “Molla Nəsrəddin”i təhqir etdiyini ona bağışlamaq olar.

Qazaxıstan Akademik Mərkəzinin əməkdaşı İldes Ömərov öz çıxışını dillərin birləşməsinə və ümumi dil (qohum dillər birliyi) yaranması imkanlarına həsr etdi. *O dedi ki, tarix dillərin birləşməsinə və ədəbi dil yaradılmasına misallar bilir. O dedi ki, tarix dillərin*

birləşməsinə mümkün hesab edir. Öməröv öz həmyerlisi Əhməd Baytursunun sözlərindən çıxış edərək deyir: “Biz burada dedik ki, bizim dilimiz ən təmizdir (Burada natiq təmiz dedikdə dilə başqa dillərin leksik-qrammatik təsirinin olmamasını nəzərdə tutur). Mən fikirləşmirəm ki, bizim qazax dili ən geri qalmış dildir və o Azərbaycan dilini və ya qazan tatarlarının dilini uda bilər... Biz indiyədək mədəniyyət vasitələrini, mədəni nailiyyətləri rus dili vasitəsilə almışıq. Türk xalqlarının yüksək ədəbiyyatı bizim üçün əlçatmaz olmuşdur. Bu cəhətdən bizim dilimiz “qara”, bizim yüksək mədəniyyət sahibi olan qardaşlarımızın dili – aristokratik olmuşdur. Bu ondan irəli gəlməmişdir ki, o dillər xüsusi olmuşdur, bizim üçün başa düşülməyən ərəb dil elementləri olmuşdur... Əgər mən qazax dilində danışdım, məni başa düşmədilər, bu ona görədir ki, bu dilə alışmamışlar... Mən belə hesab edirəm ki, birləşmə tamamilə mümkündür!”

Özbəkistan Akademik Mərkəzinin direktor müavini Qazi-Alim Yunusov özbəkçə, professor Bəkir Çobanzadə türkcə danışaraq, müəyyən mənada deyilənlərə yekun vururlar. Həbib Cəbiyev müzakirə olunan məsələ barəsində qurultayın qətnaməsini hazırlamaq üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya yaratmaq təklif edir:

Akademik Oldunburq (sədr), Qalimcan İbrahimov, Ruhulla Axundov, Mixail Pavloviç, İbrahim Noqoviçin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Aleksandr Samoyloviç, professor Nikolay Yakovlev, Nəzir Tyuryakulov, Həbib Cəbiyev, professor Mehmet Fuad

Köprülüzadə, professor Teodor Mençel və Bekki Berdiyev.

Bununla 14-cü iclas-səhər iclası sona yetir.

Qurultayın **15-ci iclası** martın 5-də saat 4-də açılır. Sədriyi Ağamalıoğlu edir. Ədəbi dil məsələsinin ətrafında müzakirələr davam etdirilir. Əvvəlcə, Həbibulla Habitov (başqırca), Neymət Həkimov (tatarca) danışır, Mehmet Fuad Körpülüzadə (türkcə) son söz deyir.

Sonra qurultayın proqramında olan “dillərin tədrisi metodikası” məsələsi müzakirə edilir. Bu məsələ barəsində görkəmli dilçi alim, Leningrad fonoloji məktəbinin banisi və ən görkəmli nümayəndəsi, qurultaya xüsusi dəvətnamə ilə gəlmiş **Lev Vladimiroviç Şerba** məruzə edir. Onun məruzəsi belə adlanırdı: “Ana dilinin tədrisi metodikasında ən yeni cərəyanlar”.

L.V.Şerbanın məruzə edəcəyi problem o vaxt Azərbaycan üçün, onun bütün təhsil sistemi üçün çox böyük elmi və sosial əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki filologiya, eləcə də başqa elm sahələrinin müxtəlif sahələrinə aid hələ əvvəllər də müəyyən əsərlər yazılmış, fikirlər söylənmişdi. Amma metodika məsələləri, həm Azərbaycan üçün, həm də bütün türk respublikaları üçün təzə olduğundan çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İlk öncə, onu qeyd etməliyik ki, əvvəllər metodikaya aid əsərlər yazıla bilməzdi. Çünki tədris edilən fənlərin özü və xarakteri başqa cür idi. Bu məsələnin qurultaya çıxarılması səbəbini daha yaxşı başa düşmək üçün onun, heç olmazsa, 6 illik tarixinə bir nəzər salmaq lazımdır.

1920-ci il 26 mayda, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının birinci Kollegiyası RSFSR-də iki ildən artıq tətbiq və təcrübə edilən vahid əmək məktəblərinin Azərbaycanda tətbiqinə dair təqdim edilmiş proqram əsasında yeni bir proqram düzəltməyi qərara aldı.¹

Azərbaycanda vahid əmək məktəbi rejimi tətbiq edildiyi vaxtdan da tədris sisteminin bir növ istiqamətvericisi olan vahid proqramlar da yaradıldı. Bu proqramlarda dilimizin orta məktəblərdə tədrisinə bütün başqa fənlər kimi lazımı yer verilmişdi. Bu proqramlarda, əsasən dilimizin qrammatikası, şifahi və yazılı nitqi inkişaf etdirmək və s. məsələlər məktəblərdə tədris edilirdi. Bundan əlavə, şagirdləri ali məktəblərə hazırlamaq məqsədi ilə belə məktəblərdə elmi dilçiliyə və dilimizin dialektologiyasına aid bəzi məlumatlar da verilirdi. Lakin bir neçə il (3-4 il) sonra həyat və cəmiyyət haqqında məktəbdə geniş məlumat vermək adı ilə bir çox fənlər, o cümlədən, Azərbaycan dili də tədris proqramında ikinci dərəcəli-arxa plana keçirilir. Bu, “komplesçilər” adı ilə maarif sahəsində tanınanların tezi idi. Onların fikrincə hər şey kompleks halında götürülməli, tədris edilməlidir, daha ayrı-ayrı (dil, ədəbiyyat və s.) fənləri: tədris planına salmaq lazım deyilmiş. Məsələn, dil və ədəbiyyat dərsləri bu və ya başqa hadisə ilə kompleks şəkildə tədris edilməli idi. Yəni dildən müəyyən bir mövzu keçərkən onu (məsələn, ilin fəsilləri ilə, həyat

¹ Abdullayev A.S. 40 ildə Azərbaycan dili tədrisinin inkişaf tarixi. “Azərbaycan məktəbi”, 1960, №4, səh.57-58.

hadisələri və s. ilə) əlaqələndirmək və misalları da onlardan götürməli idi.

Professor M.Mehdizadə kompleksçilərin səhv baxışlarından danışarkən deyirdi: “Kompleksçilərin metodoloji səhvi, əvvələn ondan ibarət idi ki, şagirdlərə elmi biliklər öyrətmək əvəzinə onlara ayrı-ayrı hadisələri göstərirdilər və unudurdular ki, bu yolla həyatın mürəkkəbliyini, təbiət və ictimai həyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını uşaqlara başa salmaq mümkün deyildir. Kompleksçilərin səhvi həm də onda idi ki, hadisə və şeylər arasında olan ümumi əlaqə prinsipini yanlış başa düşürdülər və şagirdlərə bu əlaqəni süni yollarla aydınlaşdırırdılar. Onlar unudurdular ki, hadisələr və şeylər arasında olan təbii və üzvi əlaqəni başa salmaq üçün əsas və etibarlı yol, kompleksləri keçərkən onlara dair şeirlər, hekayələr, məsələləri həll etmək və ya şəkillər çəkdirmək deyil, şagirdləri həmin hadisə və şeyləri şərh edən elmi biliklərlə silahlandırmaqdır”.¹

Kompleksçilər təkcə elmi fənləri məktəb proqramlarına salmamaqla kifayətlənmirdilər. Onlar, hətta ana dili, ədəbiyyat, yazı, rəsmxət, riyaziyyat və s. kimi fənlərə qarşı şagirdlərdə əmələ gələn həvəsi də söndürməyi qarşılıqlarına məqsəd qoymuşdular. Kompleksçilərin “elmi”, “rəhbəri” Nuxadakı “Nümunə” məktəbinin müəllimləri idi. Kompleks tədris üzrə bütün “göstərişləri” də onlar verirdilər. Məsələn, 1927-ci ildə kompleks sistem üzrə dərs deyən müəllimlər bu sistemin təlim keyfiyyətini aşağı

¹ Mehdizadə M.M. “Azərbaycan Sovet Məktəbinin Tarixinə dair xülasələr”. B., Azərneşr, 1959, səh.131.

salması, şagirdlərdə bu sistemə deyil, ədəbiyyat, dil, yazı, riyaziyyat və s. fənlərə qarşı maraq olması haqqında xəbər verirdilər. Onlar verdikləri suallara Nuxa “Nümunə” məktəbinin müəllimlərindən belə cavab almışdılar. Həmin sual-cavab çox maralıdır:

Sual: Uşaqların özgə şeylərdən (komplekslərdən) ziyadə riyaziyyat, yazı və oxuya həvəsləri var. Bunun qabağını nə cür alağ?

Cavab: Uşaqların ən çox yazı və riyaziyyat həvəsində olmasına mühit və başqa məktəblər və olduğunuz məktəbin başqa qruplarının iş gedişi səbəb olur. Ancaq uşaq bir şeyi həmişə istəyə bilməz, tez dəyişər. Siz onlara istədiklərini mütəmadi bir müddət üçün verin, bəzən başqa işlər də təklif edin, onda sizin təklifinizə tərəf gələcəklər (Beləliklə, şagirdlər fənləri öyrənmək həvəsini itirəcəklər – A.B.).

Sual: Uşaqların hüsn-xəttini düzəltməyə çarə nədir?

Cavab: Hüsn-xətt üçün uşaqları yormağ lazımdır deyil.
(“Yeni məktəb” jurnalı. 1927, №4, səh.105-106)

Kompleksçilərin belə göstərişləri həyat sınağından çıxma bilmirdisə də, onlar bu ideyalarında israr edirdilər. B.Çobanzadə dilimizin tədrisinə dair bir sıra əsərlər yazmışdı. “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu”, I və

II cild, 1926-1927-ci il, “Türk dili”, Bakı, 1927 (Burada da bəzi metodik məsələlər vardır) və s. göstərmək olar.

B.Çobanzadənin 1926-cı ildə Azərneşr tərəfindən buraxılmış olan “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” adlı əsəri dövrü üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Əsərin dilimizin məktəblərdə geniş surətdə tədris edilməyə başladığı dövrdə ilk metodik əsər olaraq müsbət hadisə olduğunu qeyd etməmək olmaz. A.Abdullayev əsər haqqında yazırdı: “Professor B.Çobanzadənin 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi “Türk dili və ədəbiyyat üsulu-tədrisi” kitabına gəlincə qeyd etməliyik ki, bu əsər Azərbaycan dilində o vaxta qədər çapdan çıxmış ən mükəmməl əsərlərdən biri sayılmalıdır.

O, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində türk dili və ədəbiyyat metodikasını kursu üzrə mühazirələr oxuduğu zaman həmin materialları sistemə salmış və “Türk dili və ədəbiyyat üsulu-tədrisi” adı ilə nəşr etdirmişdir...

Professor B.Çobanzadənin həmin əsəri 1925-26-cı illərdə ana dilinin tədrisi metodikasına dair müəllimlərin əlində əsaslı bir vəsait olmadığı bir vaxtlarda yazılıb nəşr edilmiş və həqiqətən, zamanı üçün faydalı bir addım olmuşdur. Bu əsərdə əlifba təliminin müxtəlif növləri, yaxud orfoqrafiya, imla, ifadə və inşa məsələlərinə dair verilmiş məlumatdan aydın olur ki, müəllif həmin bəhlərə dair rusca və xarici dillərdə yazılmış bir çox

mənbələri oxumuş və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir”¹.

Professor A.Abdullayevin bu fikrilə tamamilə razılaşmaq olar. 5000 tirajla nəşr edilmiş 264 səhifəlik bu əsər (I cild) yeni tipli tədris üsulu ilə dilimizin məktəblərdə tədrisinə aid ilk metodik əsərlərdən biridir. Əsər aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

1. Başlanğıc.
2. Dil və fəlsəfə.
3. Dil bilgisi və türk lisanı əsasları.
4. Dilin məktəblərdə əski və yeni mövqeyi.
5. Hərflər və səs.
6. Əlifbanın öyrədilməsi.
7. Əlifbasız oxutma.
8. Əlifba dərsi nümunələri.
9. Yazı və doğru yazma.
10. İnşa və kitabət.
11. Türk sərfinin tarixçəsi.
12. Şimdiyə qədər yazılmış türk sərfləri.
13. Türk sərfinin tədrisi üsulu.
14. Doğru söyləmə.
15. Oxutma (qıraət).
16. Türk dili kabineti.
17. Türk xalq ədəbiyyatı və onun məktəblərdə yeri.

¹ Abdullayev A.S. 40 ildə Azərbaycan dili tədrisinin inkişaf tarixi. “Azərbaycan məktəbi”, 1960, №4, səh.57-58.

Yuxarıdakı fəsilərə bölünmədən aydın görünür ki, əsər dil tədrisi məsələlərini əhatə edir. Ədəbiyyat tədrisinə isə çox cüzi yer verilərək bu məsələ əsərin II cildinə buraxılmışdır.

O, belə hesab edirdi ki, dil dərsləri təkcə şagirdə ana dili dərsliyindən kiçik materiallar tədris edilməsi ilə kifayətlənməməlidir. Dil dərsləri, habelə şagirdlərin ümumi inkişafına kömək etməlidir. Bunu isə nə köhnə qrammatika kitabları, nə də dərslər vəsaitləri təmin edə bilirdi. Bunun bir səbəbini də B.Çobanzadə köhnə tədris sistemində dil dərslərinə əhəmiyyətsiz bir fənn kimi baxılmasında görürdü. O, yazırdı: “Məktəblərimizdə tədris olunan dil dərslərini üsul nöqteyi-nəzərindən tədqiq edənlər bu dərslərin əski, “xılqətbəşər” əfsanələrindən daha ziyadə cocuqların, hətta yaşlı-başlı tələbələrin zəhnini qarışdırdığını, canını sıxdığını və riyaziyyat, təbiyyat, ictimaiyyət kimi dərslərin verdiyi məntiqi təkamülə, ruhi inkişafa qarşı daban-dabana zidd bir əngəl, maneə kimi durduğunu qeyd etmədən keçməzlər”.¹

Başqa bir məqaləsində isə dil dərslərlərində dilin başqa elmlərdən və ictimai həyatdan təcrid olunmuş şəkildə verilməsini başlıca nöqsan kimi qeyd edirdi. O yazırdı: “Bu gün dürlü ünvanlar altında mövcud dil tədrisinə təxsis olunmuş kitablarımıza istinad etdikləri ümumi elmi və fəlsəfi prinsiplərində digər elmlərin tədqiqinə məzhur olmadıqları kibi, həyatdan canlı, mütəhərrik qarışıq həyat

¹ Çobanzadə B. Dilin fənn və sənət olaraq tədrisi, “Maarif işçisi” jurnalı 1925, №1, səh.26.

külçəsindən özünə aid olan hadisə və təzahüratı alaraq həll və təhlilidən aciz qalırlar”.¹

Ana dili dərsləri başqa texniki-dəqiq elmlər kimi zehni, beyni yormur. Əlbəttə, burada da müəllimin məharətindən, dərsi şagirdlərə çatdırma bilmək metodundan çox şey asılıdır. Pis metodla ən əyləncəli mövzunu belə şagirdlərə mənimsətmək olmaz. Bu sözlər dil dərslərinə də aiddir. Əgər müəllim bu və ya başqa bir mövzunu şagirdlərin ruhuna, düşüncə və savad dərəcəsinə uyğun şəkildə, gözəl metodla tədris edirsə, belə müəllimin dərsi çox maraqlı və mənimsəmə faizi yüksək olur. Əgər müəllim dərslərini quru formullar üzərində qurub, cansıxıcı bir üsulla aparırsa o, “əkdiyindən heç nə biçə” (B.Çobanzadə) bilməz.

Bildiyimiz kimi, vaxtilə lazımı ixtisasa-pedaqoji təhsilə malik olmayan, rəhbərlik üçün müəyyən metodik vəsaitə əsaslanma bilməyən dil müəllimləri öz dərslərini mütərəqqi üsullarla apara bilmir, dərslərini şagirdlərə mənimsətməkdə çətinlik çəkir. Nəticədə “cansıxıcı” dərslər səviyyəsinə endirildilər. Bunun obyektiv səbəblərini B.Çobanzadə belə izah edirdi: “Dil dərslərinin ən cansıxıcı, ən ziyadə ölü dərslərdən birisi olaraq məktəblərdə yer aldığı hər kəsə məlumdur. Əcəba nə üçün? Çünki dil dərsləri elmi-zehinaçıcı, cocuqların inkişafını irəlilədirici və maraqlandırıcı bir dərslər deyildir. İnsan nasıl mədəsinə, yaxud ümumiyyətlə, üzviyyətinə xoş gələn o üzviyyətinin meylləri, inkişafı ilə uyuşan şeylərə meyl edirsə, elə də

¹ Çobanzadə B. “Türk dili və əbədiyyatı tədrisi üsulu” 1926, səh.85–86.

zehin və ruhumuz inkişafına istedad və meylinə müvafiq fikirlər, duyğulardan ləzzət alır.

Dil dərslərini ümumi psixoloji və fizioloji əsasları ilə bağlamayan bir müəllim, heç bir zaman sinifdə böyük və ciddi bir müvəffəqiyyət qazana bilməz. Halbuki dil dərslərini bu əsaslarla bağlamaq elmi lisanıyyət ilə az-çox aşna, tanış olmaq deməkdir”.¹

Yuxarıda dediyimiz kimi, dil dərslərinin aşağı səviyyəyə keçirilməsinin bir səbəbi də “kompleksçilərin” dilə və onun məktəblərdəki mövqeyinə yanlış qiymət verməkləri idi. Onlar dil dərslərini guya qrammatik qanunlara aludə olub həyatdan, ictimai mübarizədən uzaqlaşmaq kimi dərk edirdilər. B.Çobanzadə dil dərslərinin müasir vəziyyətdə cansıxıcı olmasını başqa səbəblərdə görürdü. O, haqlı olaraq göstərirdi ki, bunun birinci səbəbi dil dərslərinin məktəblərdə lazımi mövqe tutmaması, digər səbəbi də dil dərslərinin keçmişdəki kimi, hələ də primitiv üsullarla keçirilməsidir. O yazırdı: “Avropa və rus məktəblərində tədrisat dil və ədəbiyyat ətrafında toplandığı, mərkəzləşdiyi halda, bizim məktəblərimizdə daha ziyadə din və dini mövzular ətrafında mərkəzləşmə olmuşdur. İştə bunun üçün bu məsələ ətrafında mərkəzləşmə üsulu (КОМПЛЕКСНЫЙ МЕТОД ПРЕПОДОВАНИЯ) məsələləri ilə bağlı olaraq çıxan dəvalar bizim məktəblərimizdə və məktəb ədəbiyyatında görülməz”...

Dil dərslərini aparan müəllim özü elmi hazırlıqdan və müəyyən dərsləklərdən məhrum olduğu bir təqdirdə dili

¹ Çobanzadə B. “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” 1926, səh.85–86.

şagirdlərinə necə sevdirə bilər. Hələ B.Çobanzadə orta məktəblərdə dili şagirdlərə sevdirə bilməkdən başqa, onlara dilin elmi əsasları haqqında da məlumat verməyi lazım bilirdi. O göstərirdi ki, məktəblərimizdə dil və ədəbiyyat haqqında çox primitiv, bəsit məlumatlar verilsə, elmin əsaslarını darülfünun kurslarına saxlamaq düzgün deyildir. Çünki şagirdlərin hamısı orta məktəbi qurtardıqdan sonra darülfünun və başqa filoloji ali məktəblərə girə bilməzlər. Əgər orta məktəb müəyyən elmi məlumat verə bilməmişsə, demək başqa elm və sənət sahəsi seçmiş olan şagird ana dilini və milli ədəbiyyatı heç bilməyəcək. O, burada çox sadə bir formul irəli sürürdü ki, heç bir elm orta məktəbdə bitmir və heç bir elm ali məktəbdə başlanmır. Ali məktəbin verəcəyi elmi biliklərin əsasını isə orta məktəb verməlidir.

Yuxarıda, bir yerdə də qeyd etmişdik ki, Çobanzadə, hər hansı ixtisas sahibi olursa olsun, ondan ana dilində mükəmməl danışmağı bacarmaq qabiliyyəti tələb edirdi. Çünki ana dilini yaxşı bilməyən adam nə başqa fənləri, nə də başqa bir dili öyrənə bilər. O yazırdı: “Şimdiyə qədər dilə təbir caizsə, yalnız filoloji ədəbi baxış var idi. Dil ilə uğraşmaq da yalnız şairlərin, mühərrirlərin, ədiblərin işi sayılırdı. Halbuki yeni pedaqoji, dili təbii və ruhi hadisələr zümrəsinə girdirmiş və bu nöqtəyi-nəzərdən dilimizin tədqiqi təbiət və cəmiyyət bilgilərinin tamamlığı üçün şərtidir. Nasıl təbiətin, cəmiyyətin üzviyyətin əsas amillərini, təməl qanunlarını bilmək, ümumiyyətlə, zehni inkişaf, şüurlu düşüncə üçün lazım isə, hansı məsləkdə olursa olsun, təhsil və mərifət sahibi olmaq istəyən hər

adam üçün dilin başlıca hadisələrini anlaya bilmək labüd və lazımdır. Bu surətlə dil yalnız başqa elmlərin öyrənilməsi üçün alət məqamında qalamaz. Bəlkə, ona başqa elmlərin (riyaziyyat, təbiyyat və s.) yanında məktəbin birinci qanunlarından başlayaraq yer verilməlidir”.¹

Məktəblərdə dil tədrisinə belə böyük əhəmiyyət verən B.Çobanzadə bilirdi ki, öz fənnini pis bilən müəllim öz sənətini, ixtisasını sevdirə bilməz. Müəllim özü ən gözəl metodik üsullar əxz etməli və bir usta şagirdinə öyrətdiyi kimi, öz biliklərini onlara verməlidir. Bununla bərabər, B.Çobanzadə məktəblərimizdə ana dili dərslərinin ən əsas yerlərdən birini tutmasını dönə-dönə tələb edirdi. O, aydın idrak duyğusu ilə dərk edirdi ki, əgər dil dərslərinə lazımi miqdarda saat verilməsə, nə qədər bilikli və təcrübəli müəllim olursa olsun, müvəffəqiyyət qazana bilməz. Dilçilik elminin əsaslarını şagirdlərə öyrədə bilməz. O deyirdi: “Hər halda, dilin insanın ruhiyyət və üzviyyətindən gələn zəruri bir nəticə olduğunu öyrənən, qəbul edən müəllim, ümumiyyətlə dili, xüsusilə türkcəni bir sənət olaraq deyil, psixoloji və fizioloji kibi bir fənn olaraq alacaq və verəcəkdir. Demək ki, məktəb proqramlarında “dil dərsi” bilxassə “ana dili” yalnız qonuşmaq və yazmağı öyrənməyə xadim bir maddə olaraq deyil, bəlkə insaniyyətin pək mühüm və çox qarışıq bir parçasını öyrədən fənn olaraq, yerləşməlidir”.²

¹ Çobanzadə B. “Türk dili və əbədiyyatı tədrisi üsulu” 1926, səh.85–86.

² Çobanzadə B. Dilin fənn və sənət olaraq tədrisi, “Maarif işçisi” jurnalı 1925, №1, səh.26.

Dil dərslərinin vəzifəsi və məktəblərdə yeri haqqında B.Çobanzadənin mülahizələri ilə qısaca tanış olduqdan sonra dilimizin və ədəbiyyatımızın müxtəlif sahələrinin orta məktəblərdə tədrisi metodikası haqqındakı fikirlərinə keçmək olar. Lakin burada da yadda saxlamaq lazımdır ki, dil və ədəbiyyat tədrisi üsulu o vaxt hələ təzə olduğundan bu barədə elmi əsər yazılmamışdı. O deyirdi: “Hər şeyin əsası əlifbasından başlamalıdır”.

Əlifba tədrisi elmə ilk girişdir. Dərsin əsası-ibtidası əlifbadan başlayır. Buna görə də əlifba dərslərinin müvəffəqiyyətlə aparılması və elmlərlə təzəcə tanış olmağa başlayan şagirdlərə mütərəqqi üsulla mənimsədilməsi şagirdlərin gələcəkdə elmin əsaslarını mənimsəməsində böyük rol oynayır. Buna görə də ilk metodik üsul əlifbadan başlamalıdır. Əlifbanı, ondan hecalar düzəltməyi tədris edərkən müəllim kiçik bir səhvə yol verirsə, öz məqsədinə nail ola bilməz, necə ki, köhnə əlifba dərslərində müəllim heç bir metodik göstərişə əsaslanmırdı.

B.Çobanzadə əlifba tədrisi prosesində müəllimdən ayıq olmağı, yenicə aradan qaldırılmış ərəb əlifbasının tədrisi prinsiplərindən istifadə etməməyi, bundan saqınmağı tövsiyə edirdi. O, deyirdi: *“Sövti üsulda, bir daha təkrar edəlim; əsas səs olmayıb bəlkə, səs yerinə alınan hərfdir. Tələbənin birisinə **b** səsini söyləyərkən o birisinə **a**-ni əlavə etməmək də eyni dərəcədə irtikab olunan əfv olunmaz xətalardandır. Bu surətlə əldə edilən “Ba” hecası taxtaya yazılır. Hətta yazı vasitəsilə bir-birinə birləşdirilir. Halbuki yuxarıda söylədiklərimizdən anlaşıldığı kimi; iki*

ağızdan çıxan səs ilə heca tərkib və təşkil etmək lisanıyyətin, ümumiyyətlə, elmin əsas qaidələrinə ziddir, qarşıdır. Əgər bu surətlə alınan heca doğrudursa, o halda bey + əlif = ba tərkibi də eyni surətdə doğrudur”.

Bəkir Çobanzadənin “Türk dili və ədəbiyyatın tədrisi” üsulu əsəri iki hissədən ibarət idi: Birinci hissə dil tədrisi məsələlərinə həsr edilmiş 264 səhifədən ibarət olub dil məsələlərinə, II hissə isə 218 səhifədən ibarət olub ədəbiyyat tədrisinə həsr edilmişdir. Bu iki əsəri ərəb əlifbasından latına keçirsən, çox sambalı bir kitab alınar.

Məruzəçi Lev Vladimiroviç Şerba da məhz bundan başladı: “Mən indicə prof. B.Çobanzadənin dil tədrisi metodikasına aid kitabını gördüm və utandım. Əlbəttə, kitab (Çobanzadənin kitabı – A.B.) mənim məruzəmdən yuxarıda dayanmaması üçün, mənim məruzəm məlumat xarakteri daşıyacaq. Təəssüf ki, mən onunla əsaslı şəkildə tanış ola bilməmişəm. Buna görə də ən əsas məsələyə toxunmağa səy edəcəyəm. Mən həyacanlıyam, həm də ona görə ki, mən metodika məsələlərində buradakıların nəinki müəllimi, bəlkə, şagirdi ola bilərəm. Görürəm ki, buradakıların çoxu böyük təcrübəyə malik olan müəllimlərdir...”

İndi iki metod vardır: birincisi, səs metodu, ikincisi, bütöv sözlər metodu yəni Amerika metodu. Bu metodların hər birinin öz xüsusiyyəti vardır. Amerika metodu, adından da göründüyü kimi, ingilis dili əsasında yaradılmışdır. İngilis dili tarixi orfoqrafiyaya malik olduğu üçün burada səs metodunu tətbiq etmək çətinidir. Orada hərfi işarə ilə səs arasındakı uyğunluq axtarmaq çox

çətindir. Ona görə də orada sözü bütöv şəkildə heroqlif kimi verirlər.

Səs metodu isə, əlbəttə, əsasən fonetik orfoqrafiyaya əsaslanır. Harada ki, orfoqrafiya fonetikdir, orada səs metodu təbiidir və o çox yaxşı nəticələr verir. Ən böyük məsələlərdən biri də yazı təlimi-orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmaq təlimidir. Bizim metodika tariximizdə deyirdilər ki, müasir təlim sistemi pisdir. Nə vaxt inandılar ki, savadlılıq mexaniki vərdəşdir, onu bərpa etmək lazımdır. Bunun universal metodu ondan ibarət oldu ki, bu və ya digər kitabdan diktantlar köçürmək, çap hərfi ilə deyil, kursivlə göstərmək idi ki, bu da bəzi psixoloji təcrübələrə əsaslanırdı. Mən hələ o vaxt gənc bir adam kimi rus dili müəllimlərinin qurultayında öz fikrimi bildirdim. Bundan sonra mən müəllimlik və orta məktəb rəhbəri təcrübəsinin təsiri altına öz fikrimi dəyişdim. Üzündən köçürmə hansı formada olmasından asılı olmayaraq, dəhşətli şəkildə mexanikidir, uşaqları dəhşətli şəkildə darıxdırır və ondan heç bir xeyir gəlmir, çünki onlar nöqsanlı şəkildə, səhvlərlə birlikdə köçürürlər ki, bu halda mexanizm mənimsənilmir.

İndi isə nitq inkişafı məsələsinə keçirəm. Bu, səslənən nitqlə, canlı sözlə, səslərin, hərflərin aralanması ilə yazıdan sözə doğru olan yoldur. “Canlı söz” termini buradandır... Hər bir dildə gerçəklik (dünya) müxtəlif cür əks olunur, müxtəlif cür başa düşülür. Biz əşya ilə sözü qarışdırırıq. Əşyaları sözdə necə ifadə edildiyi kimi qavrayırıq. Mədəni inkişafın ən böyük aktı fikrin söz əsirliyindən xilas olmasıdır... Bizim dilimiz, bizim xeyirxahlığımız,

hamimizdir, amma, eyni zamanda düşmənimizdir, çünki o bizi düzgün olmayan anlayışlara aparır... Mən daha sizin diqqətinizi yormayacağam, sadəcə, demək istəyirəm, ola bilər ki, mən bu yaxınlarda rus dili müəllimləri üçün nitq hissələri haqqında bir məqalə yazım.

Bu məqalə mənim redaktəmlə çıxan “Русская речь” məcmuəsində çıxacaq”.

İkinci məruzəni Simferapoldan gəlmiş İ.Lemanov etdi. Məruzənin adı belə idi: “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları”. Bu məruzədə Lemanoğlu, demək olar ki, yeni heç nə demədi. İrəli sürdüyü 9 bəndlik metodik üsullardan və təkliflərdən ən əsas beşinci bənddə dediyi “Pedaqoji cəhətdən hazırlıqlı müəllimlər ən yaxşı metodistdir” cümləsidir.

Keçmiş Azərbaycanın İrəvan bölgəsindən gəlmiş Bala Əfəndiyev (Əfəndizadə) Azərbaycan məktəblərində yeni türk əlifbası əsasında Azərbaycan dili tədrisinin bəzi metodik məsələlərindən danışdı. Onun ardınca Əbdürrəhman Səadi Tatarıstanda dil tədrisi məsələlərindən bəhs etdi. Ötən iclasda hamıdan çox tənqid hədəfi olmuş Qalimcan Şərəf söz aldı: “Möhtərəm Şərba müəllimim olsa da, icazə verin bir məsələ ətrafında onunla razı olmadığımı bildirim. O dedi ki, bütöv sözlər metodu fonetik orfoqrafiyaya malik olmayan ölkələrdə yaranmışdır və yalnız həmin ölkəbr üçün uyğunlaşdırılmışdır. Səs metodunun yaranma yeri ilə mən onunla tamamilə razıyam. Amma onun yalnız pis orfoqrafiyadan üstünlüyü haqqındakı fikri ilə razı deyiləm. Mən professoru xatırlatmaq istəyirəm ki, orfoqrafiyadan asılı

olmayaraq, oxuma prosesinin özü bütün orfoqrafiyalarda eyni olaraq qalır... Mən, eyni zamanda professor Çobanzadəyə cavab vermək istərdim. O dedi ki, Amerika metodunun tərəfdarları olan bəzi alimlər, o cümlədən mən Amerika metodunda hərfi səsin mənasını inkar edirik. Mən öz məruzəmdə Amerika metoduna istisnasız olaraq oxuma mövqeyindən yanaşmışam və hərfin oxuma prosesindəki əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişəm. Mən rus metodik ədəbiyyatı ilə tanışam və buna görə də professoru deməliyəm ki, alimlərin özləri də bunu qəbul etmirlər. Buna görə də xalis səs metodu ilə Amerika bütöv söz metodu arasında qarışıqlıq salınır, bu da qeyri-iradi olaraq səs metodunun Amerika metoduna güzəştə getməsi deməkdir”.

Bundan sonra dil tədrisi metodikası üzrə qurultayın qətnaməsini hazırlamaq üçün komissiya yaradılır. Buraya aşağıdakılar daxildir:

1. L.V.Şerba;
2. İ.Lemanov;
3. B.Əfəndizadə (Əfəndiyev);
4. Q.Şərəf;
5. Şəfərbəy Siyuxov;
6. Ə.Baytursun;

7. Zakir Şakirov;

8. Ş.Bektura.

Bununla da qurultayın martın 5-dəki iclası saat 18.45-də qurtarır.

Qurultayın on altıncı iclası martın 6-da səhər saat 9-da açıldı. Sədrliyi S.Ağamalıoğlu edir. Qurultayın bu iclası ölkəşünaslıq məsələlərinə və Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatına həsr edilmişdi.

İlk məruzəni Leninqraddan fərdi şəkildə qurultaya dəvət edilmiş görkəmli şərqşünas akademik Sergey Feodoroviç Oldenburq etdi.

Onun məruzəsi “Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları” adlanırdı. Məlum olduğu kimi, akademik Oldenburq SSRİ EA-nın akademik katibi kimi qurultayın açılışı günü təbrik nitqi söyləməli idi. Sədr Ağamalıoğlu onda elan etmişdi ki, akademik Sergey Oldenburq xəstə olduğu üçün təbrik nitqi söyləyə bilmir.

Amma ümid etdiyini bildirmişdi ki, yaxın iclasların birində o bu şərəfli missiyanı yerinə yetirə biləcək. Bu işə qurultayın on altıncı iclasına təsadüf etdi. Onu qurultay iştirakçıları çox böyük hərarətlə qarşıladılar. O, tribunaya

yaxınlaşaraq (o qurultayın rəyasət heyətində əyləşmişdi) dedi: “Öz məruzəmə başlamazdan əvvəl sədrin icazəsilə, xəstəliyimə görə birinci iclasda yerinə yetirə bilmədiyim vəzifəni bitirmək istəyirəm. SSRİ EA mənə Birinci Türkoloji Qurultayı təbrik etməyi tapşırılmışdır.

Akademiya çoxdandır ki, türkoloji işlərlə maraqlanır və hazırkı qurultaya hədiyyə verməyi lazım bilir. Bax, hədiyyə bu üç albomdur. (onları sədrə verir) Bu üç albomda türk xalqları yaşayan ölkələrə ezam edilmiş ekspedisiyaların topladığı materiallar vardır. Bu albomlardan biri qədim Türküstana-Şərqi Türküstana aiddir. İkinci albom Çinə aiddir ki, burada da hələ türkcə danışrlar. Üçüncü albom türk xalqlarının böyük əksəriyyətinin inandığı, bizim muzeylərdə saxlanan Şamanizmə (ruhlara, möcüzələrə inananlara falçı, sehrbaz, cindar) aiddir ki, bu qurultayda heç kəs həmin albomdakılarla tanış deyil”. Sonra məruzəyə başlayır: “Ölkəşünaslıq işi qədimdən qalmadır. Hətta şüurlu insanın araşdırıcı insanın özü qədər qədimdir. Amma bir ictimai-elmi hadisə kimi çox cavandır, hətta inqilabdan sonrakı dövr qədər cavandır. Ölkəşünaslıq problemlərini qurultayın gündəliyinə salmaq çox düzgündür. Beləliklə, aydın olur ki, türkoloji cəhətdən ölkəşünaslıq çox lazımdır, onda biz belə bir sual qoymalıyıq, bu sahədə nə kimi iş görülmüşdür, indi nə edilir? Bizə məlumdur ki, bütün SSRİ üzrə 1500 ölkəşünaslıq müəssisəsi var. Ən yaxşı halda türk respublikalarına cəmi bir neçə yüz müəssisə düşür ki, onların da çoxu sırf ölkəşünaslıqla məşğul deyil. Əgər kiçik Finlandiya ilə müqayisə etsək,

görərik ki, orada minlərlə ölkəşünaslıq müəssisəsi vardır. Bizdə isə bu iş hələ başlanğıç səviyyəsindədir”...

Toponimikadan başlayaraq, hər bir türkoloqa yerlərdəki adların öyrənilməsinin əhəmiyyəti aydındır. Çünki bu adlardan istifadə edərək ən vacib tarixi nəticələr çıxarmaq olur. Bizim xəritələrə diqqətlə baxmaq lazımdır ki, inanasan, bu sahədə işlər lazımi səviyyədə deyil. Yerli əhali toponomik obyektlərə, sadəcə, su, çay, dağ və s. kimi baxır. O, yanaşı yaşadığı çayın, dağın adına ömrü boyu məhəl qoymur. Halbuki bunlar elm üçün, tarix üçün çox faydalı faktlardır...

Sonra akademik S.Oldenburq ölkəşünaslıq işləri içərisində əhalinin düzgün uçotunun aparılmasını da qeyd edir. Bu istiqamətdə aparılan işlər içərisində əhalinin sıxlığı, seyrəkliyi və insan yaşamayan yerlərin göstərilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ölkəşünaslıq işlərinə mətbuatın, da kömək etməsini vacib sayan Oldenburq göstərdi ki, bu iş biz ölkəşünaslar üçün önəmlidir. Ölkəşünaslığın inkişafında təhsilin və bu prosesdə müəllimin böyük rolu vardır ki, bu sahədə çox işlər görə bilər. Yerli toponimik adların, etnoqrafik əşyaların, alətlərin toplanmasında müəllim kollektivi çox iş görə bilər. Bu iş ali məktəblərdə də aparıla bilər.

Bundan sonra akademik Oldenburq ölkəşünaslıq nəşrlərinin təşkilinə diqqəti cəlb etdi. O, göstərdi ki, bu sahədə heç bir monoqrafik əsər çap olunmamışdır. Bu sahədə sorğu kitabları da nəşr edilməlidir.

Sədr təklif edir ki, bu məruzə ətrafında müzakirə açılmasın, salonda iştirak edən Ryumin təklif edir ki, əgər

bizdə ümumittifaq ağsaqqalı Kalinin, ümumittifaq elm ağsaqqalı Karpinski varsa, onda, bəlkə, Türkoloji Qurultay Oldenburqa ümumittifaq ölkəşünaslıq ağsaqqalı adı versin (hamı bu təklifi hərarətli alqışlarla qarşıladı).

Arayış üçün Başqırdıstan nümayəndəsi Kərim Abduloviç İdelquzın söz alır. O, Həbibulla Habitovun qurultay iştirakçılarını çaşdırdığını dedi və göstərdi ki, Həbibulla Habitovun guya “Tatar-Başqırd” Respublikasında başqırd dilində ədəbiyyat yaratmağa mane olurlar” fikri doğru deyil. Bundan sonra H.Habitovun “məsul işçilərin, din xadimlərinin təsiri altında olması” haqqındakı fikri də uyğun deyil.

Bu arayışdan sonra prof. Mehmet Fuad Köprülüzadə “Türk xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri” adlı məruzə ilə çıxış etdi. Bu sahədə görkəmli mütəxəssis olan M.F.Köprülüzadə (1890–1966) 1918-ci ildən başlayaraq “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər”, “Türk ədəbiyyatı tarixi” (1928) Azərbaycan ədəbiyyatına, Füzuli yaradıcılığına aid qiymətli əsərlər yazmışdır. Türkoloji qurultayda etdiyi məruzənin bəzi hissələri əsasında 1926-cı ildə “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” kitabını çap etdirmişdir.

Alman şərqşünası-qurultaya fərdi şəkildə dəvət olunmuş Teodor Mentsel “Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatının öyrənilməsi yekunları və perspektivləri” mövzusunda məruzə etdi.

O qeyd etdi ki, türk xalqları indiyədək-dünya tarixinə daxil olduqdan sonra heç vaxt öz milli mədəniyyətinin mərkəzində dayanmamışdır. Yad təsir onları öz mədəniyyətlərinə qarşı kəməltifat etmişdir. Lap qədim dövrlərdə onların xüsusi ədəbiyyatı olmuşdur. Məsələn, mani, türkü, türkmani, tuyuq. Yad təsirlər nəticəsində türk xalqlarının heç biri özündə cəsarət tapıb öz ədəbiyyatına müstəqil şəkildə baxmamışdır. Hətta öz xalq ədəbiyyatını xatırlatmaq belə ləyaqətsizlik hesab edilmişdir...

Anadolu-Balkan türkləri oğuz səlcuqlarının törəmələri və varisləridir. Onlar bütün türk xalqları arasında ən geniş inkişaf tapmışlar.

Sonra məruzəçi orta əsr türk dillərindən və onların əsərlərindən bəhs edir. O, türk xalqlarının müxtəlif dövrlərdə yaratdığı ədəbiyyatın dəqiq icmalını verməkdə akademik Aqafangel Yefimoviç Krımskinin xidmətini xüsusi qeyd edir. Axırda müasir türk ədəbiyyatının gələcək inkişafı üçün əsas vəzifələri göstərir (3 bənddə):

- 1) Köhnə və ən zəruri əlyazmalarını yığıb çap etmək.
- 2) Müxtəlif yerlərə səpələnmiş materialların, sənədlərin, qəzet və jurnalların toplanıb çap edilməsi.
- 3) Müxtəlif monoqrafiyaların çap edilməsi.

Bu məruzədən sonra da müzakirə açılmır. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq qurultayın qətnaməsini hazırlamaq üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya yaradılır:

1. Köprülüzadə M.F. (sədr);

2. T.Mentsel;

3. Ə.Səədi;
4. M.İlbək;
5. H.Habitov;
6. Cahangir Nağıyev;
7. Ş.Rəhimi;
8. İ.Ömərov;
9. H.Zeynallı.

16-cı iclas-səhər iclası 1.30-da qurtarır.

Birinci Türkoloji Qurultayın son-17-ci iclası martın 6-da açılır. Sədrlik edən Ağamalıoğlu ilk sözü uzaq Sibirin ən ucqar guşələrindən biri olan Xakasiyadan gəlmiş (bunun üçün də gecikmiş) Xakas dairə Maarif Şöbəsinin Xakas Maarifçilik Komissiyasının üzvü Nikolay Qavriloviç Katanova verir.

Əvvəlcədən onun Xakas dilində danışmasını xahiş edir.

Katanov deyir: *“Mən uzaq Sibirin ucqar bir guşəsində Böyük Yenisey Quberniyasının Cənub tərəfində yaşayan Xakas xalqının salamını Birinci Türkoloji Qurultaya*

çatdırmaq üçün gəlmişəm. İndi Xakas dairəsinin əhalisinin 43 min nəfərlik xakasların ana dilində yazısı yoxdur. Çar hakimiyyəti illərində bu məsələ ilə heç kəs məşğul olmamışdı. 1923-cü ildən Xakasiyanın müstəqil Muxtar dairəyə çevrilməsindən sonra bu məsələ qalxmışdır. Bizdə də indi yazı məsələsi ilə bağlı komissiya yaradılmışdır. Bizim xakaslar məni buraya - qurultaya göndərəndə xahiş etdilər ki, vahid şrift hazırlayasınız ki, bizim də dilimizdə çap işləri olsun”.

Bu iclasda bircə məruzə dinlənilir. O da Moskvadan Təşkilat Komitəsindən nümayəndə göndərilmiş Mixail Pavloviç Pavloviçin “Oktyabr inqilabından sonra türk-tatar xalqlarının mədəni nailiyyətləri” mövzusunda məruzəsi idi. M.Pavloviç ayrı-ayrı müttəfiq və muxtar respublikalarda sovet hakimiyyəti illərində əldə edilmiş mədəni nailiyyətlərdən danışdı. (Bu haqda əvvəlki fəsildə məlumat verilmişdir).

Pavloviç məruzəsində, bəzi başqa nümayəndələrin çıxışından fərqli olaraq, Azərbaycanın bu sahədəki bayraqdar rolunu xüsusi qeyd etdi. Onun axırda səsləndirdiyi şüarlar da bunu təsdiq etdi: Yaşasın Birinci Türkoloji Qurultay!

Yaşasın latınçılıq hərəkatının rəhbəri Ağamalıoğlu!

Yaşasın bu qurultayın təşkilatçısı olan Azərbaycanı öyrənmə və tədqiq etmə cəmiyyəti!

Bu sözlər Azərbaycanın bütün türk dünyası üçün mayak rolu oynadığını hamının təsdiq etməsi demək idi.

Sonra C.Məmmədzadə Mandat Komissiyasının məruzəsi ilə çıxış etdi (Bu haqda bəzi dəqiqləşdirmələrlə

birlikdə əvvəlcə məlumat vermişik). Sonra qurultay qətnamələrin qəbuluna başlayır. Qətnamələri təklif etmək üçün söz Cəlaləddin Qorxmazova verilir. Onun təklifi ilə aşağıdakı qətnamələr qəbul edilir.

- 1) Yeni Türk əlifbası haqqında (2 bənd);
- 2) Türk dillərinin öyrənilməsi və başqa dillərlə əlaqəsi haqqında (5 bənd);
- 3) Ana dilinin tədrisi metodikası haqqında (11 bənd);
- 4) Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələr (12 bənd);

Bu məsələ barəsində akademiklərdən V.Bartoldun (6 bənd) və Oldenburqun təklifləri vardır. B.Çobanzadə həmin təkliflərin qəbul edilməsini faydalı sayır, qətnamə qəbul edür.

- 5) Ölkəşünaslıq məsələləri haqqında (4 bənd);
- 6) Etnoqrafiya komissiyasının qətnaməsi (9 bənd);
- 7) Türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında (9 bənd);
- 8) Təşkilat Komissiyasının qətnaməsi (10 bənd);
- 9) Köprülüzadənin məruzəsi üzrə, qətnamə hazır deyil.

B.Çobanzadə təklif edir ki, məruzə və tezislər qətnamə kimi qəbul edilsin (qəbul edilir)

10) Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında (13 bənd).

Sonra İbrahim Qalimcan, Özbəkistan nümayəndəsi Şakircan Rəhimi (o, həm də S.Ağamalıoğlu, M.Quliyevə, H.Cəbiyevə, Q.Musabəyova, C.Məmmədzadəyə özbək xalqı hədiyyə edir), H.Cəbiyev, Ə.Baytursun son söz deyir.

Səmədəğa Ağamalıoğlu qurultayı bağlamaq üçün söz deyir. Ağamalıoğlu türklər üçün bu qısa müddətə iki inqilab olduğunu dedi. Biri dövlətçilik zəminində, ikincisi isə yeni əlifbanın qəbul edilməsi. Sonra o göstərdi ki, qurultay heç kəsin başında düşünülməmişdir, belə bir baş ola bilməz. Türkoloji Qurultayın ideyası həyatın özü tərəfindən, məhz türk-tatar xalqlarının həyatı tərəfindən, irəli sürülmüşdür: “Biz bütün xalqlarla əlbir şəkildə əsarətdə olan xalqların azad edilməsi yolunda şanlı mübarizlər olaq!

Yaşasın Böyük İnqilab!”

Hamı ayağa qalxıb “İnternasional” oxuyur.

Saat 10.15 dəqiqədir. İsmailiyyə-Mədəniyyət Sarayının gur işıqlarının şüaları ilə türk xalqlarının birlik səsinin dalğaları geniş pəncərələrdən şəhərə yayılır. Türk xalqlarının hamısının nümayəndələri 8 gündən bəri özlərini mehriban bir ailədə hiss etmişlər. Hər kəs ana dilində danışmışdır. Şakircan Rəhimi ilə Əhməd

Baytursun, Həbibulla Habitovla Qalimcan Şərəf, Qasım Tumistanovla Məhəmməd Gəldiyev, Əbdül Cambəyovla Sövqi Bektora, Mehmet Köprülüzadə ilə Bəkir Çobanzadə bir-birini necə gözəl başa düşürdü. Dilləri ayrı-ayrı yarımqrupa daxil olan türklər isə diqqətb bir-birinə qulaq asır, öz dilinin şirinliyini o birisinin sözündə, ahəngində, morfologiyasında, sintaksisində tapanda qəlbində sevinc, çöhrəsində şadlıq oynayırđı. Təsadüfi deyil ki, sədr Katanovdan məhz xakas dilində danışmasını xahiş etmişdi. Tarixin qədim qatlarından gələn türk xalqları hələ heç vaxt bugünkü kimi bir araya gəlməmiş, özlərinin qəblərində əsrlərlə gəzdirdikləri dərđlərini bir-birinə belə açıq və mehriban şəraitdə deməmişdilər...

600 nəfərin oxuduğı “İnternasional” sanki Türksöyün ilk birlik səsi, ilk himni idi!..

QURULTAYDAN SONRA

Qurultaydan sonra da Azərbaycanda və bütün türk respublikalarında həmin toplantının müəyyən etdiyi istiqamətlər (qətnamələr) üzrə iş davam edirdi. Qurultay çağırılana qədər I.X.1925-ci ildən I.X.1926-cı ilə qədər YTƏ MK-nın 10 iclası keçirilmişdi. Bunlardan 5-i qurultaya qədər, 5-i isə qurultaydan sonra. Bu 10 iclasda 30 məsələ müzakirə edilmişdi. Bu müddətdə 1349 savadsızlığı ləğv etmə kursları yaradılmış, buraya 23.374 nəfər cəlb edilmişdir. Yaşlılar da cəlb edilməklə 40.134 nəfər 5 aylıq kurslarda öz savadsızlığını ləğv etmişdi. Yeni türk əlifbası ilə cəmi bir ildə Azərbaycan diviziyasını çıxmaq şərtilə 40.134 nəfər savad almışdı. Nəzərə alsaq ki, bu iş YTƏK xətti ilə 1925-ci ildən başlamış, 1 oktyabra qədər Azərbaycanda 16.204 nəfər 5 aylıq kurs səviyyəsində savad almışdır. Bu rəqəmləri cəmləsək, 56.338 nəfər edir. Əgər birinci dərəcəli məktəblərin birinci sinfində oxuyan şagirdləri də buraya əlavə etsək (onların sayı 35.355 nəfərdir) onda bütövlükdə Azərbaycanda sərbəst şəkildə oxuyub-yazmağı bacaran 91.689 nəfər olmuşdur. **(Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Fond 103, siyahı 1, saxlama vahidi, vərəq 7)**

Azərbaycanda başda S.Ağamalıoğlu olmaqla böyük maariflənmə, savadlanma hərəkatı genişlənməkdə idi. Qurultaydan bir ay sonra keçirilən YTƏ MK iclasında təşkilatın məsul katibi Y.Nəzirovun 1 may 1926-cı ilə

qədərki hesabatında deyilir: “Qurultayın keçirilməsi üçün xərclər (50 min manat pul vəsaiti) H.Cəbiyevin sədrliyi ilə işləyən komissiyaya verilmişdi. Qurultayın açılışına qədər cəmi 50000 manat xərclənib qurtarmışdı. Buna görə də 41000 manat yenidən buraxıldı. Beləliklə, qurultayın hazırlanması və keçirilməsi üçün 91 000 manat xərclənmiş oldu”. **(Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Fond 103, siyahı 1, saxlama vahidi, vərəq 12-13)**

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən bu qədər pulun xərclənməsinə Azərbaycanın o vaxtkı rəhbəri Levon Mirzəyan mane ola bilmirdi. Çünki Ağamalıoğlu bu işi bilavasitə “Lenin Milli Siyasəti və Stalinin atalıq qayğısı” bayrağı altında həyata keçirirdi.

Qurultayın bu qədər böyük uğur qazanmasında siyasi rəhbər və təşkilatçı kimi (R.Axundovun, H.Cəbiyevin, C.Məmmədzadənin və başqalarının rolunu kiçiltmədən) S.Ağamalıoğlunun rolu nə dərəcədə böyük idisə, onun elmi-metodiki cəhətdən uğurlu keçirilməsində Bartold, Oldenburq, Mençel, Şerba və s. kimi alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilən (H.Zeynallının, X.Səidin, V.Xuluflunun, A.Zifeldin, A.Tağızadənin rolunu kiçiltmədən) prof. B.Çobanzadənin böyük xidməti qeyd edilməlidir. Qurultayda hər şeyin öz qaydasında keçməsi üçün Ağamalıoğlunun sədrlik-rəhbərlik səriştəsi nə qələr böyük rol oynayırdısa, məruzələrin, qətnamələrin hazırlanmasında, elmi mübahisələrin yoluna qoyulmasında professor Bəkir Çobanzadənin rolu o dərəcədə böyük idi.

B.Çobanzadə Türk Əlifbası Komitəsinin elmi rəhbəri kimi latın qrafikası əsasında əlifba layihəsini qurultaya təqdim etmişdi. 3 məruzə hazırlamışdı (birini yazılı şəkildə vermişdi. Qurultayın proqramının 14 maddəsi üzrə hazırlanan bu məruzəni protokollarda çap etmək qərara alındı). B.Çobanzadə qurultayda mərkəzi similardan biri kimi, Köprülüzadənin məruzəsi və Bartoldun təklifi üzrə düzəliş verdi, 5 dəfə türk dilində izahatla çıxış etdi ki, xüsusilə Q.Şərəflin və Ə.Baytursunun çıxışları ətrafında mübahisələr münaqişəyə çevrilməsin. Demək olar ki, qurultayın bütün qətnamələrinin hazırlanmasında iştirak etmişdi. O, yeganə türk elmlər doktoru, professor olduğu üçün onun sözünün nüfuzu böyük idi. Qurultaydan sonra da (1930-cu ilə qədər) B.Çobanzadə əvvəlki tempə işlədi, hətta qurultayın təşkilat komissiyası haqqındakı qətnaməsinin 8-ci bəndində qurultayda edilən məruzələrin hansı dildə edilmişsə, həmin dildə çap edilməsi tövsiyə edilir (rus dilində mətni, xülasəsi isə fransız dilində olmaqla). Bunun üçün professor Çobanzadənin sədrliyi ilə Zifeld Arturdan və Həbib Cəbiyevdən ibarət 3 nəfərlik komissiya yaradılır. Amma həmin protokolların taleyi məlum olmur.

Qurultaydan sonra YTƏ MK SSRİ MİK sərəncamına keçir. Bundan sonra Azərbaycan, demək olar ki, bütün Sovet İttifaqı miqyasında öz avanqard rolunu oynayır. Bu, yazısı olmayan xalqlara yeni əlifba tərtib etməkdə və yeni əlifba əsasında orfoqrafiya tərtib edilməsində özünü göstərir.

Yeni əlifbanın müvəffəqiyyətlə xalqın ictimai və mədəni həyatına daxil olması ilə əlaqədar olaraq mətbuat, tədris prosesi və s. sahələr misli görünməmiş dərəcədə dirçəlməyə başladı. Yeni əlifbanın qəbulunda daha bir əhəmiyyətli nöqtə olan Daşkənd konfransı məhz belə məsələlərə həsr edilmişdi. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin çağırılmış olduğu bu plenumda da B.Çobanzadə çox fəal iştirak edir və onun qərarlarının formalaşmasına elmi rəhbərlik edir. Bu plenumdan bir neçə ay sonra B.Çobanzadə “Yeni əlifbanın yekunları və növbəti vəzifələrimiz” adlı məqalə ilə (özbəkçə) çıxış etdi. Burada da yeni əlifbanın hələ lazımi qədər intişar etdirilmədiyi və bu barədə görülməli işlər işıqlandırıldı.¹

Həmin ilin (1928) axırında-dekabrın 18-də YTƏK MK-nın Kazan şəhərində plenumu çağırıldı. Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin Bakı və Daşkənd plenumlarından sonra yeni əlifba ideyası başqa xalqların da diqqətini cəlb etmişdi. Bildiyimiz kimi, bir çox xalqlar inqilabdan əvvəl, hətta öz milli yazılarına belə malik deyildi. Ona görə də bir çox xalqlar Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinə müraciət edərək onlar üçün əlifba tərtib etməyi xahiş etmişdi. Kazan plenumunun müzakirə etdiyi əsas məsələlər də bundan ibarət idi. B.Çobanzadənin rəhbərliyi və yaxından iştirakı ilə müxtəlif xalqlar üçün əlifba layihələri tərtib edilib plenumun müzakirəsinə təqdim edilmişdi. Bu barədə plenumun nəticələri haqqında hesabat-məqaləsində

¹ Çobanzadə B. Yangi əlifbanın engi yutunqları və qoldagi vəzifələrimiz. “Alanqa” (özbəkçə) jurnalı. 1928, №12, səh.73.

B.Çobanzadə yazırdı: “Plenuma başda Səmədəğa Ağamalıoğlu olmaqla türk respublikalarından nümayəndəbr gəlmişdi... İkinci plenumdan sonra tacik, Dondan, Dağıstan, talış, abxaz və s. kimi türk olmayan xalqlar bizə müraciət edərək onların dilləri üçün latin qrafikası əsasında əlifbalar tərtib olunmasını rica etmişlərdi. Yuxarıda göstərdilən xalqlar üçün 15-ə qədər yeni əlifba proyektı hazırlanaraq plenuma təqdim olunmuşdu ki, bunların hamı cümləsi təsdiq olundular”.¹

1929-cu ildə isə qəti olaraq ərəb əlifbası yazı sistemimizdən çıxarıldı. Bu ildə bütün əlifba proyektları artıq birləşdirilib türk xalqlarının istifadəsinə verilmişdi. 1928-ci ilin axırında Kazan şəhərində keçirilmiş plenumdakı məruzəsində də B.Çobanzadə məhz yeni əlifbanın yeni nailiyyətlərindən bəhs edirdi.²

Belə nailiyyətləri əks etdirmək yeni əlifba layihələrini ümumictimaiyyətin müzakirəsinə vermək üçün Yeni Türk Əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi və Kommunist Akademiyası 1929-cu ilin 21-22 noyabrında böyük sərgi təşkil etdilər. Bu sərgidə B.Çobanzadə də iştirak etmiş və yeni əlifbalar haqqında məruzələr etmişdi. Bakıya qayıtdıqdan sonra B.Çobanzadə yeni əlifba sərgisinə yüksək qiymət verərək onun nəticələrindən çox razı qaldığını söybdı. O, “Şuralar İttifaqının yazı sərgisi” adlı məqabsində (Bu məqalə B.Çobanzadə ilə müsahibə təriqi ilədir) Moskva sərgisindən bəhs edərək yazırdı:

¹ Çobanzadə B. “Kazan Plenumu nəticələri” “Maarif işçisi” jurnalı, 1929, №1, səh.22.

² Yenə orada, səh.22.

“Moskvada Kommunist Akademiyası və Şuralar İttifaqı Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin təşəbbüsü ilə açılan yazı sərgisinin pək böyük əhəmiyyəti vardır. Maarif və savadlanma işinin Şuralar İttifaqında konuluşu yazı və dil məsələlərinin kökündən və inqilabi surətdə həll edilməsini tələb edir... Əski yazı və dil ilə maarif və mədəniyyəti geniş kütlələr arasında yaymaq, daha mühümü, yeni proletar mədəniyyəti yaratmaqla geniş işçi və kəndli kütlələrinin iştirakını təmin etmək qabil deyildir... Moskvada yazı sərgisində 100-dən artıq xalqın yazısı təmsil edilmişdi ki, bunlar arasında 36-sı yeni türk əlifbası əsasında və latın sistemində yeni əlifba yaratmış olan xalqlardır. Bunların 15-16-ya qədəri türk-tatar xalqlarına mənsub olub, qalan 20-si başqa dillərə malik xalqlardır. Bunun üçün bu əlifbaya artıq türk, yaxud “türk-tatar” əlifbası demək mümkün deyildir. Bəlkə, yeni “Şərq əlifbası” demək lazım gəlir”¹.

“Şərq əlifbası” ifadəsində böyük bir həqiqət vardır. Çünki bu əlifba nəinki Sovet Şərqində yaşayan türk xalqları üçün, habelə onun hüdudlarından xaricdə yaşayan bəzi xalqlar üçün də qəbul edilməkdə idi.

Ağamalıoğlu və B.Çobanzadə respublikamızda teleqraf və stenoqrafiya işlərinin yeni əlifba ilə təşkil edilməsi lüzumundan da bəhs edirdilər.

Yeni əlifba müvəffəqiyyətlə qəbul edildikdən sonra B.Çobanzadə bu ideyanın tarixini də yadda saxlamağı unutmur.

¹ Çobanzadə B. “Şuralar ittifaqının yazı sərgisi” “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. 1929, №11, səh.47.

O, yeni əlifbanı yeni quruluşun, yeni dünya görüşünün, yeni cəmiyyətin məhsulu hesab edirdi. O göstərirdi ki, yeni əlifba məsələsi feodal geriliyinin aradan qaldırılması və yeni maarifçilik ideyasının qüvvətlənməsi ilə əlaqədardır. O, daha sonra yazırdı: “XIX əsrin ikinci yarısında yaxın Şərqdə feodalizm quruluşunun dağılması-məhv olması və yerli türk-tatar burjuaziyasının əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, köhnə feodal cəmiyyətinin dili olan sxolastik ərəb-fars, mədrəsə dili bu ölkələrdə yeni, müəyyən dərəcədə avropalaşmış fikir və hissləri ifadə etmək üçün yaramadı. Buna görə də din və dini məktəblər haqqında istilahlə bərabər, dil və yazı məsələsi də ortaya çıxdı. Kırıda “Tərcüman”, Azərbaycanda “Əkinçi” kimi türk-tatar qəzetlərinin səhifələri və hətta başlıqları yeni dil yaratmaq (ümumtürk dili nəzərdə tutulur – A.B.) yazı və orfoqrafiyanı yüksəltmək haqqında uzun-uzadı məqalələr və şüarlarla doldurulurdu”.¹

Məqalədə ilk əlifba islahatçısı kimi M.F.Axundovun xidmətlərini də qeyd edir. N.Nərimanovun, S.Ağamalıoğlunun, F.Ağazadənin, B.Çobanzadənin zəhməti ilə qəbul edilmiş latın əlifbası bu günə qədər çətin yollar keçdi.

1929-cu ildə qəbul olunmuş latın əlifbasından Azərbaycan xalqı cəmi 10 il istifadə etdi. 1939-cu ildə heç bir ehtiyac olmadan “SSRİ xalqlarının qardaş birliyində daha yaxından iştirak etmək” bəhanəsi ilə Azərbaycan xalqına rus-kirill əlifbasını qəbul etdirdilər. S.Vurğun o

¹ Çobanzadə B. “Suralar ittifaqının yazı sərgisi” “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. 1929, №11, səh.47.

vaxtlar üçün böyük cəsarət tələb edən bir şəkildə çıxış edərək demişdi: “Bizim dilimizdə bir çox səslər vardır ki, rus dilində yoxdur. Məsələn, **ə, ö, ü, h, g, c** və sairə. Bu səslər rus dilində olmadığı üçün bunların hərfləri də rus dilində yoxdur. Bu səslər dilimizin səslərini doğuran səslərdir. Bu səsləri saxlamaqla onlara münasib şəkil tapıb qoymalıyıq. Bir çox hərf də vardır ki, bəzi yoldaşlar onların bizim yeni əlifbamıza daxil olmasını təklif edirlər. Məsələn, **я, то, е** və s. Lakin bizdə iki səsdən əmələ gələn hərf yoxdur. Mən bu hərflərin yeni əlifbamıza daxil edilməsinə başdan zidd olmuşam, yenə də ziddəm.¹

Sessiya deputat S.Rüstəmzadənin təqdim etdiyi qərar layihəsinə əsaslanaraq qərara alır:

1. 1940-cı ilin yanvarın 1-dən başlayaraq Azərbaycan yazısı latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilsin”.²

Beləliklə, xalqımız böyük təşəbbüs və zəhmətdən sonra qəbul etdiyi latın qrafikasından əl çəkməli oldu. Əslində, Kirill əlifbası bizim dilimizə uyğun deyil, çünki Azərbaycan dilində olan 3 sait, 5 samit səsin rus dilində işarəsi olmadığı kimi **я, ю, е, и, и**, kimi işarələrin də bizim dilimizdə aid olduğu səs yoxdur. Beləliklə, 15 hərfi işarə fərqi olaraq və yazılması çətin olan bir əlifbanı qəbul etmək lazım deyildi. Məsələn, **ј, т** və s. hərfləri yazmaq üçün nə qədər artıq hərəkət etmək lazım gəlir. Buna baxmayaraq, belə bir uğursuz əlifbanı qeydsiz-şərtsiz qəbul etməli olduq. Əlbəttə, sonralar bəzi hərflər yazı sistemimizdən çıxarıldı.

¹ Azərbaycan SSR Baş Sovetinin İkinci Sessiyası. Stenoqram. B.1940.

² Azərbaycan SSR Baş Sovetinin İkinci Sessiyası. Stenoqram. B.1940.

Qurultaydan sonra digər Azərbaycan alimləri ilə bərabər, B.Çobanzadə qəbul edilmiş yeni latın əlifbası əsasında “düzgün yazma” qaydaları haqqında da düşünmüş, yeni əlifba uğrunda fəal mübariz olduğu kimi, yeni orfoqrafiya qaydaları meydana gətirilməsi işində də özünəməxsus əzmlə çalışmışdır. B.Çobanzadə bir sıra imla konfranslarında iştirak etmiş və yeni əlifba əsasında vahid orfoqrafik qaydaların yaradılmasına çalışmışdır. 1927-ci ilin sentyabr və 1929-cu ilin avqust aylarında Kırında, Kazanda, 1928-ci ilin yanvarında Bakıda, 1929-cu ilin mayında Özbəkistanda, 1930-cu ilin mayında Türkmənistanda çağırılan imla konfranslarında iştirak edən B.Çobanzadə vahid orfoqrafiya qanunları tərtib edilməsi və həyata keçirilməsi işində fəal iştirak etmişdir.

Yeni orfoqrafiya qəbulu uğrunda o vaxtki ziyalıların fəaliyyətinin əsas məzmunu və əhəmiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün yeni orfoqrafiyanın zəruriliyi məsələsini nəzərə almaq lazımdır. Həmin zərurəti prof. M.Hüseynzadə belə təsvir edir: “Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra klassik rus və sovet yazıçıların əsərlərinin Azərbaycan dilinə kütləvi surətdə tərcümə edilməsi, məktəblərdə Azərbaycan dilinin görkəmli və aparıcı yer tutması, canlı dilimizin dialekt və şivələrinin tədqiq edilməsi, dilimizin fonetik qanunlarının möhkəmlənməsi və bir sıra başqa məsələlər ədəbi dilimizi normalaşdırmaq, onun bütün xüsusiyyətlərini zahirə çıxarmaq, təsbit etmək, onun gələcək inkişaf yollarını aydınlaşdırmaq ehtiyacı doğurdu. Bunun üçün də ədəbi dilimizin yeni orfoqrafiya qaydalarını tərtib etmək

məsələsi ortaya çıxdı. 1928 və 1931-ci illərdə çağırılan orfoqrafiya konfranslarında (B.Çobanzadənin sədrliyi ilə – A.B.) aydın olur ki, dilimizdəki dəyişiklikləri nəzərə alaraq yeni orfoqrafiya qaydaları tərtib etmək ən zəruri məsələlərdən biridir”.¹

Vahid orfoqrafiya qaydaları hər şeydən əvvəl tədris prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hamının bildiyi və riayət etdiyi orfoqrafik qanunlara əsaslanmayan yazı anarxiyadan başqa bir şey ola bilməz. Bunları nəzərə alaraq B.Çobanzadə “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti”nə toxunaraq vahid orfoqrafiyanın müəllimlər üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd edirdi. Həmin məqalədə oxuyuruq: “Qurultay ədəbi tələffüzlərin göz önündə tutulmasını və nəhayət, bütün türk-tatar şivələrinin ümumi xüsusiyyətlərini əsas olaraq vahid, birlik transkripsiyon əlifbası meydana gətirilməsini tövsiyə etməklə fərdi, anarxiyalı, qaidəsiz və ölçüsüz imlanın qarşısına keçmək üçün ən əsaslı çarələri göstərmiş olur...”

Azərbaycan, Tatarıstan, Özbəkistan... kibi az-çox uzun bir keçmişə malik ədəbiyyatları olan türk ölkələri üçün ədəbi tələffüz üzərində vahid imla yaratmaq qayət asan bir işdir. Yalnız burada iradəvi və normativ fəaliyyət şərtidir. Xülasə, qurultayın göstərdiyi elmi və əməli yollarla vahid və düz bir imla sahibi olmaq mümkündür”.²

¹ Hüseyinzadə M. “Müasir Azərbaycan dili” B., ADU nəşri, 1954, səh.70-71.

² Çobanzadə B. “Türkoloji Qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti” “Maarif işçisi” jurnalı, 1926, №4, səh.6.

Doğrudan da, o, “qurultayın göstərmiş olduğu yolla” gedərək müxtəlif cərəyanların arasında tərəddüd edib qalmadı.

O, imla xüsusunda olan bu və ya digər cərəyanların yalnız müsbət cəhətini götürərək canlı tələffüzə (soveti prinsip) əsaslanan orfoqrafiya yaratmaq tərəfdarı idi. B.Çobanzadə çox haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, sabit orfoqrafiya qanunları yaratmaq üçün sabit orfoqrafiya ədəbi tələffüz (orfoepiya) normasına da malik olmaq lazımdır. B.Çobanzadə orfoqrafiya qanunları tərtib etmək üçün orfoepik normaların əhəmiyyətindən bəhs edərək “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc etdirdiyi “Yeni əlifba və türk dili” adlı məqaləsində yazırdı: “Azərbaycanda bu xüsusda (imla nəzərdə tutulur – A.B.) bir neçə cərəyanlar mövcud olduğu halda, doğru söyləmə təməllərini, bizim fikrimizcə, bunların heç birisi verə bilməz. Məqsəd bu cərəyanlardan birisini əsas almaqla bərabər, digərləri ilə olan ümumi nöqtələri qeyd etməkdir. Bu surətdə, həm dilə ümumi bir istiqamət vermiş olar, həm də “doğru yazma” üçün lazım gələn olduqca qüvvətli əsaslar tapılmış olar”.¹

Həmin əsərində o, orfoqrafiyanın aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalı olduğunu göstərirdi:

- 1) Tarixi;
- 2) Əcnəbi sözlər;
- 3) Təxalif;
- 4) Şəkli iştiaqı (morfoloji – A.B.);

¹ Çobanzadə B. “Yeni əlifba və türk dili” “Maarif və mədəniyyət” jurnalı. 1922, №12, səh.32-38.

5) Sovti (həmin məqalədə səh.38).

Qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya qanunları tərtib etmək üçün beş prinsip götürmək müasir tələblər nöqtəyindən nəzərdən yanaşıldıqda o qədər də məqbul görülə bilməz. Çünki bu prinsiplər nə qədər az olarsa, orfoqrafik qanunlar da tez anlaşılır və yadda qalar.

Əlbəttə, təkcə fonetik-sovti prinsipə də əsaslanmaq doğru olmazdı. Onda hər kəs danışdığı-ifadə etdiyi kimi də yazardı.

O göstərirdi ki, orfoqrafiya kimi lazımlı bir məsələ dilin geniş tədqiq edilməsindən asılıdır. Orfoqrafiya məsələsi yalnız bütün Sovet Şərfinin əlifbaya keçdiyi dövrdən sonra aktual əhəmiyyət kəsb etdi. Bu dövr, əsasən Sovet Şərfindəki respublikaların yeni əlifba qəbul etdikləri və ya buna tərəf istiqamət aldıkları dövrdən başlayır. Aydın məsələdir ki, öz xarakterinə görə texniki cəhətdən təkmilləşmiş əlifbaya malik olmadan (məsələn, ərəb əlifbası) orfoqrafiya, sonradan isə terminologiya məsələsini heç bir vaxt həll etmək olmazdı. Bu məsələnin həlli, bir tərəfdən qrafikaya əsaslanırsa, digər tərəfdən dilçiliyə əsaslanır. Düzgün yazmaq üçün düzgün tələffüz etmək lazımdır. Beləliklə, dil normalarını izah etmədən, başqa sözlə desək, dilin ümumi qanunlarını müəyyənləşdirmədən orfoqrafiya yaratmaq çox çətindir, hətta

mümkün deyildir. Məsələnin belə qoyuluşu tamamilə təzə problemdir.¹

Yuxarıda göstərdiyimiz bu sitatdan aydın görünür ki, o vaxt yeni-yeni imla qanunları yaratmaq üçün real imkan və elmi əsaslar yox idi. Buna görə də B.Çobanzadə bizim bu gün qəbul etdiyimiz orfoqrafik prinsiplərin konkret və elmi əsaslarını qabaqcadan deyə bilməmişdi.

Bundan başqa, həmin məqalədə B.Çobanzadə Mahmudbəyovun “İmlamız” adlı kitabı haqqında da danışır və göstərir ki, yeni əlifba əsasında müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən bir orfoqrafiya qanunları yaratmaq üçün bu kitab da əsas ola bilməz. Çünki “Bu kitabda müəllifin orfoqrafiya prinsiplərinin bəzi məsələlərinə yaxın gəldiyinə baxmayaraq, onların (orfoqrafiya prinsipləri nəzərdə tutulur – A.B.) heç biri üzərində konkret olaraq dayanmır, bu və ya başqa bir sözün yazılışı haqqında mühakimə yürütməklə məhdudlaşır”.

Bu kitabı orfoqrafiya tərtib etmək üçün əsas kimi qəbul etməyən B.Çobanzadə haqlı idi. Lakin bu kitab dilimizin imla qanunlarına aid yazılmış ilk əsər olduğuna görə qiymətli cəhətlərdən də xali deyildir. Biz bu kitab haqqında böyük alimlə polemikaya girmək niyyətində deyilik. Amma bunu qeyd etməyi lazım bilirik ki, “İmlamız” kitabçası (iyirmi dörd səhifədən ibarətdir) orfoqrafiyamızı təkcə fonetik əsaslarla tərtib etməyi (misallar verir) dilimizin öz daxili qanunlarına

¹ Чобанзаде Б. Деятельность научного совета БЦК НТА после 3-го пленума и проблемы Языка. В журнале “Культура и письменность Востока”. 1930, №6, стр.135.

əsaslanmağı, başqa dillərin təsirinə qapılmamağı tövsiyə etməsilə qiymətlidir. Kitabın 11-ci səhifəsində “Ədatların imlası” başlığı altında dilimizdə işlənən müxtəlif şəkilçilərin imlası-yazılışı barədə izahat da verilir.

B.Çobanzadənin orfoqrafiyamızın sabitləşməsində rolu ilə onun yeni əlifba uğrundakı mübarizəsini müqayisə etsək, aydın olar ki, əlifba məsələsinə nisbətən orfoqrafiya məsələsində B.Çobanzadə çox da böyük rol oynaya bilməmişdir. Bunu təkcə onunla əsaslandırmaq olar ki, onun yaxından iştirakı ilə yeni əlifba ideyası 50-yə qədər xalqın yazısına əsas qəbul edildiyi halda, imlamız sabitləşə bilməmiş və dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırıla bilməmişdi. Bununla belə, B.Çobanzadənin imlamızın formalaşmasındakı xidmətlərini inkar etmək olmaz. B.Çobanzadə 1926-cı ildə dilimizin orfoqrafiya qanunları və prinsipləri haqqında sanballı məqalə yazmışdır.¹

Bəllidir ki, osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan dilinin fonetikasi arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Azərbaycan dilində olmayan bəzi səslər osmanlı türkcəsində vardır və əksinə. Bəziləri dilimiz üçün vahid imla qanunları tərtib edərkən osmanlı türkcəsinin fonetik əsasını qəbul etmək istəyirdilər. Belə adamlar öz bildikləri kimi, osmanlı türkcəsi əsasında da danışır və yazırdılar. Biz bu haqda geniş danışmaq fikrində deyilik. Amma bir maraqlı nöqtəni qeyd etməyi lazım bilirik ki, həm B.Çobanzadə, həm də o zamanın mütərəqqi ziyalıları həmin məsələyə biganə qala bilməmişlər. Məlumdur ki,

¹ Чобанзаде Б. О принципах Азербайджанского провописания. “Новый Восток” 1926.

“X” fonemi osmanlı türkcəsində Azərbaycan dilindəki kimi kəmiyyətə yə artikulyasiyaya malik deyildir. Bunun əvəzinə “h”, “k” və ya “q” işlədilir. Bəzi ziyalılar Azərbaycan dilindəki “X” əvəzinə həmin səsləri işlətməyi təklif edirdilər. B.Çobanzadə bunun əleyhinə idi. Böyük ədibimiz C.Məmmədquluzadə də həmişə olduğu kimi, ədəbi priyomlarla dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparırdı. Böyük ədib “X hərfi” adlı felyetonunda öz dostu olan qoca müəllimin dilindən deyir: “Bakıda köhnə müəllimlərimizdən mənəm bir məzəli və adam güldürən dostum var. Özü də hərdən bir qəzetlərdə yazır. Dünən mənəm görüşümə gəlmişdi, çünki eşitmişdi ki, azarlıyam. Söhbət türkoloji qurultaydan düşdü. Mən dedim ki, ola bilər ki, həmin qurultay “X” hərfini türk hərflərinin içindən bilmərrə çıxarıb tollaya... Ona xoş gəlməyən bu sözləri məndən eşidib ayağa qalxdı və and içdi ki; sənəm əziz canın üçün hərçənd deyirlər ki, qurultaya hər bir kəsi daxil olmağa qoymayacaqlar, çünki yer azdır, amma mənəm bir fənd ilə özümü ora salacağam və qurultayın qərarının intizarında olacağam. Dil konfransında bir yerdə əyləşəcəyəm, elə ki, əsl məsələyə keçib qanun çıxaracaqlar ki, Azərbaycan dilində “x” yoxdur, “q” var, gözlərimi yumub yatacağam və başlayacağam bərkdən xoruldamağa. Məclisə səs düşəcək ki, ədə, xoruldayan kimdir? O saat mənəm gözümlü açıb onlara deyəcəyəm; ey, bəs deyirdiniz Azərbaycan dilində “x” səsi yoxdur. Bu saat mənəm xoruldamağımı eşidib özünüz dediniz ki, xoruldayan kimdir. Onda məsələ yenidən qarışacaq, müzakirə gedəcək və yenə də qərar çıxaracaqlar ki,

Azərbaycan dilində “x” səsi yoxdur “q” səsi var. Bu dəfə birdən özümdən gedəcəyəm və başlayacağam xırıldamağa, camaat toplaşacaq başıma və deyəcəklər ki, bu yazıq ölür, görün necə xırıldayır. Mən o saat yerimdən dik atılıb deyəcəyəm, ey, indi hünəriniz varsa mənim xırıldamağıma qırıldamaq deyiniz görüm. Siz öləsiniz elə xırıldamaqdır ki, xırıldamaqdır, qırıldamaq zad yoxdur”.¹

B.Çobanzadə yeni imla konfransınm çağırılmasına bir neçə ay qalmış həmin konfrans haqqında öz mülahizələrini söyləyirdi. O deyirdi: “Bunun üçün (imla məsələləri nəzərdə tutulur – A.B.) dil ilə imla arasındakı bağı tapıb çıxarmaq, ...başqa xalqların imla və dilləri arasında bu bağı və surətlə saxlandığını bilmək çox faydalıdır”.²

O yanılmırdı. O dərk edirdi ki, dil və onun qanunları cəmiyyətin inkişafına bağlıdır və cəmiyyət inkişaf etdikcə dil də inkişaf edir. İmla süni surətdə dəyişdirilməzsə, o köhnəlməkdə davam edir. Beləliklə, dil irəlilədikcə imla geri qalır və bunlar arasında, Çobanzadənin təbirincə “boşluq” əmələ gəlir. Həmin boşluğu imla komissiyaları, imla konfransları doldura bilər. İmla məsələsi isə yazı mədəniyyətinin başlıca amilidir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk imla konfransı 1928-ci ildə çağırılmışdır. Bu konfransda Çobanzadə konfransın sədri olmuş və əsas məruzə ilə çıxış etmişdir. (V.Xulufu da burada “Yeni əlifbada imla əsasları” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir). Bu konfransda qəbul edilmiş imla qanunlarının bugünkü imla qanunları

¹ “Molla Nəsrəddin” 1926, №9.

² Çobanzadə B. Azərbaycan imla konqresi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1927, №10, səh.63.

ilə, əlbəttə, oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Biz bu fərqli cəhətləri müqayisə etmək, həmin imla qanunlarının bugünkü elmi tələblərə nə dərəcədə cavab verib-verməməsini şərh etmək fikrində deyilik. Həmin konfransda qəbul edilmiş imla qaydaları, əsasən Çobanzadənin konfransın müzakirəsinə verdiyi tezislərdən ibarətdir. Buna görə də həmin konfransda qəbul edilmiş imla qaydaları tamamilə B.Çobanzadənin imla qayda və qanunları haqqındakı görüşləri ilə eynidir. Konfrans B.Çobanzadənin məruzəsinə kiçik dəyişiklik və əlavə etməklə 41 maddədən ibarət imla qaydaları qəbul etmişdi. Bu maddələrin hamısını sadalamaq və onları şərh etmək bizi məqsəddən ayıra biləcəyini nəzərə alıb onlardan bəzilərini göstəririk. Həmin konfransın materiallarında oxuyuruq: “Dövlət elmi şurası və maarif komissarlığı kollegiyası tərəfindən bəzi kiçik tətitlər ilə təsdiq olunmuş birinci imla konfransının qərarları: Konfrans B.Çobanzadənin “İmlada ümumi prinsiplər” adlı... məruzəsinin tezislərinə əsaslanaraq aşağıdakı qərara gəldi:

1) Türk dili və onun yazı qanunlarına əsas olaraq fonetik prinsip qəbul edilməlidir.

2) Şəkli-morfoloji prinsip dilimizdə üç cür tətbiq olunmalıdır: a) sözlərin köklərində; b) fars-ərəb və Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışında; c) suffikslərdə (ədatlarda).

3) Bu dörd (namus, qarpuz, sabun, pambuq) sözdən başqa bütün türkcə və türkləşmiş kəlmələrdən, tarixi ənənə və formanı atmalı, bu kimi sözlər canlı dilin tələffüz etdiyi kimi yazılmalı və oxunmalıdır.

4) Azərbaycan türkcəsində səslərin yerdəyişməsi hadisəsi nəticəsində bəzi sözlər müxtəlif cür yazılır. Topraq, yarpaq və s. Bunu yarpaq, torpaq kimi işlətməli.

5) Dilimizdə “x” ilə bağlı sözləri “k” ilə yazmalı. Məsələn, topraq-torpağ. Bən, imdi, bənimsəmək kimi sözləri ümumi Azərbaycan dilində olan mən, indi mənimsəmək deyə qəbul etməli və yazmalı.

Ədədi-vəsfییələrin sonuncu ədatı ahəngə uyaraq inci, inci, uncu, üncü deyə bitişməlidir. Məsələn, ikinci, birinci, üçüncü, altıncı”.¹

Göründüyü kimi, bu maddələrdə indiki imla qaydaları tələbləri ilə yanaşdıqda çoxlu müsbət və çatışmayan cəhətlərə rast gəlirik. Çobanzadənin yuxarıda dediyi kimi, imla qaydalarının tərtibi zamanı buraxıla bilən səhvlər, hər şeydən əvvəl, dilimizin az tədqiq olması ilə əlaqədar idi. Yuxarıda 3-cü maddədəki dörd sözün yazılışında bunu daha aydın görmək olar. Dilimizin fonetikasi az tədqiq olunduğuna görə ahəng qanunu da az öyrənilmişdi. Bu səbəbdən həmin müstəsna edilmiş dörd sözdən (namus, saburı, qarpuz, pambuq) ikisi (namus, sabun) gəlmə sözlər olduğundan, əslində olduğu kimi indi də

¹ Çobanzadə B. Azərbaycan imla konqresi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1927, №10, səh.63.

saxlanılmaqdadır. Son iki söz (qarpuz; pambuq) isə ahəng qanununa uyğunlaşdırılmışdır. İndi həmin sözlər arxa sıra saitlər olan “a” və “ı” şəklində damaq ahəngi təşkil edərək tələffüz edildiyindən qarpız və pambıq kimi də yazılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə özü də həmin imla qanunlarını mütləq, dəyişilməz hesab etmirdi. Əksinə, o belə hesab edirdi ki, yeni bir imla komissiyonu yaradılmalı və orfoqrafiyamızı qaydaya sala bilməlidir. Həmin konfransda qəbul edilmiş qərarın son 41-ci maddəsi də fikrimizi təsdiq etməkdədir. Orada deyilir: “Burada qəbul edilən qərarların həyata tətbiq edilməsində və gələcəkdə də dəxi bunlara bənzər ortaya çıxma biləcək mübahisəli məsələlərə elmi cəhətdən yanaşılmasını və imla komissiyonu təşkil edilməsini Xalq Maarif Komissarlığından rica etməyi konfrans qərara alır. Konfrans şübhə etmir ki, bu qərarlar əldə etdiyimiz müvəffəqiyyətlərdən və mədəni inqilab yolunda atdığımız ən böyük addımlardan biridir”:¹

Bundan sonra 1936-cı ildə birinci orfoqrafiya qaydaları nəşr edilir. Bu qaydalar əvvəlkinə (1928) nisbətən irəliyə doğru bir addım idi. Bu dövrün tələbləri səviyyəsində deyildi. Buna görə də SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu və Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası” adlı ikinci imla qaydaları məcmuəsi nəşr etdi.

1930-cu ildən sonra vəziyyət tamam dəyişir. Ölkədə başlayan siyasi repressiyaların ən böyük dalğası

¹ Çobanzadə B. Azərbaycan imla konqresi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1927, №10, səh.63.

Azərbaycana dəyir. 1931-ci ildə B.Çobanzadəni YTƏ MK elmi şurası üzvlüyündən xaric edirlər.

III FƏSİL

QURULTAYA NƏZARƏT VƏ QURULTAYÇILARIN QIRĞINI

Yuxarıda dediyimiz kimi, Sovet hakimiyyəti illərinin ən mürəkkəb, ən ziddiyyətli onilliyi 1920-1930-cu illər olmuşdur. Bu illər mürəkkəb hadisələrlə dolu idi. Bu hadisələrin mahiyyətini dərk etmək çox çətin olduğu kimi, ondan salamat başa çıxmaq da çox çətin, bəlkə də, mümkün deyildi. Sovet hakimiyyəti illərində bütün türklər və bu sahəyə az-çox bağlı olan (alimlər və siyasətçilər) Leninin Azərbaycanı həmişə diqqət mərkəzində saxlamasını xalqımıza qarşı “Dünya proletariati rəhbərinin” böyük qayğısı kimi qiymətləndirirdilər. Əslində isə məsələ tamamilə başqa cür idi. Bir neçə faktı hörmətli oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm. 17 mart 1920-ci ildə Lenin Qafqaz Cəbhəsinin hərbi-inqilab şurasına Simalqa və Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramda deyirdi: “Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin, həm də bəyanatlarda son dərəcə *diplomat* (kursiv bizimdir – A.B.) olmaq və möhkəm Sovet hakimiyyəti hazırlandığını tamamilə yəqin etmək lazımdır. Gürcüstan haqqında da belə hərəkət etməli. Həm də Gürcüstana daha ehtiyatla yanaşmağı məsləhət görürəm. Qüvvələr yeridilməsi haqqında baş komandanla şərtləşin”.¹

¹ Lenin. Əsərləri məcmuəsi. B.1977, səh.566

1920-ci il aprelin 28-də, yəni Azərbaycanda Milli hökuməti devirdikləri günün səhəri “Dahi rəhbər” şüəçini istehsalı fəhlələrinin Ümumrusiya qurultayındakı nitqində deyirdi: “...Dünən Bakıdan aldığımız bir xəbər göstərir ki, Sovet Rusiyasının vəziyyəti yaxşılaşmaqdadır; sənayemizin yanacaqsız qaldığı bizə məlumdur, indi isə xəbər almışıq ki, Bakı proletariatu hakimiyyəti öz əlinə almış və Azərbaycan *hökumətini* yıxmışdır (kursiv bizimdir – A.B.). Bu o deməkdir ki, indi bizim bütün sənayemizi canlandırma biləcək bir iqtisadi bazamız vardır. Bakıda milyon pudlarla neft vardır... Beləliklə, nəqliyyatımız və sənayemiz Bakı neft mədənlərindən çox böyük yardım alacaqdır”.¹

Azərbaycanda guya müstəqil dövlət qurulmasından məmnun olan (!) Müstəqil Azərbaycan Respublikasını təbrik etmiş (5 may 1920-ci ildə) olan Lenin, cəmi 2 ay sonra görün Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasına necə bir teleqram vurmuşdur: “Ərzaq komissarlığının aldığı məlumata görə sizin sərəncamınızda altı min pud sıxılmış qara kürü vardır və siz bunu *müstəqil* (kursiv bizimdir – A.B.) əmtəə mübadiləsi qaydasında xaricə göndərmək istəyirsiniz. Lazım bilirik diqqətinizi cəlb edək ki, sizin əmtəə mübadiləsi məsələsində bizimlə razılaşmadan (niyə? – A.B.) hərəkət etməyiniz ümumi dövlət nöqtəyi-nəzərindən arzu edilməzdir. Əgər artıq qalan sıxılmış kürü vardırsa, xahiş edirik onu... Moskvaya, xalq ərzaq komissarlığının üstünə göndərsiniz”.²

¹ Lenin. Əsərləri məcmuəsi. B.1977, səh.569.

² Yəni orada, səh.574

Buyurun, bu da Dünya proletarlarının rəhbəri, zəhmət keşlərini xilaskarı Lenin və onun bizə münasibəti.

1920-ci illərin əvvəllərində fəhlələr sevinirdi ki, fabrik, zavod onların olacaq, kəndlilər sevinirdilər ki, onların torpağı olacaq, bir sözlə, oraqla çəkic birləşib diktaturaya sahib olacaqlar. İlk əvvəl onlar istədiyi kimi oldu. Çox keçmədən onlara verilən hər şey əllərindən alındı. Bəs yaranmış böyük narazılığın qarşısını nə ilə almaq olardı? Bunun əlacını insanları qarışqa kimi qırmaqda tapdılar “əziz sovet hökumətimiz”. Əslində adamları, xüsusilə müsəlmanları-türkləri qırmaq sovet rejiminin əsas məqsədbrindən biri idi. Xalqımıza “Kommunist cənnəti” vəd edən bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alan kimi, yəni “1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustunadək Azərbaycanda qırmızı terrorla 48 min adam öldürülmüşdür ki, bunun da çox hissəsi ziyalılardan payına düşür”.¹

Pankrotovun başladığı bu iş 1953-cü ilə qədər davam etdi. Əgər həmin vaxtlar N.Nərimanov və Ə.Xanbudaqov kimi qeyrətli azərbaycanlılar olmasaydı, bu rəqəm, Allah bilir, neçə dəfə çox ola bilərdi. Buna görə də Azərbaycanın o vaxtkı rəhbəri Sergey Mironoviç Kirov və Qızıl ordu ilə Azərbaycana “xoşbəxtlik gətirmiş” Qriqori Konstatinoviç Orconikidze Moskvaya xəbər vermişdilər ki, Nəriman Nərimanova inanmaq olmaz. Çünki o, axıra qədər bizim deyil. Bundan sonra N.Nərimanov Stalinin də gözündən düşdü. N.Nərimanovun özü də aldandığını başa düşmüşdü. O, aydın şəkildə görürdü ki, ermənilər

¹ Nəzirli Ş. Cümhuriyyət generalları B., 1995, səh.192.

bolşevik siyasəti zəminində azərbaycanlılara, ümumiyyətlə, türklərə qarşı özləri üçün çox əlverişli şərait tapmışlar və bundan çox məharətlə istifadə edirlər. Bu işlərin başında isə son nəfəsinədək Azərbaycanın düşməni kimi yorulmadan çalışan, yaltaqcasına, öz çirkin simasını bolşevik pərdəsi ilə örtmüş Anastas İvanoviç Mikoyan dururdu. Ona görə də Stalinə yazırdı: “Yoldaş Stalin, necə olur ki, həmişə millətçi mövqedə olan Mikoyan dönüb beynəlmiləlçi oldu. 20 il bundan əvvəl, “Bahadır və Sona” (1896-1898-ci illərdə yazmışdır – A.B.) kimi beynəlmiləl ruhlu əsər yazan Nərimanov millətçi?”¹

Bu kimi hadisələrin burulğanında heç vaxt N.Nərimanov Azərbaycanı tərk edib, Moskvaya getməzdi. Çünki o bolşevizmin içini hamıdan yaxşı görürdü. Amma Orconikidze, Kirov və Mikoyan üçlüyünün məkri onu Moskvaya, guya daha böyük vəzifəyə apardı. Sonra...

Azərbaycanda haqsızlıq baş alıb getməyə başladı. S.M.Kirov, onun davamçısı L.İ.Mirzəyan türkün başına nələr gətir mədilər?

1924-cü ildən başlayaraq “Наримановщина” və “Ханбуда- говщина” deyilən antiazərbaycan hərəkatı başlandı.

Bu işə 1921-ci ildə Azərbaycan Cəza Təşkilatının rəhbəri (ölüm dəyirmanının dəyirinançası) M.C.Bağirovun təyin edilməsi çox rəvac verdi. O, bu vəzifəyə təyin olunan gündən Azərbaycanın say-seçmə oğulları barəsində “Kompramat” toplamağa başladı...

¹ Nərimanov N. Ucqarlardan inqilabımızın tarixinə dair (Stalina) məktub. B., 1992, səh.26.

Əslində Türkoloji qurultayın bütün iştirakçıları nəzarət altında idi. Sən demə, “Yuxarılar” Türkoloji qurultayı keçirmək icazəsi verəndə bir məsələni də nəzərdə tutmuşlar: Görək türkləri başına buraxsan özlərini necə apararlar? Qurultayda isə Türkçülük-Türksevərlik özünü aydınlığı ilə göstərdi.

Azərbaycan cəza orqanının başında, xalqımızın qəddar düşmənləri dayanırdı.

Deyək ki, alimlər, şairlər və ziyalılar xalqımızın müstəqilliyinin əlindən alınmasına dözə bilmir, anti-sovet mövqə tuturdular. Buna onların haqqı var idi! Bəs Azərbaycanın yüzlərlə əqidəli kommunist-bolşeviki ki, intellekt və Kommunist partiyasına xidmət cəhətdən çox yüksəkdə dururdu, onları nə üçün məhv etdi? Bunlar arasında R.Axundovu, Ə.Qarayevi, M.Hüseynovu, D.Bünyadzadəni, H.Cəbiyevi, M.Quliyevi, P.Qasımovu və onlarla başqalarını göstərmək olar. Onlar Sovet hökuməti qurmuş və Kommunist işinə sədaqətlə xidmət etmişdilər.

Aşnin, Alpatov və Nasılovun “Репрессированная тюркология” kitabını oxuyanda adamı düşüncələr əldən salır: *“Yeganə qeyri-türk respublikası olan Tacikstanda situasiya tamam başqa xarakterdə idi. Bu dövrdə (repressiya illəri nəzərdə tutulur – A.B.) orada heç kəs repressiyaya məruz qalmadı. Bu işdə əsas xidmət Tacikstanın o vaxtki rəhbəri Babacan Qafurova (sonralar akademik, SSRİ EA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru) məxsusdur. 1999-cu ilin yanvarında Moskvada Tacikstan Respublikasının səfirliyində keçirilən alimin*

xatirə gecəsində deyildi ki, o (Qafurov – A.B.) Moskvadan bir neçə alimin həbs edilməsi haqqında sərəncamı alan kimi, məsələnin öyrənilməsinə-dəqiqləşdirilməsinə qədər onların ev dustağı edilməsinə göstəriş verir, özü isə Moskvaya gedərək Stalinin qəbuluna düşür və onları xilas edə bilir. Qafurov Orta Asiya respublikaları tari xində unikal adam idi: Məmur və maarifçi öz xalqının milli tarixini yaradan bir şəxs idi. Təsadüfi deyil ki, onun xatirəsi indi də Tacikstanda hörmətlə yad edilir. Başqa respublika ların isə öz Qafurovu yox idi!”¹

Bu sətirlər adamı düşüncələrə qər q edir. Görəsən, hələ də bəzi adamların əsassız şəkildə müsbət keyfiyyətlər axtardığı, 30 ildən artıq bir xalqın rəhbəri sayılan bizim rəhbər, Qafurov kimi hərəkət edə bilməzdi? Təkcə 4 il ərzində 27854 nəfər azərbaycanlının Sovet ölüm dəyirmanına tökülmüşdür.

Möhtərəm oxucu, diqqətini bir müqayisəyə cəlb etmək istəyirəm. Bir anlığa təsəvvür edin ki, barmaqları aralanmış sağ və sol əlinizi bir-birinə yaxınlaşdırırsınız. Sağ əl bolşevizm siyasəti, sol əl isə erməni-daşnak siyasətidir. Əllərinizi bir-birinə yapışdırın barmaqların hər biri və əlin kəfəsi necə bir-birinin üzərinə düşürsə, bolşevizmin antitürk siyasətilə ermənilərin türkə düşmən siyasəti beləcə üst-üstə düşürdü. Arada qalıb məhv olan isə türk olurdu. Məni hissiyyata qapılmaqda qınamayın. Necə oldu ki, türk xalqlarından bircə nəfər general-polkovnik olmadığı halda,

¹ Ашнин Ф.Д., Алпатов Б.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва. 2002, стр.282.

ermənilərdən (sayca və bacarıq cəhətdən türklərdən qat-qat aşağıda duran ermənilərdən bir neçə Sovet İttifaqı marşalı və müxtəlif qoşun növləri marşalı çıxdı. Bircə türk SSRİ EA-nın həqiqi üzvü olmadığı halda, çoxlu erməni akademiki çıxdı?)

Azərbaycanlılar zaman-zaman (Sovet dönəmində) Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycandan, öz doğma ata-baba torpaqlarından Azərbaycana köçürüldüyü halda, bircə nəfər erməni buradan Ermənistana köçürülmədi? Niyə Suriyadan gətirilən ermənilər (1962-ci ildə) məhz Qarabağda yerləşdirildi?

Bunun bir səbəbi xalqımıza düşmən olan iki siyasətin üst-üstə düşməsi idisə, başqa bir səbəbi də xalqımıza biganə, düşmən olan adamların uzun müddət bizə rəhbər təyin edilməsi idi. V.Nenayşvili, E.Stasova, Q.Kaminski, S.M.Kirov, L.Mirzəyan, Qikalo, Polonski – bu 1933-cü ilə qədər respublikamızın rəhbəri olan adamların siyahısıdır.

1933-cü ildə Azərbaycan Partiya Təşkilatının rəhbəri olan kimi bu insanlar cəza orqanlarının rəhbərliyinə öz istədikləri (qeyri-türk) adamları təyin etdilər. Azərbaycan Daxili İşlər Xalq Komissarı vəzifəsinə özlərinin və L.P.Beriyanın yaxşı tanıdığı, anası erməni, atası gürcü olan Yuvenali Sumbatovu təyin etmişdi. Sumbatov tamam savadsız idi, hətta öz tərcümeyi-halını yazmağa belə qabiliyyəti yox idi.¹ O, özü məhbusları döyməkdən və işgəncə verməkdən həzz alırdı.

M.C.Bağirovun işi üzrə şahid qismində dindirilən, uzun illər XDİK-də işləmiş Pavel Vladimiroviç Xentov demişdi:

¹ Ашнин Ф.Д., Алпатов Б.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва. 2002, стр.65.

“Əgər məhbuslar öz ifadələrini dəyişsə və ya tamamilə ifadələrindən imtina etsəydi ki, onları döymüslər, Bağırov deyirdi: “Deməli, az döyüblər”.¹

M.C.Bağırovun vaxtında DTK-da azərbaycanlı müstəntiqlər də var idi. Amma onlara “Ciddi” işləri vermirdilər. Ciddi işləri Şer, Çınman, Borsov, Markaryan, Qriqoryan, Aruşanyan, Ovanesyan, Avanesov Ohanesyan və başqa “yanlar” aparır, Azərbaycan-türk alimlərindən, ziyalılarından, görkəmli dövbət və hərbi xadimlərdən intiqam alırdılar. Məsələn, bir azərbaycanlı alimi üç erməni-Markaryan, Qriqoryan və Ohanesyan döyüb yüz cür işgəncə verir və deyirdilər ki, sən millətçisən. Uzun müddət, yəni 1921-ci ildən 1954-cü il mayın 17-dək FK (RM), BŞİ (QPU), XDİK (HKBD); XDTK (HKQB), DTN (MQB), DİN (MBD), DTK (KQB) orqanlarında fasiləsiz olaraq nəzarətçi işbmış A.M.Tağıyev demişdi: *“İstintaq olunanları həmişə döyürdülər. Məhbusları istintaqa çağıranda onları bütün rəislər və müstəntiqlər döyürdülər. Bağırovun və Beriyanın vaxtında kameralarda su o qədər çox olurdu ki, məhbuslar orada “üzə bilsin”, bir nəfər batmışdı”*. 1921–1922-ci illərdə Tağıyev, şəxsən “Dənizə tökməyə aparılanların belinə daş bağlayırmış”. Buna görə də bir müddət Bakıda balıqdan kütləvi zəhərlənmə olduğu üçün balıq əti yemək qadağan olmuşdu.²

¹ Ашнин Ф.Д., Алпатов Б.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва. 2002, səh.161.

² Yəne orada, стр.61.

Elə başa düşülməsin ki, bu müsibətlər təkcə Türkoloji qurultay iştirakçılarının başına açılırdı və 1937-1938-ci illərdə baş vermişdi, 1953-cü ilə qədər Azərbaycanda repressiya davam etmişdir. Həmin illərdə Azərbaycan özünün 70-80 min böyük oğul və qızını itirmişdir.¹

Biz yalnız Türkoloji qurultayda iştirak edənlərdən bir neçəsinin faciəsi haqqında oxuculara məlumat vermək istəyirik.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycanda və ümumiyyətlə, milli respublikalarda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində siyasi ab-hava çox mürəkkəb idi. Heç kəsin daxili aləmini başa düşmək olmurdu; heç kəs olduğu kimi görünmürdü. Zahirə hamı Leninin “beynəlmilçilik” bayrağı altında “fəaliyyət göstərir”, kommunist əqidəsindən başqa heç bir “əqidə” daşımırdı. Çünki kommunist əqidəsi, “bolşevizm cənnəti” çoxlarının gözlərini qapamış, oxuduğu kitabın arxasında nələr gizləndiyini görə bilmirdilər. Kommunist əqidəsinə sədaqət və karyera ehtirası insanları tamam dəyişdirmişdi. Bu səbəbdən də milli kommunistlərimiz Milli Hökumət dedikdə yalnız Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin devrilməsi nəticəsində qurulacaq Sovet hökumətini düşünürdülər. Buna görə də Azərbaycan kommunistləri Rusiya kommunistlərinə, Leninə böyük ümidlər bəsləyir və ona ürəkdən inanırdılar. Təsadüfi deyil ki, 1920-ci il fevralın 11-12-də Bakı Təşkilatı, habelə “Hümmət” və “Ədalət” təşkilatları gizli şəkildə qurultay keçirərək bu üç təşkilat əsasında AK(b)P yaratdılar.

¹ Ziya Bünyadov, səh.48.

MK sədri M.D.Hüseynov seçildi. MK üzvləri Ə.Bayramov, Bünyadzadə, Ə.Qarayev, M.Q.Qasımov, İ.Dövlətov, V.Q.Yeqanov, A.Yusifzadə, M.Məmmədخانov, V.Nenayşvili, M.Pleşakov, Y.Rodionov, H.Sultanov, N.Poltorotski, N.Tyuxtenevdən ibarət idi. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 1.2, saxlama vahidi 3)**

Azərbaycan K(b)P RK(b)P sədaqətli bir təşkilat kimi Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurmaq üçün əlindən gələni etdi. Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alan kimi kommunistlər siyasəti dəyişdi. Sovet hakimiyyətinin qələbəsi üçün əlindən gələni etmiş, Azərbaycanın aldanmış kommunistləri indi artıq başa düşməyə başlamışdılar ki, onların heç bir müstəqilliyi, heç bir azadlığı, nəhayət, heç bir səlahiyyəti yoxdur. Bunu Azərbaycan Partiya Təşkilatının Bakı seksiyasının 23 iyul 1920-ci il tarixində keçiribn plenumu daha aydın göstərdi. Plenumda MK-nın gördüyü işlər haqqında E.Stasova məruzə etdi. Plenum məruzədəki ümumi müddəaları qəbul etdi. Plenumda Viktor Nenayşvili MK katibi seçildi. 1920-ci il sentyabrın 9-da AK(b)P MK plenumu rəhbər üzvlərindən V.Eqorov, N.Nərimanov, D.Bünyadzadə, Pleşakov, Qoqoberidze, Strua, Sarkis, Yusifzadə və Radionovun iştirakı ilə keçirilir. Bu plenumda MK-nın katibi Y.Stasova, siyasi büroya işə Eqorov seçilir. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 1, iş 14, səh.6)**

Amma Stasova bu vəzifədə uzun müddət işləyə bilmədi. Buna həm onun şəxsi keyfiyyətləri, həm də siyasi vəziyyət imkan vermədi. Cəmi 5 aydan sonra 1921-ci ilin fevral ayının 17-də AK(b)P MK Plenumu 19 səsle Qriqori Kaminskini Azərbaycan Partiya Təşkilatının rəhbəri seçdi. Stasovanın rəhbərliyi ilə işləyən MK tərkibində yerli-milli nümayəndələr qeyri-millətlərdən 2 dəfə az idi. İndi isə buraya Nərimanov, Kaminski, M.D.Hüseynov, Sarkis, Qasimov, R.Axundov; siyasi büro üzvlüyünə namizədb: Ə.Qarayev, H.Sultanov seçildi. Qriqori Kaminski Azərbaycan Partiya Təşkilatını nəinki irəli apardı, əksinə, onu parçalanmaq dərəcəsinə gətirdi. Partiya daxilində milli fraksiyalar yarandı. Bu səbəbdən də cəmi altı aydan sonra, yəni 1921-ci ilin avqust ayının 19, 20, 21, 22, 23-də AK(b)P MK-nm V plenumu keçirildi. Plenumda Kirov və Stalin də iştirak edirdi. Çox kəskin diskusiyalar şəraitində keçən bu Plenumda Q.Kaminskinin işi yarıtmaz hesab edildi. Plenum ayın 22-də keçirilən iclasmda Q.Kaminskini işdən azad etdi. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 1, iş 14, səh.52)**

Həmin gün S.M.Kirov Azərbaycan K(b)P MK-nm birinci (baş) katibi seçildi. N.Nərimanov yeni seçilmiş Partiya rəhbərliyindən çox narazı qalmışdı. Ona görə də S.M.Kirovdan xahiş edirdi ki, onun ərizəsini plenumda oxusun. Ərizəni olduğu kimi veririk: *“До известного времени известная группа везде и всюду выдвигали кандидатуру Т.Касумова, как представителя рабочего*

класса. Но вчера, почему то эта группа провалила его кандидатуру, кандидатуру самого деятельного аккуратного члена бывшего политбюро, без всякой причины. В результате выборов в политбюро вошло 3 члена известной группы, что составляет большинство. Стоя во главе совнаркома, я впредь могу сказать, что при таком большинстве в политбюро не буду иметь поддержку со стороны верховного партийного органа. Поэтому прошу пленум освободить меня от должности председателя совнаркома. Это есть мое категорическое решение”.
(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahi 1, iş 14, səh.25)

Bu vaxta qədər latın əlifbasına tam keçilə bilməməsinin və başqa bu kimi məsələlərin əsl səbəbini aydınlaşdırmaq çox çətin idi. Bu suala cavab verməyi asanlaşdırmaq üçün və başqa bu qəbildən olan suallara aydınlıq gətirmək üçün bəzi arxiv sənədlərinə nəzər yetirməyi dərc etməyi lazım ilk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, qurultaya hazırlıq və onun keçirilməsi o vaxtkı bütün siyasi və cəza təşkilatlarının ciddi nəzarəti altında olmuşdur.

Azərbaycan K(b)P MK özünün 12 fevral 1925-ci il tarixli iclasında (protokol №32) Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin müzakirəyə çıxardığı Türkoloji qurultay məsələsini müzakirə edərək qurultay çağırılmasını zəruri saydı. Onu 1925-ci ilin iyun ayının əvvəllərində çağırmağı məqsəduyğun saydı. Qəbul edilmiş qərarın 3-cü bən-

dində deyilirdi: “RK(b)P MK-dan xahiş edilsin, qurultayın vacibliyini nəzərə alaraq Şərqsünasların Ümumittifaq Elmi Assosiasiyasına tövsiyə etsin ki, maddi cəhəti təmin etsin və qurultay çağırılmasına kömək etsin”. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahidi 253, iş 251)**

Yenə AK(b)P MK 2 iyun 1925-ci il tarixində keçirilən rəyasət heyətinin iclasında (protokol №80) qərara alır ki, qurultaya hazırlıq işi aparmaq üçün Məmmədzadə və A.R.Zifeld Moskvaya ezam edilsin”. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahidi 253, iş 251, vərəq 5)**

Azərbaycan Partiya Təşkilatı qurultayın ən kiçik detalları haqqında belə Təşkilat Komissiyasından məlumat alır, onu müzakirə edərək öz qərarını verirdi. Belə ki, AK(b)P MK rəyasət heyətinin 25.01.1926-cı il tarixli iclasında (protokol №9) qurultay çağırılması tarixi ilə yanaşı, onun başqa texniki detalları da müzakirə edilmiş və aşağıdakı qərar qəbul edilmişdi: a) Türkoloji Qurultay 1926-cı il fevralın 25-də çağırılsın; b) Axundov R., Ağzadə F., Qasımov P., Quliyev M., Sultanova A., Əfəndizadə C. Azərbaycan SSR-dən və Naxçıvan MSSR-dən nümayəndə seçilsin; c) Bütün məsələlər MK ilə razılaşdırılsın. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu**

Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahidi 253, iş 251, səh.25)

Bu qərardan 3 səhifə sonra (səh.12-də) “Nümayəndələrin miqdarı 120 nəfər olmalıdır” qərarı verilir.

Hələ 1926-cı ilin yanvar ayının 4-də qurultayın reqlamenti və seksiyaları müəyyənləşdirilmişdi.

AK(b)P MK Katibi Ə.Qarayev yanvarın 27-də (1926-cı il) Stalinə yazmışdı ki, Bakıda Türkoloji Qurultay olacaqdır. Sizin direktivlərinizi gözləyirik. Ondan üç həftə əvvəl isə AK(b)P MK-nın birinci katibi L.Mirzəyan RK(b)P Rostov vilayət komitəsinin birinci katibi öz həmməsləki, qardaşı Anastas Mikoyana məktub göndərərək onunla məsləhətləşir və mümkünə onu qurultayda iştirak etməyə çağırırdı. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahidi 253, iş 251, səh.9)**

Ə.Qarayevin 27.01.1926-cı il tarixli məktubuna cavab olaraq Tbilisidən 19.02.1926-cı il tarixində yazırdılar:

1) Kommunistlərə tapşırılsın ki, onlar elə xətt aparsınlar ki, *qurultay yalnız latın əlifbasına keçmək imkanları ilə məhdudlaşdırılsın* (kursiv bizimdir – A.B.) və *latın əlifbasına tezliklə keçmək haqqında qərar qəbul etməsin* (kursiv bizimdir – A.B.).

2) Qurultay özündən sonra daimi fəaliyyət göstərən orqan yaratmamalıdır.

3) Qurultayı keçirmək üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya təklif edilir. Sədr: Orconikidze, üzvlər: Ağamalıoğlu, Pavlova, Naqoviçin və AK(b)P nümayəndəsi.

4) Zaqqraykomdan RK(b)P Zaqqfəziya ölkə komitəsindən xahiş edilsin ki, komissiyanın tərkibinin tamamlanması və dəyişməsi haqqında UK NP nII(опр.9) şifri ilə MK katibi Stalinə məlumat versin. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahidi 253, iş 251, səh.59)**

Möhtərəm oxucu, indi aydın oldumu ki, inandığımız yuxarı təşkilatlar bizə, bizim mədəni inkişafımıza, ümumiyyətlə, türk xalqlarına necə böyük qayğı göstərmişlər.

Nəhayət, 1926-cı il fevralın 25-də Türkoloji Qurultaya rəhbərlik edən ÜİK(b)P MK Komissiyası (Ağamalıoğlu S., Axundov R., Hüseyinov M.D., Qarayev Ə. Mirzəyan L., Noqoviçin, Pavloviç dəvət edilmişdir: M.C.Bağirov, H.Cəbiyev, Y.Qasimov, C.Qorxmazov (Dağıstan XKS sədri), Məmmədzadə, Q.Musabəyov) qurultayın gündəliyini təsdiq etdi. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu**

Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahidi 253, iş 251, səh.65)

Birinci Türkoloji Qurultayda həm ÜİK(b)P MK-nin, həm Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin (Nazaretyanm) iradəsindən kənar da heç bir qərar qəbul edilməsin deyə, özlərinin təklif etdiyi 120 nəfər nümayəndədən 53 nəfərlik kommunist fraksiyası yaratmışdılar. Bu fraksiyaya aşağıdakılar daxil idi: Ağamalıoğlu S., Axundov R., Aqapov, Ağaverdiyev, Əliyev, Babetov, Hüseynov, Habitov, Daniarov, Cəbiyev, Zifeld, Zeynallı, Qriqoryev, İnoqamov, İdelquzin, Qarayev Ə., Qorxmazov C., Quliyev M., Qasimov Y., Malsarov, Mirzəyan, Manatov, Mahmud Nadim, Məmmədbəyov, Maqsudov, Naqoviçin, Nəcəfov, Əbdücabbarov, Pavloviç, Perenqliyev, Sakircan Rəhimi, Suşev, Savin, Sabirov, Tomaşevski, Q.Tmıstanov, Osmanov, Quliyev, Tsey, Şameldov və s.

Bu siyahıda qurultay nümayəndəsi olmayanların da familiyası vardır. Onlar qurultayın gündəlik işini rəqlamentini müəyyənləşdirir və ona ciddi nəzarət edirdilər. Bu siyahıda familiyası qeyd olunanlar 25.02.1926-cı il tarixdə toplaşmış sabahkı açılış zamanı bütün komissiyaların tərkiblərinin, kimin deyəcəyini müəyyənləşdirmişlər. Kommunist fraksiyası qurultay keçirildiyi günlərdə 3 dəfə iclasa toplaşmışdı. Təbii ki, kommunist olmayanların bundan xəbəri yox idi. Yoxsa ehtiyatlı olardılar. Çox qəribədir, fraksiyanın iclasında qurultayı heç bir qərar qəbul etməməyə, yuxarı partiya

təşkilatlarının iradəsini həyata keçirməyə söz verən S.Ağamalıoğlu və başqaları qurultaydakı demokratizm şəraitində çox möhkəm psixoloji gərginlik keçirməli olurdular. Məsələn, kommunist fraksiyasının 3-cü iclasında-martın 6-da belə bir mübahisə diqqəti cəlb edir.

İbrahimov Qalimcan (Qazan-tatarı) deyir: Bəs ikinci qurultay?

Sədr: Biz bu haqda heç nə demirik.

Bu vaxt Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi Levon Mirzəyan işə qarışır: Belə çıxır ki, biz ÜİK(b)P MK direktivlərini həyata keçirmək istəmirik. Biz bu formulirovkanı ÜİK(b)P MK-ya göndərmişdik, onlar icazə vermədi. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahidi 253, iş 251, səh.429)**

Qurultayın qurtarmasına bir gün qalmış, yəni martın 5-də AK(b)P MK ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin katibi Nazaretyana yazırdı: “Yeni əlifba-latin əlifbasına keçmək haqqında qərar qəbul edilmişdir”: Lehinə – 101, Əleyhinə – 7, Bitərəf – 7.

Qurultay martın 6-da qurtaracaq. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahidi 253, iş 251, səh.95)**

Deməli, qurultayda müzakirə edilən məsələlərdən tutmuş qəbul edilən qərarlara qədər, təriflərdən tutmuş tənqidlərə qədər yuxarı partiya təşkilatlarının nəzarəti altında olmuşdur.

İndi də Azərbaycan əsas cəza orqanı olan fəvqəladə komissiyasının nəzarəti haqqında. Bu komissiya yarandığı gündən xalqımıza, türkçülüyə qarşı amansız və fəal mübarizə aparmışdır. Elə bir mübarizə ki, xalqımızın düşmənləri bəyənsin. Bu sahədə ən böyük “xidmət” M.C.Bağirova məxsusdur. Hələ AK(b)P MK-nın 1925-ci ilin avqust plenumunda onun işi “bütün nəticələri ilə birlikdə zərbəçi” adlandırılmışdı. 1920-ci illərdə Azərbaycan Partiya Təşkilatında rəhbər vəzifələrdə işləmiş Yusif Qasimov demişdi: “1920-ci illərdə Bağirovun heç bir siyasi çəkisi yox idi və o geniş hörmətə malik deyildi. O, Azərbaycan FK sədri vəzifəsini tuturdu”. O vaxtlar bu vəzifə bir çox partiya rəhbəri tərəfindən sırf xidməti iş hesab edilirdi: Cəza orqanları 1930-cu illərdə olduğu hakimiyyətə malik deyildi. Amma elə onda məlum idi ki, Bağirov bütün Azərbaycan rəhbərləri haqqında ifşaedici materiallar (kompramat) toplayır.¹

Azərbaycan İctimai Təşkilatlar və Siyasi Partiyalar Arxivində xüsusi bir sənəd vardır ki, bu illərdə və Türkoloji qurultay günlərində olan hadisələr və vəziyyət haqqında M.C.Bağirov S.Orconikidzeyə məlumat verir. Bu məktub haqqında geniş məlumat verməyi lazım bilirik.

¹ Ашнин Ф.Д., Алпатов Б.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва. 2002, стр.60.

Məktub Azərbaycanın sovetləşməsinin ildönümünə bir neçə gün qalmış 19.04.1926-cı il tarixdə yazılıb. Məktubun üzərində “Tam məxfi” sözləri yazılmışdır. Məktubun surəti AK(b)P MK katibləri Qarayevə və Mirzəyana göndərilmişdir.

Məktubun 2-ci səhifəsində M.C.Bağirov yazırdı: “İndi, həmişə olduğu kimi, Azərbaycan ziyalıları məsələsi özünə, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Tamamilə aydındır ki, bu ziyalıların Azərbaycan əhalisinin geniş təbəqələrinə təsiri böyükdür. Azərbaycanın Sovetləşməsinə qədər türk ziyalılarının böyük əksəriyyəti müsavətçilərin tərəfdarı idi və müəyyən dərəcədə onlar pantürkist, Türkiyə istiqamətli idi. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra bu təsir daha gücləndi... Yeni yetişən gənc türk ziyalıları da artıq formalaşmış antisovet əhvali-ruhiyyəsinin ardınca gedir. Bütün bu şərait bizim düşmənlərimiz tərəfindən nəzərə alınır. Artıq sovet hakimiyyəti ilə uğurlu mübarizə aparmağın mümkün olmadığına inanan müsavətçilər öz fəaliyyətlərini “Mədəni cəbhəyə” keçirmişlər...

Bundan əlavə, müsavətçi qrupların ali məktəblərdəki gizli fəaliyyəti haqqında bizdə ciddi məlumatlar vardır...

XMK öz məktəblərinə xarici-türk müəllim və alimlərini qəbul edir və ya onları xaricdən dəvət edir. Belə müəllimlərin şəxsinə bizə Türkiyədən casuslar gəlir ki, burada təhsil müəssisələrində öz fəaliyyətlərini genişləndirirlər... **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 1, iş 3, vərəq 3)**

Sonra M.C.Bağirov İsmayıl Hikmət, Abdul Cəfər Əfəndi, Mustafa İsmayıl Tofiq, Akif bəy, Xalid Said haqqında ayrıca məlumat verir, sonra 25 türkiyəli zabitin də onlara casus olduğunu bildirir.

Sən demə, B.Çobanzadə haqqında bir neçə dəfə məlumat vermiş imiş. Ona görə də sözünə davam edərək yazırdı: “Bu qrupa professor Çobanzadə də qoşulur ki, onun şəxsiyyətini Türkoloji Qurultay haqqındakı məktublarda müəyyənləşdirmişik. O, Köprülüzadə və Mesaroşla əlaqədardır. Əgər buraya yerli müsavətçiləri də əlavə etsək, onda tələbə gənclərə anti-sovet təsirinin mənbəyi aydın olar. Bu qrup, təkcə tələbə gənclərə deyil, habelə bizim mədəni müəssisələrin və Xalq Maarif Komissarlığının bəzi rəhbərlərinə millətçi, anti-sovet təsirinin mənbəyidir. Bu, özünü Türkoloji Qurultayın çağırılması üzrə təşkilat komissiyasının bütün işlərində və xüsusilə fərdi şəkildə dəvət edilmiş şəxslərin siyahısının tərkibində açıq-aydın göstərdi. Əgər cüzi istisnalar etsək, fərdi şəkildə dəvət edilənlərin hamısı SSRİ-nin türk-tatar respublikalarındakı millətçi şovinistlər və xaricilər Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Mesaroş və s. qurultaya hazırlıq dövründə bəzi faktlara əsaslanaraq, qurultayın xoşagəlməz nəticələri haqqında öz mülahizələrimi AKP MK-ya xüsusi məktubla bildirmişdim, amma buna kifayət qədər tənqidi münasibət gördüm. Bizim mülahizələrimiz sonradan özünü doğrultdu.

Guya türk nümayəndələrinə tapşırılmışdı ki:

1. SSRİ müsəlmanlarının mövcud Türkiyəyə münasibətini aydınlaşdırmaq.

2. SSRİ müsəlmanlarının əhvali-ruhiyyəsini yoxlamaq və o SSRİ-də müsəlmanlar arasında pantürkist birlik yaratmağa onların meyli olub olmadığını aydınlaşdırmaq.

3. Türk ziyalılarının yüksək təbəqəsini yola gətirmək, türk dili (ümumtürk dili nəzərdə tutulur – A.B.) yaratmağın əsasını qoymaq, bütün türkləri mədəni cəhətdən əlaqələndirərək zəruri şəraitdə öz təsirlərini Türkiyə ilə möhkəmlətmək. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 1, iş 3, vərəq 5)**

Bu məktubu M.C.Bağirov unutmamışdı, düz on bir il üç ay sonra artıq Azərbaycanın rəhbəri olanda Azərbaycan SSR XDİK-in müavini Gerasimova yazdığı məktubda öyünərək hadisələri qabaqcadan gördüyünü və qurultay iştirakçılarının, həqiqətən, xalq düşməni olduğunu bildirirdi. Həmin məktubda B.Çobanzadənin, Qubaydulinin adlarını da çəkir. Məktubda deyilirdi: “Buna görə də xahiş edirəm gələcək dindirməbrdə Azərbaycanda əksinqilabi, pantürkist, panislamist işin tam mənzərəsini və tarixini müəyyən-ləşdirmək üçün həmin məktubda göstərilən faktlara xüsusi diqqət verəsiniz”. **(Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu Arxivi. Fond 1, siyahı 88, iş 3, vərəq 1)**

Hörmətli oxucu, məktuba heç bir şərh vermirik. Onu qiymətləndirməyi sizin öhdənizə buraxırıq.

İndi isə Birinci Türkoloji Qurultay iştirakçılarının repressiya barədə qısa məlumat verək.

Qeyd etməliyik ki, onların hamısının “Cinayət işi” Respublika MTN arxivində yoxdur. Yalnız həmin arxivdə olan işlər haqqında məlumat veririk.

RUHULLA ƏLİ oğlu AXUNDOV (1897–1938)

Azərbaycan elrni, ictimai fikri və mədəniyyəti tarixində özünə şərəfli yerlərdən birini tutan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri Ruhulla Əli oğlu Axundovdur. Özünün rəsmi şəkildə ali təhsili belə olmadan respublikada elmin inkişafına rəhbərlik etmək, alimlər ordusu qarşısında elmdən danışmaq hər adamın işi deyil. Ruhulla Axundov cəmi 41 il sürən qısa ömründə məhz belə bir yüksək səviyyəyə qalxmışdı.

R.Axundov 1897-ci ildə Bakının Şüvəlan kəndində anadan olmuşdur. Ziyalı-müəllim ailəsində tərbiyə aldığı üçün əvvəllər mədrəsədə, sonra realın məktəbdə oxumuş, atasının köməyi ilə və özünün şəxsi mütaliəsi sayəsində öz ana dilini mükəmməl bilməkdən əlavə, çox asanlıqla rus, fars, ingilis və fransız dillərini öyrənmiş və bu dillərdə sərbəst danışmışdır. 19 yaşından başlayaraq mətbəələrdə korrektor və tərcüməçi işləmişdir.¹

21 yaşlı R.Axundov jurnalistlik fəaliyyətinə başlamış, müxtəlif qəzetlərin, o cümlədən “Kommunist” qəzetinin ilk redaktoru olmuşdur. Bolşeviklərin siyasətini bəyənmiş və **“sol eserlər”** qrupundan ayrılaraq kommunistlərin tərəfinə keçmişdir. 1920-ci ildən partiya işində çalışmış, Azərbaycan K(b)P MK-nın şöbə müdiri, 1924-cü ilin mayından 1930-cu ilə qədər Mərkəzi Komitənin katibi olmuşdur. O, müxtəlif zamanlarda Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı, Azərnəşrin

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c., səh.499.

direktoru olmuşdur. 1930-cu ildə ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin katibi olan R.Axundov SSRİ və Azərbaycan SSR MİK üzvü seçilmişdir. M.C.Bağirovla münasibətləri korlandıqdan sonra əvvəlcə faktiki olaraq rəhbərlik etdiyi SSRİ EA-nın Azərbaycan filialında kiçik vəzifədə, Azərbaycan K(b)P MK yanında Partiya Tarixi İnstitutunda, XKS nəzdindəki incəsənət işləri şöbəsində (rəis) işləmişdir. O vaxt əsas ideologiya olan marksizm, leninizm klassiklərinin əsərlərinin dilimizə tərcümə edilməsində böyük xidmətləri olmuşdu. Respublikada nəşriyyat-poliqrafiya işinin təşkilatçılarından biri, bəlkə də, birincisi kimi çox böyük fəaliyyət göstərmişdi. Bu sahəyə aid avadanlıqlar alınması və işin təşkilinin başqa zəruri cəhətlərinə görə Nyu-York, Paris, Berlin və Drezden şəhərlərinə ezam edilmişdir.¹

Sonradan onun cinayət işindən öyrənəcəyik ki, onu siyasi mənsubiyyətinə (kommunist olduğuna) görə Nyu-York şəhərinə buraxmamışlar. Səbəb kimi gözündə traxoma tapılmasını göstərmişlər. Azərbaycanda ikidilli lüğətlərin tərtibinə və təşkilinə geniş mənada ilk dəfə R.Axundov başlamış 1928–29-cu illərdə iki cilddən ibarət “Rusca-türkçə” lüğətin tərtibində yaxından iştirak etmiş və redaktoru olmuşdur. 1920-ci ildən başlayaraq bolşevizmin xalqlara verdiyi mədəni muxtariyyət bütün millətsevərləri, o cümlədən R.Axundovu ruhlandırmışdı. Bu cəhətdən onun Yeni türk əlifbasının qəbulu sahəsindəki mövqeyi və xidmətləri diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda gedən mədəni quruculuq, maarif sahəsindəki dirçəliş onu sevindirirdi.

¹ Mədətov Q. Ruhulla Axundov. B., 1957, səh.30.

Azərbaycan XKS yeni əlifbaya keçmək üçün qərar qəbul edəndə həmin qərarı həyata keçirmək üçün yaranmış Komissiyanın sədrinin birinci müavini də Ruhulla Axundov olur. O, Azərbaycanda gedən sürətli mədəni qalxınmanı görərək 1923-cü ildə AK (b)P Umumbakı konfransında demişdi: “Tarix Azərbaycanın öhdəsinə Yaxın Şərq zəhmətkeşlərinin avanqardı olmaq kimi bir vəzifə qoymuşdur. Avanqard olmaq-rəhbər olmaq, müəllim olmaq deməkdir. Bəs savadsız Azərbaycan lazımı mədəni səviyyəyə çatmadan Yaxın Şərq ölkələrinin rəhbəri ola bilərmimi?”¹

O, Yeni Türk Əlifbası Komitəsi sədrinin birinci müavini (sədr S.Ağamalıoğlu idi) kimi bu sahədə çox geniş fəaliyyət göstərmiş, rəhbər partiya işçisi kimi komitənin işinə çox kömək etmişdir. O, bir poliqrafçı kimi, əlifbanın elmi və texniki problemlərinə yaxından bələd olan bir adam kimi deyirdi: “Bizim ən müvəffəqiyyətli mədəni qalibiyyətlərimizdən biri də yeni əlifbanın qələbələrindədir. Yeni əlifba vasitəsilə Şərq xalqları böyük qələbələrə çata biləcəklər”.²

1920-ci illərin əvvəllərində cəsarətli Kommunist və şəxsən İ.V.Stalinlə yaxın münasibəti olan bir insan kimi çox prinsipial mövqe tuturdu. Belə ki, görkəmli Azərbaycan alimi, millətini sevən elm fədaisi, Müsavat Partiyasının üzvü kimi 1920-ci ildə güllələnmiş Firidun bəy Köçərlinin qadağan olunmuş “Azərbaycan ədəbiyyatı materialları”nı 1923-cü ildə çap etməyə, şəxsən R.Axundov icazə vermişdi.

¹ Стенографический отчет общебакинской конференции АКП(б) 1923, стр.292.

² Axundov R. Seçilmiş əsərləri. B. 1977, səh.163.

Bu, sonradan R.Axundovun cinayət əməli kimi qəbul ediləcək.¹

Bundan əlavə, o vaxtlar Bakıda işləmiş türk alimi İsmayıl Hikmətin kitabını buraxmaq, “əksinqilabçı” Əhməd Cavadın şeirlərinin çap edilməsinə icazə vermək onun prinsipial mövqeyindən xəbər verirdi.

R.Axundov savadlı və geniş biliyə malik bir adam idi. M.C.Bağirov isə belə keyfiyyətə malik deyildi. Hələ Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri (1921–1927; 1929–1930) olanda Azərbaycan xalqının yeni türk əlifbasına keçməsinə mane olmaq istəyirdi. Bu vaxt R.Axundovun nüfuzu ondan xeyli böyük idi. M.C.Bağirov, Azərbaycanın bütün rəhbərləri, ziyalıları haqqında material toplayırdı. Axundovla M.C.Bağirov arasındakı mübahisə Levon Mirzəyanın Azərbaycanın rəhbəri olduğu vaxt müəyyən qədər səngimişdi. Çünki M.C.Bağirov çox yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın rəhbəri üçün onu məhv etmək o qədər də çətin deyil. Hələ R.Axundov Moskvada olanda M.C.Bağirov onlarda gecələmişdi.

R.Axundovu Sumbatov istintaq edirdi. Ruhulla Axundovu o qədər döyürdülər ki, onu Sumbatovun kabinetindən xərəkdə aparırdılar. R.Axundovu Sumbatovun kabinetində döydüklərini bütün əməliyyat işçiləri bilirdi.²

Stalinin R.Axundovu savadlı və dəyərli adam hesab etməsi də bəzilərini əsəbiləşdirirdi. 1934-cü ildə XVII Partiya qurultayında Stalin hamının yanında R.Axundovu

¹ Yenə orada, səh.103.

² Axundov R. Seçilmiş əsərləri. B. 1977, səh.235.

qucaqlayıb bağrına basmışdı. 1935-ci ildə R.Axundov Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdu. Azərbaycan XKS sədri Hüseyn Rəhmanov Ruhulla Axundovun sağlığına tost deyəndə: “Azərbaycanda ən yaxşı bolşevikin sağlığına”, “Hamı Ruhullanı tərifləyirdi. Bu vaxt mən Bağırovun baxışlarından qorxurdum”, deyə F.Şlemova xatırlayırdı.¹

Aşnin F.D., N.M.Alparov və D.M.Nasilovun “Репрессированная тюркология” kitabında oxuyuruq: “Amma Bakıda müttəhimin özünü necə aparması əhəmiyyət kəsb etmirdi (yəni əzablara dözüb günahı boynuna almaması heç nəyi həll etmirdi – A.B.) Hər şeyi Bağırov həll edirdi. O, kimi istəsə bağışlar... Amma R.Axundov haqqında heç bir aman ola bilməzdi; çünki o birinci katibin əsas rəqibi idi”.²

1933-cü ildə Azərbaycana rəhbər təyin etmək üçün R.Axundovu da çağırmışdılar. R.Axundovun 17 dekabr 1936-cı ildə həbs edilməsi üçün əsas oldu. Onu həbs edəndən 5 gün sonra dindirdilər.

DT leytenant Şer Az XDİK DTİ məxfi-siyasi şöbəsinin rəisi Gerasimovun təsdiqi ilə tərtib etdiyi arayışda göstərir ki, R.Ə.Axundov:

a) 1923-cü ildən əksinqilabi Trotskci riyakardır;

b) 1927-ci ildən əksinqilabçı Trotskci mərkəzin Bakı təşkilatı üzvləri olan Qırşik və Skubinski ilə danışıqlar aparmış;

c) S.Lomanidzenin solçu blokunda iştirak edib;

¹ Yenə orada, səh.36.

² Ашнин Ф.Д., Алпатов Б.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва. 2002, стр.70.

ç) Bakıda ictimai fənlər üzrə müəllimlərin əksinqilabçı Trotski qrupuna daxil olmuşdur.

Ona görə də Şer Ruhulla Axundovu AzSSR CM-in 72/73-cü maddələri üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb edir. Kommunist Partiyası qarşısında böyük xidmətləri olan R.Axundovu həbs edən gün evini axtarırlar. Axtarışda iştirak edir: F.Qalubçov, birinci şöbənin rəisi, AK(b)P BK məsul işçisi İ.S,Abazyan, DTİ əməkdaşları Nikoloyev, Abdullayev və s.

Görün, axtarış zamanı nələr, nə kimi “cinayət xarakterli” əşyalar maddi sübut kimi götürülmüşdür.

1. Pasport №63099.Ж AA;
2. Lenin ordeni №1810 (1935-ci ildə çox nadir olan mükafat idi – A.B.);
3. Orden kitabçası №1810;
4. Orden üçün birdəfəlik bilet №12915;
5. Карабин русского образца в футляре. №39845;
6. “Mauzer” tapançası 7,65 kalibr. №455123, 7 ədəd patron;
7. SSRİ MİK Nişanı-nömrəsiz;
8. Zaq.Fed. Sos.Res. MİK döş nişam №380;
9. AK (b)P BK üzvü bileti №521934;
10. AK(b)P MK üzvlük bileti №891934;
11. Az.MİK üzvü bileti №6, 1935-ci il;
12. Bakı Soveti üzvü bileti №62 və s.

Cəmi 19 ədəd diqqəti cəlb edən əşya.

Cinayət işində (17 vərəq) R.Axundovun evindən axtarış zamanı götürülmüş yazışmalar, əlyazmalar, kitablar və s. yeni açılmış 12493 №-li iş üzrə əşyayı dəlil kimi bir torbaya yığıb, SSRİ XDİK komendaturasına təhvil verilməsi haqqında Qvozdevin arayışı vardır. Cəmi işdə 236 vərəq vardır.

Dekabrın 23-də həbs olunandan 5 gün keçmiş Sumbatov və Gerasimov R.Axundovu dindirdi. Qəribədir ki, EA Azərbaycan filialı Rəyasət Heyətinin sədr müavinini tərcümeyi-halını yazma bilməyən Sumbatov dindirir. Məlum olur ki, R.Axundov həbs olunan anda belə AK(b)P MK bürosunun, ZSFSR MİK-in və Azərbaycan MİK üzvü olmuşdur.

Bu dindirmənin Protokolu 7 vərəqdən ibarətdir. Burada o, 1921-ci ildə Həmkarlar İttifaqı haqqındakı diskusiyada Trotskizmə səs verdiyini deyir. Cinayət işinin 1-ci cildinin 287 səhifəsi dindirmə protokollardır. Onu 09.02.1937-ci ildə dindirmədə, Gerasimovun AK(b)P üzvü olmayan burjua millətçilərindən kimi tanıyırsız? sualına belə cavab vermişdi: “Çobanzadə Bəkis, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir, Seyid Hüseyin, Ü.Hacıbəyov, Sanılı, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Hüseyin Cavid, Əmin Abid, Əli Abbas Müznib, Sultan Məcid Qəniyev, Əhməd Pəpinov, Səfi Kürdski Aslanbəy, İsabəy Aşurbəyov, Musaxanlı Atababa”.

Bu dindirmədə ona verilən işgəncələr özünün nəticəsini verir. Göründüyü kimi, ona Ü.Hacıbəyov, S.Vurğun kimi

adamların adını dedirtməkdə və ya dediyinə əlavə etməkdə bu şəxsləri də məhv etmək istəyirmişlər.

Dindirməni 2 aydan sonra 10.04.1932, 14.04.1932 və 21.04.1937-ci ildə davam etdirmişlər.

21.04.1932-ci il tarixinədək dindirmədə Ruhulla Axundov deyir: “Mən qəti şəkildə deyirəm ki, ÜK(b)P üzvü ola-ola heç vaxt əksinqilabçı olmamışam”. Amma ona verilən işgəncələrin nəticəsində bir qədər sonra deyir: “Boynuma alıram ki, mən öz əksinqilabçı ideologiyam haqqında düzgün məlumat verməmişəm. Boynuma alıram ki, həbs olunan günə qədər mən əksinqilabçı ideologiyayı mühafizə etmiş və Sovet hakimiyyəti və ÜK(b)P qarşı mübarizə mövqeyində olmuşam”.

Dindirmələr davam edir: 5 iyun 1937, 6 iyun 1937, 15 iyun 1937, 16-iyunda iki dəfə, 16-17 iyunda o dərəcəyə çatdırırlar ki, o, imza edə bilmir. Buna görə də 17.06.1937-ci il tarixdə Gerasimov və Sonkin akt tərtib edir ki, o protokola imza etməkdən boyun qaçırdı.

17 iyun, görünür, R.Axundov üçün çox gərgin olub. Bir azdan sonra yenə dindirmə davam edib. Bu gün 4 müxtəlif xətlə protokol yazılıb. İşin 157-ci səhifəsindəki protokolda 17-18 iyun yazılmışdır. Bu onu göstərir ki, dindirmə gecə aparılıb. 18 iyun tarixli protokol da elədir. 3 xətlə yazılıb, bu da katibin dindirmə uzun çəkdiyindən dəyişdiyini göstərir. Protokol 22 səhifədir.

13.06.1937. Dindirmə o qədər qəddar olmuşdur ki, müttəhim deyir: “Xahiş edirəm, məni yenə ifşa edəsiniz” (прошу изобличать меня больше). Amma qol çəkə

bilmir. Səhifənin altında isə bu barədə tərtib edilmiş aktın altında üzr istəyir.

21-22 iyun dindirmələrində o çoxlu “əksinqilabçının adını çəkir”. 22.06.1937-ci il tarixində yenə o cavab verə bilən vəziyyətdə olmamışdır. Onu o qədər döymüşlər ki, 3 saat heç nə deyə bilməmişdir. İyunun 23-də AXDİK müavini özü akt tərtib edir ki, Axundov deyir: “Mən başa düşmürəm ki, əksinqilabçı təbliğat nədir.” Yenə onu 25.06.1937-də, 24.07.1937-ci ildə dindirirlər. Bu dindirmə çox çətin keçir. Görün kimlər dindirib R.Axundov, Sumbatov, Gerasimov, Çinman, Qvozdev.

22 iyul, 29 iyul, 29 iyul-31 avqust. Bu dindirmələr daha intensiv və qəddarlıqla keçir. Məhz bu dindirmələr göstərir ki, ona necə işgəncə vermişlər, nə səviyyədə onun şəxsiyyətini təhqir etmişdilər. Cinayət işinin bəraət hissəsində dediyimizi sübut edən bir sənəd vardır. Az.SSR XDİ komissarlığının məxfi-siyasi şöbəsinin keçmiş əməliyyat müvəkkili V.M.Dudiyev 12 oktyabr 1954-cü ildə demişdi: “1937-ci ilin iyul ayında onun rəislərindən biri (ya komissar müavini Gerasimov, ya da şöbə rəisi Lev Çinman) göstəriş vermişdi ki, hansı yolla olursa olsun, Ruhulla Axundovun əksinqilabi təşkilatın üzvü olmasını onun boynuna qoymalısınız”.¹

Bəs havayı yerə o “böyüklükdə” rəislər dindirmə aparmışdı ki?! İndi “hansı yolla olursa olsun, boynuna qoymaq” nə demək olduğuna baxaq. Yenə cinayət işinin 4-cü cildində Azərbaycan XDİK keçmiş əməkdaşı S.A.Xanumovun 24 avqust 1954-cü ildə dediklərindən:

¹ Axundov R. Seçilmiş əsərləri. B. 1977, səh.134.

“Sumbatovun kabinetində Ruhulla Axundovu dindirəndə sisteməlik olaraq onu döyürdülər. Ruhulla Axundovu o qədər döyürdülər ki, onu Sumbatovun kabinetindən xərəkədə apaqrdılar. Sumbatovun kabinetində R.Axundovu vəhşicəsinə döydüklərini hamı bilirdi. Biz, həttə təəccüblənirdik ki, xəstə və zəif olan R.Axundov bu əzablara necə dözüür”.¹

Nəhayət, 3 aprel 1938-ci ildə leytenant Rodos 5 səhifəlik ittiham qərardadı tərtib edir ki, 10581№-li iş üzrə-Ruhulla Əli oğlu Axundov PSFSR CM-in 58/6, 58/7, 58/8, 58/9, 58/10, 58/11 maddələri üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilərək 1 dekabr 1934-cü il qanununa əsasən, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasında baxılmaq üçün göndərilsin. İttiham qərardadını SSRİ prokuroru A.Y.Vışinski 13.04.1938-ci ildə təsdiq edir. Sonra 1937-ci il sentyabrın 19-da onu Moskvaya aparırlar. Necə olmuşdur ki, lənətə gəlmiş Matuleviç-Azərbaycan türkünün, ümumiyyətlə, insanlığın düşməni qaniçən bu adam Moskvada da həmin rolunu oynayırdı.

21.04.1938-ci ildə Matuleviç, Zaryanov (bu da Azərbaycanda Matuleviçlə birgə qan tökmüşdür) və Batnerdən ibarət SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi səyyar kollegiyasının sessiyasının iclasında R.Axundovun işinə baxılır.

“Məhkəmə” saat 9. 00-da başlanır. Saat 9.15-də qurtarır. Cəmi 15 dəqiqənin içində “məhkəmə” Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından qərara alır:

¹ Axundov R. Seçilmiş əsərləri. B. 1977, səh.235.

“Axundov Ruhulla Əli oğlu ən yüksək cəzaya-güllələnməyə məhkum edilsin”.¹

Görəsən, belə qərar verənlər tarixin gələcək hökmlərindən qorxmurdumu? Axı insan məhv edirsiniz! Özünüzdən daha savadlı, daha ləyaqətli insan! Protokol hazırdır, oraya yalnız müttəhim haqqında iki-üç məlumat yazılır. Sonra isə yüz minlərlə arayışa imza atmış məlun Şevelevin imzası ilə arayış gəlir ki, R.Axundovun güllələnməsi haqqında hökm 21 aprel 1938-ci ildə yerinə yetirilmişdir. (v.246). Bu gün Azərbaycan xalqının daha on bir oğlu güllələnir. Onların arasında Qəzənfər Mahmud oğlu Musabəyov, Sultan Məcid oğlu Əfəndiyev, Dadaş Xoca oğlu Bünyadzadə, Həbib Cəbiyev, Əli Heydər Ağa Kərim oğlu Qarayev, Əsgər Məmməd oğlu Fərəzadə, Hüseyn Paşa oğlu Rəhmanov, Müzəffər Ənvər oğlu Nərimanov, Mirzə Davud Hüseynov, Həsən Qulam oğlu Səfərov var idi.

Dünya xali deyil, haqq gec-tez öz yerini tapır.

3 dekabr 1955-ci ildə hərbi prokuror-Ədliyyə polkovniki Strukov SSRİ baş prokurorunun müavini P.Baranovun təsdiqi ilə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına R.Ə.Axundovun işi haqqında 2 səhifəlik məktub göndərir. Burada R.Axundovun işində cinayət tərkibi olmadığı qeyd olunur və xahiş edilir ki, onun işinə xitam verilsin və özünə bəraət verilsin. R.Axundovun cinayət işi beş cilddən ibarət olub Azərbaycan MTN-in arxivində 16229 № ilə saxlanır.

¹ Yenə orada, səh.245.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası Levebkovun sədrliyi Bobrov və Ostanenkonun iştirakı ilə 7 dekabr 1955-ci ildə öz iclasında (protokol №4/4-014399/55) R.Ə.Axundovun işinə baxaraq eyni adlı təşkilatın 21.04.1938-ci il tarixli qərarını ləğv edib ona bəraət verir.

PƏNAH ƏLƏKBƏR oğlu QASIMOV

Yüz dəfə adı dəyişdirilsə də (rusca: ЧК-ГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ; Azərbaycanca: FK-BSİ-XDİK-XDTK-DTN-DİN -DTK) öz təbiətini dəyişməyən bu mənfur idarə, xüsusilə türklər üçün ölüm əjdahası kimi ağzını yummaq bilmirdi. Yüzlərlə, minlərlə alimi, ziyalını, dövlət və din xadimlərini, bir qədər dərin düşünə bilən adamları udduqca doymurdu. Deyək ki, bir sıra ziyalı Türkoloji Qurultayda fəal iştirak etmiş, türkçülük ruhunda danışmışdı. Bəs qurultayın adı nümayəndəsi, orada heç bir məruzə və çıxış etməyən Pənah Qasimovun günahı nə imiş ki, onu da qara siyahıya aldılar.

Pənah Qasimov haqqında qısa (ensiklopedik) məlumat: Pənah Ələkbər oğlu Qasimov 20 iyul 1881-ci ildə o vaxtkı Qaryagin rayonunun Qarğabazar kəndində anadan olmuşdur. 1905-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını, 1907-ci ildə Tiflis Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdir. 1907–1908-ci illərdə Lənkəranda, 1909-cu ildə Bakıda müəllimlik etmiş, bu illərdə ana dilində məktəblər açılmasına çalışmışdır. 1917–1918-ci illərdə bolşeviklərin siyasətini müdafiə etmiş və beləliklə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulması uğrunda fəal mübarizə çevrilmişdir. Azərbaycanda pedaqoji təhsilin təşkili və inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1921–1929-cu illər Universitetin, 1929-cu ildə Universitet əsasında yaradılan

Ali Pedaqoji İnstitutun və Azərbaycan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun direktoru, 1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarının müavini, 1920–28-ci illərdə (Türkoloji Qurultay keçirildiyi illərdə) Azərbaycan SSR Maarif İşçiləri Həmkarlar İttifaqının ilk sədri, “Maarif işçisi” jurnalının ilk redaktoru, Azərbaycan və Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin üzvü olmuş, Azərbaycan K(b)P MK-nın və BK-nin üzvü seçilmişdir.

Göründüyü kimi, Pənah Qasimov həm xalq üçün, həm də Kommunist Partiyası üçün lazımlı bir insan olmuşdur. Bəs səbəb nə idi ki, onu da məhv etmək qərarına gəldilər. Bunun səbəbini X.Qriqoryandan soruşmaq lazım idi. Çünki X.Qriqoryan 14 iyul 1937-ci ildə Pənah Ələkbər oğlunu həbs etmək və ittiham etmək haqqında qərar çıxarır. MTN arxivində PR 6399 sayılı iş, 24373 №-li cinayət işi iki cilddən ibarətdir. Burada 7 nəfərin cinayət əməlləri istintaq edilir və onların cinayəti “sübuta” çalışılır. İrəlidə görəcəyimiz kimi, hətta Ali məhkəmənin işə baxan sədri Sahverdiyana (!) aşağıda adları qeyd olunan müttəhimlərin işində kifayət qədər fakt və maddi sübut olmadığı üçün 07.12.1938-ci il tarixdə işə baxaraq yeni sübutlar və faktlar əlavə edilməsi üçün geri qaytarmışdı (bu haqda irəlidə danışacağıq).

7 nəfər dedik, bunlar kimlərdir?

1. Qasimov Pənah Ələkbər oğlu;
2. Qasimov Əli Səbri oğlu;
3. Sultanov Rüstəmbəy Paşa oğlu;

4. Şahsuvarov Nurməmməd Əzim oğlu;
5. Rzabəyli Fətullabəy Əzizbəy oğlu;
6. Hacıyev Əşrəf Yunis oğlu;
7. Mahmudov Ələkbər Əbdürrəhim oğlu.

Biz yalnız müttəhimlərdən birincisi – Qasımov Pənah Ələkbər oğlu haqqında danışacağıq.

Yuxarıda dediyimiz kimi, X.Qriqoryan belə hesab edir ki, ictimai təhlükəli adam olduğu üçün əksinqilabçı təşkilat olan “İttihad”ın üzvü və rəhbərlərindən biri olduğu üçün o, həbs edilməli və Azərbaycan SSR CM-in 64-cü maddəsi ilə ittiham olunmalıdır.

Ertəsi gün, yəni 15 iyul 1938-ci ildə Qasımov Pənahın həbsi haqqında order yazılır. Həmin gün onun özünü (Sərkisyanın iştirakı ilə) və evini axtarırlar. Amma ifşaedici heç nə tapmırlar. Təkcə bel qayışını alırlar. Məhbusun anketindən məlum olur ki:

1. Müəllimdir – Təkmilləşdirmə İnstitutunda və qiyabi Pedaqoji İnstitutda işləyir.

2. Yaşına görə (o vaxt Pənah müəllimin 56 yaşı var idi) hərbi mükəlləfiyyətdən azaddır.

3. Ailəsi: a) arvadı – Qasımovna Əminə - 56 yaşında;
- b) oğlu – Hidayət - 23 yaşında;
- c) qızı – Nigar -16 yaşında.

Hələ cinayət işi açılmamış, demək olar ki, əsl istintaq başlanmamış, görün Qasparyan nə yazır.

Azərbaycan K(b)P MK katibi Bağirova.

Azərbaycan K(b)P MK elm və təhsil şöbəsinin müdirinə;

Mən on beş ildir ki, Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda və Qiyabi Pedaqoji İnstitutda işləyirəm. Ona görə də mənim bu haqda yazmağa haqqım vardır.

(Məktubda o özünü tərifləyir, P.Qasımova isə böhtanlar yağdırır – A.B.). Sonda yazır: “İnstitutu belə düşmənlərdən təmizləməyi xahiş edirəm”.

Dediyimiz kimi, 14 iyul 1938-ci ildə Qasimov Pənah həbs edilir. 16.VIII.1938-ci il tarixdə 23618 sayılı iş üzrə istintaq başlanır. Çünki;

1. Xalq kütlələrini ÜİK (b)P milli məsələ üzrə siyasətindən narazı salır.

2. Gənc nəsli milli ruhda tərbiyə edir ki, onlar “İttihad” təşkilatının tələblərini yerinə yetirsin.

3. İttihad Partiyasına üzvlər cəlb edir.

Cinayət işinin 142-ci səhifəsində oxuyuruq ki, Pənah Qasimov xalq düşməni kimi 1920-ci ildə AK(b)P sıralarından qovulmuşdur. Bəs necə olub ki, 1925–1927-ci illərdə Azərbaycan K(b)P MK və BK-nın üzvü olmuşdur? Görünür, işi aparən erməni müstəntiq bu başdan düşmən obrazı yaratmaq istəmişdir.

4. “İttihad” təşkilatının (bunu deyək ki, işdə “İttihad” heç vaxt partiya adlandırılmır – A.B.) üzvü kimi Azərbaycanı zorla SSRİ-dən ayırmaq, müstəqil, burjua tipli Azərbaycan dövləti yaratmaq istəyir.

5. Formal olaraq 1928-ci ildən “İttihad” təşkilatına daxil olsa da, əslində 1926-cı ildən həmin təşkilatın işində iştirak edir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əksinqilabi təşkilat üzvləri ilə əlaqə saxlayır.

6. Mədəniyyət cəbhəsində ziyankarlıq işləri aparır. (Məsələn? – A.B.)

7. Əksinqilabi təşkilata üzvlər cəlb edir.

Buna görə də Pənah Ələkbər oğlu Qasimov Azərbaycan SSR CM-in 64, 69 və 73-cü maddələri üzrə təqsirkar bilinərək həbs olunur.

Möhtərəm oxucu, bu 7 bəndlik “cinayət” əməllərinə diqqət edin:

Əvvələn, onların çoxu bir-birini təkrar edir. İkincisi, bunların heç biri haqqında sübut-dəlil yoxdur, ümumi sözlərdir. Sonradan göstərilir ki, müttəhim cinayət əməllərini boynuna almış və eyni zamanda B.Çobanzadənin, Ə.Qubaydulinin, İdris Həsənovun, Rəhimovun, Abbas Sultanovun, Ə.S.Qasimovun ifadəbri ilə ifşa olunmuşdur.

Hələ 5.IX.1932-ci ildə Bəkir Çobanzadədən məlumat qoparanda Pənah Qasimovdan əlavə, Odabaşın da ittihadçı olduğunu protokola yazmışlar. Halbuki Həbibulla

Odabaş Kırında yaşayıb işləyirdi və onun “İttihad”la heç bir əlaqəsi ola bilməzdi.

Cinayət dindirilməsində (görünür, coxları aşağıdakılar haqqında iki il əvvəl material toplayırlarmış) demişdi:

Bizim əksinqilabi pantürkist dəstəimiz var idi. Onların üzvləri:

1. B.Çobanzadə (görünür, onu rəhbər kimi ayırmışlar);
2. Məmmədzadə Cabbar;
3. Qasımov Əli Səbri;
4. Sultanlı Əli (APİ-də müəllim);
5. Qasımzadə Feyzulla (APİ-də müəllim);
6. Əli Nazim;
7. Rəfili Mikayıl;
8. Xalid Səid;
9. Zifeld A.R.;
10. Zeynalov Asian;
11. Qasımov Pənah.

Güya çoxlu dəlil tapdıqdan sonra Pənah Qasımovun və başqa 6 nəfərin işi Azərbaycan SSR CM-in 64, 68, 69, 73-cü maddələri üzrə cinayət işi baxılmaq üçün Azərb. SSRİ Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasına göndərilir.

Bu vaxt Ali Məhkəməmiz də elə ermənilərin əlində idi. İşə Şahverdiyana baxırdı. Onların qayğısına bax.

26.XI.1934-cü il tarixdə Şahverdiyana 1№-li həbsxananın rəisinə yazırdı ki, Pənah Qasımov üçün palto,

adyal, alt paltarı və ayaqqabılarını versinlər. Görünür, onları paltarsız saxlayırmışlar.

16.XI.1938-ci il tarixdə 5№-li müdafiəçilər-vəkillər kollektivinin üzvü Nəcəfov Q. xahiş edir ki, Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin sədri onu məhkəmə prosesinə buraxsın.

04.XII.1938-ci ildə Nəcəfov işdə iştirak etdiyi zaman gördüklərini ciddi sirr kimi saxlayacağı haqqında qol kağızı verir.

1938-ci il 7 dekabrda Q.Şahverdiyanın sədrliyi ilə məhkəmə başlayır. Məhkəmə 7 nəfərin işinə baxır. Heç bir maddi sübut tapa bilmir. Məhkəmənin qərarında deyilir: “Bundan başqa, məhkəmə zəruri hesab edir ki, Qasimov Pənahın və başqalarının cinayətlərini sübut edən maddi və faktoloji sübutlarla möhkəmləndirilsin... Ona görə müttəhimlər həbsxanada saxlanmaqla iş təkmil istintaqa qaytarılsın”.

İşi müşayiət edən məktubu Azərbaycan SSR prokurorunun xüsusi işlər üzrə köməkçisi Ayrapetov (!) XDİK DTİ-nin 4-cü bölməsinin rəisinə göndərir.

Deməli, indi işgəncə və böhtanlar daha da çoxalmalı idi (Çünki müttəhimə heç nə sübut edə bilməmişdilər).

Bir müddət “iş aparıldıqdan” sonra böyük bir ittiham qərardadı tərtib edilir. İttihamı məşhur məlun **Markaryan** 9 fevral 1939-cu ildə təsdiq etmişdir. Burada çoxlu sayda adamlar yenidən dəvət edilir, dindirilir. Yəni H.Zeynallı, Sultanov Abbas, Xulufu Vəli, Həsənov R.Şahverdiyeva, Əmiraslanov R.İ., Berezina Y, Qaibova R.A., Mahmudzadə və s. İşdə 18 nəfərin ifadəsi vardır. Sonra

Qasimov Pənahla B.Çobanzadənin üzləşdirilmə protokolu işə əlavə edilir. Qasimov Pənahın Qubaydulınla 04.X.1937 - X.Səidlə 04.X.1937-ci ildəki üzləşməsi.

19.III.1938-ci ildə Qasimov Pənah dindirilir. 09.II.1938-ci ildə çoxlu işlər gördükdən sonra Markaryanın təsdiqi ilə 14 səhifəlik ittiham işi tərtib olunur.

Qasimov Pənah yaşlı bir adam uzunmüddətli əzab və işgəncələrə dözə bilmədi. Ona görə də həbsxanada vəfat etdi.

AzXDIK I№-li türmə rəisi respublika prokurorunun xüsusi işlər üzrə müavini Selivertova göndərdiyi məktubda Pənah Qasimovun həbsxanada öldüyünü bildirir. Sonra meyidin təşrihi haqqında akt verilir ki, Qasimov Pənah 8 mart 1939-cu ildə pnevmaniyadan ölmüşdür. Akt Musaelyan və Xarazyan təsdiq edir. Buna görə də işi aparan müstəntiq Algiyan Qasimov Pənah öldüyü üçün onun işini icradan çıxarır.

Bu da bir nəfər ziyalımızın tale yükü!

HƏNƏFİ BABA oğlu ZEYNALLI

Azərbaycan elmi və mədəniyyəti tarixində öz dəst-xətti ilə seçilən ziyalılardan biri Hənəfi Baba oğlu Zeynallıdır. H.Zeynallı 1896-cı ildə Bakıda anadan olmuşdur. 20 yaşında ikən Moskvada Ali texniki instituta daxil olmuşdu. Burada inqilabçı tələbələrlə sıx əlaqəyə girmiş və bunun üçün ali məktəbdən xaric edilmişdir. Bakıya qayıtdıqdan sonra kommunist ideyalarını yaymaqla məşğul olmuş və bunun üçün Şamaxı, Göyçay, Salyan qəzalarında bu istiqamətdə iş aparmışdır. Hələ Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmamışdan əvvəl öz həmyerlisi Ruhulla Axundovla tanış olmuş, özündən bir yaş kiçik olsa da, Ruhullanın daha çox hazırlıqlı olduğunu görüb onunla dostluq etmişdir. Onların dostluğu o dərəcədə möhkəm idi ki, hətta Ruhulla Hənəfinin ixtisasca istiqamətini də müəyyənləşdirmək üçün ərk etmişdi. Belə ki, Hənəfi çoxdan ali tibbi təhsil almaq arzusunda idi. Bir neçə il tibb institutunda oxuduqdan sonra Azərbaycan K(b)P MK katibi olan Ruhulla Axundov onu yanına çağıraraq demişdi: “Moskvaya gedib Qırmızı Professorlar İnstitutunda oxuyacaqsan!”. Hənəfi: “Axı mən neçə ildir həkimlik sənətinə yiyələnirəm!” Onda Ruhulla Axundov qəti şəkildə bildirmişdi: “Ya Partbilet (Hənəfi 1919-cu ildən bolşeviklər partiyasının üzvü idi), ya da mediçina (təbabət). Bizə Partiyalı həkimlər lazım deyil, sən bizə

ədəbiyyatda lazımsan!” Amma Hənəfi ona qulaq asmayıb həkimlik üzrə təhsilini davam etdirirdi. Ruhulla Axundov isə onu həkim işləməyə qoymadı. Amma Ruhulla Hənəfinin partiya biletini əlindən almadi.

Hənəfi Zeynallı 1924–1929-cu illər arasında Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının baş redaktoru işləyirdi. İsmail Hikmətin kitabının nəşrinə R.Axundov Mərkəzi Komitə katibi kimi özü icazə vermişdi. O, kitabı redaktə etdiyi üçün 1930-cu ildə partiya sıralarından xaric edildi.

Hənəfi Zeynallı Azərbaycan ədəbiyyatı cəbhəsində çox fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan Tədqiq Tətəbbö Cəmiyyətinin folklor şöbəsinin komissiyasının sədri kimi xalqımız şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanıb çap edilməsində böyük xidmətləri vardır. O, orta məktəblər üçün dərsliklər də yazmışdır. Əsl bolşevik təfəkkürü ruhuna hakim kəsildiyi üçün dövrünün tələblərindən irəli gələn ziddiyyətli fikirləri də olmuşdur. Xüsusilə H.Cavidin mövqeyini birtərəfli şəkildə tənqid etmişdir.

Hələ Universitetin tələbəsi ikən “Kommunist”, “Maarif və mədəniyyət”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Maarif işçisi” və s. mətbuat orqanlarında fəal şəkildə çıxış etmiş və öz qələmi ilə ədəbiyyatda şəxsi dəst-xəttini təsdiq etmişdir.

Azərbaycanda nəşriyyat işinin təşkilatçılarından biri olan Hənəfi Zeynallı Leninin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşri işində fəal iştirak etmişdir. O, əsasən ədəbiyyatçı kimi tanınırdı. Çünki bu sahədə geniş fəaliyyət göstərmişdi.

1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın səkkizinci iclasında “Türk dilləri üçün elmi terminologiya yaradılması prinsipləri” haqqında dəyərli bir məruzə etməsi Hənəfi Zeynallının dilçilik sahəsində də səriştəli bir alim olduğunu göstərmişdi.

Hənəfi Zeynallının elmi təfəkkürünün yetkinləşdiyi, qələminin daha məhsuldar işlədiyi bir dövrdə cəmi 41 yaşında olduğu halda, o, xalqımızın düşmənlərinin nəzərini cəlb etdi. 1936-cı il dekabrın 17-də R.Axundov evdən çıxıb iş gedərkən öz evinin qapısında həbs edildi. Dostu Ruhulla Axundovun əksinqilabçı qrupunun üzvü kimi Hənəfi Zeynallı ondan düz 40 gün sonra, 1937-ci il yanvarın 28-də həbs edildi.

O, Azərbaycan SSR CM-in 72, 73-cü maddələri üzrə təqsirkar hesab edilirdi. Onun həbsinə aşağıdakılar səbəb olmuşdu:

1. 1917-ci ildə Esserlər partiyasının üzvü olmuşdur. (Axı o kommunist bolşeviklər partiyasına daxil olanda 1919-cu ildə hələ Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmamışdı! – A.B.)

2. 1928-ci ildə Bakıda Türkiyə Respublikasının konsulu Fərid bəylə əlaqə saxlamış və onun vasitəsilə tanınmış türk millətçi xadimi İsmail Hikmətlə məktublaşmışdır.

3. 1929-cu ildə və ondan sonra Müsavat partiyasının üzvləri Baharlı, Feyzullayev, Mövsümov və başqaları, habelə Çobanzadə ilə sıx əlaqədə olmuşdur. (Məlum olmur ki, Çobanzadə müsavətçi olmuşdur, ya yox, bundan əlavə, bir institutda işləyəndə onların əlaqəsi olmamalı idi – A.B.)

4. Özünün elmi işlərində əksinqilabçı ideologiyayı yaymışdır. (Sübut? – A.B.)

5. 1923-cü ildən əksinqilabçı Trotskici mövqedə olmuşdur. Ruhulla Axundovla sıx əlaqəsi olmuşdur.

6. Tixomirovun dediyinə görə (?! – A.B.) H.Zeynallı Ruhulla Axundovun millətçi təşkilatının üzvü olmuşdur.

Hörmətli oxucu, diqqət et, 6 bənddən ibarət bu ittihamların hansında sübut edilmiş və sübut edilməmiş cinayət tərkibi vardır? Onu həbs edən günün səhəri, yəni yanvarın 29-dan başlayaraq 3 gün – yanvarın 31-dək dindirmişlər.

Birinci istintaqda müstəntiq Qalstyan H.Zeynallını, görün nə qədər “cinayətkarla” əlaqələndirir: İsmayıl Hikmət (bu əksinqilabçı idi? – A.B.), Haşım Əfəndi, Xəlil Fikrət, Bəkir Çobanzadə, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Atabala Mussaxanlı, Cabbar Əfəndiyev, Əhməd Hacınski, Məmmədsadiq Quliyev, Əliabbas Mütəllibov, Böyükağa Talıblı, Əli Nazim, Vəli Xuluflu, Mikayıl Rəfili, Həsən İmanov, Salman Mümtaz, Əhməd Trinc, Cavad Bağırov, Xəlil İbrahimov, Rəşad Yusifzadə, Cavad Mövsümzadə və s. Dindirmədə katib dördüncü bölmənin serjantı Ohanesov iştirak edir və protokolu təsdiq edir. İki daşnaq dıgası bu türk alimindən intiqam alır, nəyin intiqamını?

-Onun türk olduğu üçün, alim olduğu üçün!

Müttəhimin anket məlumatından aydın olur ki, həbs ediləndə onun ailəsi 4 nəfərdən ibarət olmuşdur:

-arvadı Səyyarə – 29 yaşında;

-oğlu Əzim – 7 yaşında;

-qızı Zema – 3 yaşında.

22 yanvar 1937-ci ildə H.Zeynallının həbsi və evinin axtarılması barədə 24 sayılı order yazılır.

Müstəntiqlərin savadına bax – 1937-ci ildə evin axtarılması barədə order verilir. Müstəntiq Medvedeyev (!) və Qalstyan evin axtarılması haqqında aktda öz əli ilə 1936-cı il yazır. Deməli, ya müstəntiq ili bilmirmiş, ya da ağılı başında deyilmiş.

Axtarış zamanı evdən, görün necə “Cinayət xarakterli” əşyayi-dəlil tapılıb:

1. Pasport. № 142119;
2. Professor attestatı. № 191326;
3. Hərbi bilet;
4. Patron (vərəq cırılmışdır oxunmur – A.B.);
5. Fotoşəkil - 11 ədəd (böyük, qrup halında);
6. Fotoşəkil - kiçik (19 ədəd)
7. Əlizadənin kitabı (avtoqrafla);
8. Talıblının kitabı (avtoqrafla);
9. Çobanzadənin arxası yazılmış bir şəkli.
10. Trotskinin, Kautskinin, Çobanzadənm kitabları (9 ədəd);
11. Şəxsi yazışmalar, məktublar (5 ədəd).

Hüququn işlənməsinə və qanunun aliliyinə baxın ki, Hənəfi Zeynallının həbs edilməsi haqqında arayış tərtib edilib. 26 yanvar 1937-ci ildə həmin ittiham maddələri ilə H.Zeynallını Vorosilov Rayon Partiya Komitəsi bürosu 25 yanvar 1937-ci il tarixli iclasında (protokol №16) partiyadan xaric edir. H.Zeynallının 29.I.1937-ci ildən 20

oktyabr 1937-ci ilə qədər 26 dəfə istintaq etmişlər (dindirmişlər). 29-30-31 yanvar 1937-ci il dindirmələri bir protokolda verilmişdir. Dindirmələri Qalstyan və Ohanesov aparmışdır.

H.Zeynallını 4 dəfə Vəli Xulufu ilə (5.VII. 1937), 6 dəfə Əli Kərimovla, iki dəfə Ruhulla Axundovla (24.VII.1937), üç dəfə (28-29-30.VII.1937) Mikayıl Hüseynovla, 1 dəfə Eminbəyli ilə (31.VII. 1937), 1 dəfə Biləndərli Hüseyn Suleyman oğlu ilə (20 may 1937) üzləşdirmişlər. “Filoloqlar çox ürəyi yuxa olur”. Həbs ediləndən iki həftə – 12 gün sonra Hənəfi Zeynallı 4-cü şöbənin rəisi mayor Gerasimova ərizə ilə müraciət edərək səmimilik göstərmək, beləliklə, beynəlmiləçilik xatirinə xalqın-ziyalının düşmənidən aman diləmişdir. Onu ilk gündən təkadamlıq kameraya salmış, çoxlu işgəncələr vermişlər.

13 fevral 1937-ci il tarixli ərizəsində Hənəfi Zeynallı “günahlarını” boynuna alır, niyə? Ərizəyə baxaq: “12 gün təkadamlıq kamera həyatı, ac-susuz rejim, əsəb sarsıntıları, yuxusuz gecəbr” onu məcbur etmişdi ki, bütün günahları boynuna alsın. Görünür, işgəncələrin artacağından qorxduğuna görə döyülüb təhqir edildiyini yazmamışdır. Axırda H.Zeynallı xahiş edir ki, onun işini dərindən yoxlasınlar. Cinayət xarakterli işləri isə 1930-cu ilə qədər olmuşdur ki, ondan peşmançılıq çəkir.

Ərizənin orijinalı yoxdur. Köçürmə (Moskvada yazılmış nüsxə) üzərində heç bir reaksiya yoxdur. 14 gün də keçir, 26 fevral 1937-ci ildə mayor Gerasimova ikinci dəfə ərizə ilə müraciət edir. Bu ərizədə özünü yaramaz, təxribatçı

adlandırır və partiyanın, rəhbərliyin humanizminə sığınaraq, öz günahını yumaq üçün yeni dindirmə tələb edir.

Yenə ərizənin üstünə (orijinalın) heç bir dərkənar qoyulmur, ona heç bir reaksiya verilmir.

Bu dəfə bir ay 1 gündən sonra Qalstyan və Ohanesov (yan) 27 mart 1937-ci ildə onu dindirirlər. Bu dəfə müttəhim Qalstyanın verdiyi bütün suallara, demək olar ki, müsbət cavab verir.

Ən böyük və uzun dindirmə mayın 15-dən başlayıb 20-də qurtarmışdır. Bu dindirmənin protokolu 17 səhifədən ibarətdir. Burada onun bu vəziyyətdə deyə bilmədiyini də deyirdilər. Yəni əksinqilabçıları özləri uydurub ona dedirdirlər, kimlərdir bunlar?

1) Rzayev İsgəndər; 2) Əfəndi Məhəmməd Əminoviç; 3) İbad Əliyev; 4) Vəli Xulufu; 5) H.Cəbiyev; 6) Əhməd Trinc; 7) Əli Kərimov; 8) Əli Nazim; 9) Suleyman Rüstəm; 10) Rəfil Mikayı; 11) Nəzərli Hacıbaba; 12) Fərid Abdul Baqı; 13) İsmail Hikmət; 14) Qayıbova Xədicə xanım; 15) Bunyadzadə (Dadaş – A.B.); 16) Mustafa Quliyev; 17) Baba Əliyev; 18) Hacı Ağa Abbasov; 19) Cahangirbəy Qaibov; 20) Hüseyn Cavid; 21) Haqverdiyev (Əbdürrəhimbəy – A.B.); 22) Xəlil İbrahimov; 23) Mirzəbala Məmmədzadə; 24) M.S.Quliyeva; (Bunlar R.Axundovla əlaqəsi olanlardır). Sonra “əksinqilabçıların” millətçilərin siyahısı davam edir. 25) Tağı Şahbazi; 26) Qubaydulin Əziz; 27) Bəkir Cobanzadə; 28) Xəlil Fikrət; 29) Əli Rza Atayev; 30) İbrahim İsmayılzadə; 31) Salman Mümtaz; 32) Cavad

Axundov; 33) Əli Nazim; 34) Talıblı Böyükağa; 35) Sanılı (Hacı Kərim – A.B.); 36) Seyid Hüseyn Sadıxov; 37) Yusif Vəzirov (Çəmənzəminli – A.B.); 38) Mikayıl Müşfiq; 39) Qafur Əfəndiyev; 40) Seyid Biləndərli.

Bunlar da Tağı Şahbazi ilə bağlı olan əksinqilabçılardır. Möhtərəm oxucu, bu siyahını verməkdə məqsədim o idi ki, bu adları dedirtməklə 42 nəfəri həbs edəcəklər. Sonra bu 42 nəfərin hər birindən yenə 42 nəfəri soruşacaqlar. Beləliklə, ortaq vurğusu 42 olan həndəsi silsilə ilə artmış miqdarda Azərbaycan türkünə Qalstyan, Ohanesov(yan) və başqa yanlar bolşevik qanunlarının yol verdiyi kimi güllələyəcəklər. Ən maraqlı bir səhnə haqqında danışmaq istərdim. Məlumdur ki, H.Zeynallı R.Axundov və Hənəfi Zeynallının dostluğu-tanışlığı hələ inqilabdan əvvəl başlanmışdı. Hətta özünə təhsil-ixtisas seçəndə də R.Axundovun məsləhətinə qulaq asmışdı. 1937-ci ilin 26 avqustunda onları Qalstyan və Qhanesov üzləşdirir. Mən bu üzləşmə haqqında ətraflı bəhs etmək istəmədim, çünki Ruhulla Axundovu “ifşa etmək üçün” (Xozyainin xüsusi tapşırığı ilə) Hənəfi Zeynallı onun haqqında elə sözlər işlədir və onu “elə ifşa edir” ki, məsələnin mahiyyətindən xəbərdar olmayan oxucu Zeynallıya nifrət edə bilər. Amma belə deyil, Zeynallı və R.Axundovu üzləşdirənə qədər o dərəcədə incidirlər ki, onlar nə dediyini də bilmirlər. 20 sentyabr 1937-ci ildə Qalstyan 12493№-li işə bağlı istintaqın qurtarması haqqında protokol tərtib edir (nömrəsi yoxdur).

Cinayət işinin 381–386-cı səhifələrində Hənəfi Zeynallının cinayət işi üzrə ittiham qərardadı tərtib edilir.

Bu sənədi oktyabrın 5-də ad və familiyasını belə düzgün yazıb bilməyən AXDİK, 3-cü dərəcəli komissar Sumbatov təsdiq edir. Son qərar belədir:

Həmin cinayət işi 01.XII.1934-cü il qanunu üzrə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına göndərməlidir - 5.X.1937. Ondan 6 gün sonra 11 oktyabr 1937-ci ildə cəlladlar İ.O.Matuleviç, İ.M.Zaryanov, S.K.Jiqur və katib A.F.Kostuşenko hazırlıq iclası keçirərək qərara alırlar: Hənəfi Baba oğlu Zeynallı Azərb. SSR CM-in 73, 64, 69, 70-ci maddələri üzrə təqsirkar bilinib işlə bağlı məhkəmədə, müdafiəçinin və prokurorun, habelə şahidlərin iştirakı olmadan baxılsın.

Oktyabrın 12-də (1937) saat 16.25 dəqiqədə Hənəfi Baba oğlu Zeynallının “məhkəməsi” başlanır.

Qəribədir, bunları yazmamaq olmur. Protokol hazırdır (buraya sonradan əlavə edilib) . Məhkəmənin tarixi, saati, müttəhimin adı, familiyası və ittiham edildiyi maddələr.

“İclas” 16.40 dəqiqədə (cəmi 15 dəqiqəyə isə baxılıb) qurtarır. İclas protokolunda hökm yoxdur. İşin 391-ci səhifəsində isə iri qara hərflərlə yazılmış hökm vardır. SSRİ Ali Məhkəməsinin Səyyar Sessiyası Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından HÖKM verir.

Burada 1896-cı ildə anadan olmuş Hənəfi Baba oğlu Zeynallı ən yüksək cəzaya-güllələnməyə məhkum edilir. Ona məxsus olan əmlak müsadirə edilir.

İşin 392-ci səhifəsində 13.X.1937-ci ildə hökmün yerinə yetirilməsi haqqında arayış vardır. Güllələnmə haqqında akt SSRİ XDİK xüsusi arxivində saxlanır. Dünya düzəldikdən sonra, 8 il əmək düşərgəsində cəza

çəkdikdən sonra (4.X.1938-ci ildən 23.XI.1956-cı ilə qədər) 6 aprel 1955-ci ildə Səyyarə Şərifova Azərbaycan SSR NS yanında DTK sədrinə ərizə ilə müraciət edir. Bu vaxta qədər Səyyarə Səttar qızı Şərifova Qaraqandada cəza çəkmişdir. Sonra 23.XI.1956-cı ildə Azərbaycana gəlmiş, Zaqatala 4 saylı uşaq yəlisində tərbiyəçi işləmişdi.

22 sentyabr 1956-cı ildə ədliyyə podpolkovniki B.Plexanov SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasına protest məktubu ilə müraciət edir. SSRİ Ali Məhkəməsi Kostrominin sədrliyi ilə 30.III.1957-ci il tarixli iclasında 44-021615/96 sayılı qərarı ilə işində cinayət tərkibi olmadığı üçün SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 12.X.1937-ci il tarixli qərarını ləğv edir. Beləliklə, əgər Hənəfi Zeynallı yaşasa idi o, tufanlardan keçib 60 yaşında bəraət almış olardı. Onda xalqımız istedadlı bir filoloqa sahib olardı.

ƏHMƏDBƏY OMAROVİÇ PEPİNOV

(*Cinayət işi pr. 28006. Cinayət işi 255 səhifədir*)

Azərbaycan xalq maarifinin inkişafında, Yeni Türk Əlifbası komitəsinin işində fəal iştirak edən ziyalılardan biri də Əhməd Pepinovdur. Ə.Pepinov Türkoloji Qurultayın işində də fəal iştirak etmişdi. Buna görə də DT İdarəsinin 4-cü şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəisi Azərbaycan xalqının, mədəniyyətinin, elminin çox böyük düşməni olan X.Qriqoryan 9 iyul 1937-ci ildə Əhməd Pepinovu həbs etmək üçün arayış tərtib edir. Həmin arayışı Azərbaycan XDİK DT kapitanı, 4-cü şöbənin rəisi Çinman həmin gün təsdiq edir.

Arayışda deyilir: “1892-ci ildə anadan olmuş, bitərəf, Azərbaycan vətəndaşı, AXMK plan şöbəsinin müdiri (indi işləmir) Pepinov Əhməd 1931-ci ildə DBSİ kollegiyası tərəfindən əksinqilabi təşkilatda fəal iştirak etdiyi üçün həbs edilmişdir. 1936-cı ildə sürgündən qayıtdıqdan sonra əksinqilabi millətçi fəaliyyətini davam etdirmişdir.” Bundan əlavə, Ümumittifaq Pantürkist Təşkilatı Mərkəzinin üzvü (kaş belə bir təşkilat ola idi – A.B.) məhbus Qubaydulın Əziz demişdir ki, Pepinov Əhməd 1937-ci ildə bizim tərəfimizdən (yəni Qriqoryanın) ifşa edilmiş burjua-millətçi təşkilatın üzvü olmuşdur. Qubaydulın 1937-ci ilin aprelin 19-20-də demişdir: “XMK-da Mustafa Quliyev, Cəlil Məmmədzadə və Pepinov Əhməd məni və B.Çobanzadəni praktik pantürkist fəaliyyətdə himayə etmişdir. 1926-cı ildə

Türkoloji Qurultayda Müsavatçı M.Baharlı ilə yaxından tanış olmuş, Çobanzadə ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Mən Bakıya gələndə Azərnəşrin nəşriyyat şöbəsinin müdiri olan Pepinov mənə Azərbaycanda əksinqilabi millətçi təşkilatın olması haqqında məlumat verdi”.

Bu deyilənlərə görə X.Qriqoryan qərara alır:

“Yuxarıda verilən izahatdan sonra Pepinov Əhmədin Az.SSR CM-in 72, 73-cü maddələri üzrə həbsə alınmasını zəruri sayıram”. Həmin gün Az.SSR XDİK idarə rəisi 3-cü dərəcəli DT Komissarı Y.Sumbatovun təsdiqi ilə Əhməd Pepinovun həbsi haqqında qəti imkan tədbiri seçilir.

Görünür, Əhməd Pepinovu dərhal həbs edə bilməmişlər. Çünki o, Ulyanovsk şəhərində, Krasnoqvardeysk küçəsində 24 №-li evdə yaşayırmış. Buna görə də Ə.Pepinovu həmin şəhərdə həbs etmək haqqında Ulyanovsk DTİ leytenantı Andronov 7 sentyabr 1937-ci ildə xüsusi qərar qəbul edir. Andronov da savadsızlıqda Bakıdakı həmkarlarından geri qalmırdı. Çünki Əhməd Pepinovu keçmiş daşnak (!) kimi, Ulyanovskda da əksinqilabi iş aparan adam kimi həbs edir. Andronovun qərarına əsasən, SSRİ XDİK Ulyanovsk şəhər təşkilatının dövlət təhlükəsizliyi serjantı Xudyakov sentyabrın 7-də Əhməd Pepinovu həbs edərək Ulyanovskdan AXDİK sərəncamına göndərmək haqqında qərar qəbul edir.

7 sentyabr 1937-ci ildə Əhməd Pepinovun Ulyanovskdakı evini axtarırlar. Axtarış zamanı aşkar edilib götürülmüşdür:

1. Pasport №452558;
2. Almanca-rusca lüğət;
3. Fotoşəkil (1 ədəd);
4. Bloknot (qeyd dəftərçəsi);
5. Müxtəlif yazışmalar;
6. Qazaxca-rusca lüğət;
7. Alman dilində kitablar;
8. Müxtəlif fotoşəkillər (7 ədəd, tapdıqca yazmışlar);
9. İstiqraz vərəqələri: 17 ədəd - 25 manatlıq.

Pepinovu ilk dəfə Xoren Qriqoryan 7 noyabrda (Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının 20-ci ildönümü günü - Bayram günü), dindirir.

Ə.Pepinov 1893-cü ildə Axalçik vilayətində anadan olmuşdur. Azərbaycanlıdır, SSRİ vətəndaşıdır.

Qızı Sevdanın 11 yaşı vardır (Sevda uzun müddət Xarici Dillər institutunda işləmişdir).

1917-1920-ci illərdə Hümmət Partiyasının üzvü olub.

Sual: İstintaq müəyyən etmişdir ki, siz uzun müddət əksinqilabi iş aparmısınız. Azərbaycanda əksinqilabi millətçi hərəkatın fəal rəhbərlərindən biri olmusunuz.

Cavab: Xeyr, inkar edirəm, mən heç bir əksinqilabi təşkilatın üzvü olmamışam. Öz ifadəmi oxudum. Öz sözlərimi də imzamlı təsdiq edirəm.

Dindirmə çox qısa çəkir, protokolda dindirmənin nə vaxt başlanıb nə vaxt qurtarması göstərilmir.

Dindirmə 16 gündən sonra noyabrın 23-də davam etdirilir. Yənə də dindirən X.Qriqoryandır.

Sual: Siz bu gün öz əksinqilabi fəaliyyətiniz haqqında danışacaqsınız mı?

Cavab: Mən heç bir əksinqilabi iş aparmamışam. (Qriqoryanın “səriştəsinə” bax, müttəhimin hər bir cümləsindən sonra ona imza etdirib)

Sual: Siz düz danışmırsınız. Tələb edirik tərsliyi, müqaviməti dayandırarsınız, istintaqa səmimi (gör kim səmimiyyət tələb edir, cəllad – A.B.) şəkildə öz əksinqilabi işiniz haqqında məlumat verəsiniz!

Cavab: Mən istintaqa düzgün cavab vermişəm.

Sual: Siz əksinqilabi mövqedə olanlardan - elmi işçilərdən kimi tanıyırsınız?

Cavab: Mən əksinqilabçı, millətçi olan heç bir elmi işçi tammıram.

Sual: Professor Bəkir Çobanzadə sizə əksinqilabçı, millətçi kimi tanışdırmı?

Cavab: Professor B.Çobanzadəni mən təkcə millətçi kimi tanıyıram.

Sual: Daha kimi tanıyırsınız?

Cavab: Habelə Qubaydulini və Kazımovu tanıyiram. Daha heç kəsi.

Sual: Siz onlarla həmrəy idinizmi?

Cavab: Onların bəzi millətçi görüşləri ilə həmrəy idim.

Sual: Adlarını çəkdiyiniz adamlar partiyanın və Sovet hökumətinin əleyhinə iş aparırdılarmı?

Müttəhim Pepinov bu suala cavab verməkdən imtina etdi.

Xoren Qriyoryanın imzası.

Üçüncü dindirmə 1937-ci ilin 8 dekabrında olur.

Yenə dindirməni X.Qriqoryan aparır. Bu dəfə işə başqa adamların da adları düşür və artıq müttəhimi “yumşaltmışlar”. Protokolun həcmindən də görünür ki, müstəntiq çox “işləmişdir”. Çünki müttəhim elə ilk cavabında deyir:

Cavab: Mən inandım ki, istintaqın əlində mənim əksinqilabi fəaliyyətim haqqında kifayət qədər fakt vardır. Ona görə də hər şeyi səmimi deyəcəyəm.

Sual: Yaxşı. Bəs nə üçün siz 1930-cu ildə ilk dəfə həbs olunanda öz əksinqilabi millətçi fəaliyyətinizi gizlətmisiniz?

Cavab: Boynuma alıram ki, mən 1930-31-ci illərdə həbs olunanda öz əksinqilabi fəaliyyətimi gizlətmışdim.

Sual: Sizə məlum olan Əksinqilabçı, Millətçi Təşkilatın üzvlərini deyin.

Hörmətli oxucu, gör Qriqoryan Əhməd Pepinovu necə, nə üsulla yola gətirmişdir ki, birnəfəsə 14 nəfərin adını və familiyasını dəqiqliklə deyir (Yox! ona dedizdirdilər).

Cavab: Əksinqilabçı millətçi təşkilat rəhbərlərindən mənə aşağıdakılar məlumdur:

1. Hacinski Məmmədhəsən;
2. Ordubadski Firuz;
3. Mən - Əhməd Pepinov;
4. Məlik Aslanov Xudadat;
5. Şabanov Rıza;
6. Naxçıvanski Şamo (Cəmşid);
7. Xəlilov Mamed;
8. İldırım Çingiz;
9. Mollayev Məhəmməd;
10. Tağıyev Zeynal;
11. Dudaşov - mühəndis;
12. Mahmudbəyov;
13. Mirzəyev;
14. Bəylərbəyov.

Bundan sonra müstəntiq Qriqoryan müttəhimə bir az “istirahət” verir və onun adını çəkdiyi adamları həbs

etməklə məşğul olur. Növbəti, 4-cü dindirmə 1938-ci ilin yanvarın 19-da başlanır. Keçən dəfə 2 gün davam edən istintaqda Qriqoryan Əhməd Pepinovun “Azərbaycandan kənarada olan əksinqilabçılar haqqında “verdiyi” məlumatları “dəqiqləşdirir”. Buna görə də iş asanlaşır. İndi dindirməni əməliyyat müvəkkili M.Məmmədova həvalə etmişlər. Beşinci dindirmə 8 mart 1938-ci ildə aparılır.

İşin 79-cu səhifəsində Pepinov 8 dekabr 1937-ci il tarixdə X.Qriqoryanın adına ifadə verir. Demək olar ki, bu ifadə ilə 1938-ci il dindirməsi arasında fərq yoxdur. Belə bir yazılı ifadə 26 yanvar 1938-ci ildə də təkrar olunur. Amma bu ifadə öz həcminə (7 səhifə) görə seçilir. Burada Əhməd Pepinov 1930-37-ci illər arasındakı fəaliyyətindən danışır.

Cinayət işinin 95-ci səhifəsində müttəhim Əfəndiyev Bəhlul Əfəndi Mustafa oğlunun dindirilməsi protokolu (10 səhifəlik) vardır.

Burada Əfəndiyev Bəhlul demişdi: əksinqilabçı millətçi təşkilat üzvlərindən mənə aşağıdakılar məlumdur.

1. Pepinov Əhməd - rəhbər;
2. Nəcəfov Rzaqulu;
3. Pepinovun bacısının əri - familiyasını bilmirəm. Bakıda yaşayır;
4. Hüseyn Cavid;
5. Əhməd Cavad;
6. Mikayıl Müşfiq;
7. Salman Mümtaz;

8. Abdulla Şaiq;
9. Məmməd Hüseyn Rzayev;
10. Səməd Vurğun - şair;
11. Əmin Abid.

Sonra müttəhim qeyd edirdi ki, yığıncaqların birində bu yığıncağın iştirakçısı olan Hüseyn Cavidı “əsl aparıcı” Azərbaycan şairi adlandırmışdır.

Sonra Pepinovun işində Mollayev Maqomed İbrahimoviçin dindirilməsi protokolu da vardır. Mollayev Maqomed balkardır. O da 1930-cu ildə həbs olunanlardandır. Ondan da müstəntiqlər Azərbaycan əksinqilabi mərkəzi haqqında soruşurlar. 109-cu səhifədə Bəkir Çobanzadənin 20-21 iyul 1937-ci ildə verdiyi ifadə vardır. O, guya təsdiq edir ki, belə bir təşkilat var idi. Onun tərkibinə aşağıdakılar daxil idi:

1. Sultan Məcid Əfəndiyev;
2. Dadaş Bünyadzadə;
3. Pepinov Əhməd;
4. Cəbiyev Həbib.

Müstəntiq (Adı yoxdur. Çünki protokolun əsli 10497-ci işdədir) məcbur edir ki, blokun nə vaxt yaranmasını və buraya kimlərin daxil olmasını dəqiq desin.

Cavab: Aşağıda adlarını deyəcəyim adamların yaratdığı blok 1928-29-cu illərdə yaranmışdı. Onların tərkibi belə idi:

Milli təmayülçülər:

1. Sultan Məcid Əfəndiyev;
2. Dadaş Bünyadzadə;
3. Cəbiyev Həbib;
4. Xulufu Yəli;
5. Qasımov Pənah;
6. Zeynallı Hənəfi;
7. Hacıyev Əşrəf;

Müsavətçilər:

1. Pepinov Əhməd;
2. Naxçıvanski Samo;
3. Şıxlinski - müsavət generalı;
4. Cavad Axundov;
5. Musaxanlı;
6. Hüseyn Cavid;
7. Ağa Axundov;
8. Abdulla;
9. Vəzirov Yusif;
10. Cabbar Məmmədzadə;
11. Mikayıl Müşfiq;
12. Pepinov Zəki;
13. Hüseynov Rəhman;

İttihad Partiyası üzrə:

1. Sultan Məcid Qənizadə;
2. Şahsuvarov Nurməmməd;
3. Sultanov Rüstəmbəy;

4. Rüstəmbəyov Fətullabəy;
5. Əli Səbri Qasimov;
6. Şahtaxtinski Həmid bəy;
7. Xan - Talışinski (adını bilmirəm).

Allah, Allah, 7 ay qriqoryanların əzab və işgəncələrini görmüş bir adam (o adam ki, əzabdan öz adını da unudurdu!) hər bir “Cinayətkar” dəstənin üzvlərini sıra ilə, dəqiq şəkildə deyir. Heç şübhəsiz ki, bunu ona dedirtmişlər.

Yoxsa 34 nəfərin adını özü də hansı təşkilata aid olması ilə dəqiq şəkildə kim deyə bilər? AXI onda hər kəs özündən başqa heç kəs haqqında düşünmürdü. Deyərdik ki, heç özləri haqqında da düşünmürdülər.

Cinayət işində Böyükağa Talıblının (15.VI.1937), Bukşpan Aleksandr Semyonoviçin (4.II.1937), Xuluflu Vəli Məmmədhüseyn oğlunun (25-27.II.1937 və 23.III.1937), Kərimov Əlinin (2-4.III.1937), Ruhulla Əli oğlu Axundovun (9.IV. 1937), Qubaydulin Əziz Sadıxoviçin (19-20.IV. 1937; 4-5.VIII.1937; 4-5.VII. 1937), Tağıyev İbrahimin (17.XIII.1937), Fərəzadə Əsgər Məhəmməd oğlunun (29.VII.1937), Xəlilov Məhəmməd Muradoviçin (4.XI.1937) və başqalarının dindirilməsi zamanı Əhməd Pepinovun müxtəlif tərəflərdən Kommunist Partiyasına, Sovet hökumətinə qarşı “düşmən” obrazı yaratmışdılar. Ümumiyyətlə, 27 nəfər Ə.Pepinovu “Düşmən” adlandırmışdır. Leytenant B.Qalstyan 4-IX-1937-ci ildə müttəhim Xəlilov Məhəmməd Muradoviçi dindirərkən müttəhimi o

dərəcədə sorğu-suala tutub ki, 17 səhifəlik bir protokol alınmışdır. Bu protokolda Xəlilov Məhəmmədin heç tanımadığı adamları “ÜK(b)P, sovet hakimiyyətinin” əleyhinə işlədiklərini deyir. Bu vicdanlı insan - Xəlilov Məhəmməd 1890-cı ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. Azərneft Ticarət Satış İdarəsinin rəisi olmuş bu illərdə, 1922-ci ildə “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif edilmiş, 1931-ci ildə yalan ittihamlarla həbs olunmuş, cinayəti sübut olunmadığı üçün 1936-cı ildə azad edilmiş, 1937-ci ildə yenidən həbs olunmuşdur. Belə bir adamın istintaqa cəlb edilməsi o dövr üçün heç də təəccüblü deyil. Xəlilov Məhəmməddən 50-dən artıq adamın düşmən olması haqqında “məlumat” almışlar.

Nəhayət, 17 mart 1938-ci ildə cinayət işinin istintaqının bitməsi haqqında protokol tərtib edilir. Qəribədir ki, bu protokolda Pepinovun hansı maddələr üzrə ittiham edildiyi göstərilir. Əhməd Pepinovun ittiham qərardadı 2.VII.1938-ci ildə tərtib edilmişdir. Burada da ümumi preambula eynidir ki, 1936-cı ilin sonunda Azərbaycanda Bakı şəhərində millətçi, əksinqilabçı, terrorist təşkilat ifşa edilmişdir. Bu təşkilatın məqsədi silahlı üsyan hazırlamaq, ziyankarlıq etmək, Partiya və hökumət rəhbərlərinə qarşı terror təşkil etmək yolu ilə Azərbaycanı SSRİ-dən ayıraraq burjua respublikası qurmaq olmuşdur.

2 iyul 1938-ci ildə lənətə gəlmiş (necə ki, gəldi) insanlıq hissindən məhrum olan insan qanına susamış Matuleviçin sədrliyi ilə SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasının hazırlıq iclası (protokol №6) keçirilir.

Burada Ə.Pepinovun ittiham edildiyi maddələr göstərilmişdir: 64, 69, 70, 73. (Azərb. SSR CM üzrə)

İclas qərara alır: İşlə bağlı məhkəmə iclasında, ittihamçı tərəfin, vəkillərin (müdafiənin), şahidlərin iştirakı olmadan 01.XII.1934-cü il qanunu əsasında baxılsın.

3 iyul 1938-ci ildə Matuleviçin sədrliyi ilə indi onun əziz kolleqaları Zaryanov, Jiquru Kolpakov və Kulik əvəz edir. Katib - Kozlovdur. İclas saat 21.40 dəqiqədə başlanır, 21.55 dəqiqədə qurtarır. Cəmi 15 dəqiqə! Cinayət işinin 170-ci səhifəsində SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasının Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından hökmü vardır. Hökm necədir? Matuleviç üçlüyünün əlindən qurtarmaq mı olar? “Güllələnsin!” Elə həmin gün hökm yerinə yetirilir. Cinayət işinin 171-ci səhifəsində məlun Şevolovun arayışı var, hökm 3.VII.1938-ci ildə yerinə yetirilmişdir. Hökmün yerinə yetirilməsi haqqında akt SSRİ XDİK-da saxlanılır.

Bu da Azərbaycanın görkəmli bir ziyalısının faciəsinin sonu. 1955-ci ilin martından başlayaraq Ə.Pepinovun ətrafındakı qara fikirlər dağılmağa başlayır. Bir çox şahidlər ifadələrini geri götürür.

30 yanvar 1957-ci ildə Hərbi prokurorluğun prokuroru Lazurenko Əhməd Pepinovun işinə yenidən baxılması üçün SSRİ Ali məhkəməsinin hərbi kollegiyasına müraciət edir.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası 14 sentyabr 1957-ci il tarixdə öz iclasında (protokol №4m - 01760) Əhməd Pepinovun işinə yenidən baxaraq öz kolleqaları olan Matuleviçin 3 iyul 1938-ci ildə qəbul etdiyi qərarı

ləğv edir. Əhməd Pepinov b r t alır. Amma d z 19 il iki aydan sonra.

AYNA MAHMUD qızı SULTANOVA

Türkoloji Qurultayin yeganə qadın nümayəndəsi Ayna Sultanova idi. Ayna Sultanova cəsarətli və fərasətli Azərbaycan qadınlarından biri kimi şimaldan əsən bolşevik küləyi təsiri altında kommunist hərəkatına qoşulmuş, az bir zamanda bu hərəkatda özünü təsdiq etmişdir. İstedad hansı şəraitdə olursa olsun, özünü mütləq büruzə verir. Ayna haqqında bu vaxta qədər mənim təsəvvürüm belə idi: istedadlı, qadın olmuş, görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Həmid Sultanovu tanıyandan sonra onunla birgə inqilabi hərəkata qoşulmuş, bu hərəkatda özünə layiqli yer tutmuş, müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışmış və ərinə görə o da repressiyanın qurbanı olmuşdur. Sən demə, Ayna haqqında çox şey bilmirmişəm. Ayna Sultanovanın “Cinayət” işi ilə tanış olduqdan sonra Dərnəgüldə büst şəklində daşlaşan Ayna gözümdə 30 metrlik monumental bir Azərbaycan, türk qızının heykəlinə çevrildi. Möhtərəm oxucu, tələsmə, indi Ayna Sultanova haqqında bəzi məlumatlar verdikdən sonra onun haqqında yalançı, böhtançı və əsassız dəlillər əsasında qaldırılmış, “Cinayət” işi ilə tanış olanda millətimizin bu qeyrətli qızına sən də əhsən deyəcəksən.

Ayna Sultanova haqqında bəzi ensiklopedik xarakterli məlumat: Ayna Mahmud qızı Sultanova Dəvəçidə məşhur bir ailədə dünyaya göz açmışdır. Mahmud kişinin ailəsi sanki inqilabçılar ailəsi idi. Aynanın özündən 7 yaş böyük qardaşı Qəzənfər Musabəyov Azərbaycan xalqına qeyrətlə və namusla xidmət etmək üçün 1917-ci ildə Kiyev Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş, bir müddət həkim işlədikdən sonra inqilabi hərəkata qoşulmuş (kaş qoşulmaya idi), Azərbaycanın görkəmli inqilabçıları – sonra partiya və dövlət xadimləri sırasında özünə layiqli yer tutmuş, Azərbaycan hökumətinin rəhbəri və SSRİ MİK sədrilərindən biri səviyyəsinə qədər yüksəlmiş və namuslu bir həyat yolu keçmişdir. O da paxıllıq və həsəd gölünə düşüb boğulmuşdu. Bu haqda çox danışmadan qeyd etmək lazımdır ki, bəzi sənədlərdə, o cümlədən ASE-də repressiya qurbanlarının tərcümeyi-halına aid rəqəmlər müxtəlif səbəblərdən təhrif olunur. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün Qəzənfər Musabəyovun ölüm tarixini də dəqiqləşdirmək istərdik. ASE-də göstərilir ki, Qəzənfər Musabəyov 9 fevral 1938-ci ildə ölmüşdür. Əslində isə onu Azərbaycandan 10 nəfər görkəmli partiya və hökumət rəhbəri ilə birlikdə 1938-ci il aprelin 21-də Moskva şəhərində Matuleviç (bu lənətə gəlmiş harada Azərbaycan türkü güllələnəcəksə dərhal özünü oraya yetirirdi), Zaryanov, Jdan, katib Bertner güllələmişdir.

Ayna da qardaşı Qəzənfər ilə birlikdə inqilabi hərəkata qoşulmuş, öz bacarıq və istedadı sayəsində tezliklə özünə böyük nüfuz qazanmışdı. 1917-ci ildə inqilabi hərəkatda sınaqdan çıxdığı üçün onu 1918-ci ildə partiya sıralarına

qəbul etmişlər. 1919-cu ildə təhsilini davam etdirmək üçün Moskvada Sverdlov adına Kommunist Akademiyasında oxumuş, eyni zamanda Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində Yaxın Şərq şöbəsində katib işləmişdir. 1920-ci ildə Azərbaycan sovetləşdikdən sonra Bakıya qayıtmış və AK(b)P MK-da qadınlar şöbəsinin müdiri, sonra “Şərq Qadını”, indiki “Azərbaycan qadını” jurnalının ilk redaktoru olmuşdur. 1930-cu ildən başlayaraq Aynanın bəxtində bir ulduz parlamışdır. Bu illərdə o, AXMK müavini, Zaqafqaziya Həmkarlar İttifaqı Mədəniyyət Şöbəsinin müdiri işləmişdir. Təhsilini artırmaq üçün Moskva Qırmızı Professura institutunda oxumuş, bir müddət ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsində rəhbər vəzifələrdə işləmişdir. Bakıya çağırılaraq Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı, sonra xalq Ədliyyə Komissarı işləmişdir. ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin, Azərbaycan K(b)P MK-nın, Azərbaycan K(b)P MİK rəyasət heyətinin üzvü, habelə Azərbaycan MİK rəyasət heyətinin, Zaqafqaziya MİK üzvü olmuş, bir sıra dövlət mükafatları almışdır. Onun belə ağıllı və istedadlı bir vətəndaş, əqidəli bolşevik olması Azərbaycanın görkəmli inqilabçılarından biri Azərbaycanın istedadlı dövlət xadimi Həmid Həsən oğlu Sultanovun diqqətini cəlb etmiş, çox güman ki, 1919-cu ilin axırları və ya 1920-ci ilin əvvəllərində onlar ailə həyatı qurmuşlar. Çünki istintaq sənədlərində onların ilk övladı 1921-ci ildə dünyaya gəlmişdir.

Hazırda Ayna Sultanovanın həyatı xoşbəxt görünürdü; həm qardaşı, həm əri, həm də özü yüksək dövlət

vəzifələrində çalışırdılar. Gizlində isə onların bu həyatına qarşı ölüm sui-qəsdı hazırlanırdı.

Əslində Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası işə başlayandan – 1921-ci ildən Azərbaycanın ən yaxşı ziyalılarını məhv etməyə başlamış və ya onlar haqqında material toplamağa başlamışdı. Yoxsa nə üçün 1921-ci ilin avqust plenumunda onun işini “bütün nəticələri ilə birlikdə zərbəçi” kimi qiymətləndirmişdilər. Burada görkəmli alim Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Yaşar Qarayevin sözləri yada düşür: “Torpaq əvvəl ziyalılardan arıtlanır, öndər və liderlər, etnik genefondan təmizlənir, sonra etnosdan əvvəl sözlər azadlığını itirir, sonra adamlar, lap axırda torpaq və mədəniyyət itgiləri həmişə ərazi itgilərini qabaqlayır. Əvvəl yaddaş parçalanır, sonra torpaq! Azərbaycanda tətbiq olunan həm repressiya, həm də deportasiya xüsusi çalar və fərdilik də kəsb edir: hər yerdə repressiya sinfi siyasi şüar altında, Azərbaycanda isə üstəlik, həm də milli-etnik şüar altında həyata keçirilib: “Trotskizm” və “Menşevizm”, “Qolçomaq” və “Burjua” sözlərinə üstəlik “Pantürkizm”, “Panislamizm” sözləri də əlavə olunub.

L.P.Beriyanın bir qaba çəkdiyini Mir Cəfər Bağırov üç qaba çəkib, orada dırnaq kəsiləndə, burada baş və barmaq kəsilib... Həm repressiyanın, həm də deportasiyanın qatilləri və cəlladları, təşəbbüskarları və ifaçıları da bütün mərhələlərdə və hallarda eyni imzalar olub: Qriqoryan, Markaryan, Avetisyan, Avanesyan, Qaltsyan təkcə sonuncu dəfə də 88-ci ildə deportasiyanı başlayanlar:

Balayan, Aqambekyan, Kaputikyan, Şahnazaryan, İgidyan... və s.”

Möhtərəm oxuculardan yüz dəfə üzr istəyib el misalını çəkmək istəyirəm ki, “Eşşəyin böyüyü tövlədə qalıb”. Yaşar müəllim ən böyük zəhərli ilanı, türkün ən böyük və imkanlı düşməni, bütün repressiya və deportasiyaların müəllifi, təşəbbüskarı Anastas Mikoyanı unudub. Axı o, 1942-ci ildə Azərbaycan Xalqını Çeçenlər, Krım tatarları və Məhsəti türkləri kimi bütövlükdə vətəndən sürgün etmək haqqında layihə tərtib edib Stalinə təqdim etmişdi (bu haqda sonra danışacağıq).

Əslində o vaxtkı cəza orqanını yalnız onunla müqayisə etmək olar. Yoxsa Ayna Sultanova kimi yüzlərlə qadını erməni “yan”ların qılıncının altına vermək hansı namusa, hansı qeyrətə sığırdı!?

Uzağa getməyə, bir ailədən əri, arvadı, arvadın qardaşını güllələmək, bir evi yox, minlərlə evi dağıtmaq, qapısını bağlamaq hansı namusa, vicdana sığışardı?

Həmid Sultanovu tutduqdan sonra Ayna öz keçmiş xidmətləri müqabilində Moskvadan ədalət payı umaraq oraya üz tutur. Amma onu izləyən xəfiyələr bu haqda baş cəza orqanına xəbər verirlər. Onu orada tutub barəsində aşağıdakı cinayət işini açmışlar.

Sultanova Ayna Mahmud qızının cinayət işi başlanıb - 19 oktyabr 1937-ci il, qurtarıb - 2 fevral 1939-cu il. № art-Pr 3753. (I cild. 168 vərəqdir) Cinayət işinin 1-ci vərəqəsində onun haqqında deyilir:

Sultanova Ayna Mahmud qızı 1895-ci ildə anadan olmuş, azərbaycanlıdır. Azərbaycan SSR keçmiş ədliyyə naziri,

ÜK(b)P sıralarından çıxarılmış. Bakıdan Moskvaya gəlmiş qeydiyyatsız öz qohumu D.O.Əfəndiyevanın evində yaşayır. (B.Xaritonovski döngəsi 3/II)

Əslində Ayna Sultanova Moskvaya ərinin tutulduğundan şikayət etmək, həqiqəti tapmaq üçün getmişdi.

A.Sultanovanın da cinayət işi məlum preambula ilə başlanır ki, 1937-ci ildə Azərbaycanda antisovet, millətçi təşkilat ifşa edilmişdir ki, həmin təşkilat Azərbaycanı SSRİ-dən ayıraraq burjua respublikası qurmaq istəyir...

11 oktyabr 1937-ci ildə Azərbaycan XDİK Moskvaya müraciət edib A.Sultanovanı tutub Azərbaycana göndərməyi xahiş edir. Moskvada DT leytenantı BDTİ (Baş Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinin 4-cü şöbəsinin) 7-ci bölməsinin rəis köməkçisi Qendin 19 oktyabrda A.Sultanovanı həbs edir.

Cinayət işinin 7-ci vərəqəsi o vaxtki kommunist-bolşevik rejiminin iç üzünü yaxından görməyə, onu tanımağa çox kömək edir. Görün bir qadınla necə rəftar edirlər. Moskvadan DT kapitanı SSRİ XDİK 8-ci şöbəsinin rəis müavini Zubkin və həmin idarənin 3-cü bölməsinin baş leytenantı Mişustin Azərb.SSR XDİK 8-ci bölməsinə 1 noyabr 1937-ci il tarixdə 413259 №-li məktubda yazırdı: “Azərb. XDİK DTİ xahişi əsasında həbs edilmiş Sultanova Ayna Mahmud qızının işi haqqında material sizə göndərilir.

Eyni zamanda SSRİ XDK BDTİ-nin Butır Türməsinin rəisinə göstəriş verilmişdir ki, məhbus Ayna Sultanovanı xüsusi konvoyla, xüsusi vaqonda, bütün başqa

məhbuslardan təcrid edilmiş vəziyyətdə, təkadamlıq kamerada sizin sərəncamınıza göndərsin”.

Bəli, 42 yaşlı bir azərbaycanlı - türk qadını təkadamlıq kamerada Bakıya gətirilir. Hələ 1937-ci ilin avqustun 28-də AXDİK DTİ-nin 4-cü şöbəsinin kapitanı Çınman Ayna Sultanovanı məşhur 12493 sayılı cinayət işi ilə əlaqələndirib, onu həbs etmək qərarı vermişdi. Çünki “Əks inqilabi burjuamillətçi təşkilatın işində iştirak etmişdir”.

Ayna Sultanovanı noyabrda Bakıya gətirirlər. Amma leytenant Martirosov (Martirasyan) 8 yanvar 1938-ci ildə Ayna Sultanova haqqında həbs qəti imkan tədbiri haqqında qərar qəbul edir. Çünki o, əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvü olmuş, ziyankarlıq etmiş, Azərb. MK (orada belə yazılıb – A.B.) katibinə terror hazırlayan əksinqilabi terror qrupuna rəhbərlik etmişdir.

Bu qərarı Az SSR XDİK Borşov 21 yanvar 1938-ci ildə təsdiq etmişdir. Məhbusun anket vərəqindən aydın olur ki, Sultanova Ayna Mahmud qızı 1890-cı ildə Dəvəçi rayonunun Perebedil (Pirəbədil) kəndində anadan olmuşdur. Cəza verməyə öyrənmiş bisavad cəlladlar onun yaşını belə, hesablamağı bacarmamış, onu 38 yaşlı qələmə vermişlər. Anadan olduğu il də 1890 göstərilmişdir.

-müəllimdir;

-Bakıda ədliyyə naziri olmuşdur.

1918-ci ildən ÜK(b)P üzvü olmuş (1937-ci ildə partiyadan çıxarılmışdır).

Ailəsi: oğlu Həmid – 16 yaşında (Necə olmuşdur ki, oğul atanın adını daşımışdır, görünür, müstəntiqin səhvidir – A.B.);

qızı: Nazənin – 10 yaşında;

oğlu: Vladlen – 8 yaşında (yazıq Ayna Leninə gör nə qədər inamrmiş! – A.B.);

əri: Həmid – 48 yaşında (Həmid Sultanov. O, artıq həbs edilmişdi – A.B.);

Anası – Quba xanım – 70 yaşında.

Həbs edildikdən sonra ilk dindirməni də B.Martirosov aparmışdır. Bu kiçik bir protokoldur ki, A.Sultanova özünün heç vaxt əksinqilabçı olmadığını təkidlə bildirir.

İkinci dindirmə 2.XII.1937-ci ildə olur. Bu əvvəlki dindirmənin davamı idi. Yenə A.Sultanova erməni daşnak dığasının qarşısında bir türk qızı kimi əyilməz olur: Mən heç bir əksinqilabi iş aparmamışam, istintaqla da heç bir mübarizə aparmıram.

Üçüncü dindirmə 15 yanvar 1938-ci ildə keçirilir. Yenə Martirosyan öz qarşısında əyilməz bir türk qadını mücəssəməsi görür.

“Təkrar edirəm, heç vaxt əksinqilabi təşkilat üzvü olmamışam”. Dördüncü dindirmə 28 yanvar 1938-ci ildə olur. Erməni xisləti özünü nə qədər göstərsə də, türk qızını əyə bilmir. Bu dindirmə uzun çəkir. Dindirmə prosesində Ayna dözümsüz halda 8 dəfə eyni şeyi təkrar edir. “Heç vaxt və heç yerdə mən əksinqilabi işdə olmamışam, təkrar edirəm, olmamışam!” Martirosyanın vəziyyəti dəyişirdi. 2 aydan çox idi ki, bir azərbaycanlı qadının müqavimətini qıra bilmirdi. Ona görə də müxtəlif yollara əl atırdı: 27 yanvar 1938-ci ildə Aynanın qohumu tibb institutunun tələbəsi Əfəndiyev Əli Məmməd oğlunu istintaqa çəkir. Əli elə birinci cümləsində Aynanın əksinqilabçı-millətçi təşki-

latın üzvü olduğunu deyir. Görünür, gənc olan Əlini çox qorxutmuşlar. Sonra Böyükağa Talıblıdan, Çobanzadə Bəkirdən, Mirzə Məmməd Qasımovdan, Cavarlinski Məmməddən, Məhərrəmov Mehdidən, Mürşüdoğlu İsmayıldan Ayna Sultanova haqqında qopardıqları “əksinqilabçı” ifadələri işə tikmişlər.

Sonra Aynanı Məhərrəmov Mehdi ilə, Mürşüdoğlu İsmayılla, Əfəndiyev Əli ilə üzləşdirirlər.

Qərİbədİr, qadında nə qədər böyük iradə olarmış! Bütün hallarda eyni sözü demişdir.

Bütün bunlardan sonra tərİtib edilmiş İttİhamnamədə də qeyd edilir ki, özünü təqsİrkar bİlmlr. Bununla belə AXDİK DTİ 4-cü şöbəsinin rəİs müavini Atakİşiyev qərara alır ki, həmin cinayət işi 1 dekabr 1934-cü il qanunu əsasında baxılması üçün SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasına göndərilsin. Matuleviç hazırdır əlində də qılınç. 3 iyul 1938-ci ildə Ayna Sultanovanın “Cinayət işinə” baxılır. “Məhkəmə” axşam saat 20:20-də başlanır. Bu “məhkəmə” Matuleviçin təcrübəsində, bəlkə də, birinci idi ki, müttəhimini sındıra bilmirdi. Burada Ayna ona qarşı sürülən bütün İddiaları rədd etdi: burada onun döyülməsindən də söhbət gedir.

Bu məhkəmə 55 dəqiqə çəkmişdir. Müttəhim son söz olaraq işə diqqətlə baxmağı xahiş edir.

Amma Matuleviç, Kolpakov, Kulik və Kozlov da öz işini yaxşı bilir, vəkil yox, şahid yox, nə istəsən et. Ona görə də onların bircə qərarı vardır:

Ayna Mahmud qızı Sultanova ən yüksək cinayət cəzasına – güllələnməyə məhkum edilsin. Ona məxsus

olan bütün əmlak müsadirə olunsun. Hökm qətidir və dərhal yerinə yetirilməlidir. Hökm 3.VII.1938-ci ildə yerinə yetirilmişdir. Dünya xali deyil. Qan batmır, yerdə qalmır.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 4 iyun 1955-ci il tarixində ədliyyə polkovniki Lixaçovun sədrliyi, ədliyyə mayoru Vnukovun və polkovnik leytenant Brozdinin iştirakı ilə keçirilən iclasında Ayna Mahmud qızı Sultanovanın “cinayət” işinə yenidən baxaraq qərara alır: “SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Ayna Sultanova haqqında 3 iyul 1938-ci ildə çıxardığı qərar ləğv edilsin və onun haqqında qaldırılmış cinayət işinə xitam verilsin”.

Allah sənə rəhmət eləsin, Ayna! Ruhun şad olsun! Düşmən qabağında bircə dəfə əyilmədən, ondan aman diləmədin! Çünki bilirdin, qan düşmən dost olmaz! Öldün, əyilmədin, rəhmət sənə!

HƏMİD HƏSƏN oğlu SULTANOV

Bolşevik siyasətinə aldanaraq bütün istedad və qabiliyyət, bilik və enerjisini bu siyasətin təntənəsinə həsr edən Azərbaycanın savadlı və cəsur oğullarından biri də Həmid Həsən oğlu Sultanovdur. H.H.Sultanov 1889-cu ilin mayın 26-da Qazax qəzasının Şmıx Ayrım kəndində anadan olmuşdur.

Gənc yaşlarından - 18 yaşında siyasi fəaliyyətə başlamışdır. Hələ RK(b)P üzvü olmamışdan 2 il əvvəl tələbələrin inqilabi çıxışlarında iştirak etmişdi. 1906-cı ildə Bakıya gələrək fəhləlik edən H.Sultanov burada öz siyasi savadını artırmış, dünya görünüşünü genişləndirmişdir. 1909-cu ildə Almaniyaya gedərək Leypsiq Politexnik İnstitutuna girərək oranı bitirmişdir. 1913-cü ildə Bakıya qayıdaraq neft mədənlərində mühəndis kimi müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Bu illərdə bir gün də siyasi fəaliyyətdən ayrılmamış, müxtəlif səviyyələrdə bolşevik siyasətini təbliğ etmişdir. 1920-ci il aprelin 27-də, gecə yəni Azərbaycan Demokratik Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin son iclasına (iclas saat 20:45 dəqiqədə başlamışdı) Azərbaycan Kommunistlərinin təslim olmaq haqqında Ultimatumunu təqdim etmişdi. Azərbaycan Sovet hökumətinin üzvü, Xalq Daxili İşlər Komissarı, Xalq Sənaye və Tikinti İşləri Komissarı, Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının Sədri,

Naxçıvan MSSR Xalq Komissarlar Sovetinin sədri (Türkoloji qurultaya da bu vəzifədə ikən Naxçıvandan gəlmişdi), ZSFSR MİK katibi, sonra Azərbaycan Xalq Kommunal Təsərrüfatı komissarı və s. kimi məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Müxtəlif illərdə Azərbaycan K(b)P MK-nm, MK bürosunun ÜİK(b)P Zaqafqaziya ölkə komitəsinin, SSRİ, ZSFSR və Azərbaycan SSR MİK üzvü olmuşdur. Kommunist Partiyası və Sovet dövləti qarşısmdakı xidmətlərinə görə “Qırmızı Bayraq”, “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordenləri ilə təltif edilmişdir.¹

Elə bu böyük işləri müqabilində də Mir Cəfər Bağırovun qəzəbinə düşər olmuşdu. Çünki onun erudisiyası M.C.Bağırovu rahat buraxmırdı. Ona görə də onun bütün ailəsini (arvadı Ayna Sultanovanı və qayını Qəzənfər Mahmud oğlu Musabəyovu güllələtməmiş) yerlə-yeksan etmişdi. Onun özünü isə məhv etmək cəza orqanına tapşırılmışdı. Buna görə də Azərbaycan, XDİK DTİ IV şöbəsinin rəisi təhlükəsizlik kapitanı Çınman 27.VI.1937-ci ildə DTİ rəisi təhlükəsizlik komissarı Sumbatovun təsdiqi (28.VI.1937) ilə Həmid Həsən oğlu Sultanov haqqında arayış tərtib edir ki, o, keçmişdə milli təmayülçülərlə əlaqədar olmuşdur.

Bu qərara Çınman Ruhulla Axundovun 9.IV.1937-ci il tarixli Hənəfi Zeynallının 15-17.IV.1937-ci il tarixli verdiyi ifadələrə əsasən gəlmişdir. Çınman 28.VI.1937-ci ildə H.Sultanovu həbs etmək üçün qərar verir. 29.VI.1937-ci il də IV şöbənin əməkdaşı Kazloviçə tapşırılır ki, Həmid Sultanovun evini axtarım. Elə həmin

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX c. B., 1986.

gün onun evi axtarılır. Götürülən “Əşyayi-dəlillər”in çoxu orden və böyük təşkilatların vəsiqələridir. (cəmi 47 adda)

Məhbusun anketində yazılmışdır ki, o, 1889-cu ildə Tovuz rayonunun Qazı qulu kəndində doğulmuşdur. İxtisasca mühəndis-iqtisadçıdır.

Ailəsi: arvadı Ayna - 37 yaşında; oğlu Həmid - 15 yaşında, oğlu Vladlen (yəni Vladimir Lenin – A.B.); qızı - Nazənin 8 yaşında. Məhbus anketində H.Sultanovun Tovuz rayonunun Qazı qulu kəndində, ASE-də isə Qazax qəzasının Şınıx Ayrım kəndində anadan olduğu göstərilir.

VII.1937-ci il tarixdə AK(b)P Vorosilov Rayon Komitəsi 1907-ci ildən Partiya üzvü olan Həmid Sultanovu tərksilah olunmamış, millətçi-təmayülçü ziyankar, ikiüzlü xalq düşməni kimi partiyadan xaric edir. Azərbaycan SSR CM-in, 64, 68, 69, 70, 79-cu maddələri üzrə H.Sultanov da daxil olmaqla 14161 sayılı cinayət işi (12 cildlik) açılır. İşə xalqımızın, türkün, insanlığın qatı düşməni Qriyoryan rəhbərlik edir. O, 15 oktyabr 1937-ci ildə bu cinayət işində 116 nəfərin işini ayırır. Bu cinayət işində Şamaxıda baş vermiş əyintilər və başqa “cinayət xarakterli” material keçir ki, onlarla maraqlanmadıq.

Sultanov 4.VII.1937-ci ildə Sumbatova yazır ki, 3 günlük müqavimətdən sonra mən qərara gəlmişəm ki, hər şeyi deyim.

Dindirmə 11-13-15-17-19 iyul 1937-ci ildə keçirilir. Dindirmələri Çinman, Şer, məsul katib Ohanesov aparırlar.

Sual: 11 iyulda siz yoldaş Sumbatovun adına yazdığınız ərizədə özünüzün partiya və Sovet hakimiyyətinə qarşı cinayət fəaliyyətinizi boynunuza almağa hazır olduğunuzu bildirmişdiniz. İstintaq sizdən tam tərksilah olmağı gözləyir, danışın.

Cavab: Boynuma alıram ki, mən Azərbaycanda əksinqilabçı təşkilatın üzvü olmuşam. Mənim partiya və Sovet hökumətinə qarşı bu mübarizə yolum çirkin xəyanət, çirkin satqınlıq və ağır cinayət yolu olmuşdur. İndi mən istintaqa bütün həqiqəti açmaq, öz üzərimdən biabırçı yükü, o yükü ki, həmişə daşımış və partiyadan gizlətmişəm, götürmək istəyirəm. Burada o, Ruhulla Axundovun onu bu cinayətə cəlb etdiyini deyir.

Sual: İndi təşkilatın tərkibini deyin.

Cavab: Azərbaycanda əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvləri aşağıdakılar idi:

1. Ruhulla Axundov - EA sədrinin keçmiş müavini;
2. Səfərov Həsən - Azərbaycan K(b)P MK keçmiş Kənd Təsərrüfatı Şöbəsinin müdiri;
3. Əfəndiyev Sultan Məcid - Azərbaycan MİK-in keçmiş sədri;
4. Ağaverdiyev Həsəynbala - Azərbaycan XKS sədrinin keçmiş müavini;
5. Eyvazov Ələsgər - Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsinin sədri;

6. Hüseynov Mikayıl - Azərbaycan K(b)P MK mədəniyyət və təbliğat şöbəsinin keçmiş müdiri;
7. Sultanov Qulam - Azərkinonun keçmiş rəisi;
8. Fərəczadə Əsgər - Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi sədrinin keçmiş müavini;
9. Mirzə Məmməd Qasimov - RİK keçmiş sədri;
10. Abdulov Kərim - keçmiş RİK sədri;
11. Xanbudaqov İbrahim - keçmiş Trest direktoru;
12. Eminbəyli İbrahim - Azərbaycan SSR XMK Qlavlitin keçmiş rəisi;
13. Xuluflu Vəli - Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun keçmiş direktoru;
14. Cuvarlinski Məmməd - Azərbaycan K(b)P Nuxa RK-nin keçmiş katibi;
15. Məmmədov Əli - Azərbaycan Taxıl tədarükü idarəsinin keçmiş direktoru;
16. Nayıbov Məmməd - Azərbaycan Torpaq Komissarının keçmiş müavini;
17. Tağı Şahbazi - şair;
18. Zeynallı Hənəfi - EA Azərbaycan filialının keçmiş elmi işçisi;
19. Hüseynbəyov Balabəy - Azərbaycan Dövlət Universitetinin keçmiş direktoru;
20. Kərimov Əli - Azərbaycan Dövlət Dram teatrının keçmiş direktoru;
21. Şahbazov Müseyib - keçmiş XMK.

Həmid Sultanovun boynuna qoymuşdular ki, Şamaxıdakı əksinqilabi təşkilatın rəhbəridir. Buna görə də

1 avqust 1937-ci ildə bütöv dindirmə bu məsələyə həsr olunur. H.Sultanov 9 nəfərin admı çəkir. 10 avqust 1937-ci il dindirməsində Həmid Sultanovun xarici dövlətlərdən birinin agentı olduğunu boynuna qoyurlar və o deyir:

-Bəli, boynuma alıram. Mən, həqiqətən, əksinqilabi təşkilatın tapşırığı ilə İran Konsulu Marzibanla əlaqədə olmuşam.

Bunu yenə R.Axundovun tapşırığı ilə etdiyini deyir.

1 oktyabr 1937-ci ildə onu yenə dindirirlər. Bu gün o, yenə Şamaxıda əksinqilabçı-millətçi, üsyançı, ziyankar təşkilatın işi barədə danışır. Bu dəfə o, on bir nəfərin adını çəkir.

10 oktyabr 1937-ci ildə H.Sultanovu yenə dindirirlər. Bu dindirmələr Azərbaycan İCDİK müavini DT mayoru Gerasimov, Azərbaycan XDİK DT 4-cü idarəsinin rəisi Çınman, 6-cı idarə rəisinin müavini kapitan Şer, IV idarənin əməliyyat müvəkkili, DT kiçik leytenantı Babayev və katib 4-cü şöbənin katibi Ohanesov dindirirlər.

Bu dindirmələr zamanı ona bildirirlər ki, istintaq qurtardı, nə deyə bilərsiz?

Cavab: Öz ifadələrimin hamısını tamamilə və bütövlükdə təsdiq edirəm.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Xüsusi Kollegiyası 27 oktyabr - 2 noyabr 1937-ci ildə sədr T.Quliyev, üzvlər, Babazadə Əli, H.Rəhimov və prokuror Sultanov olmaqla 14 nəfərin işinə baxılır.

Həmid Sultanov Azərbaycan SSR CM-in 21, 582, 64, 586, 587, 589, 5800, 68, 69, 21, 70, və 79 maddələri ilə ittiham edilir.

Azərbaycan Ali Məhkəməsinin Xüsusi Kollegiyası qərara alır:

Sultanov Həmid Həsənoviç 21, 64, 68, 69, 21, 70 və 73-cü maddələrlə təqsirkar bilinərək ən yüksək cəzaya-güllələnməyə məhkum edilsin. Onun əmlakı dövlətin xeyrinə müsadirə edilsin.

4 dekabr 1937-ci ildə Azərbaycanda Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin prezidiumunun iclası (protokol №51/orq) H.Sultanovun bağışlanması haqqında Respublika Prokurorluğu və Ali Məhkəməyə müraciət edirlər. Amma heç bir nəticə olmadı.

Dünya xali deyil, o, əyilir də, düzəlir də. Tarix hər şeyi öz yerinə qoyur. 1955-ci ildə yanvarın 7-də Azərbaycan Respublikası prokuroru 10/314.540 sayılı məktubla Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri Üzrə Məhkəmə Kollegiyasına müraciət edərək işə yenidən baxılmasını xahiş edir. Şahidlər yenidən dindirilir. Repressiya illərində “Müstəntiqlərin” müttəhimi dindirmək üsullarının çox sadə formaları haqqında şahidlərin sonrakı ifadələrindən çox şey öyrənmək olur. Deyirlər ki, Mir Cəfər Bağirov öz məhkəməsində Makaryanı, Qriqoryanı və başqalarını göstərmişdir ki, mənə şaqqallamaq lazımdır, çünki bunlara inanmışam.

25.X.1954-cü ildə Novruzov Müseyib Mayiloğlunun dedikləri: 26 iyun 1937-ci ildə rəhbər mənə qəbul etdi və dedi ki, rayona qayıt, Şabanbəyov kimi kömək et. Mən

ona dedim ki, Şabanbəyov Qavrilov kimi hərəkət edir. Onda o, mənim üstümə qışqırdı, üzümə 2 sillə vurub kabinetdən qovdu. Rəhmanov Ələkbərə əmr etdi ki, məni kabinetdə tutub saxlasın. 10-11 saat mən Rəhmanovun kabinetində oturdum. Sonra evə buraxdılar, sonradan məni gecə saat 12-də həbs etdilər. Gerasimov məndən 15 nəfər haqqında ifadə aldı.

Dedilər ki, mən əgər Ruhulla Axundov, Əfəndiyev Sultan Məcid, Mikayıl Hüseynov, Dadaş Bünyadzadə, Cəbiyev Həbib haqqında ifadə versəm məni azad edəcək və mən Partiya işində işləyəcəyəm.

10-15 gündən sonra məni H.Sultanovla üzləşdirdilər. Mən ifadə verən kimi Həmid Sultanov dedi: “Novruzov, nə qədər ki, gec deyil, qol çək” (Görünür, H.Sultanovun Novruzova yazığı gəlib.) Bunun cavabında mən onun üzünə tüpürdüm və dedim ki, mən heç bir üsyançı təşkilat tanımıram. Üzləşdirmədən dərhal sonra məni başqa kabinetə apardılar və vəhşicəsinə döydülər. Məni döyənlər kim idi: Atakişiyev, Qriqoryan, Qalstyan və bir nəfər də boksçu, familiyasını bilmirəm.

Atakişiyev mənim qarnıma təpik vurdu. Boksçu bir neçə güclü zərbə endirdi, kimsə mənim ayağımdan vurub yerə sərdi. Qriqoryan üzümə bir əski parçası atdı, sonra məni rezin dəyənəklə döydülər. Mən huşumu itirdim... Məni elə vəhşicəsinə döymüşdülər ki, məni kameraya gətirəndən neçə saat sonra yemək verəndə yeyə bilmədim. Görünür, mən ölüm ayağında imişəm... Mən sözün əsl mənasında tərپənə bilmirdim.

Boynuma heç nə qoya bilmirdilər. Atakişiyev yenə məni döydü. Mən özümü öldürmək istədim, bucaqdakı yanar peçin üstünə atıldım. Müstəntiq Məmmədov məni tutdu”.

1 noyabr 1954-cü ildə Şabanboyov Həmzənin dediklərindən: “Məhbusları yumruqla döyür, onları çəkmələrin dabanı ilə əzirdilər. Martinosovun xüsusi rezin slankışlanqı var idi. Uzunluğu 60-70 sm. Onunla o dindirilənləri döyürdü. Bundan əlavə müttəhimləri məcbur edirdilər, uzun müddət əlləri yuxarı qalxmış vəziyyətdə ayaq barmaqları üstündə dursunlar. Xüsusilə bu metodu Martirosov tez-tez tətbiq edirdi. Familiası yadımdan çıxıb, bir müttəhimi Xoren Qriqoryan elə döymüşdü ki, üç qabırğası sınımış, daxili qanaxması olmuşdu”.

DTK Kirovabad üzrə müvəkkili Qasimov Əyyubun 21 may 1954-cü ildə dediklərindən: “Mən görürdüm ki, Xoren Qriqoryan və Şer Həmid Sultanovu kabinetdə vəhşicəsinə döyürdülər. Mən qonşu kabinetdə işləyirdim”. Belə dindirmələr çoxdur.

31 dekabr 1954-cü ildə Respublika prokuroru A.S.Babayev Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Cinayət işləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasına xüsusi qərardad - protest göndərir.

19 yanvar 1955-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyası Respublika prokurorunun təqdimatına baxaraq qərara alır: “Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Hərbi Kollegiyası 28 oktyabr - 2 noyabr 1937-ci il tarixdə Həmid Sultanov (və onunla birlikdə 13 nəfər) haqqında

çıxardığı ölüm hökmü ləğv edilsin, işdə cinayət tərkihi olmadığı üçün işə xitam verilsin”.

MİRZƏ DAVUD BAĞIR oğlu HÜSEYNOV

Türkoloji Qurultaya Zaqafqaziya Xalq Maliyyə Komissarı kimi Tbilisidən fərdi şəkildə dəvət edilmiş Mirzə Davud Bağır oğlu Hüseynov XX əsrin əvvəllərində çox mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrin cərəyan etdiyi bir zamanda siyasi fəaliyyətə başlamış, şimaldan gələn bolşevik ideyalarının sabit qədəm tərəfdarı olmuşdur. Cəmi 42 il ömür sürmüş bu istedadlı insan hər şey verdiyi partiyadan bircə mükafat-güllənmə almışdır. M.D.Hüseynov 1894-cü ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 17 yaşlı gənc ikən Moskva Kommersiya İnstitutuna daxil olmuş, orada tələbələr arasındakı kommunist əhvali-ruhiyyəsi təsiri altında bu ideyanı qəbul etmişdir. 1917-ci ildə Bakıya qayıtdıqdan 1 il sonra partiya sıralarına daxil olmuşdur. Həmin ildən Bolşevik “Hümmət” Təşkilatının əvvəlcə sədr müavini, sonra sədri olmuşdur. 1920-ci ildə fevralın 11-12-də RK(b)P Bakı Təşkilatının, Bolşevik “Hümmət” Təşkilatının, habelə “Ədalət” təşkilatının birlikdə keçirilən iclasında (bu Azərbaycan K(b)P birinci qurultayı hesab edilir) hazırkı vəziyyət haqqında məruzə edir və MK Rəyasət Heyətinin sədri olur.

Bu dövrdən başlayaraq onun siyasi fəaliyyəti durmadan genişlənməyə başlayır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti

qurulduqdan sonra Azərbaycan İnkılab Komitəsi sədrinin müavini, Respublika Xalq Maliyyə və Xarici İşlər komissarı, Ali İqtisadi Şuranın sədri, ZSFSR XKS sədrinin müavini, ZSFSR Xalq Maliyyə və Xarici İşlər komissarı olmuşdur. 1930–1933-cü illərdə Tacikistan KMK-nın birinci katibi olmuş, sonra Moskvaya dəvət edilərək RSFSR Xalq Maarif Komissarlığında şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir. M.D.Hüseynov dəfələrlə Azərbaycan K(b)P MK siyasi bürosunu, Tacikistan SSR, habelə ZSFR Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin Rəyasət Heyətinin, SSRİ MİK üzvü olmuşdur. Bir çox elmi əsərlərin müəllifidir.¹

Azərbaycanda tüğyan etməyə başlayan repressiya bu görkəmli Partiya xadimindən də yan keçmədi. Müxtəlif Adamlardan zorla qoparılan ifadələr əsasında Mirzə Davud Hüseynovu da əksinqilabçı, millətçi kimi ləkələmiş və onun haqqında cinayət işi açmışlar.

Hüseynov Mirzə Davud. C.İ.№.Pr. 16655 Cinayət işi, I cild 180 vərəqdən ibarətdir.

Yenə arayışı xalqımızın-bütün türkün ən qəddar düşməni, cəlladlarından biri kimi Xoren Qriqoryan tərtib edir: “9.VII.1937-ci ildə 1894-cü ildə anadan olmuş, ÜİK (b)P üzvü, Azərbaycan SSR XKS sədrinin keçmiş müavini, son vaxtlar RSFSR XMK-da işləyən Mirzə Davud Hüseynov əksinqilabçı, millətçi Əliheydər Qarayevlə və bizim həbs etdiyimiz Azərbaycanda əksinqilabçı, millətçi təşkilatın rəhbəri Ruhulla Axundovla əlaqədar olmuşdur”.

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X c. B., 1986.

Dediklərini o, RAXundovun 23.XII.36; 11.IV.1937-ci il tarixli, Tixomirovun 23-25 yanvar 1937-ci il tarixli və R.Həsənovun 22-23.VI. 1937-ci il tarixli ifadələri ilə əsaslandırır ki, Mirzə Davud Hüseynov əksinqilabçı, ikiüzlü millətçidir. Soruşasan ki, ay daşnak, 1920-ci ilin fevralında Mirzə Davud RK(b)P Bakı Təşkilatı, “Hümmət” Təşkilatı və “Ədalət” Təşkilatı əsasında Azərbaycanda ilk Kommunist Bolşeviklər Partiyası yaradanda, iclasa sədrlik edəndə sən hansı cəhənnəmdə idin. İndi kommunist bolşevik oldun?!

Nəhayət, guya Qriqoryan əsaslı faktlar (əslində ifadələrin heç birini məhbuslar özləri verməmişdir, döyə-döyə onlara dedirtmiş və ya yazıb qol çəkdimişlər) ilə Mirzə Davud Hüseynovu Azərbaycan SSR CM-in 72,73-cü maddələri ilə təqsirkar bilib cinayət məsuliyyətinə cəlb edir. Bu vaxt M.D.Hüseynov Moskvada XMK-da işləyirdi. Azərbaycan XDİK təklifi ilə Moskva şəhər Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsi 4-cü şöbəsinin 3-cü bölməsinin leytenantı Qeynətdinov Bakıdan göndərilmiş 12290 sayılı cinayət işinə baxaraq müəyyən etdi ki, Hüseynov Mirzə Davud və onun arvadı Hüseynova Tamara Fətəli qızı ilə birlikdə millətçi, əksinqilabçıdır. Ona görə də onların hər ikisini Moskvada həbs edirlər. 2607 sayılı orderə əsasən, M.D.Hüseynovun Moskvada Pakrovski bulvarda 14/5 sayılı mənzilində axtarış aparılır.

XMK 11.VII.1937-ci il tarixli qərarı ilə M.D.Hüseynovu xalq düşməni kimi ÜİK (b)P sıralarından xaric edir.

1938-ci il martın 28-də Moskva BDTİ IV şöbəsinin əməliyyat müvəkkili Xoritanov istintaq vaxtının qurtardığı üçün (heç bir tutarlı fakt tapa bilmədikləri üçün) SSRİ Ali Soveti qarşısında məsələ qaldırır ki, istintaqın vaxtını uzatsın.

Onu ilk dəfə Moskvada dindirirlər. 5 iyul 1937-ci ildə bir nəfər familiyasını yazmadan onu dindirir.

Məlum olur ki, arvadi Tamara indi işləmir.

Bacısı Ruqiyyə xanım Əzimzadə Bakıda yaşayır.

Sonra cinayət işində avqustun 9-da dindirmə protokolu var. Burada məhbus özünün əksinqilabçı millətçi təşkilatın üzvü olduğunu qəti inkar edir.

Bundan sonra dolayı yolla verilən bütün suallara o belə cavab verir:

-Yox, mən inkar edirəm. Mən heç vaxt əksinqilabçı millətçi təşkilatın üzvü olmamışam.

1937-ci il 13-14 sentyabrda Azərbaycan cəza məşını Mirzə Davudu öz caynağına keçirir. İki gün aramsız dindirmə aparılır. Bu dindirməni bizə tanış olan rəis Çinman, Platonov və Ohanesov aparır. Protokol 11 səhifədir. Nəhayət, onun “dilini açırlar”.

-Mənə şəxsən (burada bir U-ya oxşar işarə başqa rənglə qoyulmuşdur, bu çox şübhə doğurur) əksinqilabçı millətçi təşkilatın aşağıdakı üzvləri məlumdur:

1. Axundov Ruhulla;
2. Bünyadzadə; (adlar yoxdur – A.B.)
3. Qarayev Əli Heydər;
4. Cəbiyev Həbib;

5. Dadaşov;
6. Teymur Əliyev;
7. Lukaşin; (işə baxın, Lukaşin Azərbaycanda millətçi pantürkist, imiş – A.B.)
8. M.Oraxelaşvili;
9. Kvantaliani;
10. Baranov Mixail və s. Cəmi 41 nəfər.

Sentyabrın 11-i dindirməsi, əsasən Ə.Qarayevlə olan əlaqəsinə aiddir.

12 sentyabr 1937-ci il dindirməsi. Bu dindirmənin protokolu 23 səhifədir. Görün, neçə saat dindirmişlər.

9 oktyabrda Azərbaycan əksinqilabçı Trotskiçi təşkilat haqqında soruşurlar. Protokol 9 səhifədir.

11.X.1937. Teymur Əliyevdən, Oraxelaşvili haqqında soruşurlar. Yenə həmin adamlar-protokol 11 səhifədir.

14.X.1937. 6 səhifəlik dindirmə protokolu, yenə həmin adamlar dindirilir.

15.X.1937. 8 səhifəlik protokolda əksinqilabçıların siyahısını genişləndirmə məqsədilə dindirirlər.

22.XI.1937. Platonov, Ohanesov.

22-də ikinci dəfə dindirir və ona bildirirlər ki, ona əlavə maddə ilə - CM-in 64, 68, 69, 70 c.l.maddələri üzrə ittiham irəli sürülmüşdür.

Sual: Deməli, istintaq qurtarır. Buna sözlünüz?

Cavab: - Mən istintaq prosesində öz əksinqilabçı fəaliyyətim haqqında səmimi cavab vermişəm. Sonra o, 9

bənddə yekunlaşdırılaraq cinayət etdiyini boynuna alır.
Cinayət işində:

Ruhulla Axundovun (131-133)

Səfərovun (134-137)

Cəbiyevin (138-143)

Lukaşinin (144)

Fərəczadənin (145-147)

Hüseynov Mikayılın (148-150)

Q.Vəzirovun (151-152)

R.Həsənovun (153)

B.Talıblının (154-155)

Ə.Xanbudaqovun (156)

İ.Tağıyevin (157)

Tixomirovun (158)

M.D.Hüseynovu “ifşa edən” ifadələri vardır.
M.D.Hüseynovun istintaqının bitməsi haqqında protokol 8
aprel, 1938-ci ildə Moskva şəhərində tərtib edilir.

İttiham qəraradını Rodos və Qlebov tərtib etmiş, SSRİ
prokuroru Vişinski 13 apreldə təsdiq etmişdir.

Bu qərardada görə M.D.Hüseynov RSFSR CM-in 58-6,
58-68, 58-10 və 58-11 maddələri üzrə ittiham edilir.

Yenə lənətə gəlmiş Matuleviç, Zoryanov və İdan,
habelə SSRİ prokurorunun müavini 21.IV.1938-ci ildə
məhkəmə iclasında işə “baxırlar”. Hökm hazırdır:
Güllələnsin, ona məxsus əmlak müsadirə edilsin, hökm
qətidir və dərhal yerinə yetirilməlidir.

Şevolovun imzası ilə arayış: M.D.Hüseynov haqqında ölüm hökmü 21 aprel 1938-ci ildə yerinə yetirilir.

Dünya dəyişir. Süleymana qalmayan dünya nə Stalinə, nə də başqalarına qalır. 30.XI.1955-ci ildə Baş Hərbi Prokurorluğun hərbi prokuroru Dobatkin SSRİ Baş Hərbi Prokurorunun müavini V.Jabinin təsdiqi ilə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasına müraciət edərək xahiş edir ki, SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 21.IV.1938-ci il qərarını ləğv etsin və işə xitam versin.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası 7 dekabr 1955-ci il tarixində öz qərarı ilə (№4n,-14333/55) M.D.Hüseynova bəraət verir.

CABBAR ABBAS oğlu MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan xalq maarifinin inkişafında görkəmli xidmətləri olan ziyalılardan biri də Cabbar Məmmədzadədir. O, Azərbaycanda Yeni Türk Əlifbasının qəbulu işində fəal iştirak edən bir adam kimi Türkoloji Qurultaya Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən göndərilmişdi. Azərbaycan Dövlət Universitetinin müəllimi kimi qurultayda fəal iştirakı bəzi təşkilatların diqqətindən yayınmamış və o “qara siyahıya” düşmüşdü.

Onun haqqında tarixi məlumat azdır. Hətta cinayət işi də qısa və yığcamdır.

Məmmədzadə haqqında açılan cinayət işinə baxaq:

Məmmədzadə Cabbar Abbas oğlu.

Cinayət işi № pr. 27098. İş 1 cilddən, 94 vərəqdən ibarətdir.

İş başlanır – 10.X.1937.

Qurtarır – 14.XI.1937.

Yenə Çinman Məmmədzadə Cabbar Abbas oğlunu B.Çobanzadə, Vəzirov Sədrəddin, Xocayev Xalid Səid, Tixomirov Boris, Qubaydulin Əzizlə əlaqələndirib onu Azərbaycan SSR CM-in 72, 73-cü maddələri üzrə cinayətə cəlb etmək haqqında arayış tərtib edir.

Çinmanın bu arayışına Sumbatov “xeyir-dua” verir.

Beləliklə, 1882-ci ildə anadan olmuş müəllim Məmmədzadə Cabbar Abbas oğlu 12493 sayılı iş üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və o həbs olunur.

07.X.1937-ci ildə evində axtarış aparılır.

Onu cəmi 4 dəfə dindirmişlər. 10 oktyabr, 28 oktyabr və 10 noyabr və 11.XI. 1937-ci ildə 28 oktyabr dindirməsinə 11 nəfər əksinqilabçı pantürkist adını çəkir. Bunlar kimlərdir:

1. Abdulla Tağızadə;
2. Eminbəyli İbrahim;
3. Zeynallı Hənəfi;
4. Ələkbərli Kazım;
5. Mikayıl Müşfiq;
6. Hüseyn Cavid;
7. Əhməd Cavad;
8. Musaxanlı;
9. Xalid Səid;
10. Biləndərli Hüseyn;
11. Qasımbəyli Qulam.

Çobanzadə isə əsl millətçi pantürkistdir.

11 noyabrda isə göstərir ki, məni bu yola Bəkir Çobanzadə gətirmişdir.

Çinman 12493-cü iş üzrə Məmmədov Cabbar Abbas oğlunun Azərbaycan SSR CM-in 73, 64, 70, 63-1 maddələri üzrə ittiham edib qərardad tərtib edir.

Azərbaycan SSR XDİK Sumbatov 15 noyabr 1937-ci il tarixdə həmin qərardadı təsdiq edir.

Onu ittiham edirlər:

1. Ümumittifaq Pantürkist təşkilatın üzvü kimi milli respublikaları SSRİ tərkibindən silahlı üsyan yolu ilə

ayırmaq və vahid türk-tatar dövləti yaratmaq istəyən təşkilatın üzvüdür.

2. Pantürkist təşkilata yeni üzvlər cəlb etmişdir.

3. ÜİK(b)P və Sovet hökuməti rəhbərlərinə qarşı terror təşkil edən təşkilatın əməllərinə şərik olmuşdur.

4. Türkiyə və İran kəşfiyyatına casusluq məlumatları ilə kömək etmişdir.

5. XDİK agenti ola-ola ikiüzlülük etmişdir. Özünü tamamilə təqsirkar bilir.

Bu dəfə Matuleviçin dəstəsinin adamları qırmağa vaxtı olmadığı və çətdıra bilmədiyini üçün, Bakıya 2 gün əvvəl Qroznıdan dəvət edilmiş Nikitçenko, İyevlev, İşenko və prokuror Kudryavtsev “cinayət işlərinə” baxır. Yenə tanış protokol, tək-cə müttəhimin adı yazılan məhkəmə başlanıb. 2 yanvar 1938-ci ildə axşam saat 21-də müttəhim hər şeyi boynuna alır və məhkəmənin tərkibinə etiraz etmir. Qərar: Məmmədzadə Cabbar Abbas oğlu ən yüksək cəzaya - güllələnməyə məhkum edilsin. Ona məxsus olan əmlak müsadirə edilsin, hökm qətidir. SSRİ MİK 01.XII.1934-ci il qərarına əsasən dərhal yerinə yetirilməlidir.

Şevelovun məlun arayışı: Məmmədzadə Cabbar Abbas oğlu haqqında olan hökm Bakıda 2 yanvar 1938-ci ildə yerinə yetirildi.

1953-cü ildən buzlar əriyir.

Bir sıra şahidlər dindirilir.

12 aprel 1956-cı ildə Ədliyyə kapitanı Qarayev Qasımbəyli Qulam Cəfər oğlunu dindirir. Qasımbəyli Qulam Cabbarı namuslu adam kimi qələmə verir.

22 iyun 1956-cı ildə Azərbaycan SSR NS yanında DTK xüsusi şöbəsinin baş müstəntiqi Əmircanov həmin idarənin sədr müavini Abbas Zamanovun təsdiqi ilə belə qərara gəlir ki, SSRİ Ali Məhkəmənin Hərbi Kollegiyasının 2 yanvar 1938-ci il tarixli qərarı əsassız olduğu üçün ləğv edilməli və işə xitam verilməlidir.

Nəhayət, SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası 25 iyun 1957-ci il tarixdə öz iclasında: (sədr Lixacov, üzvlər: Demidov və Qvinepadze (protokol № 4p-025011/56)) qərara alır.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Məmmədzadə Cabbar Abbas oğlu haqqında 2 yanvar 1938-ci il tarixli qərarı bğv edilsin və işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün işə xitam verilsin.

MÜSEYİB İBRAHİM oğlu
İLYASOV (*Cinayət işi: Pr.22319*)

Birinci Türkoloji Qurultay nümayəndələrindən biri də o vaxt Laçın Rayonu Maarif Şöbəsinin müdiri hamının maarifpərvər bir ziyalı kimi tanıdığı Müseyib İlyasov idi. Laçın rayonunun adlı-sanlı adamlarından olan Seyid Yusifin dediyinə görə, Müseyibin adı bütün mahalda ehtiramla çəkilirmiş. Müseyib ali təhsilli rus dili müəllimi idi. Tiflisdə və Qazaxda təhsil almışdı. Uzun müddət Laçında və Bakıda dərs demişdir. Çox cəsarətli adam idi. Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığından Laçın rayonuna 4 orta məktəb almışdı. Yaxşı yadımdadır, o deyirdi: “Ay camaat, tez olun, kömək edin, məktəbləri tikib qurtaraq, geciksək onları bizdən alacaqlar.

1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultay keçiriləndə Müseyib İlyasov rayon Xalq Maarif Şöbəsinin müdiri idi. O, rayonda çox xeyirxah işlər görmüş, bir çoxlarının təhsil almasına yardımçı olmuşdur. Qurultay iştirakçısı olduğu, Azərbaycan xalqının mədəni inkişaf yolunda çalışdığı üçün Müseyib İlyasov da qara siyahıya düşmüş, XDİK xüsusi siyasi şöbəsinin leytenantı Mişeev onun həbs edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Çünki sistematik olaraq antisovet təbliğatı ilə məşğul olur. SSRİ zəhmətkeşlərinin maddi-məişət vəziyyəti haqqında

əksinqilabi böhtanlar yayır, təxribat - təslimçi fikirlər düzəldir.

Sultanov Xosrovbəyin yaxın adamıdır.

Daha heç nə!

2 sentyabr 1941-ci ildə tərtib edilmiş bu qərarı AXDİ komissarı Yaqubov və respublika prokuroru Cəbrailzadə təsdiq edir.

Beləliklə, 1889-cu ildə Laçın rayonunda anadan olmuş, ali təhsilli, ADU-nun müəllimi, evli, Lüterianski döngəsi 7№-li evdə yaşayan İlyasov Müseyibə qarşı Azərbaycan SSR CM-in 72.2 maddəsi ilə cinayət işi qaldırılır. Bu haqda özünə 25 sentyabr 1941-ci ildə xəbər verir və onu həbs edirlər.

Qəribədir, həbs etmə haqqında qərarla Müseyib İlyasovun ADU-nun müəllimi, dindirmə protokolunda Bakı şəhəri Çaparidze rayonu 17№-li axşam orta məktəbin müəllimi kimi göstərilər. Bundan əlavə, həbs etmə haqqında qərarla müttəhimin Lüterianski döngəsi 7 sayılı mənzildə yaşadığı, dindirmə protokolunda isə Lermkitovsk döngəsində yaşadığı göstərilir.

21.IX.1941-ci ildə İlyasovun həbs edilməsi haqqında arayış tərtib edilir. 24 sentyabrda mənzilində axtarış aparılmış, amma evdən götürübn 9 şeydən heç biri cinayət xarakterli olmadığından evinin qapısını möhürləməmişlər. Həbsxanada özünü axtarıb 1 aşırma kəmərinə, bir ədəd də müştükünü almışlar.

İlk dindirmə 25 sentyabr 1941-ci ildə olmuşdur. Dindirməni Azərbaycan XDİK XSS əməliyyat müvəkkili M.Arzumanov (Arzumanyan) aparmışdır.

Müstəntiqin - qısa tərcümeyi-halınızı danısın, sualına cavabdan öyrənirik ki, atası İbrahim kişi 1903-cü ildə, anası 1930-cu ildə vəfat etmişdir.

Üç qardaşı var: Ağakəsi 80-85 yaşlarında;

Balakəsi-75 yaşında;

Əli-65 yaşında.

Bacısı Aftab Laçın rayonunun Oğuldərə kəndində yaşayır, kolxozçudur. 4-cü doğma qardaşı Zülfüqar İlyasov keçmiş molla olmuşdu. 1937-ci ildə XDİK tərəfindən məhkum edilmişdir. Dindirmə saat 12-də kəsilir.

26.IX.1941-ci il tarixdə saat 9-da davam edir. Bu dindirmə onun təvəllüd tarixinə həsr edilib.

Üçüncü dindirməni Arzumanyan 27 sentyabrda saat 11:30-da başlayır. Burada onun Xosrovbəy Sultanovla əlaqəsi əsas yer tutur. Dindirmə 2 saat çəkir.

Sonrakı dindirmə 6 oktyabrda (9:00-dan 11:55-ə qədər) baş tutur.

Burada o deyir: “Qəti şəkildə inkar edirəm: mən heç vaxt əksinqilabi fəaliyyətlə məşğul olmamışam, heç bir böhtançı işlər görməmişəm... Buna görə də özümü təqsirkar bilmirəm”.

Buna baxmayaraq, Arzumanyan 6.X.1941-ci ildə ittiham qərarı tərtib edir. Amma burada heç bir sübut olmadığı, müttəhimin özünü təqsirkar bilmədiyi üçün işi məhkəməyə göndərə bilmirlər. Bu səbəbdən də dindirmələr yenə davam edir ki, M.İlyasovun boynuna nə isə qoysunlar. 7 oktyabr 1941-ci ildə yenə Arzumanyan dindirmə aparır.

Sual: Sizə qarşı irəli sürülən ittiham üzrə özünüzü təqsirkar bilirsinizmi?

Cavab: Mənə qarşı irəli sürülən ittiham üzrə özümü təqsirkar bilmirəm.

Dindirmə cəmi 1 saat davam edir. Həmin gün yenə dindirmə davam edir. Amma vaxt göstərilməyib.

Yenə müstəntiqin sualına o, belə cavab verir.

-Mənə qarşı deyilənlərin hamısı başdan ayağa yalan və böhtandır.

Bundan sonra 3-cü şöbənin serjantı Kirillin öz rəisi Akopovun (Akoryan) razılığı ilə ittiham maddəsini 72.2-dən 72.1-ə dəyişərək Müseyib İlyasova qol çəkdirir.

Yeni maddə üzrə də o, özünü təqsirkar hesab etmir.

24 oktyabr 1941-ci ildə istintaqın bitməsi haqqında protokol tərtib edilir. Kirillin Qriqoryanın razılığı ilə ittiham qərardadı hazırlayır. İttihamın 2-ci bəndində deyilir ki, “iş üzrə əşyayi-dəlil və dəyərli bir şey yoxdur”.

18 fevral 1942-ci ildə SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsi (protokol №8) İlyasov Müseyib İbrahim oğlunun “cinayət” işinə baxaraq onu 8 illiyə islah əmək düşərgəsinə göndərməyi qərara alır.

18 iyul 1956-cı ildə Azərbaycan SSR prokuroru əvəzinə baş ədliyyə müşaviri İ.İ.İsmayılov Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşbri üzrə Məhkəmə Kollegiyasına müraciət edərək SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsinin 14 fevral 1942-ci il qərarını ləğv etməyi xahiş edir. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Cinayət İşbri üzrə Məhkəmə Kollegiyası 4 avqust 1956-cı ildə işə yenidən

baxaraq İlyasov Müseyib İbrahim oğlu haqqındakı hökmü ləğv edir və işə xitam verir.

Bu haqda Müseyib İlyasovun qızı Firuzə İlyasovaya 9 avqust 1956-cı ildə xəbər verirlər.

HÜSEYN MƏMMƏD oğlu MUSAYEV

Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçılarında biri də Musayev Hüseyin Məmməd oğlu idi.

Musayev Hüseyin Məmməd oğlu Azərbaycanın görkəmli ziyalılardan və maarif xadimlərindən biridir. O, Tiflis şəhərində tarix və coğrafiya fənləri üzrə ali təhsil almış, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində vətənə sədaqətlə xidmət etmək üçün əlindən gələni etmişdir. Azərbaycanın o vaxtki (1922–26-cı illər) rəhbərliyi istedadlı adamlara bir qədər qayğı göstərərək onları irəli çəkirdi. Buna görə də Musayev Hüseyini Naxçıvan Muxtar Respublikasına Xalq Maarif Komissarı göndərmişdilər. O burada uğurla işləmiş, Muxtar Respublikanın maariflənməsinə çox kömək etmişdi. Türkoloji Qurultaya da bu xətlə Naxçıvan MR MİK tərəfindən göndərilmişdi. Onun haqqında, demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Təkcə cinayət işindən məlumat alırıq ki, onun maarifçilik karyerası yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Hətta Hüseyin Musayev Naxçıvandan Bakıya gələrək Pedaqoji İnstitutun rektoru olmuşdur. 1937-ci il noyabr ayının 15-də gecə həbs ediləndə də bu vəzifədə idi. Biz bu böyük ziyalının cinayət işini orijinal üsulla təqdim etmək istəyirik ki, oxucular adi savadsız bir daşnak Mailyanın yaranan şəraitdən istifadə edərək ali məktəb rektoru, alimin-türkün başına nələr gətirdiyini görsünlər. Hüseyin Musayevin ərizəsi təkcə onun

deyil, bütün həbs olunanların başına nələr gətirildiyi haqda tutarlı faktlar verir. Musayev Hüseyn 1954-cü il 4 noyabr tarixdə Azərbaycan SSR NS yanında DTK sədrinin müavini Əlizadəyə yazdığı ərizədə hər şeyi deyir: “1937-ci il noyabrın 15-dən 16-na keçən gecə mən, hələ o vaxt Lenin adına API-nin direktoru olanda Borşovun imzaladığı orderlə həbs edildim və AXDİK daxili türməsinə gətirildim. 39 gün türmənin zirzəmisində saxlayaraq mənə heç bir ittiham irəli sürmənilər və nə üçün tutulduğumu da bilmirdim. 40-cı gün məni şöbənin rəisi Markaryanın yanına apardılar o mənə əksinqilabi fəaliyyət haqqında ittiham irəli sürdü və təklif etdi ki, mən etmədiyim cinayəti boynuma alım. Mən kasıb təbəqədən çıxmış, təhsilli müəlliməm, mənim heç bir əksinqilabi təşkilat haqqında heç xəbərim də yox idi. Həmin gecə Makaryan 16 dindirmə protokolu tərtib etdi. Burada mən hər şeyi qəti şəkildə inkar etdim. 10-15 gün ərzində Markaryan, sonra başqa birisi məndən tələb etdi ki, etmədiyim cinayətləri boynuma alım. Bir aydan sonra mənim işimi başqa şöbəyə verdilər. Burada rəis Mustafayev, müstəntiq Mixayıl Mailyan idi.

İlk gündən mən hər iki DTK işçisinin ələ salan, təhqir edən, insanlar üzərində cəllad metodu ilə tanış oldum. İstintaq elementar normalarını pozaraq mənə qarşı hər cür alçaldıcı, təhqiredici tədbirlərə əl atdılar, məni küçə söyüşləri ilə söyür, oğraş, fahişə, əclaf və s. küçə sözləri ilə təhqir edir, üzünü divara ayaq üstə saxlayırdılar. Mailyan mənə yaxınlaşıb iki əli ilə başımı tutub divara vururdu, qan bütün divara yayılırdı və deyirdi: ‘İtin biri, sən öləcəksən və peyin olacaqsan’. Bu iş Mustafayevin gözü

qarşımda 1938-ci ilin martın 7-nədək davam etdi. Martın 7-də məni çağırıb (səhər saat 10:00-dan) dik ayaq üstə, stoyka qoydular (bu onların işgəncə növünün biri idi). Martın 10-na qədər (saat 10-dək) məni belə saxladılar. Bu vaxt ərzində mənə Mailyan və başqa əməkdaşlar nəzarət edirdi. 8 martda səhər bir nəfər azərbaycanlı növbə çəkirdi. Mustafayev içəri girdi, gördü ki, mənə çay, qənd və çörək gətiriblər, oturmağı qadağan etdi. Mən səhər yeməyindən məhrum oldum. Sonra mən ciddi xəstələndim, yerə sərildim, mən hiss etdim ki, kimsə üstümə mələfə çəkmək istəyir, mən əlimlə qoymadım. Gözümə uçan atlar görünürdü. Bunu görən Mailyan və yanındakı mənim üzərimdə Sadist hərəkətlər etdilər. Sonra məni kameraya aparıb döydülər. Mən mütləq təhqiramiz şəkildə öləcəyimə, məhv olacağıma inanıb Mailyanın diktəsi ilə iki ərizə yazaraq etmədiyim günahları boynuma aldım və inandım ki, Mailyan və Mustafayevlər kimi adamlar Sovet hakimiyyətinin düşmənidir”.

Bu ərizə hər şeyi deyir.

Musayev Hüseyn Məmməd oğlunun 6338 №-li ciyanət işi MTN arxivində Pr.5870 № ilə saxlanır. İş bircə cildir.

Ərizədən görüldüyü kimi, Mailyan 25 iyul 1938-ci ildə Musayev Hüseyn Məmməd oğlunu Azərbaycan SSR CM-in 69, 21/20-ci maddələri üzrə təqsirkar bilərək həbs etmək haqqında qərar verir.

Ankətdə göstərilir ki, Hüseyn Məmməd oğlu Musayev 1889-cu ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. Ali təhsillidir. Ailəsi: arvadı Anna Musayeva 36 yaşında, oğlu Aleksandr

14 yaşında (Belə adama millətçi, əksinqilabçı deyərlər? – A.B.), oğlu Teymur 12 yaşında.

31.X.1937-ci ildə 2283 №-li orderə əsasən həbs edilmişdir.

22 yanvar 1938-ci ildə ərizə yazır “Partiyanın və xalqın böyük rəhbəri Stalinə” (Ay yazıq, bu işləri törədən o özü deyildimi? – A.B.).

İşdə D.Bünyadzadənin, Həsən Səfərovun, P.Qasimovun, P.Həsənovun, D.Rzayevin, Qasimovun, H.Vəzirovun Musayev Hüseyn haqqında ifadələri vardır.

Musayev 27 yanvar 1939-cu ildə öz ifadələrindən imtina edir.

Amma yuxarıdakı ifadələri əsas götürərək DTİ-nin 6-cı şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəis müavini Medvedev 20.11.1938-ci ildə qərara alır: Musayev Hüseyn Məmməd oğlunun 6338№-li cinayət işinə baxılmaq üçün SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsinə göndərilsin.

SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsi (№4) 26 yanvar 1940-cı ildə Musayev Hüseyn Məmməd oğlunun cinayət işinə baxaraq onu 8 il islah əmək düşərgəsinə məhkum etmək qərarına gəlir. Tarixi 15 noyabr 1937-ci ildən hesablayır.

Nəhayət, SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası 12 noyabr 1955-ci il tarixli qərarı (№4)m-01886) ilə işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün Musayev Hüseyn Məmməd oğlu haqqındakı hökmü ləğv edir və işə xitam verilir.

Amma Hüseyn müəllimin sonrakı taleyi bizə məlum deyil.

SAMOYLOVIÇ ALEKSANDR NIKOLAYEVIÇ

Türkoloji Qurultayın məhv edilən fəallarından biri də A.N.Samoyloviçdir – milliyyətçə ukraynalı olan A.N.Samoyloviç.

Onun milliyyətini əvvəlcədən deyirik. Ona görə ki, sovet repressiyası sonradan onu pantürkist kimi ittiham edəcək. Bir neçə kəlmə alimin özü haqqında məlumat verək.

29.XII.1880-cı ildə Nijni Novqorodda anadan olmuşdur. İxtisasca dilçi-türkoloq olub. 1899-1903-cü illərdə Peretburq Universitetinin tələbəsi olmuşdur, 49 yaşında SSRİ EA-nın akademiki səviyyəsinə qədər yüksəlmiş alim bu vaxta qədər artıq görkəmli alim-türkoloq kimi çoxdan məşhur idi.

1934-1937-ci illərdə SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru kimi A.N.Samoyloviç qədim şərq dilləri üzrə görkəmli mütəxəssis kimi tanınırdı. 1917-ci ildən rəsmən professor elmi adını daşıyan A.N.Somoyloviç 4 il (1929-33) SSRİ EA humanitar elmlər bölməsinin akademik katibi olmuşdur. Alimin əsas tədqiqatları özbək və türkmən xalqlarının dili, ədəbiyyatı, folkloru, etnoqrafiyası sahələrini əhatə edir və öz elmiliyi və orijinallığı ilə seçilirdi. Buna görə də SSRİ Şərqsünaslıq Assosiasiyası Bakıda çağırılan I Türkoloji Qurultayda “Türk xalqlarının tarixi etnik xüsusiyyətləri”

haqqında məruzə etmək üçün A.N.Somayloviçi məsləhət görmüşdü.

Qurultaydan əvvəl də A.N.Samoyloviçin Azərbaycanla, onun alimləri ilə sıx elmi əlaqəsi olmuşdu. Belə ki, onun Azərbaycan alimlərindən, ilk növbədə, B.Çobanzadə ilə elmi əməkdaşlığı var idi. Bu iki görkəmli alim 1924-cü ildə Bakıda Azərbaycan Ölkəşünaslıq qurultayında tanış olmuşdular. 1925-ci ildə Leninqradda görüşüb Türkoloji Qurultay haqqında məsləhətləşmişdilər. 1925-ci ilin sonlarında qurultaya hazırlıqla əlaqədar olaraq A.N.Samoyloviç Bakıya gəlmişdi. Qurultaydan sonra onların işgüzar elmi əlaqələri daha sıxlaşmış və genişlənməmişdir. Onlar 1928-ci ildə Bakıda Orfoqrafiya konfransında, yenə həmin il Leninqradda, 1929-cu ildə Səmərqənddə ədəbiyyat məsələlərinə həsr edilmiş konfransda, nəhayət, 1936-cı ildə Leninqradda görüşmüşdülər. Öz həmkarının geniş və dərin elmi biliyinə bələd olan A.N.Samoyloviç, B.Çobanzadəni SSR EA müxbir üzvü etmək üçün təşəbbüs də göstərmişdi.

Məlum olduğu üzrə, qurultaydan sonra həmin alimlərin təqib edilməsi başlandı. Əslində, o vaxtlar SSRİ XDİK lap böyük vəzifə tutan adamları və akademikləri şəxsən Stalinin razılığı ilə həbs edə bilərdi. Kiçik adamlara və müxbir üzvlərə bu, şamil edilmirdi. A.N.Samoyloviç isə akademik idi. Üstəlik o vaxtlar dəbdə olan N.Y.Marrın təliminə qarşı çıxmışdı. Heç Sovet quruluşu haqqında da bir kəlmə olsun nə yazmış, nə də demişdi. Ona heç bir ləkə vurmaq mümkün deyildi. Görünür, türkoloq olması burada xüsusi önəm almışdı. Amma o vaxtlar hələ türkün

böyük öndəri Mustafa Kamal Atatürk hələ sağ idi (1938-ci ildə vəfat etmişdir) və Sovet-türk münasibətləri yaxşı idi. Ona görə də Samoyloviçi “türk şpionu” damğası ilə həbs etmək olmazdı. Buna görə də onu “Yapon şpionu” damğası ilə həbs etməyi qərara aldılar. Onun da taleyi təxminən Bəkir Çobanzadə kimi olmuşdur. Hər ikisini Kislovodskda sanatoriyada istirahət edərkən həbs etmişlər (B.Çobanzadəni 28.1.1937-ci ildə, Samoyloviçi 2.X.1937-ci ildə). 2 oktyabr 1937-ci il tarixdə SSRİ XDİK Kislovodsk şəhər şöbəsinin birinci bölməsinin əməliyyat müvəkkili serjant (işə bax, serjant akademiknin taleyini həll edir) Poqrebnyak adı çəkilən idarənin Orconikidze şəhər təşkilatından aldığı teleqrama əsasən Samoyloviçi həbs edir. Onun ilk qəbul etdiyi qərarla deyilir: “Akademik Aleksandr Nikoloyeviç Samoyloviç həbs edilib xüsusi konvoyla SSRİ XDİK-in 3-cü şöbəsinə - Moskvaya göndərsin”. Alimi Moskvaya gətirməmişdən əvvəl artıq onun xarici kəşfiyyat tərəfindən cəlb olunması və Yaponiyanın xeyrinə şpionajda ifşa edilməsi haqqında sənəd hazır idi. Alimi RSFSR CM-in 58-1 (Vətənə xəyanət - şpionaj) maddəsi ilə həbs etmişdilər. Moskvada XDİK Baş Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinin 30-cu şöbəsinin 2-ci bölməsinin əməliyyat müvəkkili Malçevin tərtib etdiyi qərarı həmin bölmənin rəisi Minayev 20 yanvar 1938-ci ildə, ondan 11 gün sonra isə SSRİ-nin məşhur olan baş prokuroru Andrey Yanuaroviç Vişinski təsdiq etmişdi. Tərtib edilən ittihamnamədə deyilir: “RSFSR CM-in 58-1-a, və 58-8 maddələri üzrə ittiham edilən Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (cinayət işi

№14242), Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin tələbəsi olarkən (1899–1903) burada azad dinləyici olan Ueda ilə tanış olmuşdur. O, sonralar - 1907-ci ildə A.N.Samoyloviçi Yaponiyanın xeyrinə casusluq etməyə cəlb etmişdir. Türk dillərini öyrənərkən pantürkist ideyasını təbliğ etmişdir. Türk xalqları arasında Əksinqilabi Burjua-millətçi Hərəkatının genişlənməsi üzrə iş aparmışdır. Türk xalqlarının dillərinin öyrənilməsi sahəsindəki bütün elmi fəaliyyətini Samoyloviçə türk xalqlarından əksinqilabçı burjua millətçi kadrlar yetişdirməsinə yönəltmişdir və s. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq A.N.Samoyloviç 1 dekabr 1934-cü il qanununun tətbiq edilməsi şərtilə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası Məhkəməsinə verilsin”. Alimi həbsxanada çox gözlətmədilər. Çoxlu işgəncəbrdən sonra məhbus “hər şeyi” boynuna alır. Bundan sonra 13 fevral 1938-ci ildə lənətə gəlmiş Nikitçenkonun (çünki bu amansız cəllad Bakıda və Qroznıda da çoxlu nahaq qanlar tökmüşdür) sədrliyi, Kandibinin və Klimin iştirakı ilə alimin məhkəməsi oldu. Məhkəmə 12.45 dəqiqədə başladı, 13:00-da qurtardı. Cəmi 15 dəqiqənin içində dünya şöhrətli alimin qətlinə fərman verildi. SSRİ XDİK 1-ci xüsusi şöbəsinin 12-ci bölməsinin rəisi Şevelovin (bu həmin Şevelovdur ki, 100 minlərlə günahsız adamın güllələnməsi arayışına həvəslə imza atmışdır) verdiyi arayışa əsasən, alim haqqında ölüm hökmü elə həmin gün 13 fevral 1938-ci ildə yerinə yetirilmişdir.

Dünya düzələndən sonra (bu tarix SSRİ üzrə Stalinin ölüm gündündən başlayır) SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi

Kollegiyasının (sədr Lixaçov, iştirakçılar: Kaviç-Şerba və Kiselev) 25 avqust 1956-cı il tarixli qərarı ilə A.N.Samoyloviçin işində cinayət tərkihi olmadığına görə ona bəraət verilmişdir. Bu da özünü tamamilə “vətən elminin” inkişafına həsr etmiş dünya şöhrətli bir akademiknin taleyi.

MƏMMƏD HÜSEYN oğlu XULUFLU VƏLİ

Azərbaycanın repressiya qurbanı olmuş hərtərəfli elmi təfəkkürə malik olan alimlərindən biri də Vəli Məmməd Hüseyin oğlu Xulufludur. Vəli Xuluflunun bir anketində tarixçi yazılmasına baxmayaraq, o, dilçi, ədəbiyyatşünas və ictimai xadim kimi xalqımızın mədəniyyət tarixinə daxildir. Cəmi 43 il ömür etmiş bu məhsuldar alim ictimai fəaliyyətindən əlavə, tarix, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmimizə 7 ildə (1925–1932) 10 kitab bəxş etmişdir. Onun 1925-ci ildə - 1, 1927-ci ildə - 1, 1928-ci ildə - 2, 1929-cu ildə - 3, 1930-cu ildə - 2, 1932-ci ildə - 1 kitabı nəşr edilmişdir.

Alimin əsərlərindən və həbsxana günlərindən bəhs etməzdən əvvəl onun şəxsiyyəti haqqında Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının verdiyi məlumata baxaq:

Xuluflu Vəli Məmməd Hüseyin oğlu (1894–1937, indiki Şamaxor rayonunun Xuluflu kəndi) Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübariz, folklorçu, tarixçi, professor (1931), 1919-cu ildən Sov. İKP üzvü, 1917-ci ildə Gəncədə Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdir. Müəllimlik etmiş və sonralar inqilabi hərəkata qoşulmuşdur. 1920-ci ildə AK(b)P-nin 1-ci qurultayının nümayəndəsi olmuş, AK(b)P Gəncə qəza komitəsində işləmişdir. 1921-ci ildə partiya sıralarında təmizləmə işləri ilə əlaqədar olaraq Sov.İKP üzvlüyündən çıxarılmış, 1927-ci ildə yenidən

qəbul edilmişdir. 1922–29-cu illərdə ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin (YTƏK) təlimatçısı, “Bakinski raboçi” nəşriyyatının və “Azərnəşr”in redaktoru, 1929–1936-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi katibi, Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət bölməsinin direktoru, Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət arxivinin müdiri, SSRİ EA Azərbaycan Filialının Tarix İnstitutunun direktor müavini və s. vəzifələrdə çalışmışdır. Azərbaycan SSR MİK-in üzvü olmuşdur.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının bu məlumatında bəzi dəqiq olmayan faktlar vardır. Bu, hər şeydən əvvəl alimin ölüm ili və ictimai fəaliyyəti ilə əlaqədar olan məlumat-faktlara aiddir. Əvvələn, V.Xuluflu 1939-cu ildə vəfat etməmiş, 1937-ci ilin oktyabrın 13-də güllələnmişdir. Bu haqda cinayət işinin 314-cü səhifəsində onun güllələnməsi haqqında arayış vardır. Bundan başqa, onun dil, ədəbiyyat və tarix institutunun direktoru olması haqqında da irəlidə məlumat veriləcək. Vəli Xuluflu Azərbaycanda yeni əlifba ideyasının qızğın tərəfdarlarından və xadimlərindən biri olmuşdur. Alimin bədbəxtlik yoldaşı Xəlid Səid Xocayevin yazdığına görə, Vəli Xuluflu yeni türk əlifbasına keçmək işinə lap əvvəldən əməli işi ilə yardım etmişdir:

Zatən Osmanlılar, qazaqlar və özbəklər arasında bu fikir (yeni əlifba ideyası – A.B.) yox deyildi. Ancaq onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət etməyirdilər. Yeni əlifba vasitəsi ilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsi – A.B.) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərinin yekununu

göstərməyə və qonşu türk cümhuriyyətlərinin fikrini almağa cəsarət verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazım idi. Komitə bundan əvvəl onlar ilə xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında bir heyəti səfəriyə təşkil edildi. Bunlar şuralar ittifaqında olan bütün türk cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək səlahiyyətli adamlar ilə görüşəcəklər. Heyət aşağıdakı dörd nəfərdən təşkil olunmuşdur:

1. Səmədağa Ağamalıoğlu - Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin sədri;

2. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə - “Molla Nəsrəddin” jurnalının mühərriri;

3. Vəli Xulufu - Yeni Əlifba Komitəsinin üzvlərindən;

4. Xalid Səid - Əmələ fakültəsi və Meliorasiya texnikumunun İnsan və ədəbiyyat müəllimi”.

Vəli Xulufu öz vəzifəsi və geniş erudisiyası ilə əlaqədar olaraq 20-30-cu illərdə Azərbaycanın elmi və mədəniyyət həyatında çox böyük rol oynamışdır.

Vəli Xulufu Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü kimi yeni latın qrafikalı yazı sistemi ilə xalqımızda daha sürətlə savadlanması işində çox fəal iştirak edirdi. Vəli Xulufu rəsmi sənədlərdə tarixçi kimi tanındılsa da, onun dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa aid əsərləri heç də tarixə həsr edilmiş əsərlərdən az deyil. Vəli Xulufu hələ yeni türk və latın əlifbası qəbul olunduqdan bir az əvvəl 1925-ci ildə yazmış olduğu “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” adlı kitabçasında savadlı bir dilçi alim kimi diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, birinci ümumittifaq Türkoloji

Qurultayında iştirak etmiş, məruzə etmiş və kiçik bir məlumatla çıxış etmiş türkoloqların hamısı qara siyahıya alınaraq məhv edilmişlər. Alim 1928-ci ildə Mirzə Fətəli Axundovun vəfatının 50 illiyi münasibətilə Azərbaycan tapmacalarını toplayıb nəşr etmişdir. Bəlkə də, min ilə qədər bir dövrdə xalq arasında dolaşan tapmacalardan sətiraltı məna tapan DTK əməkdaşları alimə qarşı bir vasitə kimi istifadə etmişdilər. Məsələn, cavabını, açmasını uşaqların da əzbər bildiyi bir tapmaca: Hamını bəzər, özü lüt gəzər. Bu tapmacada sətiraltı məna tapan müstəntiq deyir: “Siz bununla düşmən dəyirmanına su tökürsüz. Yəni Sovet adamları hamını geyindirir, özü lüt gəzir”.

Burada izaha heç bir ehtiyac yoxdur. Əldə zərrəbin tutan bədxahlar alimi həyatdan götürmək istəyirlər. Bunun üçün onun elmi və ictimai fəaliyyətində sovet hökumətinə qarşı nöqsan axtarırdılar. Buna görə də hər vasitədən istifadə edən Gerasimovlar, Qalstyanlar alimi 12493 nömrəli “cinayətlə” əlaqələndirdilər. Alim bu cinayət işinin 80-ci iştirakçısı oldu. 1937-ci ilin yanvar ayının 27-də dördüncü şöbənin rəis müavini dövlət təhlükəsizlik leytenantı Şer (bu adam həmin gün həmin maddə ilə B.Çobanzadə haqqında arayış tərtib etmişdir) həmin şöbənin rəisi mayor Gerasimovun təsdiqi ilə belə bir arayış tərtib edir: “Xulufu Vəli Məmmədsoyun oğlu (Məmmədhüseyn əvəzinə – A.B.) SSRİ vətəndaşı, türk ÜİK(b)P üzvü, SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialı Tarix, Dil və Ədəbiyyat institutunun direktor müavini. Müttəhim Çiçikalov, Tixamirovun verdiyi

ifadələrə və başqa məlumatlara əsasən müəyyən edilir ki, Xuluflu Vəli əksinqilabçı, millətçi təşkilatın üzvüdür. Deyilənlərə əsasən Vəli Xuluflunu həbs etməyi və Azərb. SSR-nin Cinayət Məcəlləsinin 72-73-cü maddələri üzrə cinayətə cəlb etməyi zəruri hesab edirik”. Cinayət işinin üstündə isə ittiham maddələri aşağıdakı kimidir: maddələr: 73, 64, 69, 17, 70. Şerin bu qərarını 28.1.1937-ci ildə AXDİK idarə rəisi 3-cü dərəcəli komissar Sumbatov təsdiq etmişdir. İşin üçüncü səhifəsində yenə həmin Sumbatovun təsdiqi ilə Vəli Xuluflunun həbs qərarı verilir. Həbs qərarını kim qəbul edir? Həmin idarənin üçüncü şöbəsinin rəisi dövlət təhlükəsizlik leytenantı Qalstyan! Qalstyan həbs qərarını belə əsaslandırır: “Əksinqilabçı millətçi təşkilatın üzvü olaraq əksinqilabi təxribat və ziyankarlıq işləri aparılmış terror mövqeyində dayanmış və Ümumittifaq Kommunist Bolşeviklər Partiyasının Zaqafqaziya komitəsinin katibi L.P.Beriyaya və Azərbaycan Kommunist Partiyasının katibi yoldaş Bağirova qarşı terror aktı haqqında məlumatlandırılmışdır.

Qərara alıram: Yətəndaş Xuluflu Vəli Məmədsoyun oğlu Azərbaycan SSR CM-in 73, 64, 69, 17, 70-ci maddələri ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilsin”.

Üçüncü şöbənin dördüncü bölməsinin rəisi leytenant Qalstyan. Razıyam: DTK-nın dördüncü bölməsinin rəisi dövlət təhlükəsizlik kapitanı Sinman.

DTİ-nin əməkdaşı Şer 27.1.1937-ci il tarixdə 68 nömrəli order verir ki, Komenistiy küçəsində 102 saylı evdə yaşayan Vəli Xuluflunun evi axtarılsın. Qəribədi, işdə olan sənəd isə sübut edir ki, Vəli Xuluflunun evi

order veriləndən bir gün əvvəl yəni 27-si tarixdə axtarılır. Axtarış zamanı tapılıb: Buxarinin kitabları və şəkli (?) habelə Kamenevin, Trotskinin və Zinovyevin kitabları aşkar edilib (?) götürülmüşdür. Yəni Buxarinin 16, Trotskinin 3, Kamenevin 1 kitabı götürülmüşdür. Bundan əlavə, 1429085 nömrəli partbilet, 191303 nömrəli profbilet, hərbi bilet, 59 ədəd müxtəlif kitab, 30 şəkil və məktub götürülmüşdür. Axtarışda MİS (JEK nümayəndəsi) Səlimov Heybət iştirak etmişdir.

Məhbusun anketi.

Xuluf lu Vəli Məmmədhüseyn oğlu 1894-cü ildə Şamaxor rayonunun Xuluf kəndində anadan olmuşdur. Bakı şəhəri, Kamenistiy küçəsi 102, mənzil 9-da yaşayır.

İxtisası – müəllim. Vəzifəsi SSRİ EA-nm Azərbaycan filialının Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini;

İctimai mənşəyi – kəndli;

İctimai vəziyyəti – qulluqçu;

İnqilaba qədər taxıl əkməklə məşğul olmuşdur.

Təhsili – ali.

Partiyalıhğı – 1927-ci ildən ÜİK(b)P-nin üzvü;

Milliyyəti – türk;

Hərbi vəzifəli;

Həbs edilməyib;

Ailə vəziyyəti – arvadı Fatma - 34 yaşında;

oğlu Çankun (Çingiz) – 13 yaşında;

qızı Sunquz – 15 yaşında;

qayınanası – Fatma (əhsən müstəntiqin savadına, ana ilə qız eyni adda imiş – A.B.) – 56 yaşmda.

həbs edilib – 28.01.37-ci il.

Saxlanılır XDİK-mn həbs evində.

13.03.1937-ci il tarixdə dördüncü şöbənin əməkdaşı DT serjantı Ohanesov partbiletini qəbul edir.

AK(b)P Vorosilov Rayon Komitəsinin katibi Y.Okinşeviç raykomun 16 aprel 1937-ci il tarixli büro iclasında V.Xulufunu Trotskici, partiyanın və xalqın düşməni kimi partiya sıralarından xaric edir.

Alimi həbsxanada çox “intizarda” saxlamırlar.

XDİK DTİ 5-ci şöbəsinin rəisi DT kapitam Avanesyan səhərisi gün, yəni 29 yanvar 1937-ci ildə alimi dindirməyə başlayır.

Dindirmə protokolundan:

Sual: Siz millətçilik ruhundan olan daha kimləri tanıyırsınız?

Cavab: Tağı Şahbazini, Məmməd Səid Ordubadını (o mənə partiya zəmanəti verib), Əfəndiyev Süleymanı, Əli Kərimovu, Talıblı Böyükağanı, Mustafa Quliyevi, Həbib Cəbiyevi, Ruhulla Axundovu.

Cavabın davamı: Mənə şəxsən məlumdur ki, Böyükağa Talıblı yeni latın əlifbasının fəal düşməni olmuşdur. Mənimlə şəxsi söhbətində latın əlifbası haqqında mənfi fikir söyləyib. Mənə deyib ki, latın əlifbasının qəbulu köhnə mədəniyyətin, köhnə irsin məhvi deməkdir.

Sual: Kitablarınızda müəmmalı fikirlər ifadə etməklə əksinqilabi, antisovet görüşləri təbliğ etmişiniz. Bunu boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Xeyr, bu mənim səhvimidir.

Sual: Siz ÜİK(b)P üzvü olanda Sizin səhviniz olubmu?

Cavab: 1924 və ya 1928-ci ildə (yazığı gör nə günə salıblar ki, kitabının nəşr ilini də unudub – A.B.) “Tapmacalar” (“Zaqadki”) nəşr etmişəm. Burada çoxlu tapmacalar vardır.

Sual: Məsələn, hamını bəzəyir, oğlu isə çılpəqdır - “Hamını bəzər özü lüt gəzər”. Bununla Siz düşmən dəyirmanma su tökürsünüz (yəni sovet xalqı dünyanı yedizdirir, özü isə acdır).

Cavab: ...Mən səhv etmişəm.

Sual: Siz Müsavat tapmacasını (!? – A.B.) bura salmışız.

Cavab: Təkrar edirəm, mən səhv olaraq bu tapmacaları bura salmışam. Folklor materialını təhrif etməmək üçün onu elmi dairələrdə qəbul olunduğu kimi vermişəm.

Erməni müstəntiqlər türkü dindirməyə həvəslə girişir. Çünki onlara verdikləri işgəncələrdən zövq alırdılar. İki gün sonra, yəni yanvarın 31-də Avanesyan öz katibi

Ohanesovla birlikdə türk alimini ələ salıb ondan intiqam alırlar. Həmin günkü dindirmə protokolunda Qraberin V.Xulufuya Trotskinin kitabını verməsi ilə əlaqədar söhbət gedir. Məhbus deyir: “Təkrar edirəm, yenə əvvəlki fikrimdə qalırım. Qraberin nə üçün Trotskinin kitabını mənə verməsi məlum deyil, çünki mənə Qraberin əksinqilabçı olması məlum deyil”.

Bu dindirmədə də məhbusun boynuna bir şey qoyub qol çəkdirə bilmirlər. Ertəsi gün, yəni fevralın 1-də Ovanesyanla Ohanesov və başqa məsləkdaşları alimə daha ciddi hücumlar edir, ondan daha çox söz qoparmağa çalışırlar.

Sual: Siz professor Bəkir Çobanzadəni tanıyırsınızmı?

Cavab: Bəli, onunla yalnız rəsmi surətdə tanışam.

Sual: İstintaqa məlumdur ki, Siz Çobanzadə ilə dostsunuz. Etiraf edirsinizmi?

Cavab: Bəli, təsdiq edirəm ki, Çobanzadə ilə 1927-ci ildən dostluq münasibətindəyik.

Görünür, birinci sualla ikinci sual arasında müstəntiqlər müttəhimi çox ciddi hədələmək, qorxutmaq, döymək yolu ilə öz istədikləri istiqamətə sala biliblər. Yoxsa birinci sualda B.Çobanzadə ilə yalnız rəsmi münasibətdə olduğunu dedikdən sonra ikinci sualda 1927-ci ildən dost olduğunu deməzdi. Bundan əlavə, müstəntiqlər o qədər malbaş ola bilməzdilər ki, birinci suala inkar cavabı alan

kimi ikinci sualı yenə həmin xarakterdə, həmin mövzuda versinlər. Mütləq müttəhimi incitdikdən və qorxutduqdan sonra onun boynuna belə bir şeyi qoya bilərdilər ki, bəli, biz B.Çobanzadə ilə 1927-ci ildən dostuq.

Suallar yenə davam edir. Görünür, müstəntiqlər özləri də başa düşüblər ki, birinci sualla ikinci sualın eyni olmasına baxmayaraq, müxtəlif xarakterli cavablar sonradan şübhə oyada bilər. Ona görə də özlərini sığortalamaq üçün suallar verirlər.

Sual: Niyə birinci suala cavab verdiniz ki, B.Çobanzadə ilə rəsmi tanışsınız.

Cavab: Mən Sizi dərhal başa düşə bilmədim (?! – A.B.). Ona görə də səhv etmişəm.

Sual: İstintaq belə hesab edir ki, siz Çobanzadə ilə münasibətlərinizin xarakterini qəsdən gizlədirsiz, elədirmi?

Cavab: Xeyr, mən əvvəlcə səhv etdim, dedim ki, mənim Çobanzadə ilə münasibətim rəsmidir.

Fevralın 3-də həmin iki nəfər daşnak Vəli Xulufunu artıq əqidə düşməni kimi, Müsavat partiyası üzvü və ya tərəfdarı kimi istintaq edirlər.

Avanesyanın sualı: Axtarış zamanı Sizin evdən tapılan 1926-cı ildə İstanbulda nəşr edilən Müsavat lideri

M.Ə.Rəsulzadənin “Rusiyada siyasi vəziyyət” kitabçası tapılmışdır. Bu kitab Sizin əlinizə haradan düşüb?

Cavab: Mənə eb gəlir ki, mən həmin kitabçanı Şaumyan adına institutdan almışam. Onun üstündə institutun peçatı olmalıdır.

Sual: Kitabı sənə göstərirəm. Burada heç bir peçat və stamp yoxdur.

Müstəntiqin hədəsindən sonra müttəhim boynuna alır ki, kitabı Hənəfi Zeynallıdan almışdır. Bu da Hənəfi Zeynallının həbsi üçün arqument. Bura qədər keçirilən üç dindirmədə müstəntiqlər istədiklərinə nail ola bilməmiş, müttəhimin boynuna çoxlu şeylər qoya bilməmişlər. 22 günlük hazırlıqdan və axtarışdan sonra həmin müstəntiqlər Avanesyan-Ohanesov cütlüyü 25 fevralda 3 gün arasıkəsilmədən alimə amansız hücumlar edir. Yəni 25 fevralda başlayan dindirmə protokolu 28-də bağlanır. Bu üç gün içərisində daşnaklar V.Xulufloya əksinqilabçı, müsavətçi, millətçi olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Sual: İstintaq müəyyən edib ki, Siz əksinqilabçı, millətçi təşkilatın üzvüsünüz. Boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Mən bunu qəti şəkildə redd edirəm.

Sual: Sizin müqavimətinizin xeyiri yoxdur. Dostunuz B.Çobanzadənin izahatını Sizə oxuyuram (oxuyur). O, burada Sizin adınızı çəkir.

Cavab: Mən həqiqəti deməyi qərara aldım. B.Çobanzadənin əksinqilabçı olduğu, həqiqətən, mənə bəlli idi. Mən onunla əksinqilabi söhbətlər etmişəm... Professor Bəkir Çobanzadəni mən qatı millətçi, pantürkist kimi tanıyıram. Xüsusilə o belə bir fikir irəli sürürdü ki, indiki Orta Asiya respublikaları ərazisində SSRİ tərkibindən çıxmaqla və ya oradan ayrılmaqla müstəqil dövlət qurmaq zəruridir.

Mart ayının 2-5 arasında üçgünlük dindirmə zamanı Avanesyanla Ohanesov cütlüyü alimin Ruhulla Axundov tərəfindən əksinqilabi işə cəlb edildiyini onun boynuna qoymaq istəyirlər.

Məlumdur ki, R.Axundov yeni latın əlifbasına keçməyin qızgın tərəfdarlarından biri idi. Hətta o, Birinci Türkoloji Qurultayın rəyasət heyətinə də seçilmişdi. Amma yeni əlifba məsələsində R.Axundov M.C.Bağirovla düz gəlməmişdi. Bağirovun mühafizəkarlığı haqqında R.Axundov partiyanın MK-sına yazdığı məktubda deyirdi: “Fövqəladə komissiyaya (M.C.Bağirov bu komissiyanın rəhbəri idi) tövsiyə edilsin ki, başı çıxmayan yerə burnunu soxmasın”.

M.C.Bağirov isə bu məsələni tamamilə başqa istiqamətə yönəlmiş, partiyanın mərkəzi komitəsində rəhbərliyi ələ aldıqdan sonra R.Axundovun özünü yeni əlifba düşməni kimi ittiham etdirmişdi.

V.Xulufunun 23 mart 1937-ci il tarixli dindirmə protokolunda daşnak cütlüyü məhz bunu alimin dilindən eşitmək istəyirdilər.

Sual: R.Axundovun yeni latın əlifbası əleyhinə mübarizəsində ona yaxın olan adamların adını deyin.

Cavab: R.Axundovun qrupuna H.Zeynallı, Trinic Əhməd, Əli Kərimov, Məmməd Səid Ordubadi daxil idilər.

Müstəntiqlər lazımi cavablar ala bilmədikləri üçün dindirməni dörd gündən sonra, yəni martın 27-də davam etdirdilər. Yenə həmin adamlar, yenə həmin mövzu.

Sual: Keçmişdə R.Axundovun rəhbərlik etdiyi əksinqilabi qrup haqqında izahatımızı davam etdirin. H.Cəbiyev haqqında nə deyə bilərsiniz?

Alınan cavab müstəntiqləri tam qane etmir.

31 mart və 1 aprel dindirmələrində Avanesyanla Ohanesov dairəni genişləndirərək buraya İsmayıl Hikməti və Mühisdini də əksinqilabçılara qoşmağa çalışırlar. Aprelin 9-dakı dindirmədə Vahab Həsənzadə və Qənbər Sadıqov haqqında məlumat toplayırlar. Müttəhimin öz “cinayətləri” isə bir tərəfə qoyulur. V.Xulufu Vahab Həsənzadəni yalnız müsbət cəhətdən xarakterizə edir.

Qənbər Sadıqov haqqında isə Avanesyanın sualına belə cavab verir:

-Şaumyan adına institutda işləyəndə o, tez-tez iş şəraitindən narazılıq edərdi. Bundan əlavə, mən onunla olan söhbətlərimdə V.İ.Leninin əsərlərinin tərcüməsində terminalogiya problemlərində millətçilik meylləri müşahidə edirdim. Qənbər Sadıxov B.Talıblı ilə birlikdə Sovet Hüququ institutunda rus millətindən olan müəllimlərə qarşı prinsipsiz milli mübarizə aparırdı. Axı Qənbər Sadıxov bu institutda rəhbər işdə idi. Bunun nəticəsi olaraq AK(b)P MK tərəfindən yoxlanış aparıldıqdan sonra B.Talıblı və Qənbər Sadıxov Sovet Hüququ İnstitutundan xaric edildilər.

Sual: Qənbər Sadıxovu siyasi cəhətdən səciyyələndirən daha nə kimi faktlar Sizə məlumdur?

Cavab: Mən daha heç nə bilmirəm

Sual: Yox, Siz çox şey bilirsiniz! İstintaqa düzgün ifadə verin.

Cavab: Bəli, mən qeyd etməliyəm ki, 1936-cı ildə belə bir hadisə olmuşdu. Səhv etmərsə, 1936-cı ilin əvvəlləri idi. Mən Qənbər Sadıxovla - o hələ institutda işləyəndə Kommunist küçəsində - Baksovetin yanında, ya da oradan çox uzaq olmayan yerdə görüşdüm.

Bizim söhbətimiz ingilis liderlərindən birinin Sovet İttifaqına qarşı etdiyi çıxış barəsində SİTA-nın məlumatı haqqında oldu. Bununla əlaqədar olaraq Qənbər Sadıxov dedi ki, İngiltərə Sovet hakimiyyətini yaşamağa

qoymayacaq. Bunu Sovet hakimiyyətinin mütləq süqut edəcəyi kimi başa düşmək lazım imiş.

Sual: Siz Sadıxovun bu çıxışını necə qəbul etdiniz? Ona qarşı çıxdınız mı?

Cavab: Ona cavab vermədim. Çünki sözlərini zarafat kimi qəbul etdim.

Bundan sonra müstəntiq müttəhimi beş dəfə hədələyir, yenə məhbus eyni sözləri təkrarlayır:

-Təkrar edirəm: Mən həmin sözləri zarafat hesab etmişəm. Boynuma da heç nəyi almıram!

Avanesyan nə qədər inad göstərsə də, hədə-qorxu gəlsə də, işgəncələr versə də V.Xulufudan özünü təmin edən heç bir cavab ala bilmir. Buna görə də “istintaq bəyanatı” tərtib edir. Orada deyilir: Dindirməni bitirərək istintaq belə hesab edir ki, Siz özünüzü savadsız yerinə qoyaraq siyasi cəhətdən səviyyəsiz adam kimi özünüzü təqdim etmək, beləliklə, öz əksinqilabçı, ikiüzlü fəaliyyətinizi, öz əksinqilabi işlərinizi ört-basdır etmək yolu tutmusunuz. Halbuki istintaq Sizin təhsil səviyyənizi bilir, Sizin professor olduğunuz da bizə aydındır. Habelə ictimai-siyasi təcrübəniz Sizin bu cəhdinizin yersiz olduğunu göstərir.

Bəyanatın altında Avanesyanın imzası vardır. 11 gün müttəhimə “istirahət” verirlər. Amma, əslində müttəhim üçün yeni “ləkələr” axtarırlar.

Bu 11 günün içərisində müttəhim də bezikir, özünün heç bir təqsiri olmadığı halda, nə üçün həbs edildiyini soruşur. Buna görə də 17.IV.1937-ci il tarixdə ərizə yazaraq özünün günahsız olduğunu sübut etmək istəyir. Üç gündən sonra ərizə ilə birlikdə yenə həmin Avanesyan peyda olub alimi sorğu-suala tutur:

Sual: Siz ayın 17-də ərizə yazıb özünüzün tam günahsız olduğunuzu bəyan edirsiniz. Bu ərizəni Sizin əvvəlki ifadələrinizdən imtina etməyiniz kimi qəbul etmək olarmı? Halbuki Siz əksinqilabi millətçisiniz və həmin təşkilatın üzvüsünüz.

Cavab: Bəli, mən özümü heç bir şeydə təqsirkar hesab etmirəm. Özümün həbs edilməyimi düzgün hesab etmirəm. Mən əksinqilabçı təşkilatın üzvü və millətçi olmamışam.

Avanesyan yenə istədiyinə nail ola bilmir. 23.IV. 1937-ci il tarixdə yenə müttəhimin gözünə Əzrayıl kimi görünüb beşcə sual verir və bir səhifəlik protokol tərtib edir:

Sual: Siz ayın 20-də olan keçən dindirmədə özünüzün əksinqilabçı millətçi təşkilatın üzvü olduğunuzu inkar etdiniz. Sizin özünüz etiraf etməsəniz də, Sizin əksinqilabçı millətçi təşkilatın üzvü olmağınız istintaqa məlumdur. İndi Siz özünüzün ifadələrinizdən imtina etməyinizin səbəbini deyin.

Cavab: Mən həmin ifadələrdən ona görə imtina edirəm ki, mən heç bir təşkilatın üzvü olmamışam.

Sual: Onda Siz özünüzün əksinqilabçı təşkilatın üzvü olduğunuz haqqında verdiyiniz konkret ifadədən imtina etməyinizi nə ilə əsaslandırırısmız?

Cavab: Mən özümü itirmişdim. Çaşmışdım. (Səbəbini oxucu özü müəyyən edər – A.B.) Türmə rejimi (!) məni cana doydurduğu üçün demişdim ki, mən əksinqilabçı təşkilatın üzvüyəm.

Burada hər şey aydınlaşır. Əgər ərizə əsasmda dindirməni düşmənin Avanesyan deyil, insanlıq hissəninə malik olan bir müstəntiq aparsaydı, işdə çox şey aydınlaşardı. Bu işə müttəhimin işini bir qədər də çətinləşdirir və ona heç bir xeyri olmur. 25 aprel 1937-ci il tarixli dindirmədə yenə Avanesyan peyda olub sual edir:

Sual: H.Zeynallının siyasi əqidəsi necə idi?

Cavab: H.Zeynallının siyasi əqidəsi haqqında heç nə bilmirəm.

Mayın 7-də Avanesyan alimin Naxçıvana getdiyini öyrənib müəyyən bir fikir qoparmaq üçün yenə dindirmə aparır.

Sual: Siz Naxçıvanda olmuşunuzmu? Nə vaxt və nə üçün?

Cavab: Mən Naxçıvanda cəmi 2 dəfə olmuşam. 1932-ci və 1935-ci illərdə.

Sual: Mehmanxanada Sizin yanınıza kim gəlmişdi?

Cavab: Mənim yamma heç kəs gəlməyib.

Sual: Siz Naxçıvanda kimin əksinqilabçı olduğunu bilirsiniz?

Cavab: Mən Naxçıvanda Novruzovdan (raykom katibi) başqa yerli işçilərdən heç kəsi tanımıram.

Onun səhərisi gün - yəni 8 may 1937-ci ildə Avanesyan yenə dindirmə aparır:

Sual: Həsən İmanovun evində olmusunuzmu?

Cavab: Bəli, çox tez-tez olurdum.

Sual: Onun evinə kimlər gəlirdi. O kimlərlə əlaqədə idi?

Cavab: Ağamir Mamedovla, Mehdi Erivanski ilə, B.Çobanzadə ilə, Əli Məmmədbəyovla.

Habelə Ruhulla Axundovun, Ə.Qubaydulinin və H.Zeynallının adını çəkir.

Bir gün sonra, mayın 9-da keçirilən dindirmədə müstəntiq B.Çobanzadənin, Qubaydulin Əzizin və

H.Zeynallınm ifadələrini bildirərək müttəhimə qəbul etdirmək istəyir ki, o, əksinqilabçı olmuşdur.

Cavab: Mən ayın 8-də verdiyim ifadəni tamamilə və bütövlüklə təsdiq edirəm.

Təkrar edirəm ki, mən heç vaxt əksinqilabi təşkilatın üzvü olmamışam və orada heç iştirakım olmayıb. Yenidən bir daha təkrar edirəm: Qubaydulin, Çobanzadə və H.Zeynallı düz danışmır.

Dindirmə saat 5-də dayandırılır. Göstərilir ki, sabah davam etdiriləcək.

Hörmətli oxucu, yaxşı diqqət et.

Mayın 8-də Vəli Xulufunun dilindən qoparırlar ki, Ağamir Məmmədov, Mehdi Erivanski, Bəkir Çobanzadə, Əli Məmmədbəyov, Ə.Qubaydulin, H.Zeynallı və başqaları əksinqilabçıdır. Sən demə, həmin gün iki dəfə dindirmədən sonra Qriqoryan və Ohanesov da B.Çobanzadənin dilindən qoparmışlar ki, Vəli Xulufu əksinqilabçıdır.¹

Nəhayət, ayın 10-dakı dindirmədə Avanesyan müttəhimdən belə bir cavabı qopara bilir:

Bəli, mən Vəli Xulufu, B.Çobanzadə, Qubaydulin, İmanov, Həsənov, Ağamir Məmmədov millətçi və pantürkist olmuşuq.

Avanesyan maym 11-13-də üç gün fasiləsiz olaraq Vəli Xulufunu dindirərək B.Çobanzadə haqqında məlumat istəyir.

¹ Babayev A. "Bəkir Çobanzadə", Bakı, 1998, səh. 35

Sual: İstintaq Sizin B.Çobanzadə ilə münasibətlərinizə qayıdır.

Cavab: Mən Çobanzadə ilə 1924-cü ildə Krımda tanış olmuşam. Krıma mən S.Ağamalıoğlu ilə birlikdə yeni latın əlifbası ideyasını təbliğ etmək üçün getmişdim. Biz orada 3-4 gün qaldıq. B.Çobanzadə ilə mən Krım XKS sədrinin kabinetində görüşmüşəm. Bundan sonra o, demək olar ki, bütün mədəni müəssisələri gəzdiyimiz zaman bizimlə oldu.

Sual: Sizə Krımda B.Çobanzadənin siyasi görüşləri haqqında demişdilərmi?

Cavab: Bəli, yadıma gəlir ki, kommunist partiyası üzvlərindən biri Velidov (və ya Camalov) Çobanzadəni latın əlifbasının ən qatı düşməni kimi xarakterizə etmişdi. Onun böyük millətçi, keçmişdə “milli firqə”nin lideri olduğunu demişdi.

İşə baxm, Vəli Xulufunun öz yanında baş verən bir hadisəni Xalid Səid Xocayev belə təsvir edir ki, gənc alim professor B.Çobanzadə Krımda 5 əsasla yeni əlifbanın labüdlüyünü göstərdi. O dedi: “Bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafında toplayıb bir elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəliləyəcək bir əlifba lazımdır”.¹

¹ Xocayev X.S. “Yeni əlifba yollarında xatirə və duyğularım”. 1929.

Görün yazıq Vəli Xulufunu nə günə qoymuşlar ki, o öz gözü ilə gördüyünün əksini “deməli olmuşdur”, qol çəkmişdir.

Vəli Xulufudan ayın 11-13-də aldıkları məlumatı ayın 14-də B.Çobanzadəyə demişlər.¹

Yenə həmin dindirmə protokoluna müraciət edək:

Sual: B.Çobanzadə haqqında dediklərinizi faktlarla əsaslandırın.

Cavab: 1936-cı ilə qədər B.Çobanzadə sisteməlik olaraq belə bir xətt-hərəkət yeritmişdir ki, Azərbaycan dili türk dillərinin bir qoludur, başqa faktlar bizə məlum deyil.

22.06.1937-ci il tarixli dindirmə protokolundan:

Sual: Tamamilə ifşa edilmişsiniz. Siz əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvü olmuşsunuz.

Cavab: Mən əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvü olmamışam və bu haqda əvvəlki ifadələrimi yenidən təsdiq edirəm.

Protokol cəmi səhifə yarımındır. Nə qədər çalışırsa, müstəntiq müttəhimin boynuna əksinqilabçı adını qoya bilmir. Müttəhim 4 dəfə bu iddianı rədd edir. Bundan sonra onu dindirmədən təxminən 13 gün ciddi, dözülməz şəraitdə saxlayırlar. Nəhayət, cana doyan, hər şeydən ümidini itirən alim onu dindirmələrini özü xahiş edir. İyulun 5-də Avanesyan gəlir.

¹ Babayev A. “Bəkir Çobanzadə”, Bakı, 1998, səh.525—528.

Sual: Siz bəyanat vermək üçün bizi çağırmağı xahiş etmisiniz.

Cavab: Dövlət qarşısında öz cinayətlərimi bütün ağırlığı ilə dərk edirəm. Ona görə hər şeyi düzgün deyirəm.

Müttəhim əksinqilabçı təşkilatın üzvləri kimi aşağıdakı adamların adlarını çəkdi:

1. Əli Kərimov - Mədəniyyət işləri üzrə komitənin işçisi;

2. Qənbər Sadıxov - Şaumyan adına institutun işçisi;

3. Ələkbərli Məmməd Kazım - Şaumyan adına institutun işçisi və s.

Cəmi 13 nəfərin adını deyir.

Müttəhimlərin hər birini ayrı-ayrılıqda danışdırdıqdan sonra onları üzləşdirirlər.

İyunun 11-də V.Xulufunu B.Çobanzadə və Q.Bağirovla üzləşdirirlər. Onların əksinqilabçı təşkilatın üzvü olduğunu sübut edə bilmirlər. 13.06.1937-ci il tarixdə isə V.Xulufunu Q.Bağirovla üzləşdirirlər. Onlar əvvəlcə “dediklərini” təsdiqləmir. Beləliklə, müstəntiqlər onların 12493№-li işə aid olduğunu sübut edə bilmirlər.

Nəhayət, V.Xulufu deyir:

-Təkrar edirəm, mən əksinqilabçı təşkilatın üzvü deyiləm. Üzləşmə zamanı ittihamlar məni ifşa etsə də, mən özümü təqsirkar hesab etmirəm.

İndi bu protokollara nəzər salaq:

11 iyun 1937-ci il tarixli üzləşdirmə protokolundan:

Sual (*V.Xulufluya*): Siz qabağınızda oturmuş B.Çobanzadəni tanıyırsınızmı? Sizin onunla münasibətriniz necədir? Aranızda düşmənçilik yoxdur ki?

Cavab: Bəli, mən bu B.Çobanzadəni tanıyıram. Mənim onunla münasibətim yaxşıdır. Mənim onunla heç bir vaxt düşmənçiliyim olmayıb.

Sual (*Çobanzadəyə*): Siz prof. Vəli Xuluflunu tanıyırsınızmı? Sizin onunla münasibətləriniz necədir? Aranızda düşmənçiliyiniz yoxdur ki?

Cavab: Prof. V.Xuluflunu mən 1924-cü ildən tanıyıram. Biz onunla dostuq. Aramızda düşmənçilik olmayıb.

Sual (*Xulufluya*): Çobanzadənin siyasi siması Sizə bəllidirmi?

Cavab: Çobanzadəni millətçi, pantürkist, keçmişdə Krımda millətçilik işi aparmış və öz əksinqilabi işini

Azərbaycanda da davam etdirən bir adam kimi tanıyıram. Onun işlərindən bəzi momentlər mənə bəllidir.

Sual (*Çobanzadəyə*): Vəli Xulufunun siyasi fizionomiyası haqqında Sizə nə məlumdur, deyin?

Cavab: Mən V.Xulufunu 1924-cü ildən millətçi təmayülçü kimi tanıyıram. V.Xulufu millətçi pantürkist mövqedə durmuşdur. Bunun əsas ifadəsi onun Azərbaycanı SSRİ-dən ayırıb burjua-demokratik respublika qurulmasındakı arzularında görmək olar.

Sual (*Çobanzadəyə*): Siz V.Xulufunun Sizin siyasi simanız haqqında verdiyi səciyyə ilə razısınız mı?

Cavab: Bəli, Vəli Xulufunun mənim haqqımda verdiyi siyasi qiymət tam dolğun olmasa da, doğrudur. Belə ki, Vəli Xulufu mənim siyasi fəaliyyətimin yalnız bir neçə məqamını bilir. O, mənim respublikadan kənar da apardığım əksinqilabi işləri bilmir.

Sual (*Xulufuya*): B.Çobanzadənin Sizə verdiyi siyasi qiymət doğrudur mu?

Cavab: Çobanzadə haqlıdır. O məni əksinqilabçı kimi düzgün xarakterizə edir. Amma mənim onunla münasibətim ona əsas verməməli idi ki, belə bir sözü desin. Mənim millətçi olmağım haqqında isə Çobanzadə düz demir. Habelə Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılıb müstəqil

burjua respublikası qurmaq haqqında da onun fikri düz deyil.

Sual (*Çobanzadəyə*): V.Xulufunun əksinqilabi fəaliyyəti haqqında başqa faktları da deyin.

Cavab: Əksinqilabçı kimi V.Xulufu türk təmayüllüdür. Mənimlə söhbətlərində həmişə o, türk mədəniyyəti haqqında müsbət fikir (?! – A.B.) söyləmişdir. Praktik fəaliyyətində V.Xulufu həmişə mənim Azərbaycan dilinin türkləşməsi haqqındakı xəttimi müdafiə etmişlər. Mən və Xulufu hesab edirdik ki, Azərbaycan dili türk dilinə tabe rol oynayır.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası məsələsində mən V.Xulufu ilə danışdım ki, biz ensiklopediyaya Orta Asiya və pantürkizm haqqında çox məlumat salaq ki, bununla pantürkist ideyaları yaya bilək. Yadıma gəlir ki, mənə böyük pantürkist ədəbiyyatşünaslar Həsən Səbri Ayvazov və Osman Ağçörəkli haqqında məqalə yazmaq tapşırılmışdı. Bu məqalələrdə mən onların ədəbiyyat sahəsindəki baxışları üzərindən sükutla keçmişdim. Xulufu bu məqalələr haqqında bilirdi, həmin məqalələri o buraxdı, baş redaktor İsmayılov (ensiklopediyanın baş redaktoru) həmin məqalələri qəbul etmədi.

Burada üzləşdirmə dayandırılır.

Sonra üzləşdirmə davam etdirilir:

Sual (*Çobanzadəyə*): Siz Vəli Xulufunun əksinqilabi söhbətləri haqqında daha nə kimi konkret faktlar göstərə bilərsiniz?

Cavab: 1934-cü ildə (bəlkə də, 1933-cü ildə) biz - mən - Çobanzadə, Refatov, Əli Nazim, daha kim isə yadımda deyil, Xulufunla toplaşmışdıq. Qəzetlərdə Dövlət büdcəsi haqqında çıxmış material əsasında respublikaların dövlət büdcəsi barədə söhbət düşdü. Söhbət üçümüzün - mənim, Əli Kərimovun və Xulufunun arasında gedirdi. Söhbət belə gətirdi ki, mən dedim ki, Azərbaycan məhkum vəziyyətindədir və ədalətsizliyə məruz qalır. Çünki Gürcüstan və Ermənistan büdcədən daha çox pay alır, nəinki Azərbaycan və bu, Azərbaycanın sərvətləri hesabına edilir. Biz burada Əli Kərimovu da tənqid etdik. Bu söhbət bizim milli fəaliyyətimizin bir epizodu idi ki, mənim ardıcıl pantürkist, Vəli Xulufunun isə millətçi olduğumuzdan xəbər verirdi.

Vəli Xulufu: Bu, 1932-ci ildə olmuşdur. 1934-cü ildə yox.

Gürcüstan və Ermənistan büdcəsinin Azərbaycanın hesabına olması haqqında söhbəti mən xatırlamıram.

Diqqət edin, deməli, V.Xulufunu B.Çobanzadə onda ittiham edir ki, nə üçün mənim pantürkist baxışlarımı ya tənqid etməyib, ya da bir yerə xəbər verməyib. Bir aydan da artıq müddətdə V.Xulufunu ifşa edə biləcək heç nə tapa bilmirlər. V.Xulufu bu həyatdan bezdiyinə görə ərizə

yazıb dindirilməsini xahiş edir. Buna görə də Avanesyan “rəhmə gəlib” iyulun 19-da alimi dindirir.

Sual: Siz ərizə vermisiniz ki, nəhayət, öz əksinqilabi fəaliyyətiniz haqqında doğru-düzgün ifadə verəcəksiniz.

Cavab: Bəli, mən müqavimət göstərməyi dayandırmağı qərara almışam. Çünki müqavimət heç bir nəticə vermədi. Mən ifşa oldum.

Bəli, alim, nəhayət, inandı ki, DTK zindanından, daşnak Avanesyanın əlindən qurtara bilməyəcək. Heç bir fakt, heç bir sübut onlara təsir edə bilməyəcək. O, inanırdı ki, Füzuli demişkən: *Tərki can derlər, bu dərdin mötəbər dərmanına.*

Alim belə bir qərara gəlir ki, hər nə desələr təsdiq etmək, nə günah desələr boynuna almaq, nə versələr qol çəkməkdən başqa əlac yoxdur. Bu söhbətdə də daha 16 nəfər “əksinqilabçının” adını çəkir. Sonra əksinqilabçı olduğunun 8 səbəbini göstərir. Bunlardan üçüncüsü, Böyük Azərbaycan ideyası problemini həll etmək üçün indiki Azərbaycan ərazisinə azərbaycanlılar yaşayan Dağıstanın, Gürcüstanın və Ermənistanın bir hissəsini birləşdirmək idi.

Avanesyan alimi 29 avqust 1937-ci ildə də dindirməyə çağırmış, lakin boynuna heç nə qoya bilməmişdir.

25 sentyabr 1937-ci ildə isə daha qəddarcasma yeni ittihamlar irəli sürmüşlər. Həmin dindirmədə Avanesyan deyir:

Sizə əlavə ittihamlar irəli sürülür, bu haqda nə deyə bilərsiz.

Cavab: Azərb. SSR CM-in 73, 64, 69, 17/70-ci maddələri üzrə mənə qarşı irəli sürülən ittihamlarda özümü tam təqsirkar bilirəm.

Burada o, özünə 6 bəndlik süni təqsir də qəbul edir.

Bunlardan bəzilərinə diqqət edək:

1. 1925–26-cı ildən başlayaraq 1937-ci ildə həbs edilənə qədər mən partiya və sovet hakimiyyətinə qarşı barışmaz mübarizə mövqeyində dayanmışam. Məqsədim Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini devirmək və müstəqil burjua-demokratik dövlət yaratmaq olmuşdur.

4. Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmaq üçün fəal praktik iş aparmışam. (Necə? – A.B.).

5. ÜİK(b)P və Sovet Dövlətinin rəhbərlərinə qarşı terror mövqeyində dayanmış və Azərbaycan K(b)P MK Katibi M.C.Bağirova qarşı hazırlanan terror aktının müzakirəsində fəal iştirak etmişəm. (əcəb sübutlardır – A.B.).

Göründüyü kimi, istər Avanesyanın irəli sürdüyü, istərsə də özünün özünə qarşı dediyi ittihamlar heç bir sübuta, dəlilə söykənməyən boş sözlərdir. Avanesyan çox şeyə əl atmışdı. Belə ki, Vəli Xulufunu mayın 21-də Çiçikolovla, 23-də Hənəfi Zeynallı ilə, mayın 11-də isə

B.Çobanzadə ilə üzləşdirir. Bütün üzləşdirmələrdə Avanesyan Qriqoryanı da köməyə çağırmışdıq:

-üzləşdirib: Qalstyan, Avanesyan;

-iştirak edib: Badalyan;

-məsul katib: Ohanyan.

Bəh-bəh. DTK idarəsinin və Azərbaycanın rəhbərlərinin qeyrətinə. Bir alimin taleyini 4 nəfər vəhşi canavarın, daşnakın ixtiyarına verirlər. Bəs bu millətçilik deyildi...?

Nəhayət, 1937-ci ilin oktyabr ayının 5-də V.Xuluflyaya ittiham qərarı elan edirlər. Ona qarşı sürülən ittiham 6 maddədən ibarətdir:

1) Trotskiçi, Zinovyevçi əksinqilabi terrorçu təşkilatın üzvü olmuşdur. (nə ilə sübut etdiniz? – A.B.)

2) 1925-ci ildən həbs olunana qədər əksinqilabçı təşkilatla əlaqədar olmuş, ümumittifaq səviyyəli inqilabçı, pantürkist B.Çobanzadə və Ə.Qubaydulun ilə əlaqədar olmuş və partiya sovet hakimiyyəti ilə barışmaz mübarizə mövqeyində dayanmışdır.

3) 1935-ci ildə əksinqilabçı millətçi leqal təşkilata daxil olmuşdur və həmin təşkilatın rəhbərləri ilə sıx əlaqə saxlamışdır.

4) Azərbaycan rayonlarında tətillik özlərini yaratmaq yolu ilə silahlı üsyan etmək üçün fəal iş aparmışdır.

5) Elmi sahədə ziyankar iş aparmışdır.

6) AK(b)P MK katibi M.C.Bağirova qarşı hazırlanan terror aktının müxtəlif variantlarının müzakirəsi və hazırlanmasında iştirak etmişdir. Belə-belə əsassız, sübutsuz dəlillərlə alimin həyatını söndürmək üçün fitva hazırlandı.

11 oktyabr 1937-ci il.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasında hazırlıq iclası.

Sədr: İ.O.Matuleviç (hərbi hüquqşünas);

Üzvlər: Briqada hərbi hüquqşünası: İ.M.Zaryanov və Y.K.Jiqur;

Katib: hərbi hüquqşünas A.F.Kostyuşenko;

İştirak edir: SSRİ Baş Prokurorluğunun baş köməkçisi: R.S.Rozovski.

Bu iclasın qərarını həmin gün müttəhimə verirlər: Qərar da deyilir ki, iş məhkəməyə göndərilsin, işə şahidsiz, prokurorsuz və vəkilsiz baxılsın.

Ertəsi gün - oktyabrın 12-də saat 18-də "məhkəmə" başlayır və 18.20-də qurtarır.

Hökm

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ Ali Məhkəməsinin Səyyar Hərbi Kollegiyası

Sədr: Matuleviç İ.O.

Üzvlər: Zaryanov İ.M., Jiqur Y.K.

Qərara alır: Vəli Məmmədsoyun oğlu Xuluflu ən yüksək cəzaya - güllələnməyə məhkum edilsin.

Qərar qətidir. Dərhal yerinə yetirilməlidir.

Səhərişi gün, yəni oktyabrın 13-də alimi güllələyirlər.

İndi də “xalq düşməninə ailəsi” barədə qısa məlumat verək.

Əri Vəli Xuluflu həbs ediləndən sonra Fatma xanımın evi axtarımaq üçün 31 mart 1938-ci ildə 867 №-li order verilmişdir. Evi axtaranda şübhəli heç nə tapılmır. Axtarışda tapılmışdır: 1 bufet, 1 divan, qoz taxtasından şifoner. “Xalq düşməninə ailəsi” üçün saxlansın: 1 yemək stolu, kuşetka, yazı stolu, divar asılqanı. Bakı şəhər mənzil idarəsinin tələbi ilə Oktyabr rayon xalq məhkəməsi 9 iyul 1937-ci ildə (iş üzrə icra vərəqi №952-37) belə bir qərar verir:

İddia təmin edilsin. Xuluflu Fatma Əli qızı özü ilə yaşayan bütün ailə üzvləri ilə birlikdə Bakı şəhər soveti tərəfindən verilmiş evdən çıxarılsın. Boşaldılmış ev Bakı şəhər mənzil idarəsinin sərəncamına verilsin.

Beləliklə, Fatma xanımla ailəsi ilə birlikdə bayıra atırlar. Hələ utanmadan arayış da alırlar ki, evi boşaldanda mənə kobudluq etmədilər.

16.VI.1937-ci il tarixdə yazılan arayışda göstərilir ki, ev boşaldıldı, telefon isə ATS sərəncamına verildi. Götürülmüş ev əşyaları 29.VII.1938-Cİ il tarixdə Baqdasarov, Dominski və Berq tərəfindən 3050 manata qiymətləndirilir (akt № 403).

Fatma xanım həbs ediləndən sonra ərizə ilə xahiş edir ki, mənə saxlanılan ev əşyalarını anamın himayəsində olan uşaqlara verin. Biçarə qadının yalvarış ərizəsinə cavab olaraq I xüsusi şöbənin rəisi Sovçenko və müavini Xvatov-Temnikov islah əmək düşərgəsinin rəisinə 13. III. 1940-cı il tarixdə 16/157524 №-li təliqə ilə yazırlar: “Xahiş edirik, məhbus Xulufu Fatma Əli qızına bildirəsiniz ki, onun həbs edildiyi zaman evdə saxlanılan şeylər satılmış və ondan gələn gəlir dövlətin hesabına keçirilmişdir”.

Amma zamanın hökmü başqa idi. “Xalq düşməninin arvadı da cani olar” məntiqi öz işini görür. Xulufu Fatma Əli qızı həbs edilərək onun haqqında 23339 №-li cinayət işi açılır. Həbs 10.IV.1937-ci il tarixdə baş verir. Onu cəmi bircə dəfə dindirirbr. 29 may 1938-ci il tarixli protokolda oxuyuruq:

Xulufu Fatma Əli qızı - vətən xaininin ailə üzvü 8 il I islah əmək düşərgəsində saxlanılmaqla azadlıqdan məhrum edilsin. Həbs tarixi 1938-ci ilin aprelin 10-dan hesablınsın.

1 fevral 1957-ci ildə Azərbaycan SSR prokuroru A.S.Babayev Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinə nəzarət qaydasında protest göndərir. Burada o, xahiş edir ki, SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsinin 29.11.1938-ci il tarixli,

Xulufu Fatma Əli qızının həbsi haqqındakı qərarı ləğv edilsin.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyası Respublika prokurorunun protesti əsasında 15 fevral 1957-ci il tarixdə sədr M.Əliyevin, üzvlər Y.Quliyev və Abuşevin, prokuror İ.Hacıyevin iştirakı ilə işə yenidən baxır. Nəhayət, 20 il keçdikdən sonra həqiqət öz yerini tapır. Kollegiya qərara alır: “SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsinin Xulufu Fatma Əli qızı barəsində 29.11.1938-ci il tarixli qərarı ləğv edilsin. Onun işində cinayət tərkibi olmadığı üçün işə xitam verilsin”.

1 noyabr 1953-cü ildə SSRİ XDİK I xüsusi şöbəsi Xulufu Fatmanın işini tələb edir.

Azərb. XDİK 7.X.1953-cü ildə 16/12493 №-li təliqə ilə işi Sverdlovskdan tələb edir.

21.XI.1953-cü ildə Azərb. XDİK xüsusi şöbəsinin rəis müavini Fatmanın məhkumluğunun götürülməsi ilə əlaqədar verdiyi ərizəsi əsasında işə baxmaq üçün SSRİ DİN 3-cü şöbəsinin 1-ci xüsusi bölməsindən məhkumun şəxsi işini istəyir. Habelə onlar Vəli Xulufunun hökmünün surətini də istəmişlər.

XII.1953-cü ildə VX № 711018 təliqə ilə hökmün surəti “tamamilə məxfi” başlığı altında Bakıya göndərilir. Fatma Xulufu öz haqqını tələb etməkdə davam edir. Müxtəlif təşkilatlara yazdığı ərizə əsasında SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının sədr müavini ədliyyə polkovniki V.Borisoqlebski Azərb.SSR DİN Baş Milis idarəsi rəisinə, SSRİ DİN I xüsusi şöbəsinin rəisinə Baş

hərbi prokuror 27.X.1956-cı ildə U №15055/56 təliqə ilə yazırdı:

Xulufu Fatma Əli qızına, onun əri Xulufu Vəli Məmmədhüseyn oğlunun ölüm şəhadətnaməsi verilməsi haqqında müvafiq VVAQ-a göstəriş verilsin ki, əri 12.X.1937-ci ildə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası tərəfindən məhkum edilmiş və 19.X.1941-ci ildə cəzasını çəkərkən ölmüşdür.

Görəsən, bu tarixi V.Borisoqlebski haradan götürmüşdür. Axı V.Xulufunun şəxsi işinin 314-cü səhifəsində SSRİ XDİN 12-ci şöbəsinin I xüsusi bölməsinin rəisi DT leytenantı Şevolovun imzaladığı arayışda açıqca yazılmışdır:

“Vəli Məmmədsoyun oğlu Xulufunun güllələnməsi haqqında hökm Bakı şəhərində 13.X.1937-ci ildə həyata keçirilmişdir. Hökmün yerinə yetirilməsi haqqındakı akt SSRİ XDİK I xüsusi şöbəsinin xüsusi arxivində saxlanılır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, V.Borisoqlebskinin uydurduğu 19.X.1941-ci il tarixi alimin ömrünü 4 il “artırmışdır”. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında da alimin ölüm ili 1941-ci il göstərilir.

23.06.1956-cı ildə SSRİ baş hərbi prokuroru ədliyyə polkovniki Plexanov, baş hərbi prokurorun köməkçisi ədliyyə polkovniki P.Laptevin razılığı ilə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına göndərdiyi prtestdə Vəli Xulufunun işində cinayət tərkibi olmadığı üçün onu ləğv etməyi təklif edir. Eyni zamanda qərarı göndərmək üçün əlavə edir ki, məhkumun arvadı Xulufu Fatma Əli qızı Bakı

şəhərində Nijni Bulvar küçəsi, kvartal 643, blok 1, mənzil 14-də yaşayır.

Bundan ruhlanan Fatma xanım 26.IX.1956-cı ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri K.Y.Voroşilova 18.VIII.1956-cı ildə Sov.İKP MK birinci katibi N.S.Xuruşşov və SSRİ NS sədri N.A.Bulqaninə ərizə ilə müraciət edir ki, mənə qəti cavab verilsin və bu ləkə üzərimdən götürülsün. Nəhayət, SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 015055/56 №-li qərarı:

V.Xuluf lu haqqında SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 12.X.1937-ci il tarixli qərarı ləğv edilsin, işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün iş xitam verilsin.

Sədr:

Stuçek

V.Xuluf lunun əldə olan kitabları bunlardır:

1. Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları, B., 1925.
2. Koroğ lunun Toqat və Bağdad səfəri, B., 1927.
3. Tapmacalar (M.F.Axundovun vəfatının 50 illiyinə ithaf olunur), B., 1928.
4. İmla lüğəti, B., 1929.
5. Panislamizm, imperializm və ruhaniyyət.
6. Din və mədəni inqilab, B., 1930.
7. Din və qadın, B., 1930.
8. Məhərrəmlik münasibətilə. B., 1932.

ZİFELD – SMUMYAQI ARTUR RUDOLFOVIÇ

Cinayət işi № 24676 (pr. 22326)
bir cilddən ibarətdir.

Başlayıb: 2.II.1938

Qurtarıb: 30.III. 1939

Pantürkist təşkilat üzvü hesab
edilən eston Zifeld-Smumyaqi Artur

Rudolfoviç 1889-cu ildə Estoniyanın Revel şəhərində anadan olmuşdur. 1912-ci ildə Odessa universitetinin tarix-filologiya fakültəsində oxumuşdur. Bakıya gəldikdən sonra 1924-cü ildə Azərbaycan tədqiq və tətəbbo cəmiyyətində işləmişdir, sonra həmin cəmiyyətin türkoloji seksiyasında sədr müavini (sədr edən B.Çobanzadə idi) işləmişdir. B.Çobanzadənin və başqa türkoloqların əsərlərinin nəşrinə müsbət rəy vermişdir. Beləliklə, o özünü türkoloq kimi də göstərmişdir. 1926-cı ildə təşkilat bürosunun üzvü kimi Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsində fəal iştirak etmişdir. Bu vaxt “Ural-Altayka”, “Türkoloji etüdlər” kimi elmi əsərlər yazmışdır. Təəssüf ki, o dövrün vandalist çinovnikləri elmin əhəmiyyətini qanmadıqlarından alimin bütün əsərlərini yandıraraq fəxrə bu haqda akt da tərtib etmişlər. Dranişnikov, Krillin və başqalarının 1939-cu ilin 29 martında alimin bir neçə əsərini yandırmaları haqqında akt tərtib etmişlər:

Biz 10947 sayılı cinayət işi ilə ittiham edilən Zifeld Artur Rudolfoviçin axtarış zamanı götürülmüş sənəd və əsərlərini yandırmaqla məhv etdik:

1. Müsadirə edilməsi müxtəlif kitablar;
2. Müxtəlif yazışmalar;
3. Əlyazmaları;
4. İşə daxil olmayan müxtəlif sənədlər.

Bəli, SSRİ EA Azərbaycan filialının Tarix, Ədəbiyyat və Dilçilik institutunun direktorluğuna qədər yüklənmiş, əsil beynəlmiləlçi şərqşünas alim Zifeld Arturun da əsərləri və özü məhv edildi. Zifeld Arturu həbs etməyə əsas nə olmuşdu? Cinayət işində bu haqda tutarlı heç bir fakt yoxdur. Alimin yaxın dostları müxtəlif vaxtlarda DTK zindanlarında atılmış qələm yoldaşlarının məcburi ifadələrindən başqa Zifeld Arturu ifşa edəgək heç bir şey yoxdur. Cinayət işində alimi tanıyan, onunla birlikdə işləmiş həmkarlarının ifadələri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Axundov Ruhulla;
2. Çobanzadə Bəkir;
3. Xuluflu Vəli;
4. Qubaydulin Əziz;
5. Mahmudzadə Əli Nazim;
6. Zeynallı Hənəfi;
7. Bağırov Qulam;
8. Tağızadə Qafar;
9. Xocayev Xalid Səid;
10. Tixomirov Boris;

11. Tevosov Samson;
12. Kozin Yakov;
13. Klimov Aleksey.

Bu 13 nəfərin 11-i həbs edilmiş adamlardır ki, onların dediklərinin hamısını bir cür yekunlaşdırmaq olar ki, Zifeld Artur əksinqilabçı, pantürkistdir. Kozin Yakovu da başa düşmək olar. Çünki akademiyanın Azərbaycan filialının elmi katibi kimi bu “canilərlə” əlaqədar idi. Onların “cinayətlərini” görə bilərdi. 1938-ci il dekabrın 8-də şahid sifəti ilə dindirilən Kozin müstəntiqin sualına belə cavab vermişdir:

Sual: Kazımov Cəfərin, Bağırov Qulamın, Həsənov İdrisin və Zifeld Arturun əlaqələri haqqında sizə nə məlumdur.

Cavab: Kazımov Cəfər Ruhulla Axundovun ən yaxın köməkçisi idi və akademiyanın filialında onun siyasətini yeridirdi. Bağırov Qulam Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda R.Axundovun nümayəndəsi idi. Bağırov Qulamın R.Axundovla bilavasitə əlaqəsi var idi və onun rəhbərliyi altında işləyirdi. Zifeld Artur Akademiyanın Azərbaycan filialının partiya təşkilatı katibi A.Baskakova ilə yaxın idi. Baskakova da öz növbəsində R.Axundovun arvadı Şlemova ilə yaxın əlaqədə idi.

Həsənov İdris burada R.Axundovun, Q.Bağırovun, C.Kazımovun həbsindən sonra işləmişdi. Ona görə də İ.Həsənov haqqında heç nə deyə bilmərəm (guya başqaları

haqqında tutarlı şey demisən – A.B.). Bundan əlavə, Bağırov Qulam Çobanzadə Bəkirlə, Qubaydulin Əzizlə və Zeynallı Hənifə ilə əlaqədar idi.

Görün Dağlıq Qarabağın o vaxtkı Cerabert rayonunun Bank kəndində 1896-cı ildə anadan olmuş, müttəhimlərlə heç bir yaxınlığı olmayan, Akademiyada Kimya İnstitutunun direktoru Tevosyan Samson Petroviç 1938-ci il dekabr ayının 15-də şahid qismində dindirilərkən nələr deyir:

Sual: Kazımov Cəfərin, Bağırov Qulamin, Həsənov İdrisin, Zifeld Arturun əksinqilabi fəaliyyəti haqqında sizə nə məlumdur.

Cavab: ...Mənə məlumdur ki, onlar zahirən bir-birinə qarşı çıxmırdılar (bu da cinayət imiş – A.B.). Onlar arasında mən düşmənçilik münasibəti də görməmişəm. Əksinə, mən onların neçə dəfə bir yerdə nə işə danışdıqlarını görmüşəm. Zifeld Tarix, Dil və Ədəbiyyat institutunun direktoru olarkən maliyyə-təsərrüfat tşlərinə ziyan vurmuşdu. Kənar adamlarla, öyrənilmədən müqavilələr bağlayırdı. Maliyyələşdirmələr işlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmədən aparılırdı. Pul sənədləri yoxlanılmırdı. Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda əmək intizamı tamamilə başlı-başına buraxılmışdı.

Tevosyandan soruşmaq lazım idi ki, sən bunları haradan bilirdin. Sən İnstitutu yoxlamışdınmı? Nə işə... Beləliklə, Artur Zifeldi pantürkist kimi həbs etmək üçün əllərinə bəhanə keçdi. Niyə? O, bizim tariximizin,

dilimizin keçmişi haqqında tədqiqat aparırdı. Buna görə də 27 dekabr 1938-ci ildə DTİ-nin 4 şöbəsinin 6-cı bölməsinin əməliyyat müvəkkili Qaravəliyev, Azərbaycan SSR XDİK DTİ 4-cü şöbəsinin rəisi Persisin təsdiqi ilə belə bir qərar qəbul edir: Kazımov Cəfər Ələsgər oğlunun və Zifeld Artur Rudolfoviçin işlərini ümumi 10497 sayılı işdən ayıraraq müstəqil cinayət işi (24676) başlamalı.

1937-ci il fevralın 11-də 3609 sayılı orderlə Mustafayevə əmr edirlər ki, Zifeld Arturun evini axtarsın. Cinayət işinin 9-cu səhifəsində axtarış protokolu vardır. Oradan göstərilir ki, Azərb. XDİK DTİ əməkdaşı Mustafayev bir neçə şəxslə birlikdə (işdə olanların imzasıdır, fəmiyyə yoxdur) Zifed Arturun Bakı şəhəri Qasım İsmayılov küçəsi 25 sayılı evin 4 sayılı mənzilində axtarış aparır. Oradan aşkar edilib götürülmüşdür:

1. 1429011 sayılı partbilet;
2. 544024 sayılı pasport;
3. 191308 sayılı profbilet;
4. Hərbi bilet;
5. Müsadirə edilməli müxtəlif kitablar;
6. Müxtəlif yazışmalar;
7. Əlyazmaları;
8. Müxtəlif sənədlər.

Sonradan Mustafayevin, Dranişnikovun və Kirillinin imzaladıqları (24.03.1939) aktda göstərilir ki, axtarış zamanı kitabları, yazışmaları, əlyazmaları və işə dəxli olmayan müxtəlif sənədlər yandırılmışdır. 1938-ci il 12

fevralda tərtib edilmiş məhbus anketindən (1570) öyrənirik ki, professor Zifeld Rudolfoviç 1889-cu ildə Estoniyanın Revel qəsəbəsində sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. Həbs edilən vaxt ailəsi 35 yaşlı Saradan və 11 yaşlı qızı Uraltaydan ibarət idi.

Alimin ilk dindirilməsi 1938-ci il fevralın 20-də olmuşdur. Alimin dindirmə protokolunda məlum olur ki, Hə1ə 1924-cü ildə AK(b)P MK üzvü olmuşdur.

Müttəhimə verilən ilk sual:

Sizə qarşı ittiham irəli sürülür ki, siz əksinqilabi pantürkist təşkilatın üzvüsünüz. Siz boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Yox, təsdiq etmirəm. Mən əksinqilabi pantürkist təşkilatın üzvü olmamışam, indi də üzvü deyiləm.

Sual: İstintaq, sizin əksinqilabçı, pantürkist təşkilatın üzvü olduğunuzu dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Düzünü deyin.

Cavab: Mən düzünü deyirəm. Yenə bəyan edirəm: Mən əksinqilabi pantürkist təşkilatın üzvü olmamışam.

Bununla da bu protokol tamamlanır. Sonra protokolundindirmənin davamı gedir.

Burada müstəntiq müttəhimdən Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Qubaydulin Əziz, Xulufu Vəli, Hənəfi

Zeynallı, Abdulla Tağızadə, Xocayev Xalid Səid, Mahmudzadə Əli Nazim və Kazımov Cəfəri tanınması və onların haqqında nə bildiyini soruşur. Müttəhim onları tanıdığını təsdiq edir.

Həmin protokolun davamında müstəntiq soruşur:

Sual: Siz xarici pantürkist mətbuatla əməkdaşlıq etmişinizmi?

Cavab: Bəli, 1916-cı ilin təxminən sonlarında mən xarici mətbuatla əməkdaşlıq etmişəm.

Sual: Siz “Türk yurdu” jurnalında hansı təxəllüslə əməkdaşlıq edirdiniz?

Cavab: Dəqiq deyə bilmərəm. Ola bilər ki, 1925-ci ilə qədər Arslan Nurəddinov təxəllüsü ilə bir neçə məqalə nəşr etdirmişəm.

Sonra həmin protokolun 37-ci səhifəsindən başlayaraq müttəhim özünü ifşa edir.

Mən şəxsən terminologiya məsələləri və Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı haqqında ümumi tendensiya haqqında Türkoloji Qurultaya qədər 1925-ci ildə “Azərbaycan kommunisti” jurnalı səhifələrində yazdığım məqalələrdə özümü günahkar hesab edirəm. Hə, Birinci Türkoloji Qurultaydakı “Türk dillərində elmi terminologiya tərtib etmək prinsipləri” haqqında məruzəmdə mən həmin tendensiyadan azad olmadım.

Müttəhim sonra deyir: 1929-cu ildə yazdığım və 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu tərəfindən nəşr edilən “türkoloji etüdlər”ində Azərbaycan dilinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında elmi əsaslandırmaqlar verməklə Azərbaycan dilini “pozulmuş” türk dili kimi deyil, müstəqil dil kimi vermişəm. Həmin baxışları mən öz mülahizələrimdə də müdafiə edirəm.

Sonrakı dindirmə 1939-cu ilin mart ayının 26-da olmuşdur. 4 saat çəkən bu dindirməni Dranişnikov aparmışdır.

Sual: Siz nə vaxt və harada bolşeviklər partiyasına daxil olmusunuz?

Cavab: 1915-ci ildə İsveçrənin Surix şəhərində mühacirətdə olanda Rusiya Sosial-Demokrat (bolşeviklər) Partiyasına daxil olmuşam.

Sonra məlum olur ki, 1906-cı ildə Odessa realni məktəbinin şagirdi olanda o, eserlər partiyasının üzvü olmuşdur.

Saat 16-da kəsilən dindirmə elə həmin gün saat 16-da başlanır. Dranişnikovun ciddiliyinə, səliqəsinə baxın; dindirmənin sonunda yazır ki, saat 16-da dindirmə kəsilib. Sonrakı protokolda elə həmin gün yazır: “Dindirmə saat 16-da başlandı”. Burada alimin menşeviklərlə əlaqəsini sübut etməyə çalışırlar.

Sual: Siz şəxsən Mənsheviklər Partiyasında olmusunuzmu?

Cavab: Yox, olmamışam.

Sonra həmin protokolda B.Çobanzadənin 1937-ci il 17-20 aprel tarixli dindirmələrindən misallar gətirilir.

Çobanzadə həmin günlər demişdi: “Azərbaycanda əksinqilabçı, millətçi təşkilatın üzvlərindən mənə bəllidir: Zifeld Artur. Mən onunla 1925-ci ildən əksinqilabi əlaqə yaratmışdım. Bu əlaqə mən həbs edilənə qədər davam etmişdir”.

Sual: Siz buna nə deyirsiniz?

Cavab: B.Çobanzadənin mənim haqqımdakı ifadəsini tamamilə rədd edirəm. Mən bütün qətiyyətlə bəyan edirəm: Mən heç vaxt, heç bir əksinqilabi təşkilatın üzvü olmamışam.

Dindirmə saat 17-də, yəni bir saatdan sonra kəsilir.

Estonun alınına Azərbaycan millətçisi-pantürkist damğası vura bilməyən Dranişnikov alimdən əl çəkmir. Elə həmin gün saat 23-də üçüncü dəfə müttəhhimi dindirir. Sual oluna bilər: Nə üçün bir gündə üç dəfə dindirmə. Bəlkə, bir dindirmədə hər şeyi soruşmaq olmazdı.

Məsələ bundadır ki, soruşmaq olmurmuş. Döymə və işgəncə nəticəsində müttəhim ifadə vermək vəziyyətində olmurdu. Ona görə də müttəhimə bir neçə dəqiqəlik, bəzən bir neçə saatlıq “istirahət” verirdilər. Həmin gün

gecə saat 23-də yenə Dranişnikov deyir: “Sizi istintaq materialları ilə ifşa etməyi davam etdiririk. Bu materiallar sizin əksinqilabçı pantürkist təşkilatın üzvü olduğunuzu sübut edir”.

Müttəhim Qubaydulın Əziz 1937-ci ildə 19-20 aprel tarixli dindirmədə demişdir: “Mən əksinqilabi mövqedə duran pantürkistlərdən aşağıdakıları deyə bilərəm: Məsələn, Zifeld Artur Rudolfoviç”.

Sual: Qubaydulinin ifadəsi haqqında nə deyə bilərsiz?

Cavab: Qubaydulın Əzizin mənim haqqında verdiyi ifadəni rədd edirəm...

Sonra müttəhim deyir: “Mən, həqiqətən, bəzi adamların pantürkist fəaliyyətini bildirdim. Məsələn, Çobanzadənin “Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyəti”ndəki işlərini bildirdim. Bununla belə mənim bu pantürkistin işi haqqında məlumatım var idi. Mən bu haqda susmamışam, əksinə, partiya təşkilatında və başqa təşkilatlarda məsələ qaldırmışam. Ona görə də Qubaydulinin ifadəsi yalan və birtərəflidir”.

Sonra alim özünün 1924-cü ilə qədər pantürkist baxımından günahkar olduğunu deyir: “Birinci Türkoloji Qurultayın açılışına yarım il qalmış mən anladım ki, pantürkist nə imiş. Hələ qurultaydan sonra da məndə bəzən pantürkist baxışlar qalmışdı. Sonralar mən pantürkizmdən uzaqlaşdım. Burada bəzi mətləblər açıqlanır. Əgər doğrudan da o vaxtlar belə bir ideya

alimlər arasında varmışsa, deməli onlar qəhrəmancasına həlak olublar. Bu dindirmədə də alimin boynuna heç nə qoya bilmirbr. Düz iki il əvvəl güllələnmiş adamların dediklərini arxivdən tapıb gətirib onun gözüne soxurlar. Məsələn, A.Mahmudzadənin 25.07.37-ci ildəki, Bağırov Qulamın 10.05.38-ci ildəki “ifadələrini” ona oxuyurlar. Bu ittihamların hamısına alim deyir: “Qəti şəkildə rədd edirəm”.

Dindirmə gecə saat 1-də (27.03.39) kəsilib. Növbəti dindirmə 27 may 1939-cu ildə saat 11-in yarısında başlamışdır. Burada da müstəntiq vaxtilə (1931-ci ildə) B.Çobanzadəni müdafiə etdiyini müttəhimə irad tutdu. Müttəhim boynuna alır ki, bəli, mən, B.Çobanzadəni müdafiə etmişəm. Mən o vaxt B.Çobanzadəni iftira iclasında müdafiə etdim. Mən onu bir alim kimi müdafiə edirdim.

Dindirmə saat 12-də qurtarıb. Cinayət işində Ruhulla Axundovun 09.04.37-ci ildə dostluq münasibətində olduğu adamlar sırasında Zifeldin adını (23-cü) çəkməsi haqqında da çıxış vardır.

Deməli, R.Axundovun dostu olubsa, güllələnməlidir. Hələ bundan bir səhifə sonra həmin Dranişnikov işə R.Axundovun Zifeldi əksinqilabçı pantürkist adlandırmadığı haqqında arayış da əlavə edir. 1939-cu ilin mart ayının 27-də cinayət istintaq işinin tamamlanması haqqında protokol tərtib edilir. Müttəhimin xahişi ilə Dranişnikov işlə onu tanış edir. Cinayət işinin 110-cu səhifəsində 1939-cu ilin mart ayının 29-da Dranişnikov ittiham qərardadı tərtib edir. Onu Azərbaycan SSR XDİK

müavini aprelin 1-də təsdiq edir. Zifeld Artur Rudolfoviçin işi SSR XDİK-m xüsusi müşavirəsində baxılmağa göndərilməlidir. Çünki:

1. Azərbaycanda mövcud olmuş əksinqilabi, pantürkist təşkilatın üzvü olmuşdur.

2. Millətçi təşkilatın fəal üzvləri olan Qubaydulin, Xocayev, Çobanzadə, Bağırov və Mahmudzadə ilə yaxın əlaqədə olmuşdu.

3. Elmi məsələlərin şərhində millətçi mövqedən (işə baxan Estoniyalı bizim millətçimiz imiş – A.B.) çıxış edərək həmin təşkilatın təxribat fəaliyyətində əməli şəkildə iştirak etmişdi. Terminalogiya və orfoqrafiya tərtibində pantürkist xətt yeritmişdir və institutda elmi tədqiqat işlərinin ziyankar istiqamətləndirilməsində iştirak etmişdir.

Beləliklə, alim Azərbaycan SSR CM-in 21/64 və 71-ci maddələri üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Elə həmin ittihamnamənin sonluğuna qeyd edilir ki, müttəhim özünü təqsirkar bilmir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan SSR Prokurorluğunun xüsusi işlər üzrə müavini K.Seliverstov işin xüsusi müavinə rəyə göndərilməsinə razılıq verir. Cinayət işində B.Çobanzadənin, E.Qubaydulinin, X.Xocayevin, Q.Tixamirovun I dərəcəli cəzaya (güllələnməyə) məhkum olunduğunu, Q.Bağırovun, Ə.Mahmudzadənin, Ə.Məmmədbəyovun isə həbs edildiyi haqqında arayışlar var. Cinayət işinin

122-ci səhifəsində SSRİ XDİK BDTİ-nin kiçik müstəntiqi, kiçik leytenant Popkovun imzası ilə ittiham qərardadı vardır. Onu SSR XDİK BDTİ 2-ci şöbəsinin əməliyyat müvəkkili, DTK leytenantı, Voxmyanın və XDİK xüsusi müşavirəsi katibliyinin rəisi DTK kapitanı Markeev təsdiq edir ki, cinayət işinə SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsində baxılmalıdır. Sonra DTK hərbi prokuroru Kuzmin 1939-cu il iyunun 3-də həmin qərarla razılaşıaraq Zifeld Artura 8 il İƏD-də həbs cəzası müəyyənləşdirir. 1939-cu il iyunun 21-də SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsi alimi 8 il həbs cəzasına məhkum edir. Alim həbs ediləndən cəmi 6 aydan sonra həbsxanada vəfat edir. Aktı Velnikov, Dorojin və Borelski imzalayıb.

1955-ci il dekabrın 7-də alimin həyat yoldaşı Xovanski Sara Yakovlevna ərizə ilə müraciət edərək ərinin taleyini soruşur və ona bəraət verilməsini xahiş edir.

1956-cı il iyunun 15-də şahid kimi Nizami adına Ədəbiyyat muzeyinin direktor müavini Aleksey Alekseyeviç Klimoyev dindirilir. O, Zifeldi yalnız müsbət cəhətdən tanıdığını deyir. Qəribədir. Tevosov Samson cinayət işinin 85-89-cu səhifələrində olan 1938-ci ilin 15 dekabrında verdiyi ifadəni 18 il sonra deyir və 1956-cı il iyunun 16-da verdiyi şahid ifadəsində deyir: “Mən onu vicdanlı, namuslu, yüksək mədəniyyətli və hazırlıqlı bir alim kimi tanıyırdım. O, yaxşı dilçi mütəxəssis idi. “Zaqafqaziya hərbi dairəsi hərbi prokurorunun köməkçisi Q.Qarayevin 1938-ci il 15 dekabrındakı ifadəsində “onu ifşa etmisiniz?” - sualına Tevosyan belə cavab verir: “Dindirmədə mənimlə çox kobud rəftar edirdilər”.

Yeri gəlmişkən, Q.Qarayevin sağ olması və ya rəhmətə getməsi bizə məlum olmasa da, deməliyəm ki, bu adam vaxtilə xalqımızın bir çox aliminin bəraət almasında xeyirxah rol oynamışdır. Eləcə də Zifeldin bəraət almasında əhəmiyyətli bir iş görmüşdür. 1956-cı ilin iyun ayının 22-də belə bir qərar qəbul edir: İşə yenidən baxılıb SSR XDİK xüsusi müşavirəsinin Zifeld Artur haqqındakı qərarını ləğv etmək üçün Azərbaycan Respublika Prokurorluğuna təqdim edilsin ki, o, bu məsələ haqqında Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinə protestlə müraciət etsin.

Azərbaycan SSR Prokuroru A.S.Babayev 27.06.56-cı il tarixdə Azərb. SSR Ali Məhkəməsinə göndərdiyi protestdə yazırdı: Xahiş edirəm SSRİ XDİK-in xüsusi müşavirəsinin A.R.Zifeld haqqındakı qərarını ləğv edəsiniz və işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün ona xitam verəsiniz.

Azərb. SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasının sədri İmanova S., üzvlər: Q.Məmmədov, Y.Quliyevin, prokuror İ.Hacıyevin iştirakı ilə işə yenidən baxıb qərara aldı: SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsinin A.R.Zifeld haqqında çıxardığı 21 iyun 1939-cu il tarixli qərarı ləğv edilsin və cinayət tərkib olmadığı üçün işə xitam verilsin.

Bu haqda tərtib edilmiş arayış Ali Məhkəmənin sədri M.Hüseynov tərəfindən imzalanaraq, müttəhimin arvadı Sara Yakovlevaya təqdim edilmişdir.

Bəli, hər şey öz yerini tutdu. Bircə şeydən başqa!
Özündən başqa! Axı görkəmli dilçi-tarixçi-türkoloq kimi
Zifeld çox iş görə bilərdi!

BƏKİR VAHAB oğlu ÇOBANZADƏ

Azərbaycan filologiyasının inkişafında özünəməxsus iz qoyub gedən görkəmli alim B.V.Çobanzadə 1924-cü ilin payızında Bakıya gəldikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetində dərs deməklə, orada fakültəyə və kafedraya rəhbərlik etməklə yanaşı, yeni əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, dialektologiya və s. sahələrdə yorulmadan çalışırdı.

Belə geniş əməli və elmi, ictimai işlə məşğul olmasına baxmayaraq, eyni zamanda Azərbaycan dili və ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə aid əsərlər də yazır. Özünə xas olan bir enerji ilə milli filologiyamızın inkişafına kömək edirdi. Cəmi 16 il davam edən elmi-pedaqoji fəaliyyəti müddətində kitab və 200-ə qədər nəşr edilmiş əsər yaza bilmişdi. Hələ onun Füzuli, Nəvai və Xətai haqqında nəşr edilməmiş monoqrafiyaları da vardır.

Bekir Çobanzadə hər bir əsərində yeni bir müddəa irəli sürməyə çalışmışdır. Alimin 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilən “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” adlı kitabı o zamankı dilçiliyimizin manifesti sayıla bilər. Bu əsərlə o, nəinki Azərbaycanda, habelə, ümumiyyətlə, Türk dünyasında ümumi dilçiliyin əsasını qoydu. Bundan əlavə, o zamankı Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətlərindən olan “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926–1927), “Türk-tatar dialektolojisi” (1927), (Geniş məlumat üçün

bax: Adil Babayev “Bəkir Çobanzadə”. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 1998 “Turk dili” (1929), “Turk qrameri” (1929-1930) və s. adlı əsərlərini göstərmək olar.

Bu illərdə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının “rəhbəri” M.C.Bağirovun maymaqlığı (bəlkə, bilərəkdən edilmiş) üzündən Azərbaycan XDK və Dövt Təhlükəsizlik İdarəsinə çoxlu erməni soxulmuşdu. Onlar çoxdan bu xalqa divan tutmağa məqam gözləyirdilər. Nəhayət, belə bir məqam gəldi. 1905, 1918, 1919-cu illərdəki erməni qırğını azərbaycanlılar çoxdan unutmuşdu. Amma ermənilər bir an belə türkün düşmən olduğunu unutmamışdı. “Bolşevizm”, “beynəlmiləlçilik”, “kommunizm işinə sədaqət” bayrağı altında onlar xalqımıza divan tutur, Moskvanın cəlladları ilə birləşərək xalqımızın 70 mindən çox oğul və qızını məhv edir. Bunun üçün M.C.Bağirov Stalindən “molodes” alırdı. 1937-ci ildə erməni xisləti özü üçün çox əlverişli şərait tapmışdı. 1934-cü ilə qədər hazırlıq işləri gördükdən sonra “əzizimiz” bolşeviklər partiyası və sovet hökuməti əsl qırğına başlaya bildi. Yəni 1934-cü il dekabrın 1-nə qədər diktatura öz proletariatını belə bir qırğına psixoloji cəhətdən hazırlayırdı. “Qolçomaq”, “Kolxoz düşməni”, “Sosializmin düşməni” kimi damğalar şəhərə, ziyalıya vurula bilmirdi. Ona görə də yeni bir üsula əl atılmalı idi. Bu da Bolşeviklər Partiyasının və Sovet dövlətinin rəhbərlərinə qarşı “terror aktı iştirakçısı” damğası oldu. Bəs terror? Bunun da əlacını tapdılar. 1934-cü ilin dekabrın 1-də Leninqradda S.M.Kirovu öldürdülər. Buna görə də SSRİ MK xüsusi qərar verdi. Bu qərar Kommunist Partiyası Sovet

hakimiyyəti düşmənlərini dərhal məhv etməyi tələb edirdi. Azərbaycan XDK DTİ-yə soxulmuş ermənilər bu qərardan millətimizə qarşı genosid aləti kimi istifadə etdilər. Onlar Dövbət Təhlükəsizliyi idarəsinə soxularaq böyük bir erməni bandası yaratdılar.

Markaryan, Qriqoryan, Qalstyan, Avanesov, Ohanesov, Badalyan və onlarla “yanlar” Azərbaycan xalqından – onun alimlərindən, şairlərindən, ziyalılarından, hərbi xadimlərindən, kənddə bir balaca dərin düşünməyi bacaran nümayəndələrindən əsl intiqam aldılar. Az bir müddətdə 70 min nəfərə qədər azərbaycanlıni sovet ölüm dəyirmanına tökdülər. Onlardan biri də öz elmi fəaliyyəti ilə bütün türk dünyasında məşhur olan, Bakıda apardığı geniş elmi ictimai və pedaqoji fəaliyyəti ilə Sovet İttifaqında məşhur olan prof. B.Çobanzadə idi. 1936-cı ilin axırları və 1937-ci ilin əvvəlində DTK zindanlarına atılanların şəxsi işinin arayışında yazılırdı ki, həmin dövrdə Azərbaycanda əksinqilabi millətçi, pantürkist təşkilat mövcud olmuşdur. Həmin təşkilatın vəzifəsi silahlı üsyan və sovet dövləti rəhbərlərinə qarşı terror yolu ilə Azərbaycanı və başqa Türk Respublikalarını SSRİ-dən ayıraraq müstəqil türk-tatar dövləti yaratmaqdır. Bu təşkilatla bağlı 12493 №-li cinayət işi başlanır. Bütün həbs edilib ölüm məşininin ağzına atılanlar məhz bu sayılı cinayət işi ilə əlaqələndirilirdi.

26.1.1937-ci il tarixdə AXDK DTİ 4-cü şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəis müavini təhlükəsizlik leytenantı Şer B.Çobanzadə haqqında belə bir arayış tərtib edir: “B.Çobanzadə - 1893-cü il təvəllüdlü, simferapollu, kırım-tatarı, SSRİ vətəndaşı, bitərəf, dilçi.

API və ADU-da dil və ədəbiyyat kafedrasının rəhbəri, SSRİ EA Azərbaycan filialının baş elmi işçisi B.Çobanzadə görkəmli pantürkist xadim, “milli firqə”nin keçmiş katibi, Krım qurultayının üzvü olub.

1924-cü ildən Bakıda yaşayır. Fasiləsiz əksinqilabi iş aparır:

a) 1926-cı ildən firqə MK-sı adından Müsavat MK-sı ilə söhbətlər aparır (müttəhim Baharlıının ifadəsindən);

b) Bu günə qədər əksinqilabçılarla (Yaqub Zəki, Şirinski və s.) əlaqəsi vardır. Onların arasında əksinqilabi, faşist və dağıdıcı iş aparır:

c) R.Axundov B.Çobanzadə ilə partiya və sovet hakimiyyəti əleyhinə söhbət aparıb (müttəhim Çiçikalovun ifadəsindən);

d) Öz ədəbi əsərlərində və mühazirələrində əksinqilabi millətçi ideyalar yayır.

Deyilənləri (nə tutarlı deyilənlər imiş! – A.B.) nəzərə alaraq B.Çobanzadəni həbsə almağı və onu Az.SSR CM-in 72/73-cü maddələri üzrə məsuliyyətə cəlb etməyi zəruri sayıram”.

Bu vaxt alim Krımda “Dağ fəhləsi-mədənci” (“Qornyak”) sanatoriyasında istirahət edirdi. Azərbaycan XDİK DTİ-nin məktubu əsasında SSRİ XDİK Şimali Qafqaz ölkəsi üzrə DTİ əməliyyat müvəkkili Barski 28.1.1927-ci il tarixdə Kislovodsk şəhərində gecə ikən alimi həbs etdi. 29.1.1937-ci ildə Krım DTİ rəisi Pletnikov Pyotiqorsk türmə rəisinə yazır: “Məhbus B.Çobanzadə ikinci mərtəbədə 15№-li kamerada

saxlanmaq üçün göndərilir. Bizdən xəbərsiz onu heç yerə etap etməyin (göndərməyin)”.

31 yanvar 1937-ci ildə B.Çobanzadə üçün 554№-li cinayət işi açılır. Pyatıqorsk həbsxanasında açılan bir neçə anket və arayışı özündə birləşdirən, sonradan Bakıda tərtib ediləcək üç cildlik cinayət işinin içinə əlavə edilən işdəki məlumatlardan bəlli olur ki, müttəhim B.Çobanzadə inqilabdan əvvəl heç bir partiyada olmayıb, ağların ordusunda iştirak etməyib, atası Vahab kişi 1928-ci, anası Zübeydə 1930-cu ildə vəfat edib. 26.1.1937-ci ildə haqqında arayış tərtib edilən kimi Azərbaycan XDİK DTİ-nin baş leytenantı Tsinmanın rəhbərliyi, XDİK-in əməkdaşları Səfər Məmmədovun, Zaidovun, Naumkinin və Zvenovun, habelə süpürgəçi Aqıl Qulamın iştirakı ilə B.Çobanzadənin Voroşilov küçəsində yerləşən 3 saylı mənzilində axtarış aparırlar. Həmin axtarışın şahidi olan müttəhimin arvadı Ruqiyyə Kireyevna Çobanzadə sonradan danışdı ki, alimin əlyazmalarını, kitablarını balkondan (ikinci mərtəbədə) aşağıda dayanmış yük maşınının içinə atdılar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin tarixinə aid qiymətli əsər olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanının dili” və onlarla qiymətli əlyazması vərəq-vərəq olub məhv oldu.

Həmin axtarışda aşağıdakılar “aşkar edilib” götürülmüşdür:

1. Şəxsi kitabxanasından kitablar - 38 ədəd;
2. İran və Türk qəzetləri - “Cümhuriyyət” və “Turan”;
3. Məktubları;

4. Fotoşəkil - 5 ədəd;
5. Qovluqlar içərisində müttəhimin əlyazmaları;
6. Bloknot, tələbələrin dərs qiyməti olan dəftər.
7. Vəssalam, daha heç nə!

Bundan əlavə, işdə olan 715№-li protokolda göstərilir ki, paltarlar doldurulmuş bir çamadan komendaturaya təhvil verilib.

Bu Bakıdakı axtarışın nəticəsi. Kırmda müttəhimin qaldığı otaqda (“Qornyak” sanatoriyasında) Krım DTİ əməkdaşı Barski axtarış aparır. Axtarışda sanatoriyanın həkimi Çuqunov və XDİK Şimali Qafqaz Ölkəsi üzrə idarənin əməkdaşı Poqrebnyak və Çutkin iştirak edir. Bu axtarış Bakıdakına nisbətən daha “dərin və ətraflı” olmuşdur. Axtarışda aşağıdakı əşyalar cinayət faktı kimi götürülmüşdür.

1. Pasport - 1 ədəd;
2. Kislovodskdan göndərirdiyi sifarişli məktubun qəbzi (1);
3. 677028 №-li kassaya daxil etdiyi 1000 manat pul;
4. Hərbi bilet;
5. Dil və Ədəbiyyat institutunun verdiyi arayış (12.1.1937) (iş yerindən);
6. Vəsiqə № 686;
7. Özbəkistan Dövlət Universitetindən məktub - №: 10/1811;
8. Vəkalətnamə № 10/1597;
9. 48 manatlıq haqq-hesab;

10. Qəbzələr № 5001, №:20;
11. Bakı-Minvod (qatara bilet) №001719 - 1 ədəd;
12. Dəri portmanat;
13. Telefon nömrələri olan qeyd dəftəri;
14. 41 səhifədən ibarət olan elmi əsəri;
15. Elmi qeydlər olan dəftər.

Görün ittiham üçün nə qədər əşyayi-dəlil tapılıb?!

Fevralın əvvəlində başqaları kimi, yalan, uydurma ittihamlar əsasında həbs edilən B.Çobanzadəni Bakıya gətirirlər. Əsl faciəli günlər də bundan sonra başlanır. 1930-cu ildən nahaq töhmətlərə, yalan ittihamlara psixoloji cəhətdən alışmış olan B.Çobanzadə haqqında cinayət işi qaldırılır. Cinayət işi 3 cilddən, 1021 səhifədən ibarətdir. Cinayət işi başlanıb: 27.1.1937; qurtarıb: 1.09.1037.

İttiham edilir: Azərbaycan SŞR CM-in 64, 68, 70, 73-cü maddələri üzrə.

Oxucuda tam təsəvvür yaratmaq üçün cinayət işi haqqında geniş məlumat verməyi lazımlı hesab edirik. Çünki belə bir təfsilat oxucuda DTK cəlladlarının Stalin, Ejov, Berya üçlüyünün göstərişi ilə alimlərimizin başına nələr gətirdikləri haqqında müəyyən fikir oyada bilər. Ümumiyyətlə, B.Çobanzadə Bakıya gətirildikdən sonra fevralın 7-dən avqustun 25-dək üst-üstə 57 dəfə dindirilməyə aparılmışdır. Bu dindirmələrin 11-i 3 gün fasiləsiz davam etmişdir. Dindirmə protokollarını təmkinlə, dəqiqliklə araşdırdıqdan sonra mütləq statistik məlumat verməyi lazım bildik. Birinci cildə 14 dindirmə protokolu, ikinci cildə 12 dindirmə protokolu, üçüncü cildə 8

dindirmə protokolu vardır. Aşağıda dindirmə tarixləri və dindirənlər haqqında tam və dəqiq məlumatı veririk (işdəki səhifələri göstərməklə).

Birinci cildə

- 7-9 fevral - Şer, Ohanesov;
- 14 fevral - imzalar yoxdur, başqa xətlə yazılıb;
- 16 fevral - Şer, Ohanesov.;
- 17-19 fevral - Şer tək.

Buradaca məlumata müdaxilə etmək istəyirik; 3 gün dindirmədən sonra cəmi 10 səhifəlik protokol tərtib edilir. Bu o demək deyilmi ki, Şer müttəhimin boynuna çox şeyləri qoya bilmir, öz siyahısını müttəhimə təkrar etdirə bilmir. Buna görə də daha amansız cəllad X.Qriqoryan iş qarışmalı olur. Görün indi səhifələrin sayı necə çoxalır, “canilərin” siyahısı genişlənilir:

- 5 mart - Qriqoryan, Ohanesov;
- 3-5 mart - Şer Ohanesov;
- 16 mart - Şer, Ohanesov;
- 20 mart - Şer tək;
- 20 mart - Şer (bir gündə iki dəfə – A.B.);
- 21 mart - Şer, Ohanesov;
- 23 mart - Şer tək;
- 24 mart - Şer tək;
- 17-20 aprel - X.Qriqoryan, Gerasimov;
- 23-25 aprel - X.Qriqoryan, Gerasimov.

Bu dindirmə ilə istintaq işinin birinci cildi tamamlanır. Oxucuya bu faktlara dərindən nüfuz etməyi xahiş edirəm. X.Qriqoryan işə girişən kimi dindirmələr günlərlə uzanır və protokoldakı səhifələr də çoxalır. Nələri necə soruşub müttəhimin boynuna qoyur, bu haqda irəlidə bəhs edəcəyik. İstintaq işinin ikinci cildi tamam dindirmələrdən ibarətdir. Qeyd edək ki, bundan sonra dindirməni X.Qriqoryan aparır. 27-29 aprel - Qriqoryan, Ohanesov; 4-7 may - Qriqoryan, Ohanesov; 7 may - Kerasimov, Qriqoryan, Ohanesov.

Görün bugünkü dindirmədə nələr olub:

İşgəncə, qayıqla, təpiklə vurmaq, təhqir etmək nəticəsində 80 səhifəlik protokola yerləşdirilə bilən “dəqiq” məlumatlar. Kimin ağına gələ bilər ki, ölüm qorxusu altında psixoloji cəhətdən əzilən, nəm, rütubət yerdə gecələyən, allahın havasını udmağa belə həsrət olan bir adam cəlladların qabağında belə dəqiq ifadələr verə bilər.

Bu dindirmə Özbəkistanda olan “əksinqilabçı” pantürkistlərin ifşa edilməsinə həsr edilmişdir. Müttəhim birgə fəal əksinqilabi iş apardığı özbək yoldaşlarının adlarını “deyir”. Bunlar aşağıdakılardır: Yunusov Fitrət, Haşimov Ağacan, Elbəy Çolpan, Abdul Həmid Qədri, Əbdürrəhman Sədətxoşsuvarov, Qəyyum Rolsazan, Əliyev Abdullaxan, Rəmzi, Batu, Aşur Əli Zahiri, Altay Səid Əhmədov, Feyzi, Hadi Qeylan, Said Mahmud əfəndi. Belə siyahıların sayını artırmaq, cinayət işini genişləndirmək, daha çox adamı buraya cəlb etmək üçün iş davam edir. Yenə dindirmələr: 14 may - Qriqoryan (cəmi 3 səhifəlik

dindirmə – A.B.); 11 iyun - Qriqoryan, Ohanesov; 13 iyun - Qriqoryanın imzası; 25 iyun - Görün neçə saat dindiriblər.

Bu dindirilmədə 30 səhifəlik protokol tərtib olunub. Dindirmələr cəlladlar dəstəsi XDİK müavini Gerasimov. 4-cü şöbənin rəisi Qriqoryan, şöbə rəisi Zıkov, IV şöbə katibi Ohanesovdan ibarət olub. 5-9 iyul - Qriqoryan, Ohanesov; 13-14 iyul - Qriqoryan, Ohanesov; 16-17 iyul - Qriqoryan, Ohanesov; 20-21 iyul - Qriqoryan, Ohanesov;

İkinci cild

Bu dindirmələrlə qurtarır. Üçüncü cild yenə dindirmələrlə başlanır:

27 iyul - Qriqoryan tək;

28-29 iyul - Qriqoryan, Ohanesov;

29 iyul - Qriqoryan, Ohanesov;

29 iyul - Qriqoryan, Ohanesov;

Diqqət edin: bir gündə üç dəfə dindirmə.

2 avqust - Qriqoryan tək; 25 avqust - Qriqoryan tək - cəmi bircə səhifəlik protokol tərtib olunub.

Çünki müttəhimi dindirmək olmur. O, ayaq üstə dura bilmir, cavab vermək iqtidarında da deyildir – 25 avqust - Qriqoryan tək.

Göründüyü kimi, ikinci dəfə həmin gün dindirməyə cəhd göstərilir. Ona isti və soyuq su verilir. Onu döymək lazım deyil, çünki onsuz da taqəti yoxdur.

Sentyabrın 1-də altı günlük “istirahətdən” sonra Qriqoryan əzrail kimi yenə müttəhimin gözünə görünür. Müttəhimə cinayət işinin qurtarması və 10 bəndlə təqsirli bilinib işinin məhkəməyə göndərilməsi protokolunu oxuyur və ondan bu haqda qəbz alır.

Bu, dünya şöhrətli, məhsuldar bir alimin cəllad caynağında min bir əzablarla dolu dindirilmə tarixinin icrası idi.

İndi qayıdaq dindirilmələrin mahiyyətinə. Yuxarıda dediyimiz kimi, alimi fevralın lap əvvəlində Bakıya gətirirlər. Onun hansı gün Azərbaycan DTİ-yə təhvil verilməsi haqqında işdə sənəd yoxdur. Birinci dindirmədə onu “başa salırlar” ki, hər şeyi desə buraxarlar. Filoloqlar sadələvh, hər şeyə inanan olur. Ona görə də müstəntiqin məkrinə inanır. Birinci dindirmədə:

Müstəntiq: Hansı antisovet siyasi təşkilatda olmusuz?

Cavab: Mən 1920–24-cü illərdə “Milli firqənin” üzvü olmuşam. 1920–22-ci illərdə “milli firqənin” rəhbərlərindən biri - katibi olmuşam. 1926-cı ildə “milli firqənin” əksinqilabçı olduğunu bildim. Amma mən onun əksinqilabi fəaliyyətində iştirak etməmişəm. 1926-cı ildən “milli firqə” ilə əlaqəmi tam kəsmişəm.

Burada müstəntiq onun boynuna “milli firqə” ilə Müsavat partiyası arasında əlaqə yaratdığını qoymaq istəyir. Müttəhim bunu etiraf edir.

Müstəntiqin Əziz Qubaydulinin xariclə əlaqəsi haqqında nə bilirsən sualına o, belə cavab verir:

Ə.S.Qubaydulinin xariclə əlaqəsi haqqında mənə heç nə məlum deyil.

Fevralın 16-dakı 3-cü dindirmədə müstəntiq soruşur: İstintaqa məlumdur ki, siz həbs edilənə qədər əksinqilabi millətçi mövqedə olmusunuz. Boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Boynuma alıram. Həbs olunana qədər mən əksinqilabi millətçi mövqedə olmuşam. Həbs edilən günə qədər sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə mövqeyində olmuşam.

Sual: Siz, habelə əməli surətdə əksinqilabi iş aparmısınız mı?

Cavab: Boynuma alıram. Mən şəxsən həbs olunana qədər əməli olaraq əksinqilabi iş aparmışam. Ötən protokolda dediklərimdən əlavə, mən aşağıdakı əksinqilabçılarla əlaqədə olmuşam: Yaqub Zəki, Kentaqoy Bilal, Əsgərzadə (Salman Mümtaz), Adıgözəlzadə Əbkər, Şirinskaya Reveda xanım, Termatevosov Aleksandr Qriqoryeviç (işə bax, pantürkist erməni millətçisi ilə dost imiş – A.B.), Haqverdiyev Əbdülrəhim, Axundov Ruhulla, Həsənov İdris, Bukşpan Aleksandr Semenoviç, Zeynallı Hənəfl, Zifeld Artur Rudolfoviç, Baqri Aleksandr Vasileviç, Biləndərli Hüseyn, Qiyasbəyli Mədinə xanım, Feyzullayev K., Abbasov İsmayıl, Əsgərov Baba, Akimova Asya, Refatov A., Axundov Ağa, Sultanov Rüstəmbəy.

Şimali Qafqazda: Alim Paşa-Solqar, Əbusufyan - Kumık, Ədhəm Feyzi, Şövqi Bektora.

Özbəkistanda: Fitrət Yunusov, Hadi Alim, Əliyev (adı? – A.B.), Tulyaqanov Dusura, Qəyyum Ramazan, Həşimov Ataxan, Şakircan Rakim, Konkinbek Abdulla, Dursun (adı? – A.B.).

Ermənistanda: Acaryan (adı? – A.B.).

Türkmənistanda: Keldenov, Borkev, Perenqanev

Leninqradda: Samoyleviç A.M., Malov S.Y. (1928-dən onunla əksinqilabi əlaqədəyəm).

Müstəntiq: Bu məsələyə qayıdacağım. Bunlarla əlaqəniz necə idi?

Cavab: Əksinqilabi görüşləri bir-birimizə deyirdik.

Dindirməni Şer aparıb. Ona görə də burada ermənilərin də adı çəkilib. Məntiqə bax, pantürkist millətçi Ç.Bəkir türkün düşməni, millətçi Termatevosyan və Acaryanla birlikdə işləyirmişlər ki, sovet hakimiyyətini yıxıb müstəqil türk-tatar dövləti yaratsınlar! Bundan əlavə, necə olurdu ki, uzun müddət birgə əksinqilabi iş apardığı adamın familiyasını müttəhim deyir, adını bilmir. Bununla da müstəntiq razılaşıb. Daha sonra, bu dindirməyə dediyi adamlardan təkəcə Yunusov Fitrətin, Atacan Həşimovun və Qəyyum Ramazanın adını mayın 7-də çəkir. Mayın 7-dəki

dindirmədə ona daha çox özbək “həmməsləki”, “həmkarı” tapırlar.

3-5 mart dindirməsi protokolundan:

Sual: Sizdə bu fikir (pantürkizm) nə vaxt yaranmışdır?

Cavab: Pantürkizm ideyası hələ Türkiyədə oxuyanda məndə yaranmışdı. Yuxarıda dediyim kimi, əksinqilabi fikir isə məndə 1925-ci ildə yarandı.

Sual: Siz mübarizənin yolunu necə düşünürsünüz?

Cavab: Mən hesab edirdim 1) Tatarıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Krım, Qazaxıstan və Azərbaycan əksinqilabçılarının işini əlaqələndirib birləşmiş mərkəzdən idarə etmək.

Emiqrasiyada olan, pantürkist, əksinqilabi əhvali-ruhiyyəli dairələrlə əlaqə yaratmaq. Bu cəhətdən mən D.Seyidametov və prof. Köprülüzadəyə ümid edirdim.

Sual: Bu tədbirləri həyata keçirmək üçün siz nə etmişdiniz?

Cavab: Bu suala cavab verərkən mən 1925–30-cu illər arasındakı əməli fəaliyyətimdən danışacağam. Bizim əksinqilabi təşkilat Bakıda 5 əksinqilabi qrup yaratmışdı.

Birinci qrup Azərbaycan ziyalılarından ibarət idi. Rəhbəri Çobanzadə (niyə mən yox? – A.B.);

İkinci qrup - Bakıda təhsil alan Krım tələbələri. Rəhbəri - Çobanzadə (yenə mən əvəzinə, Çobanzadə – A.B.)

Üçüncü qrup - Azərbaycan ziyalıları. Rəhbəri - İsmayıl Hikmət: O, 1927-ci ildə SSRİ-dən gedəndən sonra qrupun bir hissəsi mənim ziyalılardan ibarət qrupuma qoşuldu.

Dördüncü qrup - Azərbaycan ziyalılarından ibarət idi. Rəhbəri - Qubaydulin Əziz idi.

Beşinci qrup - Qazan tatarlarından ibarət idi.

Rəhbəri Qubaydulin Əziz idi.

Müstəntiq Şer dairəni daha da genişləndirmək məqsədi ilə Çobanzadənin nəinki tələbələrinin, habelə heç tanımadığı adamların adlarını da buraya əlavə etdirirdi. Görün 3 gün aramsız davam edən, əzab və işgəncələrlə dolu dindirmə protokolu da nə qədər əksinqilabçı, millətçi adamların adları meydana gəlir. Yuxarıda deyilən 5 qrupun siyahısına baxın:

Sual: Əksinqilabçı qrupların tərkibini deyin.

Cavab: Əksinqilabçı qrupların aşağıdakı üzvləri mənə məlumdur.

Birinci qrup: Rəhbəri Çobanzadə (yenə niyə birinci şəxs yox–A.B.)

1) Cabbar Məmmədşad - bitərəf. Bakıda ali məktəb müəllimi;

2) Ağazadə Fərhad (1929-da ölüb);

3) Qarabağlı - (Şer siyahı tərtib edəndə müttəhimin adını da bilməyib – A.B.) - bitərəf, müəllim;

4) Ələkbərli Qulam - bitərəf, ADU-nun tələbəsi, indi pedaqogika institutunun işçisidir.

5) Seyidov Əhməd - Ali Partiya məktəbinin müəllimi;

6) Qasimov Əli Səbri - Tərcüməçi, bitərəf;

7) Əfəndizadə Əbdülkərim - 1934-də ölüb;

8) Abdullayev (adı yoxdur) - Bakı XMSŞ işçisi;

9) Salman Mümtaz - yazıçı;

10) Əsgərov Baba - ADU-nun müəllimi AK(b)P-nin üzvü;

11) Abbasov İsmayıl - keçmiş tələbə, indi haradadır bilmirəm;

12) Əmirxanov (adı yoxdur) - bitərəf, keçmiş tələbə, yerini bilmirəm;

13) Əlizadə İsmayıl - ADU-nun keçmiş tələbəsi, indi Az.FAN-da işləyir;

14) Sultanlı Əli - ADU-nun keçmiş tələbəsi, indi API-nin müəllimi;

15) Çitinayev (adı yoxdur) -ADU-nun keçmiş tələbəsi, Moskvadadır.

İkinci qrup: Krım tatarlarından ibarətdir (Bu qrup yalnız keçmiş tələbələrdir – A.B.) - Rəhbəri Çobanzadə.

1) Yaqub Zəki - ADU-nun keçmiş tələbəsi, indi API-nin müəllimi;

2) Kürkcü Hüseyn - ADU-nun keçmiş tələbəsi, Krımda müəllim;

3) Akimova Asya - ADU-nun keçmiş tələbəsi, məktəb müəllimi;

4) Toplu Osman - Kırmda müəllim;

5) Ametov İsmayıl - Kırmda müəllim;

6) Refatov Rəşid - Simferopolda müəllim;

7) Enan Əbdürrəhman - Kırmda müəllim;

8) Refatov Asan - Kırmda müəllim;

9) Tanabəyli Ağmolla - Kırmda işləyir;

10) Gegarbəyev Osman - Dağıstanda aqronom işləyir;

11) Tarki Zəki - Kırmda müəllim;

12) Bayasanov Bilal - Bakıda müəllim;

13) Bayasanov Osman - Bakıda müəllim;

14) Qasimov Tofiq - Bakıda yaşayır;

15) Şeyxamirov Osman - Bakıda yaşayır;

16) Cəlilov Rəcəb - Gəncədə yaşayır;

17) Şeyxəhmədova Xədicə - həkim, Simferopolda yaşayır;

18) Hacı oğlu Məhəmməd - həkim, 1930-cu ildə ölüb;

19) Jurqçi Ömər – həkim, Simferopolda yaşayır;

“Əhsən” Şerin “usta” – savadsız müstəntiqliyinə! Kırım-tatar təşkilatı içində azərbaycanlılar da vardır.

Üçüncü qrup:

1) Musaxanlı Atababa - API-nin tələbəsi. Bakıda müəllim;

2) Zeynəlli Hənəfi - Az.QİZ keçmiş işçisi, indi “Az.FAN” işçisi;

3) Əfəndizadə Cabbar - 1928-də Türkiyəyə gedib;

- 4) Tağızadə Abdulla - Az.FAN işçisi;
- 5) Xocayev Xalid Səid - “AzFAN”da elmi işçi;
- 6) Mikayıl Müşfiq - keçmiş tələbə, indi şair;
- 7) Hüseynzadə Əli - Leninqradda aspirant;
- 8) Rzaquliyev Mikayıl - Pedaqogika inst. işçi;
- 9) Hüseyn Cavid - şair;
- 10) Əhməd Cavad - yazıçı (Əhsən Şer - ziyalıları yaxşı tanıyırmiş);
- 11) Kəmbulat Mikayıl - 1929-da ölüb (önləri isə inandırmaq üçün buraya salıblar – A.B.);
- 12) Alim Paşa Soqavat - Dağıstanda yazıçı;
- 13) Yusifov Surxay - Dağıstanda yaşayır;
- 14) Abdulla Şaiq - yazıçı.

Dördüncü qrup - rəhbəri - Qubaydulin Əziz:

- 1) Salamzadə Əziz - Leninqradda Akademiyada assistent;
 - 2) Məmmədov Ağamir - Az.FAN işçisi;
 - 3) Bukşpan A. - ADU-nun professoru (deməli, yəhudi də pantürkist imiş – A.B.);
 - 4) Bayramov Məmməd - API-nin müəllimi;
 - 5) Xuluflu Vəli - Az.FAN işçisi;
 - 6) İmanov Həsən - Az.FAN işçisi;
 - 7) Əbkərov Ələsgər - AzFAN işçisi;
 - 8) Salamov Möhsün - Azərb. Dövlət muzeyinin direktoru;
 - 9) Biləndərli Hüseyn Əli - ADU-nun müəllimi;
- Qubaydulin Əzizin Kazan tatarlarından ibarət qrupu;

- 1) Şərifov Abdulla - Bakı Ali Partiya məktəbinin müəllimi
- 2) Səhətov (adı yoxdur – A.B.) - yerini bilmirəm.
- 3) Xəlfın Məcid - Bakıda müəllim.

İndi oxucu təsəvvürünə gətirə bilərmə ayaq üstə, soyuq, rütubət, qaranlıq yerdə qalasan, işgəncələr verələr, döyülüb təhqir ediləndən sonra da cəlladının qabağında 60 nəfər haqqında dəqiq məlumat verə biləsən, özü də hər qrupu ayrı-ayrı. Yəni birinci qrupda 15 nəfər, ikinci qrupda 19 nəfər, üçüncü qrupda 14 nəfər, dördüncü qrupda 9 nəfər, beşinci qrupda 3 nəfər.

Buradan cəlladın siyahını necə, bəzən savadsız, məntiqsiz tərtib etməsi də aşkarlanır.

Yenə həmin dindirmədə müstəntiq soruşur: Siz Azərbaycanda, Özbəkistanda və başqa respublikalarda pantürkist işlər aparmaq üçün əksinqilabi mərkəz yaratmışdınız mı?

Cavab: Yox.

Sual: Siz hədəf danışırsınız. Bəs nə üçün bu işi başlamışdınız. Başqa respublikalara gedirdiniz.

Məlumdur ki, qurultaydan sonra alimin işi Ümumittifaq miqyasına çıxmışdı. Yəni Azərbaycan yeni türk əlifbası komitəsi Türkoloji Qurultayın qərarı ilə SSRİ MİK tərkibinə keçmiş, özü də ÜİYTƏMK (Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsi) adlanmışdı. Buna görə

də Çobanzadə 1927-30-cu illərdə türk respublikalarında yeni əlifba və orfoqrafiya problemləri ilə əlaqədar olaraq konfranslar keçirmişdi. Bu haqda irəlində geniş bəhs edəcəyik.

Aprəlin 17-dən başlayaraq Qriqoryan işə qarışır. Bundan sonra suallar ciddiləşir. Dindirmə günlərlə - 3 gün davam edir. Bundan əlavə, suallar sərtləşdikcə cavablarda özünü ittiham daha da canlanır. 17-20 aprəl dindirməsində (bu 13-cü dindirmə idi) müstəntiq Qriqoryan və Gerasimovun imzası belə yoxdur. Başqa xətlə Ohanesov qol çəkmişdir.

İşin ciddiləşdiyini görəən B.Çobanzadə özünün ən qəddar cəlladından aman diləmək belə istəyir. Lakin ona imkan vermirlər.

İşin ikinci cildi də tam dindirmələrdən ibarətdir. Cinayət işinin üçüncü cildində alimin bədbəxtlik yoldaşları, cəlladın ölüm dəyirmanında üyüdüən başqa ziyalılarımızın döyülərək B.Çobanzadə haqqında verdikləri ifadələr də vardır. Bunlara nəzər yetirin:

1) Vəli Xuluflunun 29.1.1937, 26-27.11.1937, 25-28.11.1937, 20.IV.1937, 8.V.1937-ci il dindirmə protokolundan çıxarışlar.

2) Əli Kərimovun - 15-17.IV.1937-ci il;

3) Ruhulla Axundovun - 9.IV.1937-ci il;

4) Hənəfi Zeynallımn - 15-17.IV. 1937, 15-20.V.1937, 25-29.V. 1937-ci il;

5) Qubaydulın - 19-20.IV.1937, 23-30.IV. 1937, 19-23.V.1937, VII.37, 4- 5.VII.37, 4-5.VIII.37, 16-17.VIII. 37-ci il;

6) Mahmudzadə A. - 27.IV.37, 1.VI.37, 4.VII.37, VII.37, 7.VII.37-ci il;

7) Tixomirov B.N. - 10.V.1937-ci il;

8) Biləndərli H. - 20- 23.V.1937, 26.VIII.1937;

9) Yaqub Zəki - 13.VI.37, 21.VI.37, 21-25.IV.37, 21-VI.1937-ci il;

10) Dadaşov Ağakərim - 19.VI.37, 27.VII.37-ci il;

11) Xəlifin - 19.VI.37, 13-19.VI.37, 13-14.VII.37-ci il;

12) Xalid Said - 6-21.VI.37, 13-14.VII.37-ci il;

13) Əfəndiyev M. 27.11.37, 26.VI.37, 27.VI.37-ci il;

14) Salmanov Rza - 23.VI.37, 29.VI.37-ci il;

15) Kərimov Əli - 8-9.VII.37, 27.VII.37-ci il;

16) Dövlətov İ.N. - 7.VII.37-ci il;

17) Əhməd Cavad - 25.VII.37-ci il;

18) Səfərov Həsən - 27.VII.37, 7.VIII.37-ci il;

19) Fərəczadə A. - I.VIII.3.7-ci il;

20) Kamal Sami Suriya -2.VIII.1937-ci il.

27 iyul 1937-d il dindirməsində təzəcə rütbəsi artırılmış 4-cü şöbənin rəisi Dövlət təhlükəsizliyi baş leytenantı X.Qriqoryanın “Sizə məlum olan əks-inqilabçıların tərkibini deyin” sualına B.Çobanzadə aşağıdakı cavabı verir:

Cavab: Mənə məlumdur ki, əksinqilabçı tərkibə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Baqri Aleksandr Vasileviç - professor, Slavyanşünas;
- 2) Juze Panteleymon Krestoviç - professor, tarixçi;
- 3) Yelpitevski Sergey Vladimiroviç - professor, botanik;
- 4) Pisarevski Qriqori Qriqoreviç - tarixçi, professor;
- 5) Uvar-uvar (adı yoxdur – A.B.) - elmi işçi;

6) Belyayev (adi yoxdur – A.B.) - dilçi, indi Rostovdadır;

7) Ryumin - (adi yoxdur – A.B.) - elmi işçi;

8) Aşmarin Nikolay İvanoviç - dilçi professor (1926-da Bakıdan gedib – A.B.).

9) Baybakov - (adi yoxdur – A.B.) - tarixçi professor;

10) Lapuxin - (adi yoxdur – A.B.) – professor;

11) Kovonko Aleksandr Sergeeviç - professor, riyaziyyatçı;

12) Konfovski Boris Borisoviç - professor, pedaqoq;

13) Makovelski Aleksandr Osipoviç - professor, psixoloq;

14) Yevlaxov Aleksandr Mixayloviç - tarixçi, professor;

15) Fridoloin Pyotr Petroviç - professor;

16) Şirokoqorov İvan İvanoviç - professor, təbib;

17) Akimov (adı yoxdur – A.B.) - dosent, şərqşünas;

18) Paxomov Yevgeni Aleksandroviç - dos. arxeoloq;

19) Budnik Svirski - elmi işçi;

20) Linin (adi yoxdur – A.B.) - indi Rostovdadır;

21) Sisoev (adi yoxdur – A.B.) - dosent;

22) Selixanoviç (adi yoxdur – A.B.) - professor, pedaqoq;

23) Mizerpitski Polin Qriqoreviç - təbib professor, Moskva;

24) Lukov İvan İvanoviç - professor.

Görün Qriqoryan bəzilərinin adlarını belə bilmədiyi halda, tərtib etdiyi əksinqilabçılar siyahısına bircə erməni salıbmı?!

Çobanzadəni V.Xuluflu və Qubaydulin Əzizlə 1 avqustda, Ruhulla Axundovla 22 avqustda üzləşdirmişlər.

Ümumiyyətlə, B.Çobanzadənin işi 1021 səhifədən ibarətdir. Avqustun 22-də onu R.Axujdovla üzləşdirirlər. B.Çobanzadəni əvvəlcədən R.Axundovun əleyhinə hazırlamışlar. Burada B.Çobanzadənin R.Axundov haqqında dediklərini ikinci dəfə qəti şəkildə rədd edir. Üzləşdirməni Qriqoryan aparır.

Sentyabrın 2-də Azərbaycan Xalq DİK Sumbatovun təsdiqi ilə 9 səhifədən ibarət ittiham qərardadı (заклучение) tərtib edilir. Burada göstərilir ki, guya:

1. Həbs edilən günə qədər əksinqilabçı-pantürkist təşkilatın mərkəzinin üzvü olaraq ÜİK(b)P və Sovet hakimiyyəti ilə barışmaz mübarizə mövqeyində olmuşdur. Bu təşkilat Milli Respublikaların SSRİ-dən silah işlətməklə ayrılmasını və “vahid-türk-tatar dövləti” yaratmağı planlaşdırırdı.

2. Krimda, Azərbaycanda, Özbəkistanda və Dağıstanda silahlı üsyana hazırlaşmaq üçün bilavasitə və fəal iş aparmışdır.

3. Türkiyə və Polşa kəşfiyyatının agentı olaraq fəal cəsusluq işi aparmışdır.

Başqa sözlə, Azərbaycan SSR CM-in 21/64,68,70,73-cü maddələri üzrə cinayətdə ittiham edilir (vəssalam – A.B.).

Bundan başqa ittiham maddəsi, sübut-dəlil yoxdur.

Bundan sonra, müttəhim yenə də ümidini itirmədən görün kimə ərizə yazır:

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Daxili İşlər Komissarı 3-cü dərəcəli komissar Y.D.Sumbatova, Prof, filologiya doktoru Çobanzadədən:

Ərizə

İstintaq qurtardıqdan sonra icazə verin aşağıdakıları bildirim:

Hər şeydən əvvəl, mən öz izahatlarıma tam səmimi - düzgün olduğunu təsdiq edirəm. Məhz mənim bu izahatlarıma göstərir ki, bu bəyanatım boş, mənasız deklarasiya deyildir. İstintaqa məlum olduğu kimi, mən

uzun müddət burjua-millətçi əhatədə olmuşam. Mənim həyatımın əsas mərhələləri izahatlarımda tam əks olunmuşdur ki, mən burada onların bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənəcəyəm. (Burada o müxtəlif yerlərdə, müxtəlif təsirlər altında pantürkist - millətçi ideyaları qəbul etdiyini göstərir – A.B.).

Sonra davam edir:

Bu keçmişimdə ağ ləkələr kimi aşağıdakıları göstərə bilərəm:

1. Mən bu ixtisas üzrə Sovet şərqində ilk professoram ki, mənə bu adı sovet hakimiyyəti vermişdir. Mən bu respublikaların ana dilində ilk mühazirəbr oxuyuram. Öz ixtisasım üzrə universitetdə ilk kurslar yaradılmışdır (Bədbəxtliyinin səbəbi də elə bu imiş – A.B.).

2. Mən bütün elmi yaradıcılığım boyu 150 elmi əsər yazmışam. Bunlardan 100-ü Azərbaycan dilində olub, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı problemlərinə həsr edilmişdir. (Sumbatov bunu istəyirdimi? – A.B.)

Bu işlərin çoxu indi də öz elmi dəyərini itirməyib.

Mən, demək olar ki, tamamilə boş bir yerdə yüzlərlə dilçi və ədəbiyyatşünas kadr yetişdirmişəm. Bunlar içərisində onlarla yüksək ixtisaslı elmi işçilər, assistentlər vardır ki, onlar ölkəmizdən xaricdə də məşhurdur. Təkrar edirəm, bununla mən öz cinayət fəaliyyətimi ört-basdır etmək, öz əksinqilabi işimi kiçiltmək istəmirəm. Mən tamamilə, səmimiyyətlə bildirirəm: Mən tamamilə tərksilah olmuşam: mən gələcəkdə hər hansı bir əksinqilabi iş görəcəyimdən qəti imtina edirəm və böyük Kommunist Partiyasının rəhbərliyi altında ucsuz-bucaqsız

vətənimizdə sosializm quruculuğu işlərində sonsuz əzmimlə çalışmağa hazırım. Mən qəti və dönməz olaraq öz keçmişimlə, keçmişdə əlaqədə olduğum bütün əksinqilabi-millətçi təşkilatlar və şəxslərlə əlaqəni tamamilə və qəti şəkildə kəsməyi qərara almışam. Buna görə də mən, bu məqsəd üçün istintaqda özümü ifşa etməkdə bütün vasitələrdən istifadə etmişəm. Buna görə də mən, böyük Kommunist Partiyasından və Sovet hökumətindən xahiş edirəm ki, mənə öz ixtisasım üzrə işləməyə, habelə Sovet İttifaqının qüdrətinin möhkəmlənməsi naminə işləməyə aman versin.

21.IX. 1937 prof. B.Çobanzadə.

Beş səhifəlik rusca çox savadlı, amma şəraitsizlikdən əyri sətirlərlə, göy mürəkkəblə yazılmış bu aman diləmə ərizəsinin, üstündə sentyabrın 29-da qırmızı karandaşla yazılıb: “тов. Григорян, сшит в дело!” - vəssalam.

Bu da böyük ümidlə həyatını xilas etmək üçün əl atılmış son saman çöpü.

Cinayət işinin 10-15-ci səhifəsində SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyasının hazırlıq iclasının protokolu gəlir. (11.X.1937) İnsanlığın, bəlkə də, bizim millətin ən qəddar düşmənlərindən olan cəllad İ.Matuleviçin, M.Zaryanovun, Y.K.Jiqurun, SSRİ prokurorunun baş köməkçisi V.S.Rozovskinin iştirakı ilə “tərtib edilən” protokol bircə səhifədir. Hər şey əvvəldən yazılıb. Təkcə açıqca seçilən ittiham qurbanının familiyası başqa makinada yazılır.

Qərar hissəsi (əvvəlcədən hazırdır) belədir:

1. İşə (adı çəkilənlər) 1 dekabr 1934-cü il qanunu ilə baxılsın.

2. B.Çobanzadə (başqa xətlə yazılıb – A.B.) CM-in 64, 63-70, 73 maddələrlə məhkəməyə verilsin.

3. İşə bağlı məhkəmə iclasında müdafiəçisiz, ittihamçısız, şahidsiz baxılsın.

4. Qəti imkan tədbiri kimi həbs qüvvədə saxlanılsın.

Bu haqda müttəhimdən qəbz də alıblar. (Qanunun “aliliyinə” bax ki, özünə ittihamnamə vermək haqqında qəbz də alırlar – A.B.) Bağlı məhkəmə iclasının protokolu cəmi səhifə yarımındır. İclas 11:20-də başlamb 11:40-da qurtarıb.

Bu 20 dəqiqənin içində sədr kimin işinə hansı maddə ilə baxılacağını elan edir. Katib məlumat verir ki, müttəhim gətirilib, şahidlər çağırılmayıb (görəsən, kimə məlumat verir, axı cəlladlar özü qurbanlarını qabağında görürdü – A.B.).

Sədr işin mahiyyətini müttəhimə izah edir və özünü günahkar bildiyini soruşur. Müttəhim özünün cinayətini tamamilə boynuna alır.

Sonra sədr müttəhimə son söz verir. (Görəsən, bu nə üçün imiş, axı hər şey hazırdır).

Məhkəmə müşavirəyə gedir.

Bundan sonra hökm oxunur.

Hökm

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyası (Motuleviç, Zaryanov, Jiqur) 12 oktyabr 1937-ci ildə B.V.Çobanzadənin CM-in 64, 63-1, 70, 73-cü maddələri üzrə cinayət işinə baxaraq qərara alır:

B.V.Çobanzadə əmlakı müsadirə edilməklə ən yüksək cəzaya-güllələnməyə məhkum edilsin. Hökm qətidir. Ondan şikayət vermək olmaz.

SSRİ MİK 1 dekabr 1934-cü il qərarına əsasən hökm dərhal yerinə yetirilməlidir.

İşin 1021-ci səhifəsində B.Çobanzadənin 13.X.1937-ci il tarixdə güllələnməsi haqqında Şevolovun imzaladığı arayış vardır. Güllələnmə haqqında akt SSRİ XDİK 1-ci şöbəsində saxlanılır.

Arvadı Çobanzadə Ruqiyyə Keqey qızının heç yerdə evi olmadığı üçün Xaçmazdakı qohumu R.Abdulungildə qalır və oradan Zaqafqaziya hərbi prokurorunun baş köməkçisi Çesnokova iki ərizə yazır. Orada göstərir ki, mən ərimə görə səkkiz il həbs düşərgələrində əziyyət çəkmişəm. İndi mənə məlum deyil ki, o, ölüb, ya qalır. Nəhayət, 1956-cı il 18 sentyabrda SSRİ Baş Prokurorluğunun hərbi prokuroru ədliyyə polkovniki B.Plexanov SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına məktub göndərir. Beş bəndli izahatla B.Çobanzadənin

işində cinayət tərkibi olmadığını bildirir və ona bəraət verilərək işə xitam verilməsini xahiş edir.

Nəhayət, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası ədliyyə polkovniki Kostrominin, üzvlər: Ədliyyə polkovnikləri Koşelovun və Paşkatovun iştirakı ilə qərara alır:

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası səyyar sessiyasının B.V.Çobanzadə haqqında 12.10.1937-ci il tarixli qərarı ləğv edilsin. İşdə cinayət tərkibi olmadığı üçün işə xitam verilsin.

İş arxivdə - ARX PR 26929-da saxlanır.

Oxucuda Motuleviç, Zaryanov və Jiqur cəlladxanasının iş rejimi haqqında təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı məsələlərə də diqqəti cəlb etməyi lazım bilirik. Deməli, hər bir müttəhimin qətlinə fərman vermək üçün cəmi 15-20 dəqiqə ayrılırdı. 1937-ci il oktyabrın 12-də saat 9-dan 11:20 dəqiqəyə (B.Çobanzadənin “məhkəməsinə”) qədər 7 nəfərin işinə baxılmışdı.

Çobanzadənin “məhkəməsi” başlandı 11:20-də, qurtardı – 11:40-da.

Qubaydulin Əzizin “məhkəməsi” başlandı – 11:40-da qurtardı 12:00-da. Diqqət edin, bircə dəqiqəni belə boş buraxmırlar. Qurbanın birini bu qapıdan çıxarmamış digərini o biri qapıdan gətirirlər. Əlimizə keçən sənədlərdə yenə buna inandırıcı sübutlar vardır. Yenə həmin gün Böyükağa Talıblının “məhkəməsi” başlanıb - 15:05-də, qurtarıb - 15:25-də, Mikayıl Hüseynovun “məhkəməsi” başlanıb - 15:25-da, qurtarıb - 15:45-də, Hənəfi Zeynallının “məhkəməsi” başlanıb - 16:25-də, qurtarıb -

16:40-da. Vəli Xulufunun “məhkəməsi” başlanıb - 18:00-da, qurtarıb - 18:20-də.

Oktyabrın 13-də Əli Nazimin “məhkəməsi” başlanıb – 13:25-də, qurtarıb –13:40-da.

Xalid Səidin “məhkəməsi” başlanıb – 15:10-da, qurtarıb – 15:25-də.

Saniyev Kəbinin “məhkəməsi” başlanıb – 22:05-də, qurtarıb – 22:25-də.

Tixomirovun “məhkəməsi” başlanıb – 22:25-də, qurtarıb – 22:40-da.

Əziz oxucu, diqqət et. Gecə yarıya qədər davam edən “məhkəmə”lərdə xalqımızın say-seçmə oğullarının qırğını davam edirdi. Müqayisəsi uzaq olsun, bir qoyunu kəsmək üçün 25-30 dəqiqə lazım gəlmiş halda, həmin cəlladların ölüm hökmü verməsi üçün 15-20 dəqiqə kifayət edirdi. Əllərinə fürsət düşmüş cəlladlar fasilə də etmir, bayram da keçirmir (yeni il bayramında da), gecəli-gündüzlü işləyirlər. Amma həbsxanalar ağzına qədər dolu idi. Onlar adamlar üçün ölüm hökmü protokolunu belə doldurmur, 56 nüsxə “kopirovkadan” çıxmış protokola tək cə müttəhimin adını yazırdılar. Buna da vaxt çatmadıqda bəzi müttəhimi başqa şəhərdəki həmkarlarının sərəncamına göndərirdilər. Məsələn, Tağı Şahbazini Qroznı şəhərində “fəaliyyət göstərən” Nikitçenko, İyevlev və İşenko

üçlüyünün sərəncamına göndərmişlər. Orada 1937-ci il yeni il axşamı ADU-nun rektoru Tağı Şahbazi günorta çağı 15 dəqiqəlik məhkəmədən sonra ölüm cəzasına məhkum edilmişdi.

Bakıda iş daha çox olduğu üçün Nikitçenko, İyevlev və İşenko özlərini qatil həmkarlarının köməyinə çatdırdılar. Tağı Şahbazidən cəmi on iki gün sonra Bakıda Azərbaycanın istedadlı dilçi alimi Abdulla Məmməd oğlu Tağızadənin qətlinə hökm vermək üçün buraya gəldilər.

Akademik Ziya Bünyadov qeyd edir ki, Matuleviç və Nikitçenkonun hərbi tribunali 1937-1938-ci illərdə xalqımızın 70 mindən çox oğlu və qızını məhv etmişdir.¹

¹ Bünyadov Z.M. "Qırmızı terror". B., 1993, səh.269

ABDULLA MƏMMƏD oğlu TAĞIZADƏ

1937-ci ildə AXDİK-nin DTİ-nin uydurduğu cinayətlə bağlı məsuliyyətə cəlb edilərək məhv edilən Azərbaycan ziyalılarından biri olan 39 yaşlı SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının elmi işçisi Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dilçilik kafedrasının müdiri Abdulla müəllim savadlı və perspektivli bir filoloq-kadri kimi diqqəti cəlb edirdi. Ona görə də onu 12493-cü cinayət işinə qarışdırmaq, həmin işlə əlaqələndirmək “lazım” idi. Belə də etdilər. Dövlət Təhlükəsizliyi baş leytenantı Qriqoryan alimin izinə düşdü.

17 mart 1937-ci ildə XDİK-in 4-cü şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəisi baş leytenant Qriqoryan öz köməkçisi Şerlə birlikdə idarənin rəisi DT mayoru Gerasimovun təsdiqi-razılığı ilə 1898-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş API-nin dilçilik kafedrasının müdiri Abdulla Tağızadəni həbs etmək və Az.SSR CM-in 72 və 73-cü maddələri üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək haqqında qərar qəbul edirlər.

Buna səbəb Vəli Xulufunun 26-27 fevral 1937-ci il dindir- məsində verdiyi ifadə, Çiçkalovun 31.1.1937-ci il tarixdə verdiyi ifadə (guya Çiçkolova A.Tağızadənin əksinqilabçı olduğunu V.Xulufu demişdir – A.B.) və Əli

Kərimovun 16- 17.11.1937-ci il tarixdə dediyi “R.Axundovun əksinqilabçı millətçi qrupuna A.Tağızadə də daxil idi” cümləsi olmuşdur. Habelə B.Çobanzadənin 7-9 fevral 1937-ci il tarixli ifadəsi də onun həbsinə səbəb olmuşdur.

Tağızadə Abdulla Məmməd oğlu. İstintaq işi 12493/900, 20932 ittiham edildiyi maddələr: 64, 69, 70 və 73. İş başlanıb - 18.III.1937, qurtarıb - 19.X.1937-ci il. İstintaq işi cəmi bir cildidir. 122 səh. pr.28388.

Anket məlumatı: 1898-ci ildə Kirovabadda anadan olmuşdur.

İxtisası: dilçi müəllim olmuşdur.

Təktəsərrüfatçı kустar oğludur. Bitərəfdir, heç bir orduda xidmət etməyib, mühakimə olunmayıb.

Ailə tərkibi: anası - Zəhra 68 yaşında;

bacısı - Yaqut - 32 - yaşında;

qardaşı - Mirzə - 48 - yaşında.

Ünvan: Bakı, Kolodeznaya küçəsi, ev 19, mənzil 4.

Elə martın 17-də də prokuror həbs edilmək üçün order verir.

Martın 18-də müttəhimin evi axtarılır.

Axtarışda 4-cü şöbənin müvəkkili A.Musatov, yenə həmin idarənin müvəkilləri Malyan və Mustafayev iştirak edirlər.

Axtarış protokolunda müttəhimin evindən, görün nə qədər “qiymətli” əşya tapıblar.

1. Pasport - JQ № 054656;
2. Prof.bilet - № 181349;
3. Hərbi bilet;
4. Şəxsi məktub və sənədlər;
5. Fotoşəkil;
6. 16 kitab (götürülür) - Kamenevin, Buxarinin redaktəsi ilə;
7. İki qeyd dəftərçəsi;
8. Əlyazmalar.

Bundan əlavə, işdə müttəhimin evinin axtarılması haqqında 845 №-li protokol da vardır. Orada, əlavə olaraq bir pozan və iki bloknot tapılıbdır. Bunu da S.Fedorenko etmişdir.

19 gün Abdulla Tağızadənin boynuna heç nə qoya bilmirlər. Bütün işgəncə və təhqirlərə hələlik dözə bilən Abdulla Tağızadə haqqında Xoren Qriqoryan bir akt tərtib edir. Orada deyilir: 4-5 apreldə aparılan istintaq dindirməsində göstərir ki, B.Çobanzadə mənimlə heç bir əksinqilabi söhbət aparmamışdır. Tağızadə Abdulla istintaqda özünü səmimi (görəsən, Qriqoryan hansı insan səmimiyyətindən danışır – A.B.) aparmır, istintaqla ardıcıl

mübarizə aparır, istintaqın bütün suallarına quru cavab verir. Hər sualı inkar edir. (Qəribədir aktın yuxarı hissəsində öz köməkçisi Şerin də adını yazan Xoren Qriqoryan M.L.Şerə qol çəkdirə bilməyib – A.B.) Aktın axırında müttəhimin imzası yoxdur.

Xoren Qriqoryan ikinci dəfə imza edir ki, müttəhim imza etməkdən imtina etdi.

17 oktyabr 1937-ci ildə X.Qriqoryan, M.Malyan və M.Qarayev A.Tağızadənin bütün elmi əlyazmalarını yandırmaq haqqında akt tərtib etmişlər.

İndi bu alimin elmi irsini araşdır, görün. Həbsdə qaldığı müddətdə onun 12 dindirmə protokolu vardır. Hamısını da xalqımızın qatili Xoren Qriqoryan aparıb.

- 1-ci dindirmə - 20 mart 1937;
 - 2-ci dindirmə - 22 mart 1937;
 - 3-cü dindirmə - 28 mart 1937;
 - 4-cü dindirmə - 31 mart 1937;
 - 5-ci dindirmə - 4 aprel 1937;
 - 6-cı dindirmə - 8 aprel 1937;
 - 7-ci dindirmə - 21 aprel 1937;
 - 8-ci dindirmə - 22 aprel 1937;
 - 9-cu dindirmə - 12 sentyabr 1937;
 - 10-cu dindirmə - 15-17 oktyabr 1937;
 - 11-ci dindirmə - 18 oktyabr;
 - 12-ci dindirmə - 19 oktyabr.
- Birinci dindirmə - 20 mart 1937:

Sual: Siz əksinqilabçı millətçilərdən kimi tanıyırsız?

Cavab: Mən şəxsən əksinqilabçı və millətçilərdən heç kəsi tanımıram. Yalnız mətbuatda adı gedən əksinqilabçı millətçiləri tanıyıram.

Sual: Biz o əksinqilabçı millətçiləri soruşuruq ki, sizə şəxsən tanışdır.

Cavab: Mən əksinqilabçılardan şəxsən heç kəsi tanımıram.

Sual: Məsləhət görürük suallara səmimi cavab verəsiniz.

Cavab: Mən səmimi cavab verirəm.

Sual: Siz səmimi danışmırsınız. Bizə məlumdur ki, siz əksinqilabçı millətçilərlə şəxsən əlaqədar olmusunuz. İkinci dəfə düzgün cavab verməyi məsləhət görürük.

Cavab: Təkrar edirəm; mən heç bir əksinqilabçı tanımıram.

22 mart tarixli dindirmədə də heç bir əksinqilabçı tanımadığını deyir.

Dostlarınız kim olub - sualına 4 nəfərin adını əlavə edir: Termatevosyan Aleksandr, Həsənov İdris, Zifeld Artur Rudolfoviç, Şaumyan Ruben. Qəribədir, həmin dindirmədə 3 dəfə müttəhim qəti olaraq heç bir əksinqilabçını tanımadığını deyir. Növbəti səhifədə 4

nəfər əksinqilabçının adını göstərir: Xalid Səid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı və Əli Nazim. Bu dindirmədə işgəncə öz nəticəsini verir. Onu o qədər döyürlər ki, axırda öz əksinqilabçı və millətçiliyini “boynuna alır”.

31 martdakı dindirmədə B.Çobanzadə haqqında lazımi sözləri ala bilmirlər.

Sual: Sizə B.Çobanzadənin pantürkistliyi haradan bəllidir.

Cavab: Bu haqda mən gələn dindirmədə deyərəm.

“Əhsən”, Xoren Qriqoryan! Deməli, o qədər müttəhimə hörmət edir ki, onun nazı ilə oynayır. Material toplayıb 4 apreldə yenidən dindirir. Bu dəfə B.Çobanzadə haqqında “çox şey” deyir.

Görəsən, nə üçün 12 apreldən 12 sentyabra qədər A.Tağızadəni dindirməyi yaddan çıxarıblar. Nəhayət, 15-17 oktyabr dindirməsində o deyir: Bəli, doğrudur mən əksinqilabçı, millətçi pantürkist təşkilatın üzvüyəm.

İşdə Çiçikolovun 31.1.1937; B.Çobanzadənin 7-9 fevral; 17-19 fevral; 3-5 mart; 17-20 aprel; H.Zeynallının 9 fevral, 15-20 may; V.Xulufunun 25-28 aprel, 11-13 may; Əli Kərimovun 28 mart, 23-26 iyun; Qubaydulinin 19-20 aprel, 23-30 aprel; Mahmudzadənin 27 apreldə verdikləri ifadələr də vardır ki, burada onlar A.Tağızadənin əksinqilabçı olduğunu göstərir.

10 oktyabrda A.Tağızadə ilə B.Çobanzadəni üzləşdirirlər.

19 oktyabr 1937-ci ildə XDİK-m DTİ-nin əməliyyat müvəkkili M.Mustafayev istintaqın başa çatması haqqında protokol tərtib edir. Oktyabrın 22-də XDİK Sumbatovun təsdiqi ilə Tağızadə Abdulla Məmməd oğluna ittihamnamə tərtib edilir. O, Azərb. SSR CM-in 64, 70, 73-cü maddələri üzrə təqsirkar bilinir. Çünki:

1. Azərbaycanda əksinqilabçı millətçi pantürkist təşkilatın üzvü olmuşdur.

2. Bu təşkilatın işində əksinqilabi iş aparmışdır. Dilçi mütəxəssis kimi öz elmi-tədqiqat xətti ilə ziyankarlıq işi aparmışdır.

3. Öz pədaqoji fəaliyyəti ilə əksinqilabi iş aparmış, öz mühazirələrində əksinqilabi pantürkist fikirlər yaymışdır.

4. Milli Respublikaların silahlı üsyan və partiya hökumət rəhbərlərinə terror yolu ilə SSRİ-dən ayrılması, vahid pantürkist dövlət yaradılması mövqeyində durmuşdur.

İttihamnaməni Tsınman imzalayıb.

Yenə həmin tamş protokol - ittiham hazırdır. Asanlıqla seçilən ad və fəmiiliya yazılıb.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının hazırlıq iclasının protokolu:

Sədr: Nikitçenko.
Üzvlər: İevlev və İşenko.
Katib: Kudryevsev.

1 yanvar 1938-ci il.

Qaniçənlər yenə də yeni il bayramını keçirmirlər. Bəlkə də, adamları qırmaqla bayram edirmişlər. Ertəsi gün, yəni yanvarın 2-də gecə saat 20:20 dəqiqədə “Məhkəmə prosesi” başlandı - müdafiəçisiz, müşahidəçisiz, şahidsiz.

Cəmi 20 dəqiqə “məhkəmə”də (iclas) - saat 20:40-da hökm oxunur.

Hökm

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyası Abdulla Tağızadəni güllələnməyə məhkum edir. Əmlakı müsadirə edilsin.

Hökm qətidir və SSRİ MİK 1.XII.1934-cü il qərarına əsasən dərhal yerinə yetirilməlidir.

Şəxsi işin 100-cü səhifəsində elə həmin gün, yəni 2.1.1938-ci ildə Tağızadə Abdulla Məmməd oğlunun güllələnməsi haqqında Şevolovun imzası ilə arayış vardır.

İşin 102-ci səhifəsində Koçetkov və Savçenkonun imzaladığı, aktda isə A.M.Tağızadənin yanvarın 3-də güllələnməsi qeyd edilir.

1956-cı il noyabrın 10-da müttəhimin bacısı Cəfərzadə Yaqut SSRİ NS-nin DTK sədri İ.A.Serovun adına ərizə yazaraq qardaşının taleyini soruşur. Beləcə yanaşırdılar,

hətta ölünün taleyinə. Heç kəsə bildirmirdilər ki, müttəhim niyə tutulub, sağdır, ya ölüb. Zaqafqaziya Hərbi Prokurorluğunun baş köməkçisi Çesnokov işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün A.Tağızadəyə bəraət verilib işin xətm edilməsini xahiş edir.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının UN-07007 №-li qərarı ilə 19 noyabr 1957-ci ildə A.Tağızadəyə bəraət verilmişdir.

XALİD SƏİD XOCAYEV

Matuleviç, Zaryanov və Jiqur üçlüyünün ölüm dəryasında məhv olan günahsız Azərbaycan alimlərindən biri də Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında özünəməxsus yeri və xidmətləri olan Xalid Səid Xocayevdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bolşeviklər partiyası yeni dünyagörüşünü, oktyabr doktrinasını insanların, xüsusilə yeni yetişən nəslin beyninə yeritmək üçün mədəni quruculuq sahəsində xüsusi qayğı göstərirdi. Lenin qayğısı kimi qəbul etdiyimiz bu proses sonradan xalqımızın başına yeni-yeni bəlalər gətirən proseslərlə əvəz olundu. ADU-da milli kadrlarımız çatışmadığı üçün başqa şəhərlərdən alimlər dəvət edilirdi. Bunlar o vaxt respublikada elmin və mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynayırdılar. Belə alimlərə Ə.S.Qubaydulini, X.S.Xocayevi, B.V.Çobanzadəni, M.F.Köprülüzadəni, A.N.Aşmarini, A.Samoyloviçi və onlarla başqalarını göstərmək olar. Biz Xalid Səid Xocayev haqqında bəhs edəcəyik. Xalid Səid Azərbaycan filologiyasının inkişafında öz dəst-xətti olan bir alimdir. Xalid Səid “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” adlı əsərində bu dillərin tipoloji müqayisəsini vermişdir. Müəllif bu əsərdə Azərbaycan, özbək və başqa dillərin qrammatik

quruluşundakı ümumi universal cəhətləri üzə çıxarır və bunun səbəbini həmin dillərin eyni mənşədən olması ilə əlaqələndirirdi. Bundan əlavə, türk dilçiliyində üslubiyata aid əsəri də ilk dəfə Xalid Səid yazmışdır. Bu əsər Əli Sultanlının dediyi kimi, “uzun müddət orta məktəb müəllimləri və filologiya fakültələri tələbələri üçün yeganə vəsait olmuşdur”.

Xalid Səid Xocayev Azərbaycanda türkologiyamız inkişafı sahəsində xüsusi xidmətləri olan bir şəxsdir. O, geniş erudisiyalı bir insan kimi bir neçə dəfə Türkiyədə olmuş, zamanın siyasi durumu ilə tanış olmuş, sonra Özbəkistanın Azərbaycandakı nümayəndəliyinin yataqxana müdiri işləmiş, 1926-cı ildə yataqxana bağlandıqdan sonra Universitetə dəvət edilmiş, şərq fakültəsində ümumi dilçiliyin bir sıra sahələrinə aid mühazirə oxumuş və praktik dərslər aparmışdır.

Xalid Səid rus və türk dillərindən başqa ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilmişdir. Qədim ərəb mənbələrini dilimizə çevirməklə o, Azərbaycan filologiyasına böyük töhfələr verirdi. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, M.Kaşğarının “Kitabi-divani-lügət-it türk” əsərinin dilimizə çevrilməsi elmimizin tarixində bir inqilab ola bilərdi. Bu əsəri tərcümə etdikdən sonra Xalid Səid onu çap etdirə bilmədi. Təəssüf ki, bu gün də həmin əsər işıq üzü görməyib.

Biz Xalid Səidin elmi yaradıcılığını tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Çünki bu, xüsusi tədqiqat tələb edən bir mövzudur. Burada Xalid Səidin həyatının

yalnız son bir neçə ayı ərzində bələli başının nələrdən çəkdiyini göstərmək istəyirik.

1937-ci ildə uydurma 12493 №-li cinayət işinə Xalid Səidi də cəlb etdibr. DTK arxivində saxlanan cinayət işində nömrə belədir: 12493/72. Amma Xalid Səidin məhbus kimi döşünə 1108 nömrəsi vurulmuşdur.

Azərbaycan XDİK DTİ-nin I şöbəsinin 4-cü bölməsinin əməkdaşı, Dövlət Təhlükəsizliyi leytenantı Klemençiq öz rəisi Sinmanın təsdiqi ilə 27 may 1937-ci il tarixdə tərtib etdiyi MN/3 sayılı arayışda deyilir:

Xalid Səid Xocayevin həbsini və Azərb.SSR CM-in 72,73-cü maddələri üzrə cinayətə cəlb edilməsini zəruri sayıram. Bu barədə 8-ci şöbəni və XDİK-ya nəzarət edən prokuroru xəbərdar etmək.

Beləliklə, X.Səidə cinayət işi açılır. İş № 12493/72.

Xalid Said Xocayev 1888-ci ildə anadan olmuşdur. Milliyyətçə özbəkdir. SSRİ vətəndaşıdır. SSRİ EA Azərbaycan filialının elmi işçisidir. Həbs olunmamışdır. Həbs edilmiş bir neçə nəfərin ifadəsi əsasında həbs edilib. Qərar 4/tk.

Təsdiq edirəm: Azərb. Xalq Daxili İşlər Komissarlığının idarə rəisi III dərəcəli Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarı Sumbatov.

Bitərəf Xalid Səidin əksinqilabi millətçi təşkilatın işində iştirak etdiyi sübut edilmişdir.

Qərara alıram:

Xalid Said Xocayev Azərb. SSR CM-in 72/73-cü maddələri ilə cinayətə cəlb edilsin. O, həbs edilərək Azərb. XDİK daxili türməsinə saxlansın.

I şöbənin rəisi: Klemençiç

Razıyam: Sinman

1937-ci il iyunun 4-də X.Səidin evini axtarırlar. Məhbusun evi Bakı şəhəri Qasım İsmayılov küçəsi, ev №81/12, mənzil 3-də yerləşir. Axtarışda iştirak edir: Qabrielyan, Qaravəliyev və evlər idarəsinin rəisi Vəliyev.

Evdən axtarış zamam tapılıb götürülmüşdür:

1. Pasport;
2. 59 №-li vəsiqə;
3. 1927-ci ilə aid türk jurnalı - 5 ədəd;
4. Türk qəzeti “Cümhuriyyət” - (1933-cü il);
5. 2 ədəd fotosəkil;
6. Əlifba kitabçası;
7. Müxtəlif kitablar - 27 ədəd.

Məhbusun ailə tərkibi:

Arvadı: Sara - 35 yaşında;

Qızı: Behdəcə - 12 yaşında;

Qardaşı: Sultan - 30 yaşında;

Bacısı: Ruxsarə - 28 yaşında.

DTK müstəntiqi Petrunin X.Səidin işini aparan şəxs kimi onu həbs ediləndən 13 gün sonra - 6 iyunda dindirir. Dindirmə protokoluna baxaq:

Sual: Siz pantürkistlərdən kimi tanıyırsınız?

Cavab: Mən pantürkistlərdən heç kəsi tanımıram.

Sual: Bəkir Çobanzadəni tanıyırsınızmı?

Cavab: Bəli, mən Bəkir Çobanzadəni tanıyıram.

Sual: O pantürkistdirmi?

Cavab: Bəli, o pantürkistdir.

Sual: Qubaydulın pantürkistdirmi?

Cavab: Mən bunu bilmirəm.

Sual: Siz düz demirsiniz. Siz nə üçün 1925/26-cı illərdə Özbəkistanın Bakıdakı nümayəndəliyinin yataqxana müdiri vəzifəsindən çıxarılmısınız?

Cavab: Mən yataqxananın bağlanması ilə bağlı olaraq işdən çıxarılmışam.

Sual: Siz düz danışmırsınız. Siz pantürkist hərəkətlərinizə görə işdən çıxarılmısınız.

İyunun 7-dən başlayıb 9-na qədər davam edən işgəncə dindirmənin protokolunda görün necə müttəhimi yumşaldıb hər şeyi boynuna qoyurlar:

Sual: Siz yenə düz danışmırsınız. Sizin Bakıda elmi və pedaqoji kadrlarla əksinqilabi əlaqəniz olmuşdur.

Cavab: Məcburam boynuma alım ki, aşağıdakı şəxslərlə əksinqilabi millətçi istiqamətdə əlaqədə olmuşam: Vəli Xulufu, Qulam Bağirov, Artur Zifeld, Cabbar Məmmədzadə, Hənəfi Zeynallı, Hüseynzadə Muxtar (Çobanzadənin aspirantı), Dəmirçizadə (Çobanzadənin aspirantı).

Sual: Sizin yuxarıda adlarını çəkdiyiniz şəxslərlə əksinqilabi millətçi əlaqəniz necə olmuşdur? (nədə ifadə edilmişdir)

Cavab: Bu şəxslərin hamısı ilə mən əksinqilabi millətçi mövzuda söhbətlər aparırdım, onlar da əksinqilabi millətçi mövqedə dayanırdılar. Bundan əlavə, Vəli Xulufu və Zifeld M.Kaşğarının pantürkist əsəri “Kitabi divani lüğət-it türk” əsərinin tərcüməsində mənə kömək edirdilər.

Sual: Türkiyə kəşfiyyatındakı işinizdən danışın.

Cavab: Mən Türkiyə kəşfiyyatında işləməmişəm.

Dindirdi: Zıkov
DTİ əməkdaşı: Petruşin
Düzgündür: Ohanesov.

Lazım olan cavabı - Türk kəşfiyyatı ilə əlaqə haqqında cavabı ala bilmədiklərimdən düz bir həftə məhbusa toxunmadan yollar axtarırdılar. Başqa müttəhimlərdən söz qoparmaq üçün onlara Xalid Səid haqqında suallar

verirlər. Beləliklə, Qubaydulin Əziz Saleh oğlundan 8 dəfə, A.S.Bukşpandan 1 dəfə, B.Çobanzadədən 1 dəfə, Əli Kərimovdan 1 dəfə, Ruhulla Axundovdan 1 dəfə soruşurlar. 3-cü dindirmə 14-15 iyunda keçirilib. Burada da müttəhimə əsaslı heç nə dedirdə bilmirlər (Cəmi 3 dəfə dindirmə).

Bundan sonra X.Səid sanki yaddan çıxır. Sentyabrın 13-də (3-cü dindirmədən 3 ay sonra) daha yeni dindirməyə lüzum görmürlər. Sumbatovun təsdiqi ilə Sinman sentyabrın 13-də istintaqı başa çatdırır və ittihamnamə tərtib edir. Burada X.Səid sübutsuz, dəlilsiz, başqalarının məcburi ifadəsi əsasında Azərb. SSR CM-in 70, 73; və 63-cü maddələri üzrə cinayətə cəlb edilir.

“Mən 1918-ci ildə İstambul universitetinin bir qrup tələbəsi ilə birlikdə Nuru Paşanın türk ordusunun tərkibində Azərbaycana göndərilmişəm. Biz türk ordusunun “Şuba və Məxsusə” adlı xüsusi şöbəsinə təyin edilmişdik (“Şuba Məxsusə” - hərbi siyasi xidmət deməkdir – A.B.). Bu təşkilata Baxaydın Paşa rəhbərlik edirdi ki, bu, eyni zamanda müsavət hökumətinin əks - kəşfiyyat idarəsinin rəisi idi. Türk ordusu buradan gedəndən sonra mən 1920-ci ildən 1937-ci ilədək yenidən Türkiyə kəşfiyyatı ilə əlaqə yaratdım” (Müttəhimin şəxsi işi. Səh. 19-29).

Bu ittihamnaməni hazırlayıb məhkəməyə göndərirlər. Oktyabrın 11-də “SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyasının hazırlıq iclasının protokolundan (№-siz) məlum olur ki, müttəhimin işinə amansız bir dəstə baxacaq:

Sədr: Matuleviç İ.S.

Üzvlər: Zaryanov İ.M., Jiqur Y.K.

Katib: Kostyuşenko A.F.

SSRİ prokurorunun baş köməkçisi hərbi hüquqşünas N.S.Rozovski iştirak edir.

Burada da “əşidildi” və “müəyyən edildi” hissəsi əvvəlcədən hazırlanmışdır. Çünki bu hissələr bir neçə nüsxə makinada yazılır, sonra oraya təkcə məhbusun ad və familiyası əlavə edilir. Bu işə çox aydın şəkildə seçilir. Bu adamları məhbusun nə adı, nə anket məlumatı maraqlandırır. Onlara yalnız qurban lazımdır. Bu səbəbdən də məhbusun adını çox yerdə düz yazmırlar. Xəlid Səid əvəzinə Xəlil Səidi güllələyirlər. Yəni adını Xəlil yazırlar. Həmin gün ondan qəbz alırlar ki, mənə ittiham elan edilib, işə məhkəmə baxacaq, özü də şahidsiz, müdafiəsiz. Sabah, yəni 12 oktyabr 1937-ci ildə məhkəmə başlayır. Məhkəmə həmin tərkibdə işə çıxır.

Məhkəmə başlanır: 15.10-da, qurtarır 15.25-də.

Bu müddət ərzində (15 dəqiqədə) sədr gündəliyi elan edir ki, müttəhim Xəlil Səidin işinə RSFSR CM-in 70,73, 61-1 maddələri üzrə baxılacaq. Katib elan edir: Müttəhim məhkəməyə gətirilib. Şahidlər çağırılmayıb.

Sədr müttəhimin şəxsiyyəti ilə tanış olur (guya bunun işə əhəmiyyəti varmış – A.B.), ondan ittihamnamə almasını soruşur. Müttəhim deyir ki, bəli, ittihamnamə

almışam. Sonra sədr məhkəmənin tərkibini elan edir və soruşur ki, bu tərkibə etirazı varmı.

Müttəhim deyir: Etirazım yoxdur.

Sədrin təklifi ilə katib ittihamnaməni oxuyur. Sədr müttəhimdən soruşur ki, ittihamnamənin mahiyyətini başa düşürmü, özünü təqsirkar bilirmi.

Müttəhim Xocayev özünün təqsirini tamamilə boynuna alır. Sədrin - öz ifadələrinizi təsdiq edirsinizmi, yeni bir şey əlavə etmək istəyirsinizmi - sualına müttəhim: “ifadəmi təsdiq edirəm və heç nə əlavə etmək istəmirəm” cavabını verir.

Sədr məhkəmə istintaqının qurtardığını bildirir və müttəhimə söz verir. O, cəzasını yüngülləşdirməyi xahiş edir.

Məhkəmə müşavirəyə gedir.

Qayıtdıqdan sonra hakim hökmü oxuyur.

Bununla da məhkəmə iclası qurtarır.

Hökm

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyası.

Tərkibdə:

Sədr: İ.O.Matuleviç.

Üzvlər: İ.M.Zaryanov, J.K.Jiqur.

Katib: A.F.Kostyuşenko.

SSRİ baş prokurorunun köməkçisi N.S.Rozovskinin iştirakı ilə qərara alır: Xocayev Xalid Said ən ağır cəzaya - güllələnməyə məhkum edilsin, ona məxsus olan əmlak müsadirə edilsin. Hökm qətidir. SSRİ MİK 1.XII.1934-cü il qərarına əsasən ondan şikayət vermək olmaz, dərhal yerinə yetirilməlidir.

Müttəhimin şəxsi işində olan arayışda (c.i.səh.61) deyilir ki, Xocayev Xalid Səidin güllələnmək haqqındaki hökmü Bakı şəhərində 13.10.1937-ci il tarixdə yerinə yetirilmişdir. Hökmün icrası haqqında akt SSRİ XDİK 1-ci xüsusi şöbəsinin arxivində saxlanır.

SSRİ XDİK 1-ci şöbəsinin 12-ci bölməsinin rəisi Şevolov Petruninin imzaladığı arayışdan məlum olur ki, Xalid Səidlə aşağıdakılar əlaqədar olmuşlar. Başqa sözlə aşağıdakı alimlər ya Xalid Səid haqqında ifadə vermiş, ya da Xalid Səid onlar haqqında ifadə vermişdir.

1. Qubaydulin Əziz - profesSor, 12493№-li işlə əlaqədar həbs olunub.

2. Çobanzadə Bəkir - professor, 12493№-li işlə əlaqədar həbs olunub.

3. Xuluflu Vəli - professor, 12493 №-li işlə əlaqədar həbs olunub.

4. Bağırov Qulam - Xüsusi iş üçün ayrılır.

5. Zeynallı Hənəfi - 12493 №-li işlə əlaqədar həbs olunub.

6. Hüseynzadə Muxtar - Xüsusi icraata ayrılıb.

7. Dəmirçizadə Əbdüləzəl - Xüsusi icra üçün ayrılıb və s.

Cəmi 18 nəfər.

Özbaşınalığa, qanunsuzluğa, nəhayət allahsızlığa bax ki, öldürülənlərin nəinki meyitlərini ailələrinə vermirdilər, habelə onlar haqqında bütün məlumatları gizli saxlayırdılar. Hələ də heç kəs bilmir ki, bu qədər güllələnmiş adamın meyitini nə etmişlər. Dənizəmi tökmüşlər? Bütöv cəsədi dənizə necə tökmək olardı. Nargin adasında “dəfn” etmişlərimi? Heç kəsə bəlli deyil. Buna görə də başqaları kimi Xalid Səidin həyat yoldaşı Sara xanım əri güllələndikdən 18 il sonra belə onun başına nə gəldiyini bilmir. Bolşeviklər Partiyasının humanizminə inanır ki, nə vaxtsa ərim gələcək. Bu ümidlə xalq düşməninə arvadı kimi 13 oktyabr 1937-ci ildə (bədbəxtliyin təsadüfünə bax, sən demə, əri güllələnən gün) həbs edilib, 1941-ci il may ayının 15-də günahsız olduğu üçün azad edilən, həbsdən sonra Bakı şəhəri Qızıl əsgər küçəsi, 2/15 №-li evin 16-cı blokunun 141-ci mənzilində yaşayan Sara Rza qızı Xocayeva Zaqafqaziya hərbi prokurorunun köməkçisi Çesnokova ərizə yazır.

Həmin ərizədə Sara xanım ərinin pedaqoji elmlər namizədi, professor olduğunu, çoxlu Şərq dillərini

bildiyini qeyd edir və hətta Leninqradda akademik M.İ.Meşşaninovla əməkdaşlıq etdiyini göstərir. Bundan əlavə, ərinin bir çox respublikalar üçün kitab yazdığını xatırladır. Özü haqqında isə aşağıdakıları bildirir:

Mən, Xocayeva Sara Rza qızı 1902-ci ildə Lənkəranda anadan olmuşam. 1925-ci ildə X.S.Xocayevə ərə getmişəm. 13.10.1937-ci ildə həbs edilmiş, 15.05.1941-ci ildə həbsdən azad edilmişəm.

Sizdən acizənə - artıq dərəcədə xahiş edirəm ki, mənim ərimin işini araşdırıb onun taleyi haqqında mənə məlumat verəsiniz. Mənim ərim heç vaxt öz respublikasının düşməni ola bilməzdi.

Çesnokov 15 dekabr 1954-cü ildə öz dərkənarı ilə işi istəyir.

X.Səidin işini 13.04.1955-ci il tarixdə 10/634-55 №-li təliqə ilə göndərirlər.

Hələlik Çesnokovdan heç bir müsbət cavab yoxdur. Ərinin taleyi üçün nigaran qalan, şəxsiyyətə pərəstiş pisləndiyi üçün çoxlarının bəraət aldığı təqdirdə onun ərinin də sağ qalıbsa qayıda biləcəyinə inanan Sara xanım 1955-ci ilin aprel ayının 8-də Respublika prokuroruna ərizə yazır. Orada göstərirdi:

1937-ci il iyunun 3-də XDİK orqanları ərimi mənə indiyə qədər məlum olmayan səbəbə görə həbs etmişlər. 13 oktyabr 1937-ci ildə məni də onun ailə üzvləri kimi həbs etdilər. İstintaqsız, sorğu-sualsız, məhkəməsiz məni islah əmək düşərgəsinə 8 illiyə məhkum etdilər. 1941-ci il 15 mayda mən azad olundum. Həbsdən qayıdandan sonra mən Bakıda yaşamaq hüququndan məhrum edildiyim

üçün 12 il Respublikanın rayonlarını dolaşdım. Amnistiyadan sonra - 1953-cü ildə mən Bakıda yaşamaq ixtiyarı aldım. Xahiş edirəm, ərimin işinə yenidən baxasınız və yaşayış sahənin və ev əşyalarının qaytarılmasına kömək edəsiniz.

Bundan bir həftə sonra Azərbaycan SSR Daxili İşlər Naziri Qustkovun adına da ərizə yazır. Burada göstərir ki, 1937-ci ilin oktyabr ayının 10-a qədər mən ona (X.S.Xocayevə – A.B.) XDİK binasında yemək gətirirdim. Bu gündən (10.10.1937 – A.B.) mənə dedilər ki, bizdə belə fəmiyyə yoxdur. Bununla da mənim ərimlə formal əlaqəm kəsildi.

Xalid Səidin bir cildən ibarət kiçik bir cinayət işində heç bir əsaslı sübut və dəlil yoxdur. Bunu Çesnokov da 09.01.1956-cı il tarixdə SSRİ DİN-in arxivində yazır. 23 fevral 1956-cı ildə məktuba cavab gəlir ki, heç bir əlavə məlumat yoxdur.

1956-cı ildə 5 nəfər inanılmış, nüfuzlu şəxs Xalid Səid haqqında şahid qismində ifadə vermişdir:

1) 1906-cı il təvəllüdlü, professor Sultanlı Əli Abdulla oğlu 28 aprel 1956-cı il tarixdə deyir: “O, (Xalid Səid – A.B.) indi də əhəmiyyətini itirməmiş olan Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yazmışdır. Bu kitab qohum dillərin müqayisəli qrammatika sahəsində çox qiymətli əsərdir. Onun üslubiyyətə dair əsəri orta məktəb müəllimləri və ali məktəb tələbələrinin uzun müddət yeganə vəsaiti olmuşdur. Son illər Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək üçün ərəb mənbələrini dilimizə tərcümə

edirdi. Onun bütün əsərləri göstərir ki, o, özünü, bütün gücünü və enerjisini Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı işinə həsr etmişdir”.

Xalid Səid təvazökar, az danışan, öz işinə həmişə vicdanla yanaşan bir adam idi.

Soruşdu: Zaqafqaziya Hərbi Dairəsi prokurorunun köməkçisi, Ədliyyə kapitanı Qarayev.

2) 5.V.1956-ci il şahid sifəti ilə 1898-ci ildə anadan olmuş, professor Feyzulla Səməd oğlu Qasımzadə dindirilir. O deyir: Xalid Səidin müəllim və tələbələr arasında böyük nüfuzu var idi. Onu tələbələr çox sevirdi. Mən onda antisovet, əksinqilabi meyil görməmişəm. Habelə onun bu istiqamətdə təbliğat apardığının da şahidi olmamışam. Mən belə hesab edirəm ki, o, namuslu, vicdanlı və təvazökar bir sovet pedaqoqu idi.

3) Mayın 3-də 1909-cu ildə anadan olmuş professor Məmmədağa Şirəliyev şahid kimi dindirilir. O deyir: “Mən Xalid Səidi 1933-cü ildən tanıyıram. Həbs olunana qədər o mənimlə köhnə mətnlərin oxunması məşğələlərini aparmışdır. Dərsdə olduğu kimi, məsləhət saatlarında da heç vaxt antisovet hərəkətlərə yol verməmişdir. Habelə millətçi ruhda olan fikirlər söyləməmişdir. Mən Xalid Səidi vicdanlı, namuslu bir sovet vətəndaşı kimi tanıyırdım”.

4) 1956-cı ilin mart ayının 23-də 1905-ci ildə anadan olmuş professor Mikayıl Həsən Rəfilı şahid kimi

dindirilərkən demişdi ki, Əbdülrza Salamzadə, Seyid Hüseyn Sadiqzadə, Xalid Səid Xocayev, Vəli Xuluflu, Hənəfi Zeynallı, Əli Kərimov haqqında həmişə müsbət fikirdə olmuşam. Onlar heç vaxt əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvü olmamışlar.

Qeyd edək ki, Tağızadə Qüdrət Baba oğlu da 1956-cı ildə Xalid Səid haqqında müsbət fikir demişdir. Bu şahid ifadələrinin hamısını kapitan Qarayev almışdır.

Nəhayət, uzun yazışmalardan sonra Dövlət Təhlükəsizliyi orqanlarında, hərbi prokurorluqda və Ali Məhkəmədə çalışan vicdanlı adamların sayəsində ədalət şərə qalib gəldi. 27 sentyabr 1957-ci ildə güllələnməsinin 20 ilinə 14 gün qalmış hərbi prokuror ədliyyə podpolkovniki B.Plexanov SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına protest yazaraq 12 oktyabr 1937-ci il tarixdə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar iclasının ləğv edilməli olduğunu əsaslı surətdə sübut edir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası Ədliyyə podpolkovniki Lixaçovun sədrliyi, üzvlər: Ədliyyə podpolkovniki Olaxedkonun, Ədliyyə podpolkovniki Smirnovun iştirakı ilə işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyasının Xalid Səid haqqındakı qərarını özünün 4p-025089/56 sayılı qərarı ilə ləğv etmiş, işi xətm etmişdir.

Bu, əlbəttə, lazımdır. Amma geniş və hərtərəfli biliyə malik olan, məhsuldar bir alimi geri qaytara bilərmə? Adam bu işləri oxuyub qurtarandan sonra belə bir suala cavab axtarır. Görəsən, Matuleviç və onun yoldaşları

Azərbaycanda 15-20 dəqiqəyə qətlinə fərman verdikləri gözəl alimlərin bircə barmağına dəyərdimi?! Görəsən, Matuleviç və onun güruhu Azərbaycanda neçə min adamı mühakiməsiz, şahidsiz, müdafiəçisiz, nəhayət, yalvarışına, aman dibməsinə məhəl qoymadan güllələmişdir?!

Bununla belə, yenə mühakimələr Xalid Səidin xeyrinədir. Əgər onun günahı olmadığı halda 15 dəqiqənin ərzində qətlinə fərman vermiş Matuleviçləri həyat nifrət və lənət damğası ilə tarixin qara səhifəsinə yazdısa, Xalid Səid öz əsərləri ilə özünə heykəl qoymuşdur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Xalid Səidin Juze ilə birlikdə Mahmud Kaşğarının “Kitabi-divani lüğət-it türk” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi dilçiliyimizin tarixində böyük bir hadisə kimi əbədi yaşayacaq. Bu əsər 60 il keçməsinə baxmayaraq, hələ də çap edilməmişdir. Amma bu kitabın işıq üzü görməsi bütün filologiyamız üçün böyük bir hadisə olardı. Xalid Səid Dövlət Universitetinin əmələ fakültəsində, Meliorasiya Texnikumunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərsləri deməklə yanaşı, Respublikada geniş ictimai iş aparmışdır. Bəlli olduğu kimi, Respublikada yeni əlifba ideyasını həyata keçirmək üçün əlaqələndirmə komissiyası yaradılmışdı. S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə yaradılan bu komissiya başqa türk respublikalarını dolanmalı, onların fikrini öyrənməli, yeri gəldikcə yeni əlifba ideyasını təbliğ etməli, görkəmli alimləri Azərbaycana dəvət etməli idi. O komissiyanın tərkibinə Xalid Səid də daxil idi. 1929-cu ildə artıq latın əlifbası Azərbaycanda qəti şəkildə tətbiq edildiyi vaxt Xalid Səid bu əlifbanın qəbul edilməsi tarixi

və bu yolda qarşıya çıxan əngəllər haqqında yarı elmi, yarı xatirə səciyyəli bir kitab nəşr etdirmişdir. Kitab belə adlanır: “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” (Bakı, Kırım-Türküstan-Bakı, Türküstan-Özbəkistan) adlanır. Qəribədir ki, “birləşmiş türk əlifbası ilə birinci olaraq bu kitab çap olunur” cümləsi ilə nəşriyyat qeydi də verilmişdir. Kitaba Əziz Ubeydulin qısa bir müqəddimə də yazmışdır. Müəllif əsərin əvvəlindəki qeydində göstərir ki, təxminən 5-6 illik xatirəsini 28 iyul 1928-ci ildə tamamlamışdır.

Əsərin əvvəlində “haraya nə üçün gedirdik” başlığı altında müəllif əlifba tariximiz üçün çox maraqlı bir epizod danışır: “Zatən osmanlılar, qazanlılar, özbəklər qarşısında da bu məsələ (yeni əlifba ideyası – A.B.) yox deyildi. Ancaq onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət etməyirdi. Yeni əlifba vasitəsi ilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsi – A.B.) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərinin yekununu göstərməyə və qonşu Türk Cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazımdır. Komitə bundan əvvəl onlar ilə xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında (Bizə belə gəlir ki, bu 1923-cü ildə olmalı idi – A.B.) bir heyəti səfəriyyə təşkil edildi. Bunlar Şuralar İttifaqında olan bütün Türk Cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətli adamlar ilə görüşəcəklərdir. Heyət aşağıdakı dörd nəfərdən təşkil olunmuşdu:

1) Səmədağa Ağamalıoğlu - Yeni Türk Əlifbası Komitəsi sədri;

2) Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə - “Molla Nəsrəddin” jurnalı mühərriri;

3) Vəli Xuluflu - Yeni Əlifba Komitəsi üzvlərindən;

4) Xalid Səid - Əmələ fakültəsi və Meliorasiya Texnikumunun lisan və ədəbiyyat müəllimi.

Burada S.Ağamalıoğlunun və Mirzə Cəlilin şəkillərini də vermişdir.

Müəllif 1924-cü ilin yay aylarındakı görüşləri haqqında sonra yazır: İyulun 3-də günortadan sonra saat 4 ilə 5 arasında Ağ məsciddə olduq. (Burada müəllif maşınla bir binanın həyətinə getdiklərini, burada hamının hesablaşdığı ortaboylu, enliüzlü, qarayanız bir adamla tanış olduğunu söyləyir. Bu, professor B.Çobanzadə idi. Sonra ziyalıların iştirakı ilə keçirilən müşavirəni təsvir edir. – A.B.)

Müşavirədə ilk söz S.Ağamalıoğluna verildi. O, axırda dedi: “Yoldaşlar, həyat sizin təkamülünüzü gözləmir, o yüyürmək, çalışmaq istəyir. Bunu yapa bilməsəniz, siz təkamülünüz ilə bərabər əzilib, əriyib puç olub gedəcəksiniz”.

Sonra söz B.Çobanzadəyə verildi. O dedi: “Yoldaşlar, əlifbaya elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşalım. Əlifbanı bir lisanda olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir. İkinci, bir lisan

şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir (əhalisinin ümumi nəzəri etibara alınmalıdır). Üçüncü, bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir. Madam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun mazisi - keçmişi unudulmamalıdır. Dördüncü, yazıda fənni tərbiyə dəxi nəzər etibara alınmalıdır. Beşinci, bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafında toplayıb elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəliləyəcək bir əlifba lazımdır. Sizin əvvəlcə təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamam başqa idi. Verdiyiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətcə irəliləmək üçün bu əlifbanı qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur.

Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Böylə bir mərkəzə namizəd ola biləcək, ancaq Bakıdır. Bakıdan başlanan yeni əlifba məsələsinə bütün Krım xalqı və gənclərinin yardım etməsinə ümid edirəm. Komissiyon təşkil etməklə müvafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım edəcəyinizə əminik. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq”.

Alimin bu xatirələri həm B.Çobanzadənin həyatını, həm yeni əlifba ideyasının tarixini, həm də müəllifin öz bioqrafiyasını öyrənməkdə dəyərli bir mənbədir.

Xalid Səidin elmi fəaliyyətini qiymətləndirmək işində onun 1926-cı ildə Bakıda Azərbaycan tədqiq-tətəbbü cəmiyyətinin nəşr etdiyi “Osmanlı, özbək və qazax dillərinin müqayisəli sərfi” adlı əsəri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bu əsər müqayisəli tipoloji aspektdə türk dillərini tədqiq edən ilk ən sanballı əsərdir. Bu kitab 110 səhifədən ibarət olub

Respublika kitabxanasında 23№-li şriftlə saxlanılır. Kitabı müəllif qurultay ərəfəsində yazmışdır. Əsərin lap əvvəlində müəllif yazır: “Türk dillərinin müxtəlif şivələri arasında elə bir dil düzəldə bilərməyimiz ki, onu bütün türk uluslarına yabancı olaraq hər biri tərəfindən ayrıca öyrənmək lazımlı olacaq”.

Əsər beş qisimdən ibarətdir:

Birinci qisim - isim.,
ikinci qisim - sifət,
üçüncü qisim – zəmir (əvəzlik),
dördüncü qisim - fel,
beşinci qisim - ədat adlanır.

Müəllif, yuxarıda dediyimiz dillər arasında bu beş qism əsasında müqayisə aparır və əsasən belə bir qənaətə gəlir ki, türk dillərinin hamısının lüğət fondu - leksik kökü birdir. Məsələn:

Anadolu	Özbək	Qazax
<i>Baş</i>	<i>Baş</i>	<i>baş</i>
<i>Qol</i>	<i>qol</i>	<i>qol</i>
<i>Baba</i>	<i>baba</i>	<i>baba</i>

Müəllif felin əmr formasını o zamankı terminlə təkidi məsdər adlandırır (məs.: oxu-oxuma).

Hasili məsdər – oxuyuram

İsmi məsdər – almaq, satmaq.

Xalid Səidin elmi yaradıcılığında Abdulla Tağızadə ilə birlikdə (görünür, bu, hər iki alimin son əsəri imiş) yazdığı “Müxtəsər üslubiyyat” kitabıdır. 1934-cü ildə çap edilən bu əsər VII sinif üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsərin redaktoru prof. Bəkir Çobanzadədir.

Əsər dörd hissədən ibarətdir:

a) Üslubiyyat (stilistika), intonasiya və durğu işarələri.

b) Cümlə: sadə cümlə. Müsbət və mənfi cümlə (burada xəbəri təsdiq və inkar olan cümlələr nəzərdə tutulur.) Məktəb açıldı - müsbət. Məktəb açılmadı - mənfi.

c) Bəyan. Hissi bəyan: Mübaligə. Nida. Sual. Təkrir. Fikri bəyan: Tədris, rucu, təhdid, təzad.

ç) Yazının mənşəyi.

Üslubiyyat haqqında müəlliflər deyir: “Üslubiyyat danışıq və yazılarımızda ifadəni müxtəlif məqsədlərlə təmamilə və nöqtəsi nöqtəsinə uyğun olaraq qurmaq üsul və qaydalarını öyrənən elmdir”.

Əgər bu zəhmətkeş və poliqlot, eyni zamanda güclü daxili məslək sahibi olan alim sözünün və qələminin yetginləşdiyi vaxtda repressiya dəyirmanında məhv edilməsə idi, kim bilir nə qədər sanballı əsərlər yazardı.

HƏBİB PİRCAN oğlu CƏBİYEV

Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından biri, Milli mədəniyyət tariximizin əbədiyaşar nümayəndəsi Həbib Pircan oğlu Cəbiyev 9 sentyabr 1899-cu ildə Bakının Balaxanı kəndində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarında siyasətlə maraqlanmış, bu işə qoşularaq axırda bu siyasətin qurbanı olmuşdur. O, 16 yaşında olanda Bakı siyasət və siyasi hadisələr qazanı kimi qaynayırdı. Balaxanı neft rayonu olduğu üçün burada çoxlu fəhlə də toplanmışdı. Müxtəlif istiqamətli siyasi partiyaların maraqları toqquşduğu zaman hamı fəhləyə, onun qüvvəsinə sığınırdı. Ona görə də H.Cəbiyev Bolşeviklərin şirin dilinə inandı. 20 yaşında ikən Balaxanı “Hümmət” təşkilatının katibi seçilir. Bu təşkilatın fəal üzvü kimi Azərbaycanın bir sıra rayonlarında bolşevizmin xeyrinə iş aparmışdır. Azərbaycan K(b)P-nin birinci qurultayında iştirak etmişdir. Qızıl ordunu Bolşeviklər Bakıya yeridəndə Partiya fəalı kimi Dərbəndə göndərilmiş və XI qızıl ordu ilə birlikdə Bakıya gəlmişdi, (görəsən, bu qədər xidməti olan bir insanı əksinqilabçı adlandırır məhv edən Mir Cəfər Bağırov onda harada idi?). Amma o siyasətçidən, inzibatçıdan başqa, daha çox yaradıcı insan idi. “Qızıl Şərq” jurnalının və “Kommunist” qəzetinin (1923–1927 və 1929–1930) redaktoru olmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan K(b)P MK-da şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Lenin ordeni ilə təltif edilmişdir. 1926-cı ildə Bakıda çağırılan Birinci Türkoloji Qurultayda fəal iştirak etmiş və Qurultayın rəyasət heyətinə

seçilmişdir. Bu qurultayın bir neçə iclasına sədrlik etmişdir (III-XII-XIII iclaslarda). 13-cü iclasda əlifba haqqında qətnamə hazırlayan komissiyanın, son 12-ci iclasında protokolları hazırlayan komissiyanın tərkibinə seçilmişdir. Qurultayın 14-cü iclasında “Kommunist” qəzetinin dilini tənqid edən qazax alimi Nəzir Tyuryakulova cavab nitqi söyləmişdir. N.Tyuryakulova cavab nitqində Həbib Cəbiyev demişdi: “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə redaktoru olduğu “Kommunist” qəzetinin dilini müqayisə etmək olmaz, çünki “Kommunist”in dili ədəbi, “Molla Nəsrəddin”nin dili isə jarqondur, ədəbi dil deyil. Bu Həbib müəllimin ədəbi dil problemini yaxşı bilməməsi ilə əlaqədar idi.

Cəbiyev R.Axundovla çox yaxın dostluq münasibətində olmuşdur. 1924–1925-ci illərdə H.Cəbiyevi “Gizli müsavətçi” elan edirlər. Buna görə də o, R.Axundova məktub yazaraq ondan yardım istəyir. Sonralar bu məktubu R.Axundovu həbs edəndə əşyayı dəlil kimi götürürlər.

MTN arxivində Həbib Cəbiyevin “Cinayət işi” yoxdur. Aşnin, Alpatov və Nasilovun adı çəkilən kitabından öyrənirik ki, 1938-ci il aprelin 21-də H.Cəbiyev də Ruhulla Axundov, Qəzənfər Musabəyov, Sultan Məcid Əfəndiyev, Dadaş Bünyadzadə, Əli Heydər Qarayev, Əsgər Fərəczadə, Hüseyn Rəhmanov, Müzəffər Nərimanov, Mirzə Davud Hüseynov, Həsən Səfərov kimi Azərbaycanın ən böyük Partiya və dövlət rəhbərləri ilə birlikdə Moskva şəhərində SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələnmişdir. Hökmün yerinə

yetirilməsi haqqında Sevelovun imzası ilə arayış da vardır.

Ölüm hökmünü bu dəyərli Azərbaycan oğullarının hər birindən vicdan və ləyaqət, insanlıq, savad, düşüncə səviyyəsi cəhətdən çox-çox aşağıda dayanan insanlığını itirmiş Matileviç, Zaryanov, Jdan vermişdir.

Bu məsələ xüsusi araşdırma tələb edir ki, Azərbaycanda ölüm dəyirmanı fasiləsiz işlədiyi halda, necə olmuşdur ki, Matileviç Moskvaya qaçıb öz çirkin əməlini həyata keçirib, yenə də Bakıya qayıtmışdır.

TÜRKÜN BİRLİK SƏSİ İLK DƏFƏ BAKIDAN UCALDI

Bu məqaləni yazmaqda məqsədimiz var.

Eyni kökdən törəyən xalqlar zamanın tələbi ilə bir-birindən aralı düşür, dilləri, adət-ənənələri özgüləşir. Beləliklə, onlar arasında düclü diferensasiya yaranır. Bu proses türk xalqlarından da yan keçməmişdi. 30 dan çox türk kökənli xalq bir-birindən tarixin hökmü ilə uzaq düşmüşdür. Doğrudur, XI əsrdə M. Kaşqarlı bu türk tayfalarının dil elementlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Amma indi ondan min il ötür. Yazısı olmadığı üçün bir sıra türk xalqı öz kimliyini belə müəyyənləşdirə bilməmişdi (bu haqda biz bir qədər sonra bəhs edəcəyik).

Azərbaycanda isə Ərəb əlifbası əleyhinə M. Füzulidən başlamış M. F. Axundov tərəfindən bir hərəkata çevrilmişdir. XIX əsrdə M. F. Axundov yazırdı:

“Mən əminəm ki, gələcək nəsillər Kəmalüddövlənin arzularını həyata keçirəcək və məhvi yolunda illər uzununu çalışdığım köhnə ərəb əlifbasını da dəyişəcəkdir”.

Bundan sonra Məhəmməd ağa Şahtaxtı, M. Cəlil və onlarla böyük Azərbaycan ziyalısı Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğun olmadığı üçün yeni əlifbaya keçməyi təklif etmişlər.

XX əsrin əvvəllərində Molla Nəsrəddinçilərin yeni əlifba uğrunda mübarizə tarixi də məlumdur. Azərbaycan bolşevik işğalından sonra bu məsələ yeni bir xarakter aldı. 1921-ci ilin dekabrında XKS yeni əlifbaya keçmək qərarını verdi. Q. Musabəyovun sədrliyi ilə komissiya da

yaradıldı.Bu vaxt hamının fikri eyni deyildi: Bəziləri ərəb əlifbasını saxlamağı, bəziləri onu islah etməyi, bəziləri isə tamamilə yeni əlifbaya keçməyi təklif edirdi.1922-ci il yanvarın 6-da keçirilən iclasda N.Nərimanovun sədrliyi ilə bu məsələ yeni istiqamətdə öz həllini tapdı.Yəni latınçılar üstünlük qazandılar.Yeni latın əlifbasına keçmək üçün bir komissiya da yaradıldı:

- 1.Fərhad Ağazadə (Sədr),
- 2.Xudadat bəy Məlikaslanov (sədr müavini),
- 3.Məhəmmədəmin Əfəndizadə (katib),
- 4.Həmidbəy Şaxtaxtinski (üzv),
- 5.Ağabəy Əmirov (üzv),
- 6.Əhməd bəy Pepinov (üzv),
- 7.Abdulla Tağızadə (üzv),
8. Hüseyn İsrafilbəyov (üzv).

Bir neçə aydan sonra yeni Türk əlifbası komitəsi yaradıldı.Bu komitənin 8 üzvü oldu. S.Ağamalıoğlu yeni türk əlifbası komitəsinin sədri seçildi.Onlara məvəcib də təyin edildi.

Komitə çox məhsuldar işləyirdi. Belə ki,1922-ci ilin apreindən 1923-cü ilin oktyabrına qədər komitənin 33 iclası keçirilmişdi.1922-ci ildən komitənin orqanı olan “Yeni yol” qəzeti latın qrafikası ilə nəşr edilməyə başladı.1923-cü ilin sentyabr ayında uzun mübahisələrdən sonra belə qərara gəldi ki, latın qrafikasına keçid məsələsini elmi şəkildə hazırlayıb həyata keçirmək lazımdır. Bunun üçün çox yüksək elm sahibi bir adam bu

işə rəhbərlik etməlidir. Belə bir adamı tapmaq üçün 4 nəfərdən ibarət bir heyət yaradıldı:

- 1.Səmədəğa Ağamalıoğlu – sədr
- 2.Cəlil Məmmədquluzadə (üzv)
- 3.Vəli Xulufu (üzv)
- 4.Xalid Səid (Üzv)

Bu komissiya müxtəlif şəhərləri dolanaraq 1924-cü ildə iyunun 3-də Simferapola (Ağməscid) gəldi: Burada keçirilən iclasda Ağamalıoğlu Şərqdə ilk elmlər doktoru – professor Bəkir Çobanzadəni iclasda görüb onu Bakıya yeni türk əlifbası komitəsinə elmi rəhbərliyə dəvət etdi. B.Çobanzadə bu dəvəti qəbul edərək həmin ilin sentyabrında Bakıya gəldi. Bakıda geniş iş aparan Bəkir Çobanzadə yeni əlifbanın Türk dillərinə uyğunlaşdırılması işini elmi şəkildə həll etdi. Nəhayət, il yarımından sonra, yəni 1926-cə ilin fevralın 26-da Bakı şəhərində Türk xalqları tarixində ən böyük hadisə baş verdi. Bütün türk xalqları bir yerə toplaşaraq bir-birinin üzünü gördü, sözünü eşitdi.Bu sovet rejiminin də nəzərindən qaçmamışdı.

Yeri gəlmişkən, demək istərdim ki, görkəmli alim, gözəl şəxsiyyət Calal Qasımov məndən düz 50 il sonra bu mövzuda gözəl bir tarixi əsər yazmışdır. Amma nədənsə kitabın əvvəlində hər ikisinin şəklini verərək belə bir cümlə işlətmişdir.

“Birinci Türkoloji Qurultay bu iki şəxsin – İ.Qaspira və V.Radlovun şərəfinə keçirilmişdir”. Halbuki,

o iki şəxsin Qurultayın keçirilməsində Azərbaycan ziyalılarının onda biri qədər rolu olmamışdır.

Qurultaya 131 nümayəndə gəlmişdi. Rusiya tərkibində olan türk xalqlarının nümayəndələrini Moskva özü seçib göndərmişdi. Burada Saxa (Yaqutstan) MSSR-dən 3 nəfər gəlmişdi. Özləri Saxa MSSR-də yaşamasına baxmayaraq 3 nəfər Moskvadan qurultaya nümayəndə gəlmişdi:

1.İsidor Nikifiroviç Baraxov (yak. M.İ.K. Moskva)

2.İvanov Moisey Andreyeviç (yak. MİK. Moskva)

3.Safronov Anempodisk İvanoviç (yaqut.MİK. Moskva)

Bu məqaləni yazmaqla məqsəd Birinci Türkoloji Qurultayın Türksöya nə dərəcədə xidmət etdiyini göstərməkdir. Burada Oyrot Sabaşkin Aleksey Makoroviçin sözlərini birinci vermək istərdik. Fevralın 27-də Qurultayın 2-ci iclasında çıxış edən Aleksey Sabaşkin dedi: Burada iştirak edən xalqların çoxu öz milliyyətini bilmir. Onların sırasında mən də varam. Keçmiş zamanda bizi müxtəlif millətlərə aid edirdilər. Gah Kalmık, gah “yad xalq”, gah altaylı, gah teleut və s., lakin ali məktəbdə türkologiya dərslərində öyrəndim ki, mən Türkəm. Mən o millətin nümayəndəsi olmaq istəyirəm ki, bu qurultay ona həsr edilmişdir. Bizim türk olduğumuzu tarix özü təsdiq edir və bizim rus militarizmi qarşısında geri çəkildiyimiz yaxın keçmiş bunu təsdiq

edir...Vaxtilə vahid bir xalq olan oyrotlar öz yurdlarını ruslara verib, oranı tərک etmişlər¹.Buradan çox geniş nəticə çıxarmaq olar.Daha başqa bir misal.Qurultayın 12-ci iclasında çıxış edən Yaqut Baraxov İsidor Nikifiroviç demişdi:

“Biz yaqutlar üçün latın əlifbasına keçmək üçün zərurət olmamışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, bizdə əvvəllər ərəb əlifbası qəbul edilməmişdir. Biz tarixin iradəsilə Uzaq Şimala atılmışıq. Bununla da türk xalqlarının əsas hissəsindən təcrid olunmuşuq. Bir çox halda dil ümumiliyini də itirmişik.Ərəb əlifbasının əsası olan islam dini də bizdə qəbul edilməmişdir.Yaqut xalqı XVIII əsrdə zorla rus dilinə və dininə rənglənmişdir. Biz türk xalqları ilə rastlaşanda, əsasən, bizim adımıza görə “İvan”, “Sergey”, “Vasili” adlandığımıza görə bizi rus kimi qəbul edirlər. Amma elə ki, bizim üzümüzə baxırlar, onda inanmıram ki, bir adamda şübhə ola ki, biz türkə oxşamırıq. Dillərimizin uzaqlaşmasına və fərqli cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, bizim Azərbaycan dilini başa düşə bilməməyimizə baxmayaraq, bizim dilimizin kökü birdir. Buna görə də biz bu qurultaya fəvqəladə bir məhəbbətlə yanaşırıq”.²

Bu çıxışla yazıq Baraxov gələcəkdə öz “Pantürkist” damğasının əsasını qoymuş və güllələnməsinə zəmin yaratmışdı.

1.Bax.Adil Babayev.”Türksöyün birlik səsi” B.2006, səh. 18

2.Yenə orada, səh.18

Nəinki İ.N.Baraxov, (cəmi iki nəfər öz əcəli ilə ölmüşdür) habelə qurultayın bütün iştirakçıları sonradan pantürkist damğası ilə güllələndilər. Bununla belə, bu hadisə bütün türk xalqlarının tarixində ilk – birləşdirici hadisə oldu. Bütün türk xalqları bir-birini gözəl başa düşür və qardaş olduqları üçün qürur duyurdular. Bu hadisə bu qurultayda Türk qardaş birliyinin nə səviyyədə olduğunu göstərdi.

Martın 5-i axşam saat 10.15 dəqiqədir. Səməd Ağamalioğlu qurultayı bağlamaq üçün son söz deyir. Elə bu vaxt uzaq Xakasiyadan gələn Türkoloq Katanov qarıda görünür. (Neçə gün yol gəlib qurultayın son dəqiqələrində buraya çatıb). Hamı onu sevinclə qarşılayır və xahiş edirlər ki, tribunaya gəlib Xakas dilində danışsın, Katanov belə də edir. Onun bu çıxışı bütün iştirakçıların sevincinə və gurultulu alqışlarına səbəb olur.

Bu qurultayda iştirak edən Yaqutstan MİK sədri İsidor Nikifiroviç Baraxov bu qurultay haqqında vətənə qayıdan kimi “Хозяйство Якутии” jurnalında 13 səhifəlik bir məqalə dərc etdirir.³ Bu məqalədə o, qurultayın Türk xalqları üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığından, qurultayın gedişi, buradakı çıxışlar, xüsusilə professor Bəkir Çobanzadənin məruzələrindən bəhs edir.

3.И.Н.Баратов. Итоги 1-го Всесоюзного Тюркологического съезда. "Хозяйство Якутии ", 1926, № 5 сс. 37–50.

Mənim (Adil Babayevin) bu qurultayın materiallarını ilk dəfə bağlı fondan çıxarıb monoqrafiyalar yazdığım və stenoqrafik hesabat çap etdiyimdən elmi mətbuat vasitəsilə öyrənən Yaqutstan Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya elmləri namizədi Yuri Vasilyev Bakıya gələrək məni axtarıb tapdı. 1998-ci ilin aprel ayının 30-da mənimlə görüşən Yuri Vasilyev İ.N.Baraxovun adı çəkilən məqalənin üstündə avtoqraf yazaraq mənə təqdim etdi: Avtoqrafda İ.Vasilyev yazırdı: "Hörmətli Adil Babayevə Bakı görüşü haqqında xoş xatirə olaraq".

Sonra görkəmli Yaqut dilçisi, Yaqutstanda dilçilik elminin banisi S.Novqorodovun «Во имя просвещения родного народа» ("Doğma xalqımın maariflənməsi naminə") adlı kitabını verdi.

Burada da Azərbaycan haqqında məlumatlar vardır. Bu kitabın üstündə İvan Vasilyev belə bir avtoqraf da yazdı: "Hörmətli Adil Babayevə Azərbaycan - Yaqutstan əlaqələrinin daha da inkişafı naminə böyük təşəkkürlər və bu əlaqələrin gələcək inkişafı məsələsində böyük uğurlar arzusu ilə".

Bundan əlavə İvan Vasilyev Türk xalqlarının bir-birini daha da yaxşı başa düşmələri üçün tərtib edilmiş "Türkcə-Saxaca (yaqutça) sözlük kitabını da gətirmişdi. Bu kitabın üstündə də səmimi avtoqraf yazılmışdır.

Bütün bunlara görə və Birinci Türkoloji Qurultayın türk xalqları tərəfindən necə yüksək sevinclə qarşılandığını göstərmək üçün İsidor Nikifiroviç

Baraxovun “Birinci Qurultayın yekunları adlı məqaləsini dərc etməyi lazım bilirik.

TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ TÜRKÇÜLÜK

*(Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr edilmiş
Beynəlxalq konfransın materialları. B., 2006, 23–25 may,
səh.105–111)*

Birinci Türkoloji Qurultayın bütün türk xalqlarının tarixində çox böyük tarixi hadisə olmasını hamı qəbul edir: Siyasətçilər siyasi cəhətdən, alimlər elmi cəhətdən, ictimai xadimlər sosial cəhətdən, mədəniyyət işçiləri mədəni cəhətdən, təhsil işçiləri maarifçilik cəhətdən, poliqlaflar-mətbəə işçiləri şrifflərin asanlaşdığı cəhətdən qurultayı çox yüksək qiymətləndirirlər. Biz isə Türkoloji Qurultayda türkçülük probleminə toxunmaq istərdik. Doğrudur, bu, müəyyən qədər uşaq bağçasında uşaq axtarmaq kimi görünə bilər. Amma bir neçə amili nəzərə alsaq, belə bir mövzunun təsadüfi seçilmədiyinə inanırıq.

İlk öncə onu nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarı təşkilatlar belə bir qurultayı çağırmağa icazə verməklə bilmək istəyirdilər ki, əgər türk xalqları bir araya gəlsə, özlərini necə apararlar? Buna görə də qurultaya çox güclü partiya, dövlət və xəfiyyə nəzarəti var idi. Partiya

nəzarətini Azərbaycan K(b)P MK (onun birinci katibi Levon İsayeviç Mirzəyan), UİK(b)P Zaqafqaziya ölkə Komitəsinin birinci katibi Nazaretyan Amayak (1889-1938) (1. Vərəq 25), xəfiyyə nəzarətini isə o vaxtki Fövqəladə Komissiyanın sədri M.C.Bağirov həyata keçirirdi (2. Vərəq 5,1). Bundan qurultayın kommunist olmayan nümayəndələri xəbərsiz idi. Amma kommunist nümayəndələr bunu bildiyinə görə çox ehtiyatla danışırdılar. Məsələn, S.Ağamalı oğlu qurultayı açanda belə demişdi: “Bu qurultay türkoloji elmi ədəbiyyata böyük və qiymətli hədiyyə verəcək ki, bu da bəşəriyyətin inkişaf tarixində iz buraxmaya bilməz”. Deməli, “burada siyasi heç nə axtarmaq lazım deyil”.

SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov isə belə demişdi: “Müstəsna şəkildə türkologiya məsələlərinə həsr edilmiş bu qurultayın açılışı türk-tatar xalqlarının həyatında, şübhəsiz ki, çox böyük əhəmiyyəti olan fakt olacaqdır”.

Göründüyü kimi, siyasi xadimlər çox ehtiyatla danışırdılar. Amma qurultayın işinə Kommunist

fraksiyasının gizli rəhbərliyindən xəbəri olmayanlar əsl türk kimi çıxış edirdilər.

Burada türkçülük ideyasını bir neçə aspektdən aramaq olar:

1) türk xalqlarının özünü tanıması-türklüyü ilə fəxr etməsi;

2) türk xalqlarının dil, etnoqrafiya, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət cəhətdən ümumiliyinin yekdilliklə təsdiq edilməsi;

3) türk xalqlarının qədim tarixə malik olmasının (türk və qeyri-türk alimləri tərəfindən) təsdiq olunması;

4) ümumtürk dilinin mümkünlüyü;

5) türk xalqlarının bir-birinin yazısını oxuya bilmək arzusunun güclü olmasının üzə çıxması və s.;

6) qurultayda bütün türk xalqlarının ana dilində danışması və salondakı ən azı 500 nəfərin onları sevgi və sayqılarla, hərarətlə qarşılaması (Bəzən bir-birini yaxşı başa düşməsə belə, hər kəs öz türk qardaşını alqışlayırdı.)

Bu aspektlərin sayını artırmaq da olardı. Amma onların hər birinə bir məqalə məruzə daxilində geniş şərh

verməyin çotın olduğunu nəzərə alaraq bunlarla kifayətlənirik.

Bu qurultay bütün türk xalqlarını bir araya gətirdiyi üçün öz türklüyünə inanmayanları inandırdı. Beləliklə, onlar özlərini tanıdılar. İkicə misalla kifayətlənmək istərdik:

1) Yaqut xalqının üç nümayəndəsi qurultayda iştirak edirdi. Onların heç biri öz vətənindən deyil, Moskvadan gəlmişdi.

a) Baraxov İsidor Nikifiroviç (Rəyasət Heyətinə seçilir).

b) İvanov Aleksey Andreyeviç (jurnalist).

c) Safronov Anemmedist İvanoviç (ədəbiyyatçı).

Bu nümayəndələrdən üçünü də Yaqutistan MİK göndərmişdi. Baraxov Yaqutistanda RK(b)P Vilayət Komitəsinin birinci katibi və sonra Yaqutistan MİK sədri olmuşdu. Baraxov da Türkoloji Qurultay çağırmağa razı olmuş, Sovet demokratizminə inanaraq qurultayda iki dəfə çıxış etmişdi.

Qurultayın 12-ci iclasında çıxış edən İ.H.Baraxov demişdi: “Biz yaqutların latın qrafikasından istifadə etməkdə zəngin təcrübəsi vardır. Təəssüf ki, biz qurultaya xüsusi məruzə təqdim etməmişik. Amma biz indi qurultaya öz tezislərimizi təqdim edir və inanırıq ki, onlar qurultayın “Bülleten”ində çap ediləcək. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək istərdim ki, biz yaqutlar üçün latın əlifbasına keçmək zərurəti olmamışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, bizdə əvvəllər ərəb əlifbası qəbul edilməmişdir. Biz tarixin iradəsi ilə uzaq Şimala atılmışıq, bununla da türk xalqlarının əsas hissəsindən təcrid olunmuşuq. Bir çox halda dil ümumiliyini də itirmişik. Ərəb əlifbasının əsası olduğu İslam dini də bizdə qəbul edilməmişdir. Yaqut xalqı XVIII əsrdə, zorla rus dilinə rənglənmişdir. Biz türk xalqları ilə rastlaşanda, əsasən bizim adımıza görə “İvan”, “Sergey”, “Vasili” adlandığımıza görə bizi rus kimi qəbul edirlər. Amma elə ki, bizim üzümüzbə baxırlar, onda inanmıram ki, bir adamda şübhə ola ki, biz türkə oxşamırıq. Dillərimizin uzaqlaşmasına və fərqli cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, bizim Azərbaycan

dilini başa düşə bilməməyimizə baxmayaraq, bizim dilimizin kökü birdir. Buna görə də biz bu qurultaya fəvqəladə bir məhəbbətlə yanaşırıq” (3, s.289–290).

Belə bir çıxışla yazıq İ.H.Baraxov gələcəkdə öz “pantürkist” damğasının əsasını qoymuş oldu.

2) Başqa bir türkən-oyrot Aleksey Makaroviç Sabaşkinin çıxışına baxaq.

A.M.Sabaşkin çox səbirli tərzdə çıxış edir. O deyir: “Türk xalqlarının bir nümayəndəsi olaraq mən etnoqrafiya haqqındakı məruzəni dinlədikdən sonra özümün bəzi arzularımı bildirmək istəyirəm. Burada iştirak edən yoldaşların çoxu öz milliyyətini tanımır. Bunların içində mən də varam-oyrotların nümayəndəsi.

Keçmişdə bizi müxtəlif millətlərə aid edirdilər: kalmık adlandırırdılar, “yadxalq”, altay, teleyt kimi adlar verirdilər. Bizim xalqımıza verilən müxtəlif adlar nəticəsində biz əsil milliyyətimizi itirdik.

Ancaq bu yaxınlarda mən ali məktəbdə oxuyanda, bəzi türkoloji qüvvələrlə təmasda olandan sonra öyrəndim ki, mon türkəm. Bizi hörmətli alimlər Radlov, Verbitski

elə titullaşdırmışdılar, nesə ki, prof. Rudenko “Türkləşmiş monqollar” adlandırdı. Mən belə bir müəyyənləşdirmənin əleyhinəyəm və etiraz edirəm. Çünki mən o xalqın nümayəndəsi olmaq istəyirəm ki, bu qurultayda təmsil olunmuşdur. Bizim türk olduğumuzu tarix özü də təsdiq edir. Biz rus militarizmi qarşısında geri çəkiləndə də belə olmuşdur. Bizim tayfa İrtiş ətrafında yaşamışdır. Rus militarizmi tərəfindən sıxışdırıldıqdan sonra biz çayboyu geri çəkildik və Sibirin cənubuna çıxmalı olduq, bununla da Yaqutistanı taleyin hökmünə buraxdıq. Onlar deyir ki, biz satqınız. Mən oyrot xalqının nümayəndəsi kimi mənə bura göndərən yoldaşlar adından bir neçə arzumu bildirmək istərdim: Birinci Türkoloji Qurultay oyrotların tarixini tapıb öyrənsin, ikinci, bu Türkoloji Qurultay bizə transkripsiya-yazı tərtib etsin – elə bir yazı ki, bizim spesifik tələblərimizə cavab verə bilsin. Mən ümid edirəm ki, Türkoloji Qurultay bu sahədə bizə kömək edəcəkdir” (3, s.85).

Özbəkistan Akademik Mərkəzindən gəlmiş olan N.F.Yakovlev Sabaşkinə dərhal öz etirazını bildirdi ki,

müasir şərqşünaslıq elmi praktikadan uzaq deyil. Mən Moskva şərq xalqlarının dilini öyrənən institutun və başqa müəssisələrin təcrübəsindən çıxış edərək bildirirəm ki, etnoloji tədqiqatlar qiymətli praktiki-əmali nəticələr verir. O, türk xalqlarının dillərinin statistik cəhətdən öyrənilməsini də vacib saydı, müzakirələr getdikcə qızışırdı. Məruzəçilər qeyri-türk olduğu üçün onların çıxışları bəzi türk nümayəndələrini praktik cəhətdən razı salmamışdı. Buna görə də Sabaşkindən sonra özbəkistan nümayəndəsi Qazi-Alim Yumusov daha kəskin danışdı. O dedi: “Burada türk xalqlarının etnoqrafiyasından, bu sahədəki uğurlardan danışıldı. Amma bu məruzələr o qədər məhdud idi ki, jurnallardan götürülmüş məqaləni xatırladırdı. Bu məruzələr türk xalqlarının maddi-mədəniyyət tarixini əks etdirən faktlarla kifayət qədər əsaslandırılmamışdı. Mən demək istərdim ki, Orta Asiya türklərinin tarixi və etnoqrafiyası ki, başqa xalqlara, da güclü təsir göstərmişdir, onlar öyrənilməmişdir. Nə Moskva, nə Leninqrاد bu məsələ ilə ciddi məşğul

olmamışdır. Mən istərdim ki, qurultay bu məsələyə ciddi fikir versin” (3, s.86).

Krim Universitetinin müəllimi Həbibulla Odabaş məsələni tamam milliləşdirdi, o dedi: *“Türkoloq kadrları türk xalqlarının özündən yetişdirmək lazımdır, onları universitetlərin etnoqrafiya şöbələrində ezam etmək lazımdır. Bunlardan əlavə, türk xalqlarının etnoqrafiyasını öyrənmək üçün konfrans təşkil etmək lazımdır. Ümumi muzey yaratmaq lazımdır”* (3, s.86).

Qurultayda türk xalqlarının ümumi soykökü, dil birliyi məsələsi də ciddi şəkildə qoyulmuşdu. Türk dillərinin yaxın qohumluğu haqqında B.Çobanzadə tarixi faktlara, tutarlı dəlillərə söykənərək böyük bir məruzə etdi. O, türk xalqlarının eyni soydan törədiyi, yaxın qohum olduğu haqqında Mahmud Kaşqaridən (orijinaldan, ərəbcə) misal gətirib, sonra sitatı rus dilinə tərcümə etdi: *“Türk dilləri arasındakı leksikonun əsası birdir (eynidir). Orada fərq yoxdur. Əgər müəyyən fərq varsa, onda bu yalnız hərflərdə (səslərdə), onların dəyişmələrində ola bilər”*.

Bundan sonra məruzəçi 9 səs fərqlərini götürüb türk dillərində bu fərqlərin səbəbini izah edir.

Sonra B.Çobanzadə Mahmud Kaşqaridən başlamış A.N.Samoyloviçə qədər türk dilləri üzrində tədqiqat aparan alimlərin çatışmayan cəhətlərini göstərdi. Bu cəhətdən o, 3 qrupa, 6 bəndə böldü. Məruzəçi sözüünə davam edərək deyirdi: *“Betliq, Radlov, Tomsen, Vamləri Vardenç, Ramsted türkologiyanın müxtəlif sahələrini tədqiq etmişlər. Onlar türk dillərinin qohumluğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Onların xidməti, həqiqətən böyükdür və şəksizdir. Radlovun yığdığı material lazımcıca sistemləşdirilməmişdir. Buna görə də biz onun lüğətinin yenidən nəşr edilməsinə sevinərdik. Bu materialın yenidən işlənməsi türk dillərinin tarixi-müqayisəli qrammatikasının yaranmasına kömək edərdi... Akademik Bartoldun və doktor Messaroşun etnoqrafiya haqqındakı məruzələrindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, hələ bu zaman (türk dillərinin və etnoqrafiyasının əlaqəli tədqiqi – A.B.) çox da yaxın deyil. Amma hər hansı genişmiqyaslı müqayisəli qrammatikanın yaradılması*

üçün zəruri yollar müəyyənləşdirilmiş və plan qurulmuşdur. Biz inanıq ki, hansı elmi təşkilat yaratmasından asılı olmayaraq, belə bir əsər meydana gələcək. Belə bir əsər, şübhəsiz ki, Ural-Altay nəzəriyyəsinin aydınlaşması üçün gur işıq saçaraq, ona kömək edəcəkdir” (3, s.102).

B.Çobanzadə məruzəsində öz fikirlərini o qədər tutarlı faktlarla izah edirdi ki, ona heç bir sual verilmədi və məruzə ətrafında müzakirə də açılmadı.

Bu məsələ martın 5-də qurultayın 14-cü iclasında İstanbul Universitetinin professoru Mehmed Fuad Köprülüzadənin (1890–1966) “Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı” adlı məruzəsində də öz əksini tapdı.

Bu məsələdə də tatar qardaşlarımız birtərəfli mövqe tutdular. Belə ki, Neymət Həkimov deyirdi: “Ümumi türk dili yoxdur və olmayacaq”. Ona cavab olaraq türkmən Bekki Berdiyev bunu “peyğəmbərlik” adlandıraraq Neymət Həkimovun fikrini əsassız hesab etdi.

Akademik A.N.Samoyloviç sanki deyilənləri yekunlaşdırdı. O, çıxışında dedi: “Əgər biz razılaşsaq ki,

türk xalqlarının danışdığı dili Ümumtürk dili adlandıraraq, onda qəbul etməliyik ki, dil bir neçə dialektə bölünür. Əgər çuvaş və yaqut dillərini istisna etsək, onda yerdə qalan dilləri müstəqil dil yox, dialekt və şivə adlandırmalıyıq. Mən bunu 1925-ci ildə çap etdirdiyim “Anadolu türk dilinin praktik qrammatikası” adlı kitabda da demişəm. Yenə təkrar edirəm: *“başqa dil ailəsinə daxil olan dillərlə müqayisədə türk dilinin dialekt və şivələri arasında elə yaxınlıq vardır ki, Slavyan və German qrupuna daxil olan dillərdə belə yaxınlıq yoxdur. Buna görə də bütün türk dilləri üçün olmasa da, ayrı-ayrı qrupların birləşməsi üçün nəzəri zəmin vardır”* (3, s.329).

Daha sonra Samoyloviç deyirdi: *“Mən xoşbəxtəm ki, İsmayıl bəy Qasprinski ilə onun sağlığında (İsmayıl bəy 1914-cü ildə ölmüşdür) onunla görüşüb danışmaq imkanı tapdım. Mən ona burada İbrahimovun və başqalarının dediklərini demişdim. O vaxt mən ona demişdim ki, bürokratiya yolu ilə, əmrlə dərhal vahid ədəbi dil yaratmaq olmaz”*.

Qurultayda görünməz tərəflərdən olan sıxıntılara baxmayaraq bütün türk tarixi üçün, bütün türk xalqları üçün misli görünməmiş böyük bir türkçülüyn əsası qoyulmuşdu. Çünki qurultay türk xalqları üçün 10 maddə, 81 bənddən ibarət taleyüklü qətnamə qəbul etmişdi. Belə ki,

1. Yeni Türk Əlifbası haqqında - 2 bənd;
2. Türk dillərinin öyrənilməsi və başqa dillərlə əlaqəsi haqqında - 5 bənd;
3. Ana dilinin (türk dilinin) tədrisi metodikası haqqında – 11 bənd;
4. Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələr haqqında – 12 bənd. Bu məsələ haqqında akademiklərdən V.V.Bartoldun (6 bənd) və Oldenburqun təklifləri vardır. B.Çobanzadə həmin təkliflərin qətnamə kimi qəbul edilməsini faydalı sayır və onları qəbul etdirir;
5. Ölkəşünaslıq məsələləri haqqında - 4 bənd;
6. Etnoqrafiya Komissiyasının qətnaməsi - 9 bənd;

7. Türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında - 9 bənd;
8. Təşkilat Komissiyasının qətnaməsi - 10 bənd;
9. M.Köprülüzadənin məruzəsi üzrə qətnamə hazır deyil. B.Çobanzadə təklif edir ki, məruzə və tezislər qətnamə kimi qəbul edilsin;
10. Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında - 13 bənd.

Qurultay qarşısına qoyduğu Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları N.Nərimanovun, S.Ağamalı oğlunun, C.Məmmədquluzadənin, C.Məmmədzadənin, R.Axundovun, H.Cəbiyevin, H.Zeynallının, B.Çobanzadənin və onlarla türksevər ziyalının arzusunda olduğu məsələləri uğurla həll etdi. Səməd Ağamalı oğlu dərindən bir rahatlıq nəfəsi alaraq son sözlə qurultayı bağlı elan etdi.

Hamı ayağa qalxıb “İnternasional” oxuyur.

Gecə saat 1015 dəqiqədir. İsmailiyyə Mədəniyyət Sarayının gur işıqlarının şüaları ilə türk xalqlarının birlik səsinin dalğaları geniş pəncərələrdən şəhərə yayılır. Türk xalqlarının hamısının nümayəndələri 8 gündən bəri

özlərini mehriban bir ailədə hiss etmişlər. Hər kəs ana dilində danışmışdır. Şakircan Rəhimi ilə Əhməd Baytursun, Həbibulla Habitovla Qalimcan Şərəf, Qasım Tınıstanovla Məhəmməd Gəldiyev, Əbdül Cabbarovla, Cambəyovla, Şövqi Bektorla, Mehmet Köprülüzadə ilə Bəkir Çobanzadə bir-birini necə gözəl başa düşürdü. Dilləri ayrı-ayrı yarımqrupa daxil olan türklər isə diqqətlə bir-birinə qulaq asır, öz dilinin şirinliyini o birisinin sözündə, ahəngində, morfologiyasında, sintaksisində tapanda qəlbində sevinc, çöhrəsində şadlıq oynayırdı. Təsadüfi deyil ki, sədr Katanovdan məhz xakas dilində danışmasını xahiş etmişdi. Tarixin qədim qatlarından gələn türk xalqları hələ heç vaxt bugünkü kimi bir araya gəlməmiş, özlərinin qəblərində əsrlərlə gəzdirdikləri dərdlərini bir-birinə belə açıq və mehriban şəraitdə deməmişdilər...

600 nəfərin oxuduğu “İnternasional” sanki Türksoyun ilk birlik səsi, ilk himni idi!..

Ədəbiyyat

1. Стенографический отчет первого Всесоюзного тюркологического съезда. Б., 1924.

2. Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi, Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutunun Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxl. vah. 253, səh 25.

3. Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi, Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutunun Arxivi. Fond 1, siyahı 1, iş 3, vərəq 5.

4. Yenə orada, vərəq 1.

Adil Babayev

Bakı

**BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY – 90. RƏSMİ
DAİRƏLƏRİN BİRİNCİ TÜRKOLOJİ
QURULTAYA MÜNASİBƏTİNİN AÇIQ VƏ GİZLİ
TƏRƏFLƏRİ**

(“Azərbaycan” qəzeti, 8 noyabr 2016, səh.4)

1926-ci ildə çağınılmış I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay türk xalqları tarixində ilk və misli olmayan bir hadisə idi. Qurultayda Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, Macarıstan, Tatarıstan, Almaniya və digər ölkələrdə geniş tərkibdə nümayəndə heyətləri iştirak etmişdilər. Burada türkologiyaya ən geniş baxışlar nümayiş etdirilmişdir. Qurultayın latın əlifbasına keçidlə bağlı olan qərarı xüsusi qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan dilinin yazısı problemi demək olar ki, bütün savadlı ziyalıları düşündürən elmi-praktik məsələ idi. M.Kaşqaridən üzü bəri özbək Ə.Nəvidən, azərbaycanlı M.Füzulidən, türk Münif Paşadan başlamış türk dilinin tədrisi ilə məşğul olanların hamısı ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını göstərmişlər. XIX

əsrdə M.F.Axundzadə bu məsələni bütün Qafqaz, İran və Türkiyə miqyasına çıxarıb böyük bir hərəkata çevirmişdi. Bu hərəkat öz ardınca M.Şahtaxlı, M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli və onlarca başqa ziyalıları da aparırdı. Lakin yeni əlifba ideyası çoxlarının şüuruna hakim kəsilə də, bu iş dövlət səviyyəsinə qaldırılmadığı üçün səmərəsiz qalırdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1 il 8 ay sonra XKS tərəfindən bu məsələnin müzakirəsi edilib dövlət səviyyəsində həll olunmasına qərara verildi. Rəsmi dairələr üzə də bu qurultayı dəstəkləsə də, gizli olaraq ona mane olmaq və qurultay iştirakçılarını izləmək yolu tutmuşdular. Bunun isə çox acı nəticələri oldu.

Rəsmi dairələrin açıq münasibəti məlum olsa da, həmişə alqışlarla qarşılanırsa da, bunun gizli tərəflərinin də olduğu çoxlarına məlum deyildi. Buna görə də bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılması və ya bir çox suallara cavab verilməsi çətin idi. Belə ki, nə üçün yeni əlifba ideyasını ilk dəfə olaraq qaldıran, bu yolda uzun mübarizə aparan

Azərbaycan yeni-latin əlifbasına demək olar ki, başqa respublikalardan sonra (1930-cu ildə) keçdi? Nə üçün qurultayın qətnaməsinə görə hər iki ildən bir beynəlxalq türkoloji qurultay çağrılmalı idi? Nə üçün 2 nəfərdən başqa (çünki onlar 1930–1931-ci illərdə öz əcəlləri ilə ölmüşdülər) qurultayın bütün iştirakçıları repressiya qurbanı oldu və s.?

Rəsmi dairələrin açıq münasibətinə gəldikdə isə, bu ideya Azərbaycanda meydana gəldiyi üçün N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, Q.Musabəyov və başqa rəsmi şəxslər yeni əlifba ideyasını və qurultay çağırılmış məsələsini alqışlayırdılar. Hələ 1922-ci il avqustun 21-də S.Ağamalıoğlu Leninlə görüşəndə ona xalqımızın yeni əlifbaya keçmək arzusunu bildirmişdi. Lenin bundan sevinmişdi ki, Şərqi xalqları Quran əlifbasından uzaqlaşır. Deməli, onlara inqilabi doktrinanı qəbul etdirmək üçün asan yol açılır. Buna görə də həmin işi alqışlamış və “Şərqdə böyük inqilab” adlandırmışdı. Bundan ruhlanan Azərbaycan rəhbərliyi (Azərbaycan XKS) 1921-ci ilin dekabrında yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul

etdi. 1922-ci il yanvarın 6-da F.Ağazadəqıq sədrliyi ilə komissiya yaradıldı. 1922-ci ilin aprelində Yeni Türk Əlifbası Komitəsi təşkil edildi. Sonra bu komitənin sədri S.Ağamalıoğlu oldu.

Qurultayın açılışında SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov təbrik nitqi söylədi. ÜK(b)P MK-ya Stalinə təbrik teleqramları göndərildi və s. Moskva istisna olmaqla bir sıra təşkilatlar qurultay iştirakçılarını tədrik etdi. Hətta S.Ağamalıoğlu 2 il əvvəl ölmüş Leninin xatirəsini yad etdi, amma vəfatının ili tamam olmamış, yeni əlifba və qurultay ideyasının böyük himayəçisi Nəriman Nərimanovun adını da çəkmədi. Bu fakt haradasa gizli tərəflərdən xəbər verirdi.

Rəsmi dairələrin gizli münasibətinə gəlincə isə, Azərbaycan K(b)P MİK rəyasət heyətinin 1926-cı il 25 yanvar iclasında (protokol №9) qurultayın çağırılma tarixi ilə yanaşı, onun gedişinin bütün detalları müəyyənləşdirilmişdir. Burada Azərbaycandan qurultayda iştirak edəcək nümayəndələrin siyahısında S.Ağamalıoğlunun adı da yoxdur. Burada göstərilirdi ki,

bütün məsələlər MK ilə razılaşdırılsın. Qərarla nümayəndələrin 120 nəfər olması qeyd edilir. Bu iclasdan 2 gün sonra AK(b)P MK katibi Ə.Qarayev Moskvaya Stalinə yazmışdı ki, Bakıda Türkoloji Qurultay çağırılacaqdır. Sizin direktivlərinizi gözləyirik. Ondan üç həftə əvvəl isə türklərin bir araya gəlməsini istəməyən, lakin buna mane olmaq iqtidarında olmayan AK(b)P MK-nın birinci katibi Levon İsayeviç Mirzoyan RK(b)P Rostov vilayət komitəsinin birinci katibi, öz həmməsləki, daşnak qardaşı Anastas İvanoviç Mikoyana məktub göndərərək onunla məsləhətləşir və mümkünsə onu qurultayda iştirak etməyə çağırırdı.

Ə.Qarayevin 1926-cı il 27 yanvar tarixli məktubuna cavab olaraq Tbilisidən 1926-cı il fevralın 19-da yazırdılar.

1. Kommunistlərə tapşırılsın ki, onlar elə xətt aparsınlar ki, “Qurultay yalnız latın əlifbasına keçmək imkanları ilə məhdudlaşdırılsın və latın əlifbasına tezliklə keçmək haqqında qərar qəbul etməsin”.

2. Qurultay özündən sonra daimi fəaliyyət göstərən orqan yaratmamalıdır.

3. Qurultayı keçirmək üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya təklif edilir. Sədr: Orconikidze, Üzvlər: Ağamalıoğlu, Pavloviç, Naqoviçin və AK(b)P nümayəndəsi.

4. Zaqqraykomdan (Zaqqafqaziya ölkə komitəsindən) xahiş edilsin ki, komissiyanın tərkibinin tamamlanması və dəyişməsi haqqında MK katibi Stalinə məlumat versin.

Artıq bu sənəd Moskvanın türk xalqlarının mədəni inkişafına münasibətini əyani şəkildə göstərir. Qurultaydan bir gün əvvəl - fevralın 21-də ÜİK(b)P MK-nın təklif etdiyi komissiya (S.Ağamalıoğlu, R.Axundov, M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev, L.Mirzoyan, Noqoviçin, Pavloviç) təşkil edilmişdir. M.C.Bağirov, H.Cəbiyev, Y.Qasimov, C.Qorxmazov (Dağıstan XKS sədri), Məmmədzadə və Y.Musabəyov tərəfindən isə qurultayın gündəliyi təsdiq olunmuşdu.

I Türkoloji Qurultayda həm ÜİK(b)P MK-nın, həm Zaqqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi

A.Nazaretyanın iradəsindən kənarında heç bir qərar qəbul edilməsin deyə özlərinin təklif verdiyi 120 nəfər nümayəndədən 53 nəfərlik kommunist fraksiyası yaradıldı. Onlar qurultayın iş reqlamentini müəyyənləşdirir və ona ciddi nəzarət edirdilər. Bu fraksiyaya daxil olanlar fevralın 25-də toplaşaraq bütün komissiyaların tərkiblərini, kimin nə deyəcəyini müəyyənləşdirdilər. Kommunist fraksiyası qurultay keçirildiyi günlərdə 3 dəfə iclasa toplaşmışdı. Təbii ki, kommunist olmayanların bundan xəbəri yox idi. Əks təqdirdə ehtiyatlı olardılar. Fraksiyanın iclasında qurultaya heç bir qərar qəbul etməməyə, yuxarı partiya təşkilatlarının iradəsini yerinə yetirməyə söz verən S.Ağamalıoğlu və başqaları qurultaydakı demokratizm və sevinc şəraitində möhkəm psixoloji gərginlik keçirməli olurdular.

Məsələn, kommunist fraksiyasının 3-cü iclasında (son gün yəni qurultayın 17-ci iclası başlamazdan əvvəl) bele bir mübahisə olmuşdur. Qalimcan İbrahimov (Kazan tatarı) soruşur: “Bəs ikinci qurultay?”

Bu vaxt Azərbaycan KP(b)P MK-nın birinci katibi Levon Mirzoyan işə qarışır: “Vələ çıxır ki, biz ÜİK(b)P MK direktivlərini həyata keçirmək istəmirik. Biz bu formulirovkanı ÜİK(b)P MK-ya göndərmişdik. Onlar icazə vermədi”.

Buna görə də qurultayda əvvəlcə çox ehtiyatla davranırdılar. Belə ki, S.Ağamalıoğlu məclisi açarkən belə demişdi: “Bu qurultay türkoloji elmi ədəbiyyata böyük və qiymətli hədiyyə verəcək ki, bu da bəşəriyyətin inkişaf tarixində iz buraxmaya bilməz. Deməli, burada siyasi heç nə axtarmaq lazim deyil”.

SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov da çox ehtiyatla çıxış etmişdi. O, qurultayı təbrik edərək belə demişdi: “Müstəsna şəkildə türkologiya məsələlərinə həsr edilmiş bu qurultayın açılışı türk-tatar xalqlarının həyatında, şübhəsiz ki, çox böyük əhəmiyyəti olan fakt olacaqdır”. Bu çıxışın da mənasından anlaşılır ki, burada siyasi rəng ola bilməz. Həmin çıxışların belə bir məzmununda olması təsadüfi deyildi. Çünki qurultaya gizli partiya, dövlət və xəfiyyə nəzarəti vardı. Partiya nəzarətini ÜİK(b)P

Zaqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi Amayak Nazaretyan, Azərbaycan K(b)P MK birinci katibi Levon İsayeviç Mirzoyan, xəfiyyə nəzarətini isə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri M.C.Bağirov həyata keçirirdi. Qurultayın gedişinin siyasi cəhətlərini L.Mirzoyan Tiflisə A.Nazaretyana ötürür, o isə ÜİK NP xüsusi şifrəsi ilə “Türk xalqlarının böyük dostu” ÜİK(b)P MK-nın birinci katibi Stalinə ötürürdü. Qurultayın işindəki “antisovet”, “cinayətkar” cəhətləri isə Azərbaycan FK sədri çox “uğurla” qeyd edirdi.

Siyasi Partiyalar və ictimai hərəkatlar tarixinin arxivində fond 1, siyahı 88, 3 nömrəli məktub bu cəhətdən çox diqqət çəkəndir. Demə, 1922-ci ildən qurultaya hazırlıq keçirildiyi iclaslardan tutmuş, qurultaya kimlərin çağırılmasına kimi materiallar toplanırmış. Məktub Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası sədri tərəfindən 1926-cı il aprelin 26-da “Tamamilə məxfi” şəkildə Orconikidzəyə və Azərbaycan rəhbəri L.Mirzoyana, habelə Ə.Qarayevə ünvanlanmışdır. Burada göstərilir ki, indi bizim ifşa etdiyimiz cinayət faktlarının çoxu ifşa

edilmiş xalq düşmənlərinin ifadələri, xüsusilə B.Çobanzadə, Ə.Qubaydullinin və başqalarının ifadələri göstərir ki, cinayətkar fəaliyyət o vaxtdan (qurultaya hazırlıqdan) davam edirmiş. Faktlara keçməzdən əvvəl bir məsələni qeyd etmək maraqlı olardı. Ümumittifaq Birinci Baş Siyasi İdarəsinin təhriki ilə bu sahədə iş davam etdirilir. On bir ildən sonra, yeni 1937-ci il iyulun 20-də 205 nömrəsi ilə həmin məktubun surəti Azərbaycan SSR XDİK-nın müavini Gerasimova göndərilir və qeyd edilir: “Xahiş edirəm Azərbaycanda əks-inqilabi, panislamist, pantürkist üzvlərin tam mənzərəsini müəyyən etmək üçün əvvəlki məktubda göstərilən faktlara xüsusi diqqət yetirəsiniz. Yeni Türkoloji Qurultayla əlaqəsini nəzərə alınız”. Bunlardan məlum olur ki, dəvət edilən hər bir nümayəndə haqqında ayrıca təhqiqat aparılmış. Çoxlu faktlardan tək birinə diqqəti cəlb etmək istərdik. Böyük türkoloq M.F.Köprülüzadə haqqında yazılırdı: “O Bakıya gəlmək ərəfəsində Türkiyə hökuməti tərəfindən Ankaraya dəvət edilmiş, Türkoloji Qurultay haqqındakı müşavirədə (daxili işlər naziri, maarif naziri iştirak etmişdir) qərara

alınır ki, öz səfərlərində türk nümayəndələri aşağıdakı məsələləri öyrənsinlər.

1. SSRİ müsəlmanlarının müasir Türkiyəyə münasibətləri aydınlaşdırılsın.

2. Türk ziyalılarının yüksək təbəqəsinin fikrini öyrənmək. dəyişmək, ümumtürk dilinin əsasını qoymaq, bununla bütün türkləri birləşdirmək, beləliklə Türkiyənin təsirini gücləndirmək üçün əsaslar yaratmaq və s.”

Məktubda Azərbaycanın yuxarı təşkilatlarının isə qeyri-ciddi münasibəti tənqid olunur. Məktubda deyilir: “Keçmişdə olduğu kimi, indi də Azərbaycan ziyalıları məsələsi xüsusilə diqqət çəkir. Tamamilə aydındır ki, belə ziyalıların Azərbaycan xalqının geniş təbəqələrinə güclü təsiri var. Azərbaycan sovetləşənə qədər onun ziyalılarının böyük əksəriyyəti müsavətçilərin təsiri altında olub pantürkist və türkçülük istiqamətinə yönəldilmişdi. Son təsir Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra daha da güclənmişdir. Xalq Maarif Komissarlığının bütün müəssisələri – ali məktəblərdən başlamış orta məktəblərə qədər, kitabxanalar, oxu zalları, bir sözlə, hər yer

müsavətçılarla dolmuşdur. Onların türk gəncliyinə güclü təsiri var. Bu təsirə əhalinin loyallıq təbəqəsi, hətta kommunistlər çox asanlıqla düşürlər.

Bundan əlavə, ali məktəblərdə müsavət qruplaşmalarının olması haqqında bizdə çoxlu məlumatlar vardır. Mən burada göstərmək istərdim ki, gəncləri sovet məcrasına salmağa böyük ehtiyac vardır... XMK öz məktəblərinə xaricdən, xüsusilə Türkiyədən müəllim və alimləri dəvət edir. Bu ad altında bizə Türkiyədən öz ideyalarını təbliğ edən casuslar gəlir” (Bir neçə alimin adını göstərir – A.B.).

Bunların sırasında professor B.Çobanzadə də vardır ki, onun şəxsiyyəti Türkoloji Qurultayla bağlı əvvəlki təqdim edilmiş qeydlərdə göstərilmişdir. B.Çobanzadə M.Köprülüzadə və Mesaraşla əlaqədardır. Hələ onun yerli müsavətçılarla da əlaqəsini bura əlavə etsək məsələ tam aydınlaşar. Bu qrup təkcə təhsil alan gənclər arasında deyil, habelə yüksək dairələrdə, xüsusilə XMK-da böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Bu iş Türkoloji Qurultaya hazırlığın bütün dövrlərində təşkilat komissiyasının

işində, habelə fərdi şəkildə dəvət olunanların siyahısının tərkibinin müəyyənləşməsində özünü bariz şəkildə göstərir. Yeni bu siyahıya SSRİ-nin bütün türk-tatar xalqlarının millətçi şovinistləri və xaricdəki M.Köprülüzadə, Ə.B.Hüseynzadə və b. daxildir.

Sonra məktubda oxuyuruq: “Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycanda aparılan əksinqilabi, pantürkist, panislamist işin tarixini daha yaxşı işıqlandırmaq üçün gələcək dindirmələrdə bu məktubda qeyd olunanlara xüsusi diqqət verməyinizi xahiş edirəm. (AzK(b)P MK katibi M.C.Bağirov)”.

Bu, o demək idi ki, heç nə sübut edə bilməsəniz deyin ki, Türkoloji Qurultayda iştirak etmisən. Kifayətdir. Bu, qurultayçıların qırğınına yol açdı. Bununla belə, qurultay çox səmimi, türk xalqlarının qardaşlıq birliyi şəraitində keçdi. Hamı bir-birini başa düşür və qarşı tərəfin uğurları ilə sevinirdi.

Türkoloji qurultayın tarixi rolundan və əhəmiyyətindən çox danışmaq olar. Bu barədə Fransa şərqşünası professor Mosinyonun sözləri daha

diqqətəlayiqdir: “Avropa artıq Şərqi tanımır, onu anlaya bilmir. Bir neçə ilin ərzində Şərq tamamilə dəyişilmişdir. Şərqin zəifliyi onun donmuş orta əsr ənənələrində idi. Amma indi həmin ənənələr məhv olur. Şərq canlanmaqdadır. O, öz üzərindən keçmişin kabusunu qovur. Köhnə, namünasib ərəb əlifbasını atır. Azərbaycan türkləri artıq neçə ildir ki, yeni latın əlifbası ilə yazır. Anadolu türkləri artıq üç aydır ki, özlərinin bütün rəsmi sənədlərini yeni əlifba ilə yazır. Albanlar bundan artıq 15 ildir ki, istifadə edirlər. Onların dalınca başqa xalqlar da gedir, bütün Şərq gedəcək. Şərq ayağa qalxır. Şərq güclüdür. O, tezliklə bizə deyəcək, biz də siz avropalılar qədər mədəniyik, biz sizdən qədimik, biz sizə qalib gələcəyik”.

Artıq 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS yeni türk əlifbasına keçmək haqqında qərar vermişdi ki, bununla da əlifbanın məcburi tətbiqi təsbit edilirdi. Bütün SSRİ miqyasında türkdilli xalqların yeni latın əlifbasına keçməsi haqqında SSRİ MİK sədri Q.Musabəyovun 7 avqust 1929-cu il qərarı həlledici rol oynadı. Bu gün 90

illiyini qeyd etdiyimiz qurultay qarşısına qoyduğu - Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları N.Nərimanovun, S.Ağamalıoğlunun, C.Məmmədquluzadənin, C.Məmmədzadənin, R.Axundovun, H.Cəbiyevin, H.Zeynallının, B.Çobanzadənin və onlarca türksevər ziyalının arzusunda olduğu məsələləri uğurla həll etdi. Səməd Ağamalıoğlu dərinlən bir rahatlıq nəfəsi alaraq son sözlə qurultayı bağlı elan etdi.

Hamı ayağa qalxıb “İnternasional” oxuyur.

Gece saat 10:15-dir. İsmailiyyə Mədəniyyət Sarayının gur işıqlarının şüaları ilə türk xalqlarının birlik səsinin dalğaları geniş pəncərələrdən şəhərə yayılır. Türk xalqlarının hamısının nümayəndələri 8 gündən bəri özlərini mehriban bir ailədə hiss etmişlər. Hər kəs ana dilində danışmışdır. Şakircan Rəhimi ilə Əhməd Baytursun, Həbibulla Habitovla Qalimcan Şərəf, Qasım Tınıstanovla Məhəmməd Gəldiyev, Əbdül Cabbarovla, Cambəyovla Şövqi Bektora, Mehmet Köprülüzadə ilə Bəkir Çobanzadə bir-birini necə gözəl başa düşürdü. Dilləri ayrı-ayrı yarımqrupa daxil olan türklər isə diqqətlə

bir-birinə qulaq asır, öz dilinin şirinliyini o birinin sözündə, ahəngində, morfologiyasında, sintaksisində tapanda qəlbində sevinc, çöhrəsində şadlıq oynayırdı. Elə bu vaxt uzaq Xakasiyadan uzun yol gələrək son anda qurultay sarayına girən Katanov qapıda göründü. Sədr S.Ağamalıoğlu Katanovu alqışlar altında tribunaya dəvət etdi. Sədr Katanovdan məhz xakas dilində danışmasını xahiş etmişdi. Tarixin qədim qatlarından gələn türk xalqları hələ heç vaxt həmin kimi bir araya gəlməmiş, özlərinin qəlblərində əsrlərlə gəzdirdikləri dərdlərini bir-birinə belə açıq və mehriban şəraitdə deməmişdilər...

600 nəfərin oxuduğu “İnternasional” sanki Türksoyun ilk birlik səsi, ilk himni idi!..

Qurultay 75 bənddən ibarət 10 qətnamə qəbul etdi. Amma onların hamısı həyata keçmədi. Türkcə danışanların nitqi yazılı şəkildə katibliyə verilsə də, sonra onlar məhv edildi. Qurultayda iştirak edənlər təqib edildi.

Adil BABAYEV

Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru

MOSKVANIN QURULTAYA REAKSİYASI

Məlumdur ki, 74 il yaşamış sovet rejimi bir xarakterdə olmamış, demək olar ki, hər rəhbərin şəxsi keyfiyyətindən asılı olaraq daxili və xarici siyasət yeritmişdir. Bu, eynilə türk-müsəlman respublikalarına münasibətdə də eyni olmuşdur. Belə ki, sovet rejiminin xarakteri ziq-zaq şəklində dəyişmişdir. Amma bu xristian xalqlarına aid olmamışdır. Yəni xristianlar, məsələn, ermənilər nəinki sovet dönəmində, habelə 1828-ci ildən başlayaraq, rus çarizminin, 1917-ci ildən sonra bolşevik Rusiyasının “Əziz Xələfi” olmuş, hər istəyi yerinə yetirilmişdir. Qurultayla bağlı bir neçə məsələyə də toxunmaq lazım gəlir. Moskvanın Birinci Türkoloji Qurultaya münasibəti cavabı çətin olan bir neçə sualı aydınlaşdırmağa kömək edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1.Moskva doğrudanmı, türk xalqlarının yeni əlifbaya keçməsinə istəyirdi.

2.Nə üçün yeni əlifba ideyasının müəllifi olan Azərbaycan xalq hamıdan sonra əlifba qəbul edildikdən 4 il sonra, yəni 1930-cu ildə türk əlifbasına keçə bildi.

3.Nə üçün Azərbaycan türkləri bu əlifbanı uzun müddət, yəni 2001-ci ilə qədər işlədə bilmədi və s.

Bolşevik rejimi Sovet quruluşu haqqında heç vaxt birmənalı şəkildə “yaxşıdır” – “pisdır” demək olmaz. Bu məsələnin izahı çox vaxt tələb edir, həm də bizim mövzuya çox yaxın deyil. Amma sovet-bolşevik rejiminin, başqa sözlə, siyasətinin bizim mövzu ilə əlaqəsi vardır.

Əvvəlcə, birinci suala cavab verək: Doğrudanmı, Moskva türk xalqlarının savadlanmasını istəyir və yeni əlifbaya keçməsinə razı idi. Əgər desək ki, Rusiya istər çar üsul-idarəsi olsun, istərsə də bolşevik Rusiyası türk xalqlarının savadlanmasını istəyirdi. Onda belə bir sual meydana çıxacaq ki, bəs nə üçün bizdə müsəlman məktəbləri, mətbuatı və s. açılmasına icazə vermirdi.

Əgər istəmirdisə, nə üçün savadsızlığı ləğv etmə kursları açır, hətta qızlarını oxumağa qoymayanlara cinayət işi qaldırırdı?

Bu suala cavab vermək lazım gəlir ki, çar rusiyası müsəlman xalqlarını ikincidərəcəli insanlar hesab edərək bizə “musurman” deyirdilər. Bolşevik rejimi isə hamını savadlı olmağa, yazıb oxumağa məcbur edirdi. Bizi savadlandırmaq üçün mü? Xeyr!

Məqsəd inqilabi doktrinanı insanların beyninə yeritmək idi.

Məqsəd müsəlman-türk xalqlarını öz tarixindən, ədəbiyyatından, dilindən uzaqlaşdırmaq idi. Yeri

gəlmişkən, kommunist-bolşevik rejiminin müsəlman-türk xalqlarına nə verəcəyini Azərbaycanın və başqa türk respublikalarının siyasətçiləri görə bilmədikləri halda, C.Məmmədquluzadə hələ 1917-ci ildə sovet quruluşunun türk xalqlarına nə verəcəyini “Molla Nəsrəddin” jurnalında Əli Nəzminin bir şeiri ilə əvvəlcədən xəbər vermişdi. Yersiz görünsə də, həmin şeiri burada verməyi məqsəduyğun hesab edirik:

*Ölkəmizdə mövcud olan hüriyyət,
Millətlərə böylə eyləsin qismət.
Fin xalqına yırtıq-yarım istiqlal,
Polyaklara dolu vədə bir çuval.
Ukraynalıya muxtariyyət, su, torpaq,
Türküstanlı **müslimlərə şapalaq.**
Litvalıya istəyincə ixtiyar,
Buxaralı, xivəliyə zəhrimar.
Qazaklara zər-zad ilə Quban, don,
Ləzgilərə, çərkəzlərə “Paşol von!”
Latişlara, ayrımlara pay çox az,
Cuhudlara, **tatarlara beş qapaz!**
Xaxollara yerləşməyə buyuruq,
Krimliya, qırğızlara, yumruq!
Qrekərə hər nə desə, cal çəpik,
Azərbaycan türklərinə vur təpik!
Uruslara muxtariyyət ağalıq,
Erməniyə imperiyada darğalıq.*

Böyük uzaqgörənliklə deyilmiş bu sözlər 70 illik dönəminin bütün hadisələrində, münasibətlərində özünü doğrultdu. Amma müəyyən dövrlərdə müxtəlif münasibətlərlə.

Məlumdur ki, 1922-ci ildə Azərbaycan yeni əlifbaya keçməsinə S.Ağamalıoğlu Leninə deyəndə sevinmiş və “Bu, Şərqdə böyük inqilabdır” – demişdi. Bəlkə bizi sevdiyindən demişdi: Belə deyil. Onda nə üçün 1918-ci il erməni-daşnak hökumətini tanıdığı halda, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətini tanımamışdı. Ona görə sevinmişdi ki, müsəlman xalqları dindən, Quran əlifbasından ayrılır. Onlar tezliklə “Pravda”-nı oxuya biləcəklər. Bu məqsədlə Stalin daha irəli gedə bildi. O, bilirdi ki, türk xalqları hamılıqla yeni əlifbaya keçsə, onda bir-birini oxuyub başa düşər və yaxınlaşar. Bu səbədən də Əliheydər Qarayevin məktubuna cavab olaraq bildirmişdi ki, türkoloji qurultay yeni əlifbaya keçməyin mümkünlüyünü müzakirə edə bilər. Yeni əlifba qəbul edə bilməz!

Bundan məqsəd o idi ki, türk xalqları öz keçmişini bilməsin, bir-biri ilə əlaqə yaratmasın. Bu səbəbdən də uzun müddət türk xalqları öz tarixini, əlifbasını, qədim ədəbiyyatını öyrənə bilmədi. Bu işə başlayanlar üçün bir məhvedici damğa hazırladılar “Pantürkizm!”

Qurultay çağırılanda artıq Lenin ölmüşdü. Amma yenə bu əlifbanı onun adı ilə bağlayırdılar.

Nə üçün yeni əlifba ideyasının müəllifi olan Azərbaycan xalqı bu əlifbaya hamıdan sonra, 1930-cu ildə keçdi, sualın cavabı indi aydındır. Azərbaycanda 1930-cu ilə qədər yalnız Moskvanın özündə loyallıq münasibəti hiss olunurdu. Əks halda bizə aramsız olaraq “təpiklər” dəyməkdə idi. Ermənistanda 1920-ci ildən başlayaraq, həmişə rəhbər erməni olmuşdur. Bizdə isə 1933-cü ilə qədər həmişə rəhbərlərin milliyyəti başqa olmuşdur. Azərbaycana arvadı erməni olan S.Orconikidze nəzarət edirdi. Öz rəhbərimiz isə həm Türkoloji Qurultayın keçirildiyi vaxt, həm də üç il ondan sonra, 1918-ci ildə Şuşada Azərbaycanlıların qırğınına rəhbərlik etmiş Levon İsayeviç Mirzoyan rəhbərlik edirdi. Ona ideya zəhərini verən, 1969-cu ilə qədər türkcə qarşı açıq (bəzən gizli) müharibə aparan Anastas Mikoyan idi. Bu səbəbdən də biz yeni əlifbaya keçə bilmirdik. Hətta Türkoloji Qurultay başlayanda da Moskva mətbuatı bu haqda dərhal xəbər verməmişdi.

Qurultay öz işinə başladıqdan 2 gün sonra, yəni fevralın 28-də “İzvestiya” öz oxucularına qısa məlumat verdi. “Otkritie tyurkologičeskoqo sezda v Baku” başlığı ilə verilən məlumatda S.Ağamalıoğlunun giriş nitqindən hissələr verirdi:

“Azərbaycan xalqı onun payına düşən iki xoşbəxtliyi qiymətləndirir. Dünyada ilk elmi türkoloji qurultay bu doğma torpaqda açılır. Bu azdır. Burada ilk dəfə türk-

tatar xaqaları özlərinin qardaş toplantısında bir-biri ilə görüşə bilirlər” (“İzvestiya” 28,II.1936, № 48, səh. 4).

Sonra qəzet SSRİ MİK və Azərbaycan XKS adından Q.Musabəyovun təbrik etdiyini yazır.

“Pravda” qəzeti Türkoloji Qurultay haqqında heç bir məlumat verməmişdi. Təkcə bunu göstərirdi ki, “Qurultay Sovet İttifaqının bütün ucqarlarından, habelə xaricdən 50-dən çox təbrik teleqramı almışdır. Danimarka alimi V.Tomsen (türkologiyanın atası) təəssüflə qeyd edir ki, məsafənin uzaqlığı və yaşının çoxluğu qurultayda iştirak etməyə ona imkan verməmişdir. Habelə akademik Mardan, Baş Elm İdarəsindən, Zaqafqaziya Ölkə Komitəsindən, müxtəlif ölkələrin MİK-dən teleqramlar almışdır.

Sonra qəzet fevralın 27-də akademik V.V.Bartold səhər iclasında “Türk tayfalarının öyrənilməsi tarixi” haqqında məruzə etdiyini bildirir. V.Bartold məruzədə deyirdi: Türklər kiçik istisnalar nəzərə alınmazsa, öz dillərində tarix, elm, ədəbəyyat yaratmamışlar. Türk tayfalarının tarixini öyrənmək üçün təkcə türkoloq olmaq kifayət deyil, mövzudan asılı olaraq, hansı dövrlə bağlı araşdırma apardığın dövr tələb edir ki, iranist, sindoq və s. olasan” (“Pravda” 02.II.1926, № 50, səh.5).

Bundan sonra prof. Çursin həmin iclasda “Qafqaz türk xalqlarının etnoqrafik öyrənilməsi” haqqında məruzə etdiy məlumat verilir. Məruzəçi demişdi “Bütün Kafkaz

türklərinin tarixini, etnoqrafiyasını öyrənmək günün təxirəsalınmaz tələbidir” (“Pravda” 02. II.1926, № 50, səh.5).

Bundan sonra B.Çobanzadənin “Türk xalqlarının öz aralarında və monqol, tunqus, fin-uqor və yafəs xalqları ilə dolayı yolla əlaqəsi” haqqında məruzə etmişdir.

Habelə, çox da böyük yer almayan səhifədə beşinci məlumat “Türk mətbuatı və qədim yazısı” adlı sərgi təşkil edildiyi bildirilir. Moskva qəzetləri türkoloji qurultayın özünə böyük əhəmiyyət vermədiyini kimi, orada çıxış edən natiqlərin də şəkillərinin altında nə gəldi yazırdılar. Belə ki, V.V.Bartoldun şəklinin altında xarici alim yazıldığı kimi, Əlibəy Hüseynzadənin şəklinin altında yazılmışdı:

“Konstantinopollu professor Amibeq-zadə. Əvvələn, 400 ildən çoxdur ki, Konstantinopol İstanbul adlanır. Konstantinopol sözünü işlətməkdə redaksiya hansı məqsədi izləmişdir? Əlibəy əvəzinə Amibeq-zadə yazmaq diqqətsizliyin yox, əhəmiyyət verməməyin nəticəsi idi. “Pravda” 5 mart tarixli nömrəsində 2 gün əvvəl qurultayda C.Məmmədzadənin yeni əlifba haqqında məruzə etdiyini. Sonra əlavə məruzə ilə Teryakulovun məruzəsi haqqında qısa məlumat verir” (“Pravda” 5 mart 1926, № 53, səh.4).

“Pravda” qəzeti martın 5-də Türkoloji Qurultayın aparıcı şəxsiyyətlərindən biri, bütün qərarların formalaşmasında yaxından iştirak edən, çox vaxt

mübahisəli problemlərin həllində qəti söz deyən prof. B.Çobanzadənin SİTA müxbirinə verdiyi cavabı dərc edir.

Bu cavabda müxbir dəyişiklik etməmiş deyil!

“Müsaibəyə belə bir başlıq verilmişdir. Türk xalqları avropalıların mədəni ailəsinə daxil oldu: Yəni türk xalqlarının ərəb əlifbası dövründə heç bir mədəniyyəti olmamışdır. B.Çobanzadə çox gözəl bilirdi ki, Azərbaycanda Rəbe Rəşidi Universiteti 1295-ci ildə ali təhsilli mütəxəssislər hazırlayanda (özü də ali məktəbin xərçisi ilə) Avropada bircə Fransada ali məktəb var idi. Müqayisə edək:

Təbriz (Rəbe-Rəşidi)	– 1295
İstanbul	– 1453
Vilnusda	– 1578
Moskvada	– 1725
Berlində	– 1809
Sankt-Peterburqda	– 1819
Kiyevdə	– 1834
Londonda	– 1836

Göründüyü kimi, türk xalqlarının elmi və mədəniyyəti Avropadan qədimdir.

Amma Moskva müxbirləri sol getməyi üstün tutmuşlar. Yəni əlifbanın irəliyə doğru böyük addım

olduğunu heç kəs inkar edə bilməz. B.Çobanzadə də məhz bu cəhəti nəzərdə tutmuşdur.

B.Çobanzadə demişdi:

– Təqdirəlayıqdır ki, yeni əlifba bütün türk-tatar xalqları tərəfindən qəbul edilmişdir. Türk-tatar xalqları öz fikirlərini Avropa üsulu ilə ifadə edərək bütün Şərqdə SSRİ-nin mədəni-inqilabi ideyalarının ötürücüsü rolunu oynayacaq.

Hətta Tatarıstan da köhnə əlifba tərəfdarı olaraq çox qalmayacaq (“Pravda” 7.III.1926, № 55, səh. 4).

“İzvestiya” qəzeti isə Türkoloji Qurultayın açılışını 2 mart nömrəsində oxucularına bildirmişdi. Burada Bartoldun, Borozdinin, Rudenkonun və Çursinin məruzə etdiyini bildirir (“İzvestiya” 2. III.1926, № 50, səh. 4)

“İzvestiya” qəzeti Qurultayın martın 3-də keçirilmiş iclası haqqında bir gün sonra məlumat verdi. Burada deyilirdi: Artıq Azərbaycan latın əlifbasına keçmək üçün ilk təcrübəni etdi. Bu təcrübə uğurlu oldu (“İzvestiya” 4. III.1926, № 52, səh. 4).

“İzvestiya” qəzeti Qurultayın martın 3-dəki iclasları haqqında məlumat verirdi. Burada Yakovlevin, C.Məmmədzadənin məruzələri və Alparovun (Qazan), Q.Şərəfin (Qazan), Ö.Əliyevin (Şimali Qafqaz) əlavə məruzələri haqqında məlumat verir. Qəzet göstərir ki, yeni əlifbada köhnə 120 işarəyə qarşı 38 işarə vardır.

“İzvestiya” qəzeti qurultay qurtardıqdan bir gün sonra öz müxbiri İ.Kukuşkinin icmal məqaləsini çap etmişdir. Kukuşkin şovinist mövqedən yazırdı:

“Doğrudur, Qurultayı açarkən onun təşəbbüsçüsü, Azərbaycan MİK-nin sədri S.Ağamalıoğlu demişdi: “Mədəni inkişaf sahəsində biz 100 il geri qalmışıdıq. Doğrudan da, burada acı bir həqiqət vardır. Amma bu ağır nəticələr çar mütləqiyyətinin, bəylərin, xanların və müsavətçilərin xəyanətinin nəticəsi idi” (“İzvestiya” 6. III.1926, № 54, səh. 4).

Burada Kukuşkin ilə mübahisə deyil, mübarizə lazımdır. Birincisi, türk xalqları hansı sahədə rüslardan bir əsr geri qalmışdı? İkincisi, xalqımızın geri qalmasına cəmi 23 ay hakimiyyətdə olmuş müsavət nə kimi vasitələrlə səbəb olmuşdu? Bakı Dövlət Universitetini açmaqlamı?!

İzvestiya özünün 7 mart tarixli nömrəsində də türkoloji qurultay haqqında kiçik bir sahədə məlum məsələlərdən danışır (“İzvestiya” 7. III.1926, № 55, səh. 4).

Martın 9-da həm “Pravda”, həm də “İzvestiya” qəzetləri Bakıda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın başlanması və yekunları haqqında məlumat verdilər. Hər iki qəzet S.Ağamalıoğlunun qurultayı başlayarkən dediyi bir məqamı diqqətə çatdırır:

“Oktyabr inqilabının nəticəsində iki inqilab baş verdi: Birinci – Anadolu inqilabıdır ki, sultanları və

xəlifələri ölkədən qovdu, ikinci inqilab – yeni əlifbadır ki, biz onun qəbulu ilə cəsarətlə deyə bilərik ki, türk-tatar xalqları qabaqcıl bəşəriyyətin mədəni sıralarına daxil olmuşdur. Türköloji qurultayın ideyalarını türk-tatar xalqlarının həyatı özü irəli sürmüşdür. Yaşasın dünya zəhmətkeşlərinin birliyi. Yaşasın üçüncü internasional!” (“İzvestiya” 9. III.1926, № 56, səh. 4; “Pravda” 9. III.1926, № 56, səh 4).

Sonra hər iki qəzet Əlibəy Hüseynzaənin müsahibəsini verir. Amma onu Konstantinopol Universitetinin professoru kimi təqdim edir. Əlibəy demişdi:

– Mən Azərbaycanı çarizm dövründə şəxsən görmüşəm, amma indi gördüyüm uğurlar məni valeh edir. Xalqın əsil inkişafı onun ayrı-ayrı qruplarının inkişafı ilə deyil, bütün kütlələrin maariflənməsidir. Məhz burada Azərbaycan xalq kütlələrinin mədəni, iqtisadi inkişafını görürsən” (“Pravda” 9. III.1926, № 56, səh. 4; “İzvestiya” 9. III.1926, № 56, səh 4).

Moskvanın iki nüfuzlu qəzeti bəzən düzgün olmayan mövqedən yanaşsa da, türk xalqlarının tarixində ilk böyük hadisəsi olan qurultay haqqında qısa məlumat verdi. Bu Qurultay yalnız siyasət xatirinə Ümumittifaq qurultayı adlanırdı. Başqa cür olsa, onun keçirilməsinə icazə verməzdilər. Əslində, Qurultay beynəlxalq toplantı idi. Çünki burada Almaniyadan Metsel, Macarıstandan

Meysaroş, Türkiyədən Köprülüzadə, Ə.Hüseynzadə və b. iştirak edirdi. Hər gün Qurultay haqqında Moskvaya gizli məlumatlar verilirdi.

Əslində, Moskva türk xalqlarının ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya yox, birbaşa Kiril əlifbasına keçməsinə istəyirdi, lakin 1930-cu ilə qədər Moskva Kommunist Partiyası loyallıq nisbi demokratiya siyasəti yeridirdi.

Qurultayda bəzən rus alimlərinin, örtülü şəkildə də olsa, belə fikirləri bildirilirdi. Amma hələ bolşevik rejimi möhkəmlənməmişdi, bolşevizm öz simasını göstərə bilməmişdi. Bu, 1930-cu ildən sonra olacaqdı. Sual olunur, əgər qurultay on il gec, yəni 1936-cı ildə baş tutsa idi, nə olardı?

1. Türk xalqları bir yerə toplaşa bilməzdi (pantürkizm damğası vurulardı).
2. Türk alimləri öz qədim keçmişindən, mədəniyyətindən danışa bilməzdi.
3. Birbaşa Kiril əlifbasına keçilərdi.
4. Qurultay iştirakçılarının münasibəti isə kitabın üçüncü fəslində görmək olar.

ИТОГИ 1-ГО ВСЕСОЮЗНОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА

І. Вступление

С 26 февраля по 8 марта 1926 года в г. Баку, в столице братской нам Азербайджанской СС Республики, происходит - Всесоюзный Тюркологический съезд. На него съехались с решающим голосом 131 делегат. Были представлены все тюрко-татарские народности СССР, от Татаристана и Чувашской республики до Узбекистана и от Тюркских народностей Северного Кавказа до нашей Якутии. Кроме того, принимали активное участие в работах Съезда многие, как русские академики и профессора, так и иностранные ученые: (2 константинопольских профессора, 1 венгерский профессор, 2 немецких, 1 австрийский и 1 персидский).

Были заслушаны доклады и содоклады по следующим вопросам:

1. Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории тюркских народов,

2) современное состояние и ближайшие задачи изучения тюркских народов в этнографическом отношении,

3) родственные связи тюркских языков между собой и с монгольскими, тунгусскими, фино-угорскими и яфетическими языкам,

4) современное состояние и ближайшие задачи изучения тюркских языком,

5). система научной терминологии и терминология на тюркских языках,

6) общие основы орфографии и орфография на тюркских языках,

7) основы построения алфавита с точки зрения лингвистической и технической и алфавиты тюркских народов,

8) развитие литературного языка у тюркских народов,

9) новейшие течения в методике преподавания родного языка и методы преподавания тюркских языков,

10) итоги и перспективы изучения литератур тюркских народов,

11) современное состояние, организационная структура и ближайшие задачи тюркологических научных учреждений СССР,

12) методы краеведческой работы среди тюркских народов,

13) последние культурные достижения тюркских народов и 14) организационные вопросы.

Большое практическое значение из всех этих вопросов имеют, главным образом, 3 вопроса: терминология, орфография и алфавит.

Нечего говорить о том, что эти вопросы имели ни одно только практическое значение, они имели и известный научный интерес. Но в то время, как другие

доклады носили информационно-научный и итоговый характер, поэтому они за исключением одного-двух случаев, принимались к сведению, доклад по этим трем вопросам; вызвал оживленные, а порой и страстные прения и решения по ним, безусловно, будут служить руководящим указанием для работы во всех местных тюркских республиках и областях.

По этим 14-ти вопросам, съездом заслушаны не менее 40- докладов и содокладов. Наибольшее количество докладов приходится опять таки на те-же указанные выше 3 вопроса. Между прочим, мы, якуты, имея богатый опыт проведения в жизнь латинского алфавита, могли выступить на съезде с своим содокладом, но нам этого по многим причинам, не удалось сделать. Поэтому мне пришлось представить съезду особые тезисы по вопросу об якутском алфавите, которые будут опубликованы в отчетах о съезде. Вообще приходится здесь указать на то обстоятельство, что якутская делегация на съезде оказалась наименее подготовленной. Причины этому

нужно искать в том, что во 1-х, вопросы, поставленные на съезде не были подвергнуты у нас предварительному обсуждению, как это имело место во многих других крупнейших тюркских республиках, за исключением, разве, одного Казакстана, где, как это выяснилось на съезде, вопросы эти ставились лишь на рассмотрение Коллегии Наркомпроса и во вторых, состав якутской делегации был подобран так, что среди нее не оказалось ни одного тюрколога и лингвиста. Это обстоятельство, также во многом мешало активному участию нашему на: съезде, на котором речи, в большинстве случаев, произносились на тюркских языках и не переводились на русский язык. В этом отношении, в одинаковом с нами положении, оказались Чуваши и некоторые тюркские народности Северного Кавказа. Обо всем этом я сообщаю, чтобы учесть их к следующему тюркологическому съезду.

Подвести итоги и попытаться в кратких словах передать сущность всех докладов представляет из

себя задачу в данный момент для меня невыполнимую, потому что в печати пока еще не появилась ни одна резолюция съезда по всем этим вопросам; кроме того, сама по себе такая задача представляет из себя большую трудность, когда имеешь дело с научными докладами.

Нечего говорить о том, что такое большое количество докладов и содокладов возможно было заслушать в течении 8 дней только благодаря жесткому соблюдению и без того крайне урезанного регламента. Поэтому все доклады носили конспективный характер. Это обстоятельство также говорит за то, что целесообразнее всего самим ознакомиться с ними, когда они (я надеюсь, в недалеком будущем) выйдут из печати. Не оставляя себе надежды еще раз вернуться к ним впоследствии, перехожу к выделенным мною трем наиболее животрепещущим вопросам.

II. Об орфографии

Основным докладчиком по этому вопросу выступал проф. Щерба. Подробно разобрав четыре принципа орфографии:

- 1) фонетический,
- 2) морфологический или этимологический, еще иначе словопроизводственный,
- 3) исторический и
- 4) идеографический, профессор Щерба приходит к тому выводу, что "самым демократическим из них является принцип фонетический". "Но, однако, в большом круге лиц, неминуемы значительные колебания в говоре, а потому, фонетический принцип в чистом виде теряет смысл, приписываемый ему на первый взгляд".

И поэтому практически для турецких народов правильное всего комбинация фонетического и этимологического принципов, комбинация в каждом отдельном случае своеобразная и разная. Общих правил дать нельзя. Вопрос практический, вопрос

жизни и жизнь должна подсказать правильное решение в каждом отдельном случае"¹⁾

Содокладчиками выступали т.т. Галимджан - Ибрагимов, профессор Жирков, Рахими и Ага-Заде. Они, не возражая в основном против выставленных докладчиками положений, даю ряд дополнительных указаний или ставят новые вопросы.

Так, м. Ибрагимов, чтобы покончить с анархией в области орфографии, предлагает объявить "борьбу с тенденцией провинциализма правописания в отдельных наречиях".

"Дальше, признавая заслуги Радлова в составлении научной транскрипции для тюркских языков, но принимая во внимание некоторые ее неудобства, он предлагает на основе создать арабским шрифтом (т. И. — сторонник арабского алфавита) другую научную транскрипцию, что будет служить не для практического употребления, а для точного

¹ Здесь и выше, везде, где не указаны источники цитирую газ. «Бакинский рабочий».

изображения звуков и их оттенков, что является характерной особенностью тюркских наречий".

В конце своего доклада, он выдвигает принципы культурно-литературной федерации тюркских языков, на следующей основе. „каждый язык должен быть автономен в своем строении, но у всех тюркских языков есть общие основы, которые и должны быть приняты во внимание“.

Проф. Жирков останавливается, главным образом на вопросе о необходимости подчинения фонетическому письму позаимствованных, как европейских, так и в особенности арабских и персидских слов, которые (последние) до сих пор «пишутся не так, как произносятся», что создает два слоя языка: нижний народный и верхний литературный. Такое положение должно быть изжито.

Ага-заде, в своем интересном докладе, останавливается на целом ряде моментов, отчасти повторяющих или суммирующих основные мысли

предыдущих ораторов, отчасти дополняющих или новых.

Из новых его положений можно отметить следующее: «для установления рационального фонетического правописания тюркского языка, необходимо создание групповых словарей тюрко-татарских областей, каковые словари при слиянии дадут общий словарь, отражающий как весь лексикон, так и фонетическое правописание всех тюрко-татарских наречий.

Рахими ничего нового не внес и говорил лишь о законах сингармонизма и др., применительно к узбекскому языку.

Принятая по этому поводу резолюция ¹ в основном фиксирует указанные выше положения, затронутые докладчиками,² за исключением вопросов

¹ Резолюции съезда пока не появились в печати, поэтому я лишен возможности воспользоваться ими в своей статье, отложить же составление ее до выхода их в свет я не могу, т.к. иначе она будет получена в Якутске слишком поздно.

² Я сознательно стремился здесь и ниже брать только те основные мысли докладчиков, которые не вызывали споров и целиком вошли в резолюции.

о культурно-литературной федерации, который оставлен открытым. Нечего говорить о том, что необходимость создания единой фонетической научной транскрипции принять не на основе арабского шрифта, как предлагал содокладчик, а на основе латинского алфавита.

III. О терминологии

Докладчик, молодой тюркский ученый, профессор, Азербайджанского государственного университета, Чобан-заде, говорит на тюркском языке "о системе научной терминологии". Из его блестящего доклада я считаю необходимым привести лишь некоторые наиболее интересные и имеющие практическое значение мысли. Он указывает на существование в Европе единого научного языка "если взять научные, терминологии в узком смысле". Путь создания научной терминологии для всех

тюркских наречий должен идти в этом же направлении. Но терминология имеет не только научное, но и педагогическое значение. Докладчик указывает, что "при составлении терминов для школ 1-й ст следует ориентироваться на местном наречии; для школ 2-й ступени на групповые наречия и, наконец, для высших школ – на общеевропейский источник. Оставляя ассимилированные арабско-персидские и принимаемые в дальнейшем европейские заимствования и выдвигая одновременно общие элементы тюркского словаря, можно создать единую терминологию".

Следующий докладчик ученый секретарь Общества Изучения и Обследования Азербайджанов Зифельдт-Симуяги говорит "о принципах образования научной терминологии в тюркских языках".

Кратко остановившись на естественной эволюции языков, т. Зифельдт указывает, что "В наши

дни нет времени ждать развития¹ языка; науки и литературы, «естественным» путем, т. е. стихийно, а необходимо это развитие регулировать сознательной силой, – Государственными терминологическими комиссиями и другими научными органами, при содействии широкой общественности".

Попытки реформы старого крайне несовершенного и до отказа засоренного арабскими и персидскими терминами тюркского литературного языка идут по четырем направлениям:

1) Панисламисты стремятся сохранить максимально большое количество арабско-персидских терминов,

2) европеизаторы — максимум европейских слов,

3) пантюркисты стараются навязать или константинопольский литературный язык или носятся

¹ Бюллетень Орг. Ком. по созыву Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда, №2, Баку, 28 февр. 1926 года.

утопическим планом создания единого литературного языка для всего тюркоязычного мира и

4). "Народники" предлагают – предлагают восстановить в литературе народный язык.

Докладчик считает правильным последнее течение и предлагает "при выборе терминов, прежде всего, обращаться к народному рабоче-крестьянскому языку. В случае отсутствия элементарных терминов в народном языке, возможно заимствование из других родственных языков и наречий, как подчиняющихся тем же языковым законам".

Далее возможно заимствование из Европейских языков, но при этом необходимо соблюдать следующие условия:

а) заимствованное слово не должно выходить за границу определенных звуков, свойственных заимствующему языку,

б) в заимствуемых словах могут быть лишь такие сочетания и чередования звуков, которые свойственны заимствующему языку,

в) заимствуемые слова должны укладываться в правила сингармонии и

г) ударение должно быть поставлено на последнем слоге".

Докладчик приводит в своих письменных тезисах в качестве примера, следующие слова: *istaqan* от стакан, *uskuła* от школы и т. д. (следовательно, эти слова по якутски должны быть написаны так: *ustaqa:n*, *oskiola*).

Содокладчик т. Зейналлы указывает на необходимость "установить для всех тюркских народов однообразную систему и принципы в установлении терминологии". В качестве источников он указывает те же языки, какие указывались и предыдущим оратором. "Усвоенные широкой массой арабско-персидские слова-термины, в случае отсутствия соответствующих понятий в тюркских словах, остаются", а остальные изгоняются, если они легко поддаются замене татарскими или международными терминами.

Относительно формы приема заимствуемых слов, в основном указывает на те же положения, что и т. Зифельдт, в новых и его положениях заключается в том, что он разбивает общеевропейские термины на две категории:

1) На термины, принятые всеми народностями Европы, без изменения и

2) на термины, измененные, а отчасти и переведенные.

Термины первой категории должны быть приняты в том же виде, а второй категории должны быть созданы на родном языке за исключением лишь тех, для которых подобрать или производить подходящие оболочки на тюркских языках пока не возможно¹.

"Нет возможности создать единую во всех отношениях терминологию, вследствие различных условий жизни, создавших неодинаковые диалекты. Но этим, однако думается, нельзя отрицать

¹ См. Бюллетень, № 2

возможности создания групповой терминологии для 3-х - 4-х главных ветвей тюркских наречий, все же остальные подгруппы, подходящие под ту или другую ветвь, связать с одной из них¹.

Далее, докладчик останавливается на необходимости установления пределов научного языка. В прежнее время "язык науки настолько был узкоопределенным, что смысл его слов мог понимает, только работник данной дисциплины". Само собой разумеется, что теперь, когда наука «выходит за пределы тесных кабинетов и становится достижением «широких слоев», допустить такое же положение во вновь создаваемой терминологии нельзя, поэтому необходимо для выработки терминологии придерживаться одного основного принципа: брать слова, употребляемые среди народных масс, конечно, не забывая общегрупповой особенности данного говора и учитывая распространенность, а также

¹ Бюллетень №3

наибольшее соответствие понятию и благозвучие данного слова ¹

"Нужно стараться не создавать искусственно сокращенных слов, ибо это большей частью не принимается массой, с другой стороны, противоречит закону сингармонии в тюркских языках".

Дальнейшие содокладчики: Адабаш (Крым), Байтурсун (Казакстан), Махсудов (Татаристан), и Хасапов (Башкирия) ничего нового не вносят и делятся своими опытами создания научной терминологии на местах, которые почти совпадают с изложенными выше положениями. Серьезных принципиальных расхождений не оказалось, поэтому единогласно принятая резолюция суммирует доклады и прения. Из практической части резолюции укажу здесь лишь на два пункта: а) о необходимости создания общетюркского словаря терминов, б) о создании на местах терминологических комиссий и о

¹ См. там же

желательности периодических совещаний между ними.

IV. Об алфавите

Одним из вопросов, который привлек наиболее пристальное внимание не только тюркских народностей, населяющих СССР, но и за границей, вне всякого сомнения, является вопрос об алфавите. Как мы видели выше, он не является единственным и далее самым главным пунктом повестки съезда, но он имеет огромное культурное и общественное значение, ибо затрагивает широкие слои, населения, поэтому вызывает более оживленные прения, чем другие вопросы. Вопрос этот был поставлен лишь в плоскости выяснения преимуществ латинского или арабского алфавитов.

Выступления первых двух докладчиков, проф. Яковлева и проф. Жиркова носили научно-академический характер. Так, проф. Яковлев поставил

пред собой задачу, выяснить, во-первых, ту культурно-социальную обстановку, при которой придется проводить реформу алфавита среди тюркских народностей и, во-вторых, установить систему письма вообще.

Народы не мусульманские, сравнительно легко переходят на латинский алфавит, тогда как среди мусульманских народностей вопрос встречает большие затруднения, так как здесь он связан религиозными предрассудками. Тот факт, что Азербайджан одним из первых ввел у себя латинский шрифт, докладчик объясняет тем обстоятельством, что, во-первых, до революции здесь национальная письменность находилась на очень низком уровне, от 1 до 1 1/2 проц. ("Легкость проведения латинского алфавита обратно пропорционально наличному развитию национальной письменности") и, во-вторых Азербайджане имеется более высокая городская культура, чем в других тюркских республика, например, процент городского населения в нем равен,

приблизительно 13 и кроме того, имеется крупный национальный пролетариат, сконцентрированный в одном промышленном районе, создавшейся благодаря нефтяным промыслам.

В то же время, в такой Республике, как Татаристан, письменность доходит до 25%, городское его население определяется 4,3%, национальный же пролетариат в пределах его почти отсутствует, будучи рассеян в других промышленных районах СССР. Этим обуславливается сравнительная трудность перехода там к латинскому алфавиту¹).

Остановливаясь на вопросе об арабском алфавите²) доклад между, прочим, подчеркивает, что "арабский алфавит» не выходит за пределы

¹ На съезде почти вся татарская делегация выступала яростной речью перехода к латинскому алфавиту. Один из делегатов объяснял это отчасти тем, что в Казани имеется крупнейшая полиграфическая промышленность, которая снабжает печатным словом почти весь Тюркский Восток. Ясное дело, что Татаристан не хочет терять это свое фактическое положение.

² Я сознаю, что вопрос о судьбах арабского алфавита не имеет большое значение в условиях Якутии, но тем не менее считаю необходимым привести здесь и ниже некоторые наиболее интересные мысли за и против его, в виду их научного интереса. Я надеюсь что они вызовут интерес и со стороны читающей публики. Кроме того, знакомство с ними будет небесполезно и даст углубленного подхода к вопросу о создании нового алфавита на латинском языке.

мусульманских народов, что он даже и в этих пределах уступает территорию за территорией. Кто не наступает, тот уже побежден".

"Культурная история письменности, - говорит он далее, - показывает, что письменность, в частности шрифт и наука подчинены религии лишь в эпоху типичного средневековья. Переходя к национальному культурному строительству и техническому усвоению европейской литературы все народы неизбежно проходили через реформу отмежевания письменности и науки от религии и через приспособления шрифта к европейской технике воспроизведения. На этой стадии находятся сейчас большинство тюркских народов".

Далее, докладчик, касаясь русского алфавита, останавливается на той стороне его, которая делает его неприемлемым, на том, что он, "исторически связан с руссификаторской и миссионерской политикой при царизме. Это обстоятельство дало ему такой привкус, что большинство народов СССР, при

создании своей письменности, не принимает его и, даже приняв его, отказывается от него потом ".

По вопросу о системе письма, основные мысли его сводятся к тому, что , выбор наиболее удачной графики должен определяться:

а) соображениями наибольшей простоты графических движений при достаточной различимости знаков и букв;

б) сознательным выбором определенной системы восполнения недостающих знаков в принятом за основу алфавита, т. е. система сочетаний, или надстрочных знаков, или новых букв и пр.;

в) соображениями наибольшей экономии в смысле пространственного протяжения начертаний слов¹.

Проф. Жирков рассматривает со всех точек зрения и в особенности с точки зрения чисто технических достижений 3 главных конкурирующих

¹ «В борьбе за новый тюркский алфавит», сб.ст, изд. В.Н.А.В. Москва, 1926 г. Стр.39

между собой алфавита – латинский, русский и арабский – и приходит к тому выводу, что необходимо предпочесть первый алфавит пред остальными двумя.

Мотивы у него следующие: Латинский и русский алфавиты имеют много общих достоинств, а именно:

1. Выдерживают ровную строку, буквы лишь незначительно выступают вверх и вниз, тогда как арабский алфавит по самому своему характеру противоречит этому принципу;

2. Обладают большой различимостью букв, начертания, которые могут путаться в рукописной форме, особенно в русском алфавите, например, т и ш и др., составляют небольшое исключение;

3. Буквы имеют очень простую форму и не имеют вычурности и

4. Легко поддаются обработке в разных графических стилях (универсальность стиля).

Остановливаясь особо на русском алфавите, докладчик указывает на отдельные, только ему присущие достоинства и недостатки. В качестве последних можно-указать:

1. Наличие одной буквы имеющей очень вычурную форму, это - ж (в Новгородском алфавите таким знаком является очень упорно сохраняемая буква æ Ис. Б.).

2. Наличие двухзначного начертания для одного звука ы и

3. Некоторые буквы имеют в высшей степени интернациональное начертание, но значение их неинтернациональное, например, р, в, н, и т.д.

К достоинствам русского алфавита можно отнести сравнительно большее количество букв в нем и одинаковую форму начертаний заглавных и строчных букв (исключения из этого правила незначительны). Эти два достоинства отсутствуют в латинском, но зато этот последний имеет то несомненное преимущество перед русским

алфавитом, что, во-первых, не имеет никакого одиозного прошлого для тюркских народов СССР и во-вторых, имеет то драгоценное для современности качество, как высокая степень интернациональности. Поэтому преимущество остается вне всякого сомнения за ним.¹

Что касается арабского алфавита, то к его достоинствам можно отнести:

1. "Графическую красоту и
- 2) большую степень стенографичности.

Его недостатки: 1. Малая различимость букв, 2 обилие диактрических знаков и 3. Он не выдерживает ровной строки", далее, его курсивный характер противоречит, типографскому набору и технике пишущей машины, и, наконец, имеет исторически объяснимое недостаточное выражение гласных в письме.

Попытки реформы арабского алфавита, благодаря своей половинчатости и принципиальной

¹ См. сб.ст. В борьбе за новый тюркский алфавит. Стр.23—28

несмелости, приводят к тому, что алфавит теряет все достоинства арабского, не приобретая взамен никаких других достоинств"¹

Первый содокладчик Замнаркомпрос Азербайджана тов. Мамедзаде, в начале своего доклада, дает краткий обзор движения среди тюркских народов в пользу нового тюркского алфавита, и, остановившись на культурном и революционном значении этого движения, переходит к разбору 2-х созданных им течений: за реформу старого арабского алфавита и за переход к новому на латинской основе. Докладчик дает уничтожающую критику реформистов (ислакистов). которые своими десятками реформ в течение нескольких десятилетий, если и добились чего либо, то только того, что во 1-х, отбросили несколько букв, соответствующих чисто арабскому произношению и вместо четырех начертаний многих согласных букв приняли два начертания. Они до сих пор никак не могли

¹ См. Бюллетень №3

освободить старо-арабский алфавит от системы точек, диактрических знаков и т.д., но, наоборот, осложнили его введением многих знаков для получения соответствующего количества гласных букв, звуки которых имеются на тюрко-татарском языке и для коих не имеется соответственного буквенного начертания в старом арабском алфавите“. Далее, он указывает на то, что ислакисты- доходят до таких абсурдов, как например, придерживаясь письма справа налево, они вместо того, чтобы писать корень квадратный из двух целых пять десятых, пишут: Две целых и пять десятых а затем уже корень квадратный, но в обратном направлении" и т.д.

Переходя к разбору течения в пользу нового тюркского алфавита, главным образом, в Азербайджане, т. Мамед-заде перечисляет основные достижения сторонников этого течения: "1. На новом тюркском алфавите имеется соответствующее количество гласных букв, нужных для тюрко-татар. 2. Алфавит без системы точек и диактрических знаков.

3. Достигнуто письмо слева направо что легко и быстро может приобщить широкие массы тюрок к европейской культуре. 4. Достигнута нотная запись музыки. 5. Уменьшено количество букв в алфавите. 6. Облегчена ликвидация неграмотности".

В конце своего доклада т Мамедзаде останавливается на достижениях Азербайджана в течение трёх летнего периода проведения в жизнь нового алфавита. Так, например, "За короткое время ликвидирована неграмотность среди 70.000 рабочих и крестьян и по всей Красной Армии".

Из следующих содокладчиков можно отметить тов Галимджана Шарафова (Татарстан)¹ выступившего с обстоятельной речью в защиту письма арабского алфавита, т. Тюрякулова (Центроиздат), давшего критику, реформированного арабского алфавита и т. Омара Алиева (Сев. Кавказ), который поделился опытами введения латинского

¹ К сожалению у меня под руками не имеется текста выступления тов. Шарафова. Речь его не опубликовано в «Бакинском рабочем»

алфавита среди горцев Северного Кавказа и дал подробный разбор отрицательных сторон арабской графики.

В прениях выступали более 20 ораторов. Большинство ораторов высказывается в пользу перехода к новому алфавиту, на латинской основе. Вся татарская делегация и часть из делегатов Казакстана, в частности Байтурсун, высказываются по многим причинам в пользу реформированного арабского алфавита.

После заключительных слов т. т. Шарафова, Тоюрякулова, Алиева, профессора Жиркова и профессора Яковлева, Предсовнарком Дагестана т. Коркмазов от имени делегаций Азербайджана, всех республик Закавказья, Узбекистана, Киргизской, Дагестанской, Туркестанской, Якутской, Башкирской и автономных областей Северного Кавказа вносит следующую резолюцию:

1. "Констатируя преимущество и техническое превосходство нового тюркского (латинского)

алфавита над арабским и реформированным арабским алфавитом, а также огромное культурно-историческое и прогрессивное значение нового алфавита по сравнению с арабским, — вместе с тем Съезд считает введение нового алфавита и метод проведения в отдельных тюрко-татарских республиках и областях делом каждой республики и каждого народа.

2. В связи с этим, Съезд констатирует факт огромного положительного значения, заключающегося - в Введении Азербайджаном, областями и республиками СССР. (Якутией, Ингушетией, Карачай-Черкесской, Кабардинской, Балкарской и Осетией) нового тюркского алфавита.

3. Отмечая и горячо приветствуя огромную положительную работу, проделанную означенными областями и республиками СССР в области введения нового тюркского (латинского) алфавита, — Съезд рекомендует всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод Азербайджана и других областей и

республик СССР для возможного проведения этого у себя".

Резолюция эта принимается большинством 101, против 7, при 6 воздержавшихся. Воздерживаются русские ученые, которые считают себя не компетентными принимать участие при вынесении окончательного решения по этому вопросу, являющемуся делом самих тюрко-татарских народов.

Так принимается это имеющее колоссальное революционно-историческое значение для всего мусульманского Востока решение (подч.-В.П.). Для нас, якутов, не имевших вопроса о переходе от арабского к латинскому алфавиту, не вполне может быть ясен тот громадный культурный сдвиг и огромное значение этого решения, связанного с религиозным фанатизмом, с национальными чувствами и многовековым культурным прошлым мусульманских народов. Непосредственно жизненный интерес этого вопроса начинается для нас лишь с того момента, как принято это решение. Это – вопрос с

согласования всех пока что по необходимости разрозненных попыток создания новых алфавитов на латинской основе.

Этот же вопрос, безусловно не мог не стать перед всеми остальными тюркскими народами. Буквально на другой день после принятия указанного выше решения. На Съезде он не мог быть поставлен в тот момент, когда спор шел по линии принципиального выяснения преимуществ, того или иного алфавита. Требуется некоторое время для того, чтобы подробнее разработать этот вопрос, продискуссировать на местах и принять окончательное решение. Поэтому пришлось обсуждать его на частном совещании делегатов; в котором было вынесено следующее решение:

1. Для пропаганды и для всестороннего обсуждения вопроса о едином тюркском алфавите, на основе латинского алфавита, создать в отдельных республиках и областях комитеты нового тюркского алфавита.

2. Руководство деятельностью этих Комитетов передать Комитету Нового тюркского Алфавита при Азербайджанском ЦИК-е, которому поручить:

а) издавать дискуссионные сборники, в которых обсуждать все вопросы, связанные с созданием единого алфавита и

б) созвать не позже, как через три месяца совещание из представителей всех тюркских республик и областей, для окончательного принятия текста этого алфавита.¹

V. Организационные и другие вопросы

В нескольких словах считаю необходимым остановиться на решениях Съезда по организационным вопросам, а также и на некоторых других его решениях, имеющих наиболее животрепещущее практическое значение.

¹ Этой резолюции у меня тоже нет. Я передаю лишь его смысл.

Съезд после себя не оставил никакого выборного органа и ограничился пока тем, что рекомендовал всем тюркским республикам и областям организовать у себя на местах Тюркологические Комитеты, для собирания и систематизирования материалов по тюркологии, учета и хранения рукописей, изучения местных говоров и диалектов т. д. Эти комитеты должны постепенно поддерживать между собой связь и производить обмен своими печатными изданиями.

Далее, Съезд признал, желательным переиздание ставшего библиографической редкостью пока единственного в своем роде словаря тюркских наречий ак. Радлова.

Что касается второго Всесоюзного Тюркологического Съезда: то Съезд высказался за созыв его не позже, как через 2 года, в столице Узбекистана, в г. Самарканде.

Из других вопросов, обсуждавшихся на съезде, пока отмечу чрезвычайно интересные доклады

профессора Кепрюлю-Заде "О развитии литературного языка у тюркских народов", професс. Щерба "О новейших течениях в методике преподавания родного языка " и ак. Ольденбурга "О методах краеведческой работы среди тюркских народов" (подч.-В.П.).

Профессор Константинопольского университета Ккпрюлю Заде начинает свой доклад указанием, что "тюркский язык ещё до принятия ислама распался на ряд наречий". "В настоящее время определить и точно установить эти наречия не представляется возможным". "Язык орхонских надписей представляет собой разработанный литературный язык".

На основании различных исторических и лингвистических источников можно прийти к выводу, что уже к V веку мусульманской веры существовало два литературных тюркских наречия: восточное или наречие "хакание" и западное или огузское наречие, между которыми имелась чувствительная разница.

Наречие "хакание", которое впоследствии, после Монгольского нашествия, получило название джагитайского, получило широкое распространение, главным образом, в Средней Азии (Хорезма) и в районе Золотой Орды.

Огузское наречие в VII веке, распалось на две группы: восточное и западное, из них последнее, известное в настоящее время, как анатолийское наречие, "в течение 8-ми веков дало тысячи, научных и литературных произведений, нисколько не стоящих ниже произведений, написанных на арабском или персидском языках".

В связи с докладом проф. Кеprüлю Заде возник интересный обмен мнений по вопросу возможности создания общего "для всех тюрок литературного языка. Особенный интерес представляет из себя выступление проф. Самойловича, который говорил: "то, что мы условились называть общетюркским языком, распадается на несколько диалектов, с одной стороны мы видим зарождение чувашского, с другой

якутского. Если не считать этих двух языков, которые сильно отличаются от остальных тюркских наречий, то эти последние представляют собой не особые языки, а только диалекты и говоры, находящиеся между собой еще в более близком родстве, чем славянские и германские группы.

Поэтому, теоретическая почва для объединения, если не всех, то по группам отдельных тюркских диалектов, безусловно весьма благоприятна. "В настоящее время, на основе факторов экономического порядка", процесс сближения не только литературного, но даже разговорного языка, фактически уже происходит": "Поэтому нет оснований пессимистически смотреть на вопрос о выработке литературного языка. Поскольку язык является средством общения, как явление социальное, то, конечно, его объединение явится совершенно необходимым и желательным".

Из доклада проф. Щерба, здесь остановлюсь лишь на его взглядах на звуковой метод и на американский метод целых слов.

Каждый из них, по его словам, имеет свою сферу применения. "Американский метод возник на почве английского языка, в силу того, что этот язык имеет историческую орфографию, к которой очень трудно применить звуковой метод в чистом его.

Что касается звукового метода, то таковой, главным образом, приспособлен к фонетической орфографии и там, где орфография фонетична, применение звукового метода даёт наилучшие результаты.

Увлечение наших педагогов американским методом, который сам по себе не имеет преимуществ перед звуковым, объясняется, главным образом, тем, что при применении его в значительной мере достигается наглядное обучение.

Академик Ольденбург в начале своего краткого доклада подчеркивает, что "в виду необыкновенно

сложного этнического состава тюркских народов, краеведении получает у них исключительное значение, потому что только самой тщательной дифференциацией и детализацией возможно выделить все те наслоения, которые накопились в быте тюркских народов за долгий период их существования". Например, необходимо точно установить названия местностей, так как по ним можно делать очень важные исторические выводы. Далее необходимо уяснить себе план той или иной местности для выяснения причин расселения того или другого народа в ту или иную эпоху и т. д. и т. д. Все это может выполнить краеведение. Оно должно стать массовым явлением и из ученого термина сделаться обыденным явлением.

Города и деревни, необходимо покрыть густой сетью низовых краеведческих рабочих крестьянских ячеек; для жизненности этих ячеек, особенно последних, "важна непосредственная связь их со школой, при участии в работе их учителей и

учительниц". Эти ячейки могут существовать на свой средства и ограничиваться лишь небольшими субсидиями для привлечения работников со стороны.

Для более ясе крупных центров, нужны сравнительно большие библиотеки музеи, значение которых громадно и выходит за пределы краеведения. Тут уже нужны даже Институты Краеведения, которые могли бы научно консультировать и на специальных курсах готовить периодически краеведческих работников. Здесь, без активного морального содействия Наркомпросов мы ничего не сделаем. Поэтому мы надеемся, что в бюджетах их будут отведены определенные расходы на краеведение".

Для объединения работы низовых ячеек должны, как можно чаще созываться небольшие местные, краеведческие съезды, имеющие отчетно-организационный характер, которые должны готовить работников к более широким съездам.

Несколько слов необходимо уделить также вопросу об изучение тюркских языков. По этому вопросу я хочу отметить то обстоятельство, что почти все выступавшие докладчики, особенно проф. Самойлович и проф. Ашмарин, указывали на сравнительно большую ценность якутского языка, по сравнению с другими тюркскими наречиями, и в частности на громадное значение научной грамматики якутского языка, составленной ак. Бетлингом, которая, являясь классическим трудом, положила основу для будущей сравнительной грамматики тюркских народов, о необходимости которой съезд и вынес пожелание в своей резолюции.

Между прочим, с сожалением приходится констатировать, факт, что эта грамматика, написанная на немецком языке и напечатанная в сборнике трудов Миддендорфа, до сих пор не появлялся отдельным изданием и не переведена на русский язык, благодаря чему доступна лишь научным работникам, владеющим немецким языком и недоступна для

практических работников из среды якутов. Такое положение должно быть в ближайшем будущем устранено. Необходимо принять меры к переводу этой грамматики на русский язык и к выпуску ее из печати отдельным изданием.

VI. Значение съезда

В заключение необходимо остановиться в немногих словах и выяснении того огромного культурно-исторического значения, которое имеет съезд не только для тюрко-татарских народов, населяющих в СССР, но и для Турции, Персии и Афганистана, а также для всего научного мира, которому, как это подчеркнул в своей приветственной речи председатель ЦИК Союза ССР и председатель Совнаркома Азербайджана тов. Мусабеков "представляется возможность подчеркнуть результат работ за ряд лет и наметить дальнейшие пути развития тюркологии".

Величайшее историческое значение съезда заключается в том, что впервые представители тюрко-татарских народностей имели возможность встретиться, на своем братском съезде и разрешить свои наболевшие культурные вопросы. "В великое дело создания нового освобожденного человечества" - говорил председатель организационной комиссии по созыву съезда и председатель ЦИС Азербайджана, тов. Агамали - Оглы, - съезд, несомненно, внесет свою лепту. Ведь, дать верную научную основу культурному развитию многомиллионных народов на рубеже Востока, того Востока, где большая часть человечества, находится под, ярмом иностранного гнета и собственных предрассудков, это значит – потрясти этот самый Восток".

Молодой тюркский ученый, профессор Чобанзаде, один из наиболее активных участников съезда задолго до съезда писал:

Главное значение съезда следующее:

"Тюркология, служившая до сих пор в руках западных империалистов, пользовавшихся темнотой Востока, орудием эксплуатации и колонизаторской политики, отныне станет ценным результатом мышления честных и серьезных людей, совместно работающих над самыми неведомыми и вместе с тем интересными документами истории цивилизации человечества, съезд тюркологов является новым шагом к интернационализму, соединяющим отсталую часть человечества с лучшей частью современной цивилизации и займет место в истории человеческой культуры".

В самом деле, присутствие на съезде иностранных ученых придавало ему интернациональный колорит, не только по своему содержанию, но и по своей форме.

Съезд безусловно, не мог не иметь в своей значительной части несколько академический характер. Но помимо того огромного научного значения, решения его имеют и громадное

практическое значение. Советские республики и области СССР с тюрко-татарским населением, ныне находятся на пути к небывалому культурному подъему. Ясное дело, что при таких условиях перед нами не могли не встать вопросы о неудовлетворительном состоянии и несовершенстве алфавита, терминологии, орфографии, методов преподавания и. т. д. Требовалось совместное разрешение всех этих вопросов, на основе того богатого опыта, который имеется на местах и при свете научного освещения со стороны представителей науки эти задачи выполнены съездом.

Практика покажет в какой мере это выполнение отвечает насущным потребностям тюрко-татарских народов. Одно только несомненно, что сделано огромное культурное дело сближения всех тюрко-татарских народностей, не только внутри СССР, но и по ту сторону границы Советского союза и заложен прочный фундамент того мощного сдвига к

культурной жизни, на пути к которой стали и идут отсталые тюрко-татарские народности.

Наконец одно то обстоятельство, которое несколько раз подчеркивал Председатель Всесоюзной Научной Ассоциации Востоковедения тов. Павлович, "что величайшие представители и светила науки, как академик Бартольд, ак. Ольденбург, Крымский и другие собрались совместно с представителями трудовых масс, является фактом небывалым в истории человечества и возможным лишь в условиях жизни в Советском Союзе".

В частности, по вопросу об алфавите нужно указать, что он, не являясь единственным и главным вопросом съезда, имеет, безусловно, громадное значение для культурной жизни тюрко-татарских народностей. Съезд, конечно, не мог вынести обязательного для всех решения по этому вопросу, потому, что это противоречило бы национальному самоопределению этих народов; он лишь констатировал с научной точки зрения техническое

преимущество латинского пред арабским, признал удачу опыта Азербайджана и др. и подчеркнул, что проведение в жизнь нового алфавита является "делом каждой республики и каждого народа".

Несовершенство прежнего арабского алфавита приводило к тому, что наука и знание являлись достижением только верхов, этой своеобразной "Жреческой касты наших дней". Вполне естественно, что в советских республиках, где все строительство зиждется на творчестве трудовых масс населения, оставлять такое положение было немыслимо: нужна была коренная ломка, алфавита для того, чтобы облегчить вовлечение этих масс в дело культурного строительства.

Заканчиваю свою статью словами, проф. Чобан-Заде: "С принятием нового алфавита тюркские народы вошли в культурную семью европейцев. Обладая европейскими средствами фиксирования передачи мысли, тюрко-татарские народы признаны будут

играть роль передатчика культурно-революционных идей СССР на Востоке ".

"Хозяйство Якутии ", 1926, № 5, сс.37-50.

Дорогому Адилю Бабаеву на добрую память о встрече в Баку

Ю. Васильев

31. IV. 98

SON SÖZ

Budur, 40 ildən artıq bir dövrdə qarşıma qoyduğun məqsədə, deyəsən, çatdım. Birinci Türkoloji Qurultay haqqında indiyədək çox deyib, çox yazsam da, rahat ola bilmirdim ki, bu böylik hadisə haqqında sanballı bir söz deyə bilməmişəm. Mənə elə gəlir ki, indi artıq rahat nəfəs almaq olar.

Repressiya qurbanları haqqında yazmaq əli qələm tutan hər bir ziyalının borcudur. Mən öz payıma düşən borcu qismən yerinə yetirmişəm. Amma məni bir düşüncə rahat buraxmır. O da milli namus məsələsidir. Məlumdur ki, repressiyanın tüğyan etdiyi illərdə güllələnmiş (və ya dənizə tökülmüş) bütün kişilərin ailəsini (arvadını, qızını, anasını, bacısını) xalqımız düşməni olan müstəntiqlər dindirir, döyür, işgəncə verir. Sonra müxtəlif müddətlərə başqa respublikalardakı cəzaçəkmə düşərgələrinə göndərirdilər (sürgün edirdilər). O zamankı Azərbaycan rəhbərliyinə süni surətdə bəraət qazandıрмаğa çalışanlar heç olmazsa, həmin minlərlə Azərbaycan qadınının təhqir olunmuş mənliliyi qarşısında öz məsuliyyətlərini dərk edirmi? Axı belə düşərgələri Azərbaycanda tikmək olardı. Onda minlərlə ana və bacımızın mənliliyi tapdalanmazdı.

Bu sahədə işləmək mənim filologiya sahəsindəki fəaliyyətimə mane olsa da, bir filoloq-jurnalist kimi, gələcəkdə məhz cəzaçəkmə düşərgələrinə göndərilmiş

igid və qeyrətli qadınlarımız haqqında bir kitab yazmağı özümə borc bilirəm.

Bir neçə məsələ isə yenə narahatlıq doğurur:

1. Qurultay iştirakçılarının hamısı haqqında məlumat verə bilmədim. Çünki onların sənədləri müvafiq təşkilatların arxivində tapılmadı.

2. Bir neçə adamın (repressiya qurbanının) şəkli işdə yoxdur. Buna görə biz də həmin adamların şəkillərini verə bilmədik.

3. Kitabın üz qabığındakı “Türklərin Şəcərə ağacı”nın müəllifinin adını bilmədiyimdən ondan üzr istəyirəm. Qoy türk alim qardaşlarımızın bu möhtəşəm işi (şəcərə ağacı) bütün türklərin tarixini öyrənmək və təklif etmək kimi qiymətləndirilsin.

Kitabın ərsəyə gəlməsində onun elmi redaktoru AMEA-nın müxbir üzvü, professor A.A.Axundova, əsərə rəy vermiş AMEA-nın müxbir üzvü, professor N.Q.Cəfərova, ADU-nun rektoru, millət vəkili, professor S.İ.Seyidova, Respublika MTN əməkdaşları X.Bağirova, R.İsmayılova, M.Əliyevaya, Günaya, Milli Arxiv İdarəsinin direktoru A.Paşayevə, siyasi partiyalar tarixi institutu arxivinin direktoru Mayis müəllimə, Almaz xanıma, kino-foto sənədlər arxivinin işçisi Vaqifə, Zümrüd xanıma öz dərin təşəkkürümü bildirirəm.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisinə dair. B., 1958.
2. Abdullayev A.S. 40 ildə Azərbaycan dili tədrisinin inkişaf tarixi. “Azərbaycan məktəbi”, 1960, №4.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c. B., .
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX c. B., 1986.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X c. B., 1986.
6. Aşmarin Alman alimi Otto Bötlinqin 1851-ci ildə yazdığı “Über die Sprache der Yakuten”, 1852-ci ildə yazdığı “Zur türkisch-tatarischen grammatik” əsərlərini nəzərdə tuturdu.
7. Axundov R. Seçilmiş əsərləri. B. 1977.
8. Azərbaycan SSR Baş Sovetinin İkinci Sessiyası. Stenoqram. B.1940.
9. Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutu arxivi (Fond 1, siyahı 1, 2, 235, saxlama vahidi 3, 253, iş 251)
10. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. (Fond 103, siyahı 1, saxlama vahidi 11, 4)
11. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B. ADU nəşri. 1996.
12. Babayev A. “Bəkir Çobanzadə”, Bakı, 1998.
13. Bünyadov Z. “Qırmızı terror”, Bakı, 1993

14. Çobanzadə B. Türkoloji Qurultayın tarixçəsi, planı və borcları. "Maarif işçisi" jurnalı, 1925, №8.
15. Çobanzadə B. İstilah terminoloji işlər. "Azərbaycam öyrənmə yolu". 1930. №4-5.
16. Çobanzadə B. Lenin və dilçilik "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı. 1927, №2.
17. Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. "Maarif işçisi" jurnalı, 1926. №5(13) səh.28.
18. Çobanzadə B. Yeni Türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında Azərbaycan MİK və XKS qərarı, "Şura kütləçisi" 1928. №78.
19. Çobanzadə B. Dilin fənn və sənət olaraq tədrisi, "Maarif işçisi" jurnalı 1925. №1.
20. Çobanzadə B. "Türk dili və əbədiyyatı tədrisi üsulu" 1926.
21. Çobanzadə B. Yangi əlifbanın engi yutunqları və qoldagı vəzifələrimiz. "Alanqa" (özbəkçə) jurnalı. 1928. №12.
22. Çobanzadə B. "Kazan Plenumu nəticələri" "Maarif işçisi" jurnalı, 1929, №1.
23. Çobanzadə B. "Unifikasiya (əlifbaların birləşdirməsi) turmda." Kazan. "Maarif". 1929, №1.
24. Çobanzadə B. "Suralar ittifaqının yazı sərəgisi" "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı. 1929, №11.
25. Çobanzadə B. "Türkoloji Qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti" "Maarif işçisi" jurnalı, 1926, №4.

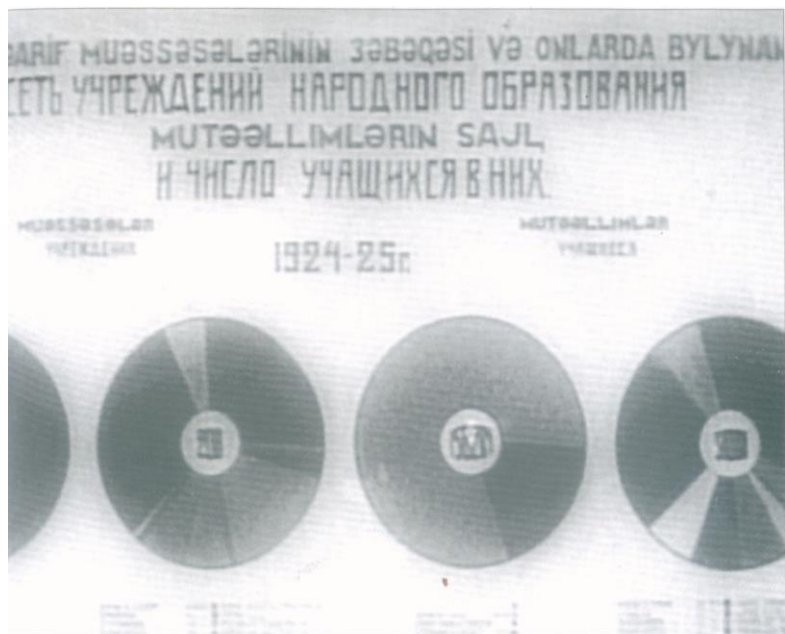
26. Çobanzadə B. “Yeni əlifba və türk dili” “Maarif və mədəniyyət” jurnalı. 1922, №12.
27. Çobanzadə B. Azərbaycan imla konqresi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1927, №10.
28. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilini uslubiyatı. B., 1962.
29. Hüseynzadə M. “Müasir Azərbaycan dili” B., ADU nəşri, 1954.
30. “Kommunist” qəzeti. 1926-cı il. №47.
31. Lenin. Əsərləri məcmuəsi. B., 1977.
32. Köçərli F.B. Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən 100 il mürur etməsi münasibətilə yazılmış risaleyi yadigarandır. Tiflis, 1911.
33. Mehdizadə M.M. “Azərbaycan Sovet Məktəbinin Tarixinə dair xülasələr”. B., Azərnəşr, 1959.
34. Mədətov Q. Ruhulla Axundov. B., 1957.
35. “Molla Nəsrəddin” 1926, №9
36. Nərimanov N. Ucqarlardan inqilabımızın tarixinə dair (Stalina) məktub. B., 1992.
37. Nəzirli Ş. Cumhuriyyət generalları B., 1995.
38. Rusca-Azərbaycanca lüğət. I c. Bakı 1982. (Rusiyanın şərqində yaşayan xalqlara təhqiramiz şəkildə “Иноподец” deyirdilər)
39. Sadıqova S.A. Azərbaycan terminologiyasının nəzəri problemləri. B., 2002.

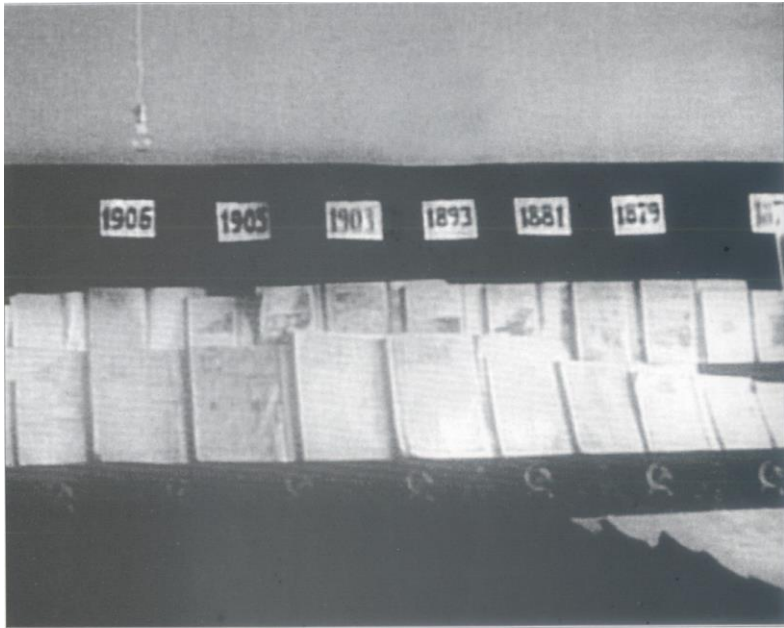
40. Şirəliyev M.S. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. Az SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri. 1948, I cild.
41. Хочаев X.S. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. B., 1929.
42. “Yeni yol” qəzeti. 1923. №17(32), 5 iyun; №22(37), 18 iyul
43. “Yeni yol” qəzeti. 1924. №39. 26 oktyabr; №37(91). 16 oktyabr; №35. 3 noyabr; №36. 7 noyabr.
44. “Yeni məktəb” jurnalı. 1927. №4. səh. 105-106
45. Ашнин Ф.Д., Алпатов Б.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва. 2002.
46. “Бакинский рабочий” 25-111926. № 48.
47. Барахов И.Н. Итоги I-го Всесоюзного тюркологического съезда. “Хозяйства Якутии” 1926. №5.
48. Бюллетен оркомиссии по созыву I тюркологического съезда. Б., 1926
49. История Азербайджана. 1963. III т. часть I.
50. “Культура и письменность Востока” 1928, книга II.
51. “Культура и письменность Востока”. 1929, Кп. III.
52. Советский Азербайджан за 50 лет. (статистический стоник) 1979.

53. Стенографический отчет общебакинской конференции АКП(б) 1923.
54. Стенографический отчет первого Всесоюзного тюркологического съезда. Б., 1924
55. Чобанзаде Б. Тюркологический съезд. Резюме доклада читанного на 3 заседании тюркологической секции об-ва 20-Х. 1926. в.сб. известия общества обследования и изучения Азербайджана. Б., АССР. 1926, №1.
56. Чобанзаде Б. О системе научной терминологии. (Доклад читанный на 1-ом Высосоюзном Тюркологическом съезде). Ст. От. Съезда. Б., 1926.
57. Чобанзаде Б. Деятельность научного совета БЦК НТА после 3-го пленума и проблемы Языка. В журнале “Культура и письменность Востока”. 1930, №6.
58. Чобанзаде Б. О принципах Азербайджанского провописания. “Новый Восток” 1926.

QURULTAY HAQQINDA FOTOSƏNƏDLƏR

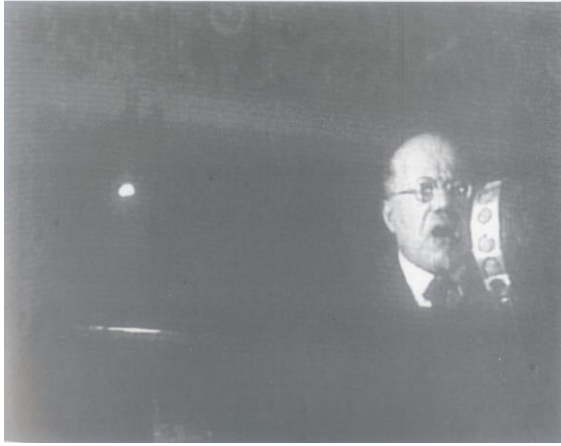

Формы 1
РОССИЙСКАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХУСА ССР
 АЗССР
 Директор: М. М. Мухоморов
 Протокол № 15 от 1987 г.
 © 1988 г. А. И. 1988 г. № 100

ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
БЕЗОПАСНОСТИ

Л [Stamp: Входит № 111122
 К. В. 1.59.82
 К. 1.3
 7]

СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЛО № 12493

По обвинению Тати-заде Абдулла Магомедович

во ст. ст. 64, 69, 70 и 73 УК АзССР

Начато 19/IV 1987 г.
 Окончено 10/III 1987 г.

УЧЕНО в 1982 ГОДУ
 НА ЛИСТАХ 102

ПР. 28388.

арх 910075

г. Баку 371

415192
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНЕШНИХ ДЕЛ
АЗССР

УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
4 ОТДЕЛ
 М. С. [Stamp: 12000
 12.05.87]

СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЛО № 12493/80.

Зависимо Султанову Вели Магомед
Салом Вели
 ст. 73, 64, 69, 17-70 УК АзССР

РОССИЙСКАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХУСА ССР
 АЗССР
 М. М. Мухоморов
 Директор: М. М. Мухоморов
 Протокол: 15 от 1987 г.
 © 1988 г. А. И. 1988 г. № 100

193 г.
 193 г.
 УЧЕНО в 1982 ГОДУ
 ТАХ 101

~~956770~~
~~111111~~

ПР. 25014.

**НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
Аз.ССР**

ОТДЕЛ БЕЗОПАСНОСТИ

Формы 1
ВОЕННАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХСУДА СССР
 от Аз. ССР
 № 025089
 Докладчик Г. Рамисов
 Прокурор Г. Рамисов

Г Д Е Л
 № 8 2 5
 157

ДЕЛО № 12493

По обвинению Коджаева Халид Саид

по ст. ст. 73, 68 УК Аз.ССР

Начато 4-июня 1937 г.
 Окончено 4-сентября 1937 г.

НА ЛИСТАХ (57)

956759

АРХ-ПР

УЧЕНО в 1962 ГОДУ

Баку, 1937 г. 371

С. С. С. Р.

1728306

Н. К. В. Д.

Дело подлежит возврату
 в Архив КГБ
 Азербайджанской ССР

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ С.С.Р.

~~623544~~

ДЕЛО № 25440

УЧЕНО в 1962 ГОДУ

по обвинению Коджаева

по ст. ст. 73, 68 УК Аз.ССР

Начато 4-июня 1937 г.
 Окончено 4-сентября 1937 г.

НА ЛИСТАХ (57)

956759

АРХ-ПР

УЧЕНО в 1962 ГОДУ

Баку, 1937 г. 371

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....5

REDAKTORDAN.....8
Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....10

Elmimizin və mədəniyyətimizin tarixində parlaq hadisə.....13

GİRİŞ.....26

I FƏSİL. BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYI ÇAĞIRMAQ ZƏRURƏTİ VƏ QURULTAYA HAZIRLIQ.....36

**II FƏSİL. BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY
.....60**

Qurultaydan sonra.....212

III FƏSİL. QURULTAYA NƏZARƏT VƏ QURULTAYÇILARIN QIRĞINI.....232

<i>Ruhulla Axundov</i>	254
<i>Pənah Qasımov</i>	266
<i>Hənəfi Zeynalli</i>	277
<i>Əhmədbəy Pepinov</i>	284
<i>Ayna Sultanova</i>	297
<i>Həmid Sultanov</i>	307
<i>Mirzə Hüseynov</i>	317
<i>Cabbar Məmmədžadə</i>	324
<i>Müseyb İlyasov</i>	328
<i>Hüseyn Musayev</i>	334
<i>Aleksandr Samoyloviç</i>	337
<i>Vəli Xuluflu</i>	342
<i>Zifeld - Smumyaqi Artur Rudolfoviç</i>	377
<i>Bəkir Çobanzadə</i>	392
<i>Abdulla Tağızadə</i>	424

<i>Xalid Səid Xocayev</i>	433
<i>Həbib Cəbiyev</i>	454
<i>Türkün birlik səsi ilk dəfə Bakıdan ucaldı</i>	457
<i>Türkoloji Qurultay və Türkçülük</i>	465
<i>Türkoloji Qurultay–90.Rəsmi dairələrin Birinci Türkoloji Qurultaya münasibətinin gizli və açıq tərəfləri</i>	481
<i>Moskvanın qurultaya reaksiyası</i>	497
<i>Итоги 1-го Всесоюзного Тюркологического Съезда</i>	509
SON SÖZ	558
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	560
Qurultay haqqında fotosənədlər	565

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Jurnalistlər Birliyinin üzvu Adil Məhəmməd oğlu Babayev 1938-ci ildə Ordubad rayonunun Dırnis kəndində anadan olmuşdur. 1956-cı ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra Bakı şəhərinə köçmüş, 1957-ci ildə ADU-nun filologiya fakültəsinə daxil olaraq 1962-ci

ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Həmin ildən öz taleyini M.F.Axundov adına APDİ (indiki Azərbaycan Dillər Universiteti) ilə bağlamış, burada baş laborantlıqdan kafedra müdiri, professor səviyyəsinə qədər mənalı, zəhmətlə dolu bir yol keçmişdir. O, ali məktəblər üçün 3 dərslinin, 3 dərş vəsaitinin, 3 elmi monoqrafiyanın, çoxlu elmi məqalələrin müəllifidir. Bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. Onun 3 pyesi, çoxlu hekayə və şeirləri çap olunmuş və televiziya da göstərilmişdir.

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

XIV CİLD

TÜRKSOYUN BİRLİK SƏSİ

Naşir: Valeh Mayılov

Korrektor: Xanəhməd Novruzov

Çapa imzalanıb: 10. 05. 2023

Kağız formatı 60x84 1/16.

H/n həcmi: 36,75 ç.v.

Tiraj 25.

“MSV NƏŞR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Tel.: 012 539 54 69

Mob.: 055 640 00 94

